MRG5280231 ผศ.ดร.ณัฐวุฒิ ปรียวนิตย์

รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์

โครงการวิจัยเรื่อง

ภูมิศาสตร์ของถนนในเมือง
เศรษฐกิจการเมืองของการตัดถนนในกรุงเทพมหานคร ระหว่างปี ค.ศ. 1782-1910

โดย ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. ณัฐวุฒิ ปรียวนิตย์

มีนาคม พ.ศ. 2557

สัญญาเลขที่ MRG5280231

รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์

โครงการวิจัยเรื่อง

ภูมิศาสตร์ของถนนในเมือง:
เศรษฐกิจการเมืองของการตัดถนนในกรุงเทพมหานคร ระหว่างปี ค.ศ. 1782-1910

ผู้วิจัย ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. ณัฐวุฒิ ปรียวนิตย์
สังกัด ภาควิชาการออกแบบและวางผังชุมชนเมือง
คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร

สนับสนุนโดยสำนักงานคณะกรรมการการอุดมศึกษา
และสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย

(ความเห็นในรายงานนี้เป็นของผู้วิจัย สกอ. และ สกว.ไม่จำเป็นต้องเห็นด้วยเสมอไป)

กิตติกรรมประกาศ

งานวิจัยฉบับนี้ไม่อาจเสร็จสมบูรณ์ได้หากไม่ได้รับความอนุเคราะห์จากบุคคลเป็นจำนวนมากที่แวดล้อมผู้วิจัย ขอขอบคุณคุณแม่และภรรยาที่เป็นกำลังใจให้การทำงานอันเหนื่อยยากสำเร็จลุล่วง ขอขอบคุณคณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากรที่อนุเคราะห์ที่ทางและอุปกรณ์ส่งเสริมการวิจัย ขอขอบคุณ สกว. ที่สนับสนุนทุนในการทำวิจัย ขอขอบคุณเจ้าหน้าที่ประจำแหล่งข้อมูลต่างๆ ที่ช่วยเหลือในการสืบค้นข้อมูล และขอขอบคุณ รศ. สมชาติ จึงสิริอารักษ์ ที่เพียรให้คำแนะนำเชิงวิชาการ

บทคัดย่อ

รหัสโครงการ: MRG5280231

ชื่อโครงการ: ภูมิศาสตร์ของถนนในเมือง: เศรษฐกิจการเมืองของการตัดถนนในกรุงเทพมหานคร ระหว่างปี ค.ศ. 1782-1910

ชื่อนักวิจัย: ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. ณัฐวุฒิ ปรียวนิตย์

สถาบัน: ภาควิชาการออกแบบและวางผังชุมชนเมือง
คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร

E-mail Address: preyawanit@gmail.com

ระยะเวลาโครงการ: 2 ปี

เนื้อหางานวิจัย:

การวิจัยตั้งต้นจากคำถามพื้นๆ ที่ว่า 'ทำไมกรุงเทพมหานครจึงมีแบบแผนทางกายภาพอย่างที่เห็นอยู่ในปัจจุบัน' หรืออีกนัยหนึ่งคือความพยายามที่จะศึกษา ทำความเข้าใจเหตุผลแห่งการก่อร่างทางกายภาพของชุมชนเมืองในบางกอก แม้จะเป็นคำถามพื้นๆ แต่การสืบหาคำตอบกลับมิได้ง่ายดายแต่อย่างใด วิวัฒนาการทางกายภาพของชุมชนเมืองขนาดใหญ่และเก่าแก่เป็นปรากฏการณ์ที่ซับซ้อนและเกี่ยวโยงกับตัวแปรมากมาย เพื่อให้การศึกษาเป็นไปได้ในกรอบเวลาที่จำกัด ผู้วิจัยได้จำกัดขอบเขตการวิจัยให้แคบลง โดยเจาะจงไปที่ประเด็นเกี่ยวกับ 'ถนน' ในพื้นที่ศึกษา ถนนมีความสำคัญเป็นอย่างยิ่งต่อความเป็นชุมชนเมือง ถนนไม่เพียงแต่เป็นเส้นทางสัญจรตามคำนิยามพื้นฐานเท่านั้น แต่ยังเป็นพื้นที่ประกอบกิจกรรมทางสังคมอันหลากหลาย ไม่ว่าจะเป็นการค้าขาย การพบปะ การสันทนาการ หรือการเคลื่อนไหวทางการเมือง เป็นทางเชื่อมโยงสถานที่ต่างๆ ภายในเมืองและทำหน้าที่เป็นสื่อในการเคลื่อนย้ายถ่ายเทผู้คนและทรัพยากรจากจุดหนึ่งไปอีกจุดหนึ่ง เป็นหัวหอกในการพัฒนาพื้นที่ที่ยังไม่ได้ใช้ประโยชน์แบบเมืองและขยายเขตเนื้อเมืองออกไป และเป็นภาพลักษณ์ส่วนใหญ่ให้กับเมือง ที่สำคัญ ถนนคือโครงสร้างทางกายภาพที่จำเป็นอย่างยิ่งยวดต่อการดำรงอยู่ของเมือง

งานวิจัยตีกรอบเวลาระหว่างปี ค.ศ. 1782-1910 อันเป็นช่วงตั้งแต่ปีสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ ไปจนสิ้นสุดรัชกาลที่ 5 กรอบเวลาดังกล่าวซึ่งรวมระยะเวลา 128 ปี เป็นช่วงเวลาที่ครอบคลุมปรากฏการณ์สำคัญๆ ของกระบวนการก่อร่างโครงข่ายถนนในยุคต้นรัตนโกสินทร์ไว้อย่างครบถ้วน อันได้แก่ การก่อกำเนิดโครงข่ายถนน การขยายตัวของโครงข่ายถนนในช่วงแรกเริ่มและในช่วงเร่งรัด และการ

เปลี่ยนแปลงลักษณะเมืองกรุงเทพมหานครจาก 'เมืองน้ำ' เป็น 'เมืองบก' การศึกษาในกรอบเวลาดังกล่าวจึงสำคัญต่อการทำความเข้าใจวิวัฒนาการของการเกิดถนนในกรุงเทพมหานครที่จุดเริ่มต้น และจุดพลิกผัน รวมทั้งการอธิบายมูลเหตุแห่งการเกิดถนนเหล่านั้น

คำถามสำคัญที่ชี้นำกระบวนการวิจัยมีอยู่ด้วยกัน 2 ข้อ คือ 1) ถนนและโครงข่ายถนนในกรุงเทพมหานครมีวิวัฒนาการอย่างไร และ 2) เหตุปัจจัยใดที่ส่งอิทธิพลต่อการตัดถนนและแบบแผนโครงข่ายถนนในกรุงเทพมหานคร การสืบหาคำตอบของคำถามเหล่านี้ดำเนินการโดยใช้วิธีการทางประวัติศาสตร์ (Historical Method) โดยจะนำเสนอในแบบพรรณนาวิเคราะห์ (Analytical Description) ข้อมูลที่ใช้มีทั้งที่เป็นเอกสารชั้นต้น เอกสารชั้นรอง และการสัมภาษณ์ความคิดเห็นของนักวิชาการในประเด็นอันเกี่ยวข้องกับเนื้อหาที่ยังคลุมเครือ

ผลการวิจัยแสดงลำดับของการพัฒนาของโครงข่ายถนนในกรุงเทพมหานคร เรื่อยมานับแต่ต้นรัตนโกสินทร์ และเสนอข้อสรุปว่า ปัจจัยที่ส่งผลให้เกิดการพัฒนาและเป็นตัวกำหนดแบบแผนโครงข่ายถนนในพระนคร ประกอบด้วย

1. คติประเพณีและประโยชน์ใช้สอยของชนชั้นสูง
2. ภัยคุกคามจากชาติตะวันตก
3. ผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจของชนชั้นสูง
4. อิทธิพลทางความคิดของชาติตะวันตกและค่านิยมความทันสมัย
5. สาธารณประโยชน์

คำหลัก: ถนน, โครงข่ายถนน, พระนคร, การพัฒนา, ที่ดิน

Abstract

Project Code: MRG5280231

Project Title: Geography of Urban Streets: The Political Economy of the Street Development in Bangkok during 1782-1910

Investigator : Nattawut Preyawanit, PhD., Assistant Professor

E-mail Address: preyawanit@gmail.com

Project Period: 2 Years

Project Content:

The research begins with a simple question of why Bangkok has its urban form as seen today. In essence, it tries to understand the physical evolution of the city. The question seems to be very simple. But to answer it is no less than challenging since Bangkok is a mega-urban region and the development of its urban form is highly complex. To make it possible, the research area is confined, by focusing on the case of the street network formation. Streets are essential elements of an urban area. They are not only, as commonly defined, passages for transportation, but also places for a variety of social activities, spearheads for urban development and images of localities. Indeed, they form a city-wide structure that is indispensable for the existence of the city.

The research timeframe is set between 1872-1910 which was the period from the begining of the Rattanakosin era until the end of the Reign of King Chulalongkorn. During this 128-years timeframe, many important events related to the street development had come forth, such as the appearance of the traditional pathways around the grand palace, the early development of modern streets, and the rapid expansion of street network which transformed Bangkok from an aqua-based into a land-based city.

The research work is led by two more specific questions: 1) how have streets and the street network in Bangkok been developed through all the study's period?; and 2) what are the factors that influence the development of streets and the pattern of the street network in Bangkok? To

answer these questions, the research carries out a methodology based on a historical method and presents the finding through an analytical description.

The research outcome reveals the sequence and details of the street development in the early Bangkok, and offers a conclusion that there are 5 factors that induce the development of streets and determine the pattern of the street network in Bangkok: 1) the requirements for the noble class and their customs; 2) the threat from the western superpowers; 3) the economic benefits of the noble class; 4) modern values and ideas from the west; and 5) public benefits.

Keywords: streets, street network, Bangkok, development, land

สารบัญ

กิตติกรรมประกาศ i

บทคัดย่อ ii

Abstract iv

สารบัญ vi

สารบัญตาราง viii

บทที่ 1 บทนำ 1

บทที่ 2 โครงสร้างและองค์ประกอบทางกายภาพของกรุงเทพมหานคร ระหว่าง ค.ศ. 1782-1910 4

2.1 บางกอกก่อนสมัยรัตนโกสินทร์ 4

2.2 โครงสร้างทางกายภาพของกรุงเทพมหานคร ค.ศ. 1782-1851 7

2.3 โครงสร้างทางกายภาพของกรุงเทพมหานคร ค.ศ. 1851-1868 14

2.4 โครงสร้างทางกายภาพของกรุงเทพมหานคร ค.ศ. 1868-1910 16

บทที่ 3 เศรษฐกิจการเมืองของสยามยุคต้นรัตนโกสินทร์ 21

3.1 สยามกับเศรษฐกิจการเมืองระหว่างประเทศ 23

3.2 การก่อตัวของเศรษฐกิจเพื่อตลาด 24

3.3 เครือข่ายคลองขุด 28

3.4 การเปลี่ยนย้ายฐานเศรษฐกิจ 30

3.5 เศรษฐกิจการเมืองของพระมหากษัตริย์กับขุนนาง 32

บทที่ 4 โครงข่ายถนนในพระนคร สมัยรัชกาลที่ 1-4 38

4.1 โครงข่ายถนนในพระนครยุคแรก (ค.ศ. 1782-1851) 38

4.2 โครงข่ายถนนในสมัยรัชกาลที่ 4 (ค.ศ. 1851-1868) 45

บทที่ 5 โครงข่ายถนนในพระนคร สมัยรัชกาลที่ 5 56

5.1 การบริหารจัดการการตัดถนนในสมัยรัชกาลที่ 5 56

5.2 โครงข่ายถนนในเขตกำแพงพระนคร 61

5.3 โครงข่ายถนนพระนครชั้นนอกซีกเหนือ 65

5.4 โครงข่ายถนนพระนครชั้นนอกซีกใต้ 69

บทที่ 6 โครงข่ายถนนชานพระนคร สมัยรัชกาลที่ 5 77

6.1 โครงข่ายถนนชานพระนครซีกใต้ 78

6.2 โครงข่ายถนนชานพระนครชีกเหนือ..... 86

บทที่ 7 โครงข่ายถนนราชดำเนิน..... 96

7.1 ถนนราชดำเนินนอก..... 97

7.2 ถนนราชดำเนินกลาง..... 99

7.3 ถนนราชดำเนินใน..... 102

บทที่ 8 มูลเหตุแห่งการตัดถนนในยุคต้นรัตนโกสินทร์..... 105

8.1 คติประเพณีและประโยชน์ใช้สอยของชนชั้นสูง..... 106

8.2 ภัยคุกคามจากชาติตะวันตก..... 110

8.3 ผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจของชนชั้นสูง..... 118

8.4 อิทธิพลทางความคิดของชาติตะวันตกและค่านิยมความทันสมัย..... 136

8.5 สาธารณประโยชน์..... 157

บทที่ 9 บทสรุป..... 165

9.1 วิวัฒนาการของโครงข่ายถนนในพระนคร ระหว่างปี ค.ศ. 1782-1910..... 165

9.2 ปัจจัยที่ส่งผลให้เกิดการพัฒนาโครงข่ายถนนและเป็นตัวกำหนดแบบแผนโครงข่ายถนนในพระนคร 166

บรรณานุกรม..... 168

ผลงานจากโครงการวิจัย..... 184

ภาคผนวก บทความการตัดถนนในพระนครกับผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจของชนชั้นนำสยาม..... 185

สารบัญตาราง

ตาราง 4.1 ถนนในพระนคร ช่วงก่อนทศวรรษ 1850, เส้นแนวเขตทางของถนน และยุคสมัยที่สร้าง..... 39
ตาราง 4.2 ถนนในพระนคร ช่วงก่อนทศวรรษ 1850, หน้าที่-ประโยชน์ใช้สอย..... 41

บทที่ 1

บทนำ

บทที่ 1 บทนำ

ความเป็นมาและความสำคัญของการศึกษา

การตั้งถิ่นฐานชุมชนในพื้นที่ที่เป็นที่ตั้งกรุงเทพมหานครในปัจจุบันเริ่มต้นมาเนิ่นนานนับแต่ก่อนสมัยอยุธยา ในระยะแรก ชุมชนในพื้นที่นี้มีลักษณะเป็นหมู่บ้านขนาดเล็กกระจัดกระจายตจมลำน้ำ แบบแผนการตั้งถิ่นฐานดังกล่าวดำรงอยู่แบบเดิมโดยแทบไม่เปลี่ยนแปลงเป็นเวลานับพันๆ ปี กระทั่งต้นคริสต์ศตวรรษที่ 16 ชุมชนเมืองค่อยเจริญขึ้นตรงบริเวณที่แม่น้ำเจ้าพระยาบรรจบกับคลองบางกอกใหญ่ ชุมชนเมืองแห่งนี้ขยายตัวอย่างรวดเร็วและถูกขนานนามว่า เมืองบางกอก ในกลางคริสต์ศตวรรษที่ 18 เมืองบางกอกถูกยกให้เป็นศูนย์การปกครองของราชอาณาจักรสยาม นามว่ากรุงธนบุรี ประชากรเมืองเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว ขอบเขตเมืองถูกขยายออกไป ครั้นถึงปลายคริสต์ศตวรรษที่ 18 มีการสร้างเมืองใหม่ตรงฝั่งตรงข้ามกับศูนย์กลางเมืองธนบุรีเดิมเป็นราชธานีของราชอาณาจักรสยามภายใต้การปกครองของราชวงศ์จักรี นามว่ากรุงเทพมหานคร ชุมชนเมืองแห่งนี้เติบโตทั้งในเชิงพื้นที่และประชากรอย่างรวดเร็วและกลายเป็นมหานครชั้นนำในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงได้ที่มีองค์ประกอบทางกายภาพโอ่อ่าอลังการ เป็นศูนย์กลางอำนาจทางการเมืองที่เข้มแข็ง เจริญทางเศรษฐกิจ และรุ่งเรืองทางศิลปวัฒนธรรม

ในช่วงหลายร้อยปีของความเป็นชุมชนเมือง แบบแผนการตั้งถิ่นฐานชุมชนที่บางกอกเปลี่ยนแปลงตลอดเวลา ทั้งในแบบค่อยเป็นค่อยไปและในแบบพลิกโฉม การเปลี่ยนแปลงที่ว่านี้ย่อมต้องอาศัยเหตุปัจจัยขับเคลื่อนเป็นมูลฐาน การวิจัยตั้งต้นจากคำถามพื้นๆ ที่ว่า 'ทำไมกรุงเทพมหานครจึงมีแบบแผนทางกายภาพอย่างที่เห็นอยู่ในปัจจุบัน' หรืออีกนัยหนึ่งคือความพยายามที่จะศึกษา ทำความเข้าใจเหตุผลแห่งการก่อร่างทางกายภาพของชุมชนเมืองในบางกอก แม้จะเป็นคำถามพื้นๆ แต่การสืบหาคำตอบกลับมิได้ง่ายดายแต่อย่างใด วิวัฒนาการทางกายภาพของชุมชนเมืองขนาดใหญ่และเก่าแก่เป็นปรากฏการณ์ที่ซับซ้อน และเกี่ยวโยงกับตัวแปรมากมาย เพื่อให้การศึกษาเป็นไปได้ในกรอบเวลาที่จำกัด ผู้วิจัยได้จำกัดขอบเขตการวิจัยให้แคบลง โดยเจาะจงไปที่ประเด็นเกี่ยวกับ 'ถนน' ในพื้นที่ศึกษา และตีกรอบเวลาระหว่างปี ค.ศ. 1782-1910 อันเป็นช่วงตั้งแต่ปีสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ ไปจนสิ้นสุดรัชกาลที่ 5

ผู้วิจัยจงใจหยิบยกเรื่องถนนขึ้นมาเป็นประเด็นในการศึกษา เนื่องจากถนนมีความสำคัญเป็นอย่างยิ่งต่อความเป็นชุมชนเมือง ถนนไม่เพียงแต่เป็นเส้นทางสัญจรตามคำนิยามพื้นฐานเท่านั้น แต่ยังเป็นพื้นที่ประกอบกิจกรรมทางสังคมอันหลากหลาย ไม่ว่าจะเป็นการค้าขาย การพบปะ การสันทนาการ หรือกระทั่งการเคลื่อนไหวทางการเมือง เป็นทางเชื่อมโยงสถานที่ต่างๆ ภายในเมืองและทำหน้าที่เป็นสื่อในการเคลื่อนย้ายถ่ายเทผู้คนและทรัพยากรจากจุดหนึ่งไปอีกจุดหนึ่ง เป็นหัวหอกในการพัฒนาพื้นที่ที่ยังไม่ได้ใช้ประโยชน์แบบเมืองและขยายเขตเนื้อเมืองออกไป และเป็นภาพลักษณ์ส่วนใหญ่ให้กับเมือง ที่สำคัญ ถนนคือโครงสร้างทางกายภาพที่จำเป็นอย่างยิ่งยวดต่อการดำรงอยู่ของเมือง โดยอุปมา โครงข่ายถนนในเมืองเปรียบเสมือน ทั้งระบบเส้นโลหิตและโครงกระดูกในร่างกายสิ่งมีชีวิตไปพร้อมๆ กัน

อย่างไรก็ตาม ในช่วงทศวรรษแรกๆ ของการก่อตั้งเมือง กรุงเทพมหานครมีลักษณะเป็น 'เมืองน้ำ' กล่าวคือ ชีวิตทางสังคมของชาวเมืองส่วนใหญ่ ทั้งการพักอาศัย การค้าขาย การเดินทาง และการพักผ่อนหย่อนใจ ล้วนมีหลักแหล่งอยู่ 'ใน' แม่น้ำลำคลอง หรือเกาะตามชายแม่น้ำลำคลอง ถนนหนทางมีน้อยมากและแทบไม่มีความสำคัญใดๆ ต่อชีวิตประจำวันของคนเมือง ถนนที่พอจะมีอยู่มักเป็นทางใช้สอยของชนชั้นสูงและเพื่อประกอบพิธีกรรมเท่านั้น ในช่วงเวลาดังกล่าว แม่น้ำลำคลอง มิใช่ถนน คือตัวกำหนดโครงสร้างทางกายภาพของเมือง และมีความสำคัญต่อการดำรงอยู่

ของชุมชนเมือง และวิถีชีวิตของผู้คนในเมือง กว่าเจ็ดทศวรรษให้หลัง กรุงเทพมหานครเริ่มเปลี่ยนแปลงไปเป็น 'เมืองบก' การตัดถนนสายใหม่ๆ ที่ทันสมัยแบบตะวันตกค่อยปรากฏขึ้นในทศวรรษ 1860 พอถึงปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 การตัดถนนในกรุงเทพมหานครก็กลายเป็นงานที่รัฐบาลสยามดำเนินการอย่างเป็นล่ำเป็นสัน ในช่วงเวลา 30 ปีนับแต่เริ่มทศวรรษ 1880 ถึงสิ้นสุดทศวรรษ 1900 มีการตัดถนนในกรุงเทพมหานครนับร้อยสาย ถนนเหล่านี้โยงใยกันเป็นโครงข่ายครอบคลุมพื้นที่กว้างขวาง ทั้งพื้นที่ในเขตกำแพงพระนคร และพื้นที่ชานกำแพงพระนครด้านตะวันออกโดยรอบทั้งหมด ในต้นคริสต์ศตวรรษที่ 20 ถนนได้เข้ามามีบทบาทล้ำหน้าแม่น้ำลำคลองในฐานะโครงข่ายที่หล่อเลี้ยงความเป็นเมือง

ช่วงเวลาระหว่างปี ค.ศ. 1782-1910 (รวมระยะเวลา 128 ปี) ซึ่งผู้วิจัยกำหนดให้เป็นกรอบเวลาการศึกษา เป็นช่วงเวลาที่ครอบคลุมปรากฏการณ์สำคัญๆ ของกระบวนการก่อร่างโครงข่ายถนนในยุคต้นรัตนโกสินทร์ไว้อย่างครบถ้วน อันได้แก่ การก่อกำเนิดโครงข่ายถนน การขยายตัวของโครงข่ายถนนในช่วงแรกเริ่มและในช่วงเร่งรัด และการเปลี่ยนแปลงลักษณะเมืองกรุงเทพมหานครจาก 'เมืองน้ำ' เป็น 'เมืองบก' การศึกษาในกรอบเวลาดังกล่าวจึงสำคัญต่อการทำความเข้าใจวิวัฒนาการของการเกิดถนนในกรุงเทพมหานครที่จุดเริ่มต้น และจุดพลิกผัน รวมทั้งการอธิบายมูลเหตุแห่งการเกิดถนนเหล่านั้น

คำถามการวิจัย

1. ถนนและโครงข่ายถนนในกรุงเทพมหานครมีวิวัฒนาการอย่างไร
2. เหตุปัจจัยใดที่ส่งอิทธิพลต่อการตัดถนนและแบบแผนโครงข่ายถนนในกรุงเทพมหานคร

ความมุ่งหมายของการวิจัย

1. เพื่อศึกษากระบวนการตัดถนนและรูปแบบถนนในกรุงเทพมหานคร
2. เพื่อศึกษาพัฒนาการของโครงข่ายถนนในกรุงเทพมหานคร
3. เพื่อศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างแบบแผนการตัดถนนกับแบบแผนทางสังคม

ขอบเขตของการวิจัย

1. ขอบเขตด้านเนื้อหา: ถนน โครงข่ายถนน โครงสร้างและองค์ประกอบทางกายภาพ และสภาพเศรษฐกิจการเมือง ของกรุงเทพมหานคร
2. ขอบเขตเชิงพื้นที่: กรุงเทพมหานคร เฉพาะพื้นที่ในเขตกำแพงพระนคร และชานกำแพงพระนครด้านตะวันออก
3. ขอบเขตเชิงเวลา: ระหว่างปี ค.ศ. 1782-1910

วิธีดำเนินการวิจัย

การศึกษาวิจัยดำเนินการโดยใช้วิธีการทางประวัติศาสตร์ (Historical Method) นำเสนอแบบพรรณนาวิเคราะห์ (Analytical Description) ข้อมูลที่ใช้มีทั้งที่เป็นเอกสารชั้นต้น (Primary Sources) เช่น หนังสือราชการ รายงานของหน่วยราชการและส่วนตัว เอกสารกฎหมายและระเบียบราชการ พระราชหัตถเลขา และพงศาวดาร เป็นต้น และเอกสารชั้นรอง เช่น หนังสือจดหมายเหตุ หนังสือ และบทความที่ตีพิมพ์ในวารสาร วิทยานิพนธ์ รายงานสถิติ ตำรา เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีการสัมภาษณ์ความคิดเห็นของนักวิชาการในประเด็นอันเกี่ยวข้องกับเนื้อหาการวิจัยที่ยัง

คลุมเครือ แหล่งสืบค้นข้อมูล ได้แก่ หอสมุดแห่งชาติ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ หอพระสมุดวชิรญาณ หอสมุดดำรงราชานุภาพ และหอสมุดตามมหาวิทยาลัยต่างๆ

ขั้นตอนการศึกษา

1. สืบค้นและศึกษาข้อมูลเกี่ยวกับโครงสร้างและองค์ประกอบทางกายภาพของกรุงเทพมหานคร และสภาพเศรษฐกิจการเมืองของสยามและกรุงเทพมหานครในช่วงกรอบเวลาการศึกษา
2. สืบค้นและศึกษาข้อมูลเกี่ยวกับกระบวนการตัดถนนและรูปแบบถนนในกรุงเทพมหานคร
3. สืบค้นและศึกษาข้อมูลเกี่ยวกับพัฒนาการของโครงข่ายถนนในกรุงเทพมหานคร
4. วิเคราะห์และอภิปรายเพื่อหาความสัมพันธ์ระหว่างแบบแผนการตัดถนนกับแบบแผนทางสังคม

ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

5. เข้าใจกระบวนการตัดถนนและรูปแบบถนนในกรุงเทพมหานครระหว่างช่วงปี ค.ศ. 1782-1910
1. เข้าใจพัฒนาการของโครงข่ายถนนในกรุงเทพมหานครระหว่างช่วงปี ค.ศ. 1782-1910
2. ตระหนักรู้ถึงเหตุปัจจัยทางสังคมที่ส่งผลต่อการตัดถนนและการก่อรูปของโครงข่ายถนนในกรุงเทพมหานครระหว่างช่วงปี ค.ศ. 1782-1910

ข้อจำกัดของการวิจัย

เนื่องจากในช่วงเวลาศึกษา ถนนในกรุงเทพมหานครมีมากมายหลายสาย จึงยากที่จะนำเสนอความเป็นมาของถนนเหล่านี้ได้ทั้งหมด ด้วยเหตุขัดข้องทั้งในเรื่องข้อมูลหลักฐานที่มีอยู่ และในเรื่องเนื้อหาที่ยืดยาวจนเกินจำเป็น ผู้วิจัยเห็นว่าการนำเสนอความเป็นมาของถนนทุกสายนั้น มีส่วนดีที่ให้รายละเอียดเกี่ยวกับการตัดถนนในพื้นที่ศึกษาอย่างครบถ้วน อย่างไรก็ตาม การนำเสนอดังกล่าว ก็หาใช่สิ่งจำเป็นที่ขาดไม่ได้จนกระทั่งทำให้การวิเคราะห์เพื่อสรุปผลการศึกษาบกพร่องไป ด้วยทัศนะนี้ ผู้วิจัยจึงขอเลือกเสนอความเป็นมาของถนนเฉพาะบางสายเท่านั้น ถนนเหล่านี้ถูกเลือกด้วยเงื่อนไข 2 ข้อคือ 1) มีข้อมูลสืบค้นได้อย่างเพียงพอ และ 2) เนื้อหาความเป็นมาของถนนนั้นๆ เป็นประโยชน์สำหรับการตอบคำถามการวิจัย

บทที่ 2

โครงสร้างทางกายภาพของผังเมืองกรุงเทพมหานคร ค.ศ. 1782-1910

บทที่ 2 โครงสร้างทางกายภาพของผังเมืองกรุงเทพมหานคร ค.ศ. 1782-1910

เมื่อย่างเข้าคริสต์ศตวรรษที่ 20 กรุงเทพมหานครได้เปลี่ยนโฉมทางกายภาพไปอย่างสิ้นเชิง หากเปรียบกับครั้งศตวรรษแรกแห่งการก่อร่างสร้างเมือง จากเมืองเล็กๆ ที่มีอาณาเขตจำกัดภายในกำแพงพระนคร กลายเป็นเมืองแผ่ขยาย ครอบคลุมเนื้อที่กว้างขวางกว่าเดิมนับสิบเท่า จากเมืองของชุมชนทางน้ำ กลายเป็นเมืองของชุมชนบนบก จากเมืองป้อมค่ายป้องกันตน กลายเป็นเมืองค้าขายนานาชาติ จากเมืองที่มีการสัญจรโดยอาศัยกำลังคนและสัตว์ กลายเป็นเมืองที่ผู้คนสัญจรโดยอาศัยเครื่องจักรสมัยใหม่ และจากเมืองที่สร้างขึ้นในรูปแบบตามคติความเชื่อโบราณ กลายเป็นเมืองที่เดิบโตตามประโยชน์ใช้สอยในเชิงเศรษฐกิจการเมือง

บทนี้คือการสำรวจประวัติศาสตร์ทางกายภาพของกรุงเทพมหานคร ตั้งแต่เริ่มมีการตั้งถิ่นฐานชุมชนเมืองเมื่อเกือบ 5 ศตวรรษก่อน กระทั่งสิ้นสุดสมัยรัชกาลที่ 5 คำถามสำคัญที่ยกมาอภิปรายในบทมีด้วยกัน 3 ประเด็น คือ 1) ในกรอบเวลาการศึกษา การตั้งถิ่นฐานชุมชนเมืองในพื้นที่บางกอกมีวิวัฒนาการทางกายภาพอย่างไร 2) โครงสร้างและองค์ประกอบของเมืองมีลักษณะอย่างไรในช่วงเวลาต่างๆ และ 3) การเปลี่ยนแปลงทางกายภาพมีนัยยะสำคัญอย่างไรบ้าง ผลที่ได้จากการอภิปรายในประเด็นเหล่านี้มีความสำคัญในฐานที่จะเป็นบริบท และกรอบคิดให้กับการสำรวจข้อมูลและการวิเคราะห์ในบทต่อๆ ไป เนื้อหาในบทแบ่งออกเป็น 4 ส่วน ได้แก่ 1) บางกอกก่อนสมัยรัตนโกสินทร์ 2) โครงสร้างทางกายภาพของกรุงเทพมหานคร ค.ศ. 1782-1851 3) โครงสร้างทางกายภาพของกรุงเทพมหานคร ค.ศ. 1851-1868 และ 4) โครงสร้างทางกายภาพของกรุงเทพมหานคร ค.ศ. 1868-1910

2.1 บางกอกในก่อนสมัยรัตนโกสินทร์

ลักษณะทางภูมิศาสตร์ของพื้นที่อันเป็นที่ตั้งกรุงเทพมหานคร มิได้มีสภาพตามธรรมชาติดั้งเดิม แต่เป็นภูมิประเทศที่ถูกดัดแปลงแก้ไขโดยแรงงานมนุษย์ตั้งแต่สมัยอยุธยา ที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนใต้เป็นที่ราบตะกอนปากน้ำ มีแม่น้ำหลายสายไหลผ่านก่อนลงสู่อ่าวไทย แม่น้ำเจ้าพระยาซึ่งตั้งอยู่กึ่งกลางของที่ราบลุ่ม เป็นลำน้ำสายหลัก ที่ให้ประโยชน์ทั้งในเชิงเศรษฐกิจ สังคมและการคมนาคมแก่ชุมชนตามลายน้ำมาช้านาน ในสมัยอยุธยา แม่น้ำเจ้าพระยาทวีความสำคัญยิ่งขึ้น เมื่อการติดต่อค้าขายกับต่างประเทศขยายตัวมากขึ้น ลำน้ำเจ้าพระยาระหว่างกรุงศรีอยุธยากับปากแม่น้ำกลายเป็นเส้นทางคมนาคมทางน้ำที่มีสำเภาขึ้นล่องพลุกพล่าน อย่างไรก็ตาม ด้วยเหตุที่แม่น้ำเจ้าพระยาเป็นทางน้ำที่คดเคี้ยว เต็มไปด้วยโค้งน้ำมากมาย การเดินสำเภาจึงยากลำบากและกินเวลายาวนาน ราชสำนักอยุธยาตระหนักดีว่า อุปสรรคดังกล่าวนำมาซึ่งการสูญเสียโอกาสทางเศรษฐกิจอย่างไม่อาจหลีกเลี่ยง ดังนั้น การจัดการให้การคมนาคมในแม่น้ำเจ้าพระยามีความสะดวกรวดเร็วจึงเป็นหนึ่งในนโยบายสำคัญของรัฐตลอดสมัยอยุธยา การขุดคลองลัดเชื่อมระหว่างโค้งน้ำที่คดเคี้ยวเป็นวิธีการหนึ่งที่มีประสิทธิภาพเพื่อบรรลุผลตามนโยบายนี้ ในสมัยอยุธยา ได้มีการริเริ่มโครงการขุดคลองลัดในหลายช่วงตอนของแม่น้ำเจ้าพระยา ในหลายช่วงหลายเวลา[1]

[1] เช่น ในแผ่นดินพระรามาธิบดีที่สอง (ครองราชย์ พ.ศ. 2034-2072 ขุดซ่อมคลองสำโรงและคลองทับนาง) พระไชยราชาธิราช (ครองราชย์ พ.ศ. 2077-2089 ขุดคลองลัดที่บางกอก) พระมหาจักรพรรดิ (ครองราชย์ พ.ศ. 2091-2111 ขุดคลองลัดที่บางกรวย) พระเจ้าทรงธรรม (ครองราชย์ พ.ศ. 2153-2171 ขุดคลองลัดเกร็ดใหญ่ที่สามโคก) พระเจ้าปราสาททอง (ครองราชย์ พ.ศ. 2172-2199 ขุดคลองลัดจากเมืองนนทบุรีมาออกบางกรวย) พระเจ้าเสือ (ครองราชย์ พ.ศ. 2245-2251 ขุดคลองมหาชัย) พระเจ้าท้ายสระ (ครองราชย์ พ.ศ. 2251-2275 ขุดคลองลัดปากเกร็ด)

ราวปลายคริสต์ศตวรรษที่ 15 รัฐได้เริ่มต้นโครงการขุดคลองลัดแม่น้ำเจ้าพระยา ณ โค้งน้ำของพื้นที่ที่ต่อมาเรียกกันว่า บางกอก และมาสำเร็จเสร็จสิ้นในแผ่นดินพระไชยราชาธิราช (ครองราชย์ ค.ศ. 1534-1546) การเดินเรือผ่านคลองลัดแห่งนี้ช่วยย่นระยะทางและระยะเวลาการเดินทางระหว่างกรุงศรีอยุธยากับปากแม่น้ำได้เป็นอย่างมาก ตามบันทึกเก่าแก่บอกเล่าว่า ลำน้ำเจ้าพระยาช่วงตอนนี้เบี่ยงอ้อมโค้งคดมากนัก ต้องใช้เวลาล่องเรือถึงหนึ่งวันเต็มจึงจะพ้นโค้งไปได้ แต่เมื่อตัดลัดตรงช่วงคอคอดระหว่างโค้งน้ำทางใต้กับโค้งน้ำทางเหนือซึ่งห่างกันราว 3-4 กิโลเมตรจะใช้เวลาล่องเรือเพียงไม่กี่ชั่วโมงเท่านั้น การขุดคลองลัดแห่งนี้ มิได้เป็นการขุดช่องทางน้ำบนผืนดินล้วนๆ แต่เป็นการต่อขยายคลองสาขาสายเล็กๆ ตรงคอคอดส่วนนี้ของแม่น้ำเจ้าพระยา ซึ่งชักน้ำจากด้านเหนือลงใต้เพียงระยะหนึ่ง แต่ยังไม่เชื่อมโค้งน้ำเหนือและได้เข้าด้วยกัน การขุดขยายทางน้ำให้กว้างขึ้นและตรงขึ้น ส่งผลให้กระแสน้ำในแม่น้ำเจ้าพระยาไหลทะลักเข้าสู่คลองลัดซึ่งตัดตรงกว่าแนวลำน้ำเดิม ด้วยกระแสน้ำหลากที่ซัดกัดกร่อนรุนแรงทุกปี นานวันเข้าตลิ่งสองข้างคลองก็ค่อยๆ พังทลาย ทำให้แนวคลองขยายกว้างขึ้นเรื่อยๆ ขณะที่โค้งแม่น้ำเดิมมีขนาดแคบลงเนื่องจากปริมาณน้ำที่ลดลง ในที่สุด คลองลัดก็กลายเป็นแม่น้ำกว้างใหญ่ และถือรวมเป็นแม่น้ำเจ้าพระยา ส่วนโค้งแม่น้ำเก่ากลายเป็นลำคลองที่เรียกกันต่อมาว่า คลองบางกอกน้อย และคลองบางกอกใหญ่

ก่อนขุดคลองลัดแม่น้ำเจ้าพระยา พื้นที่บริเวณนี้เป็นเรือกสวนลุ่มต่ำและป่ารกร้าง มีวัดและชุมชนขนาดเล็กตั้งถิ่นฐานเรียงรายตามริมน้ำทางด้านใต้ของแม่น้ำสายเก่า ครั้นเมื่อคลองลัดแล้วเสร็จ ชุมชนเก่าเหล่านี้ได้ขยับขยายไปอยู่ตรงบริเวณปากคลองลัดเชื่อมกับแม่น้ำเจ้าพระยา มีชื่อเรียกว่า 'บางกอก' ชุมชนนี้มีวัดเล็กๆ ชื่อวัดมะกอกเป็นศูนย์กลางชุมชน ในกาลต่อมา วัดมะกอกเจริญขึ้นเป็นวัดใหญ่ และได้ถูกเปลี่ยนชื่อเป็นวัดแจ้ง และวัดอรุณในที่สุด

คลองลัดแม่น้ำเจ้าพระยากลายเป็นเส้นทางคมนาคมใหม่ที่สะดวกรวดเร็วและปลอดภัย พร้อมๆกับที่ ย่านบางกอกมีความสำคัญมากขึ้น เนื่องจากเป็นจุดพักสำเภาของนานาประเทศ มีผู้คนอพยพเข้ามาตั้งหลักแหล่งเพื่อประกอบการแลกเปลี่ยนซื้อขายสินค้าเพิ่มมากขึ้นจนชุมชนบางกอกเติบโตเป็นชุมชนขนาดใหญ่ เรียกขานกันทั่วไปว่า เมืองบางกอก ในแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ (ค.ศ. 1548-1568) ราวครึ่งศตวรรษให้หลังนับจากเปิดใช้งานคลองลัดเป็นต้นมา ชุมชนบางกอกได้ถูกยกฐานะขึ้นเป็นเมืองอย่างเป็นทางการ[2] เมืองบางกอกมีชื่อในทำเนียบหัวเมืองต่างๆกันไป จนมายุติต้องกันได้ ในยุคหลังๆว่า 'ธนบุรี' หรือชื่อเต็มว่า 'ธนบุรีศรีมหาสมุทร' ซึ่งสื่อว่าเป็นเมืองที่อยู่ใกล้ทะเล

ในปี ค.ศ. 1569 สยามพ่ายสงครามรุกรานจากพม่า กรุงศรีอยุธยาตกอยู่ภายใต้การยึดครองร่วมสองทศวรรษ ประชาชนส่วนใหญ่ถูกกวาดต้อนออกจากเมือง การค้าขายระหว่างประเทศหยุดชะงัก และกรุงศรีอยุธยาหมดความสำคัญในฐานะศูนย์กลางการค้าเป็นเวลายาวนาน ในปลายคริสต์ศตวรรษที่ 16 สยามกลับเป็นอิสระอีกครั้ง ภายหลังพระนเรศวรมหาราชมีชัยในสงครามกู้เอกราช อย่างไรก็ตาม กรุงศรีอยุธยายังอยู่ในภาวะก่อร่างสร้างเมืองใหม่ เศรษฐกิจของเมืองยังซบเซาต่อมาอีกนานนับสิบปี กระทั่งย่างเข้าคริสต์ศตวรรษที่ 17 หลังแผ่นดินพระนเรศวรมหาราช (ครองราชย์ ค.ศ. 1590-1605) กรุงศรีอยุธยามีความมั่นคงมากขึ้น การค้าขายระหว่างประเทศฟื้นตัวอีกครั้ง และมาเฟื่องฟูสูงสุดในสมัยพระเจ้าปราสาททอง กรุงศรีอยุธยากลายเป็นศูนย์กลางการค้านานาชาติอย่างแท้จริงในกลางคริสต์ศตวรรษที่ 17 ความเคลื่อนไหวของการค้าทางทะเลที่เพิ่มมากขึ้นล้วนแต่ต้องผ่านย่านบางกอกทั้งสิ้น เอกสารของ วัน วลิต พ่อค้า

---

[2] การยกฐานะบางกอกขึ้นเป็นเมืองธนบุรีนั้น ไม่เพียงเพราะชุมชนเติบโตขึ้นเท่านั้น แต่ยังเป็นเหตุผลทางความมั่นคงอีกด้วย ในช่วงเวลานั้น รัฐไทยกับรัฐพม่า เริ่มขัดแย้งกันทางเศรษฐกิจการเมือง เพื่อช่วงชิงความเป็นใหญ่ในภูมิภาค รัฐอยุธยาต้องเตรียมพร้อมทำสงคราม และวิธีหนึ่งในการดังกล่าวคือการยกฐานะบ้านขึ้นเป็นเมือง ยกฐานะเมืองน้อยขึ้นเป็นเมืองใหญ่ ทั้งนี้เพื่อให้เจ้าเมืองได้รวบรวมไพร่พลพร้อมสำหรับการศึกตลอดเวลา

ชาวฮอลันดา บันทึกเป็นหลักฐานไว้ว่า เมืองธนบุรีทวีความสำคัญขึ้นมากกว่าเดิมยิ่งนัก จากเมืองขนาดเล็กบนเส้นทางคมนาคม เติบโตเป็นเมืองใหญ่ มีผู้คนหลากชาติพันธุ์ย้ายเข้ามาตั้งหลักแหล่งผสมปนเปกันมากขึ้น เช่น จีน จาม ชวา มลายู

ในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช (ครองราชย์ ค.ศ. 1656-1688) สยามได้เริ่มสร้างป้อมปราการก่ออิฐถือปูนแบบยุโรปอันมั่นคงแข็งแรง บนสองฝั่งฟากของแม่น้ำเจ้าพระยา ตรงบริเวณจุดเชื่อมระหว่างแม่น้ำเจ้าพระยาซึ่งเคยเป็นคลองลัด กับแม่น้ำสายเก่า ป้อมปราการทั้งสองแห่งใช้เวลาก่อสร้างยาวนานหลายปี และมีการขยับขยายในรัชสมัยต่อๆมาจนมีขนาดใหญ่โต เอกสารของชาวยุโรปเรียกขานป้อมสองฟากแม่น้ำนี้ว่า 'ป้อมเมืองบางกอก'[3] และบรรยายรายละเอียดไว้ว่า ระหว่างป้อมทั้งสองมีโซ่เหล็กขึงโยง เพื่อป้องกันมิให้เรือใหญ่ผ่านไปมาได้ หากไม่ได้รับอนุญาตจากเจ้าเมืองธนบุรีเสียก่อน เท่ากับว่า ป้อมเมืองบางกอกทำหน้าที่เป็นด่านตรวจคนเข้าออกเมือง ขณะที่ เมืองธนบุรีทำหน้าที่เป็นเมืองหน้าด่านของกรุงศรีอยุธยานั่นเอง นิโกลาส์ แชรแวส ราชทูตจากฝรั่งเศสบันทึกเกี่ยวกับเมืองธนบุรีสมัยอยุธยาไว้ว่า เป็นเมืองสำคัญที่สุดเมืองหนึ่งของราชอาณาจักร ในบรรดาเมืองท่าด้วยกันมีเมืองนี้เพียงเมืองเดียวที่มีป้อมค่ายแข็งแรงพอจะป้องกันข้าศึกได้ ในสมัยอยุธยา เมืองธนบุรีและเมืองบางกอก หมายถึงพื้นที่เดียวกัน และหมายถึงพื้นที่ทั้งสองฝั่งฟากของแม่น้ำเจ้าพระยาบริเวณคลองลัดเดิม ในสมัยนั้น ประชาชนชุมนุมอยู่อาศัยกันหนาแน่นที่สุดในพื้นที่ฝั่งตะวันตกของแม่น้ำ เนื่องจากเป็นพื้นที่อยู่อาศัยดั้งเดิม ส่วนพื้นที่ฝั่งตะวันออกเป็นผืนดินลาดลุ่มต่ำมีประชาชนอาศัยอยู่เบาบาง

ในปี ค.ศ. 1767 สยามปราชัยในสงครามรุกรานจากพม่าอีกครั้ง กองทัพพม่าบุกยึดเมืองธนบุรีอันเป็นเมืองหน้าด่านชายทะเลได้ ก่อนที่จะเข้าตีกรุงศรีอยุธยาจนพ่ายแพ้ในที่สุด การเสียกรุงครั้งนี้กินเวลาไม่นานนัก พระยาตากรวบรวมกำลังพลขับไล่กองทัพพม่าที่ตั้งค่ายอยู่ตามหัวเมืองต่างๆ ยึดกรุงศรีอยุธยากลับคืน และประกาศเอกราชรัฐไทยในชั่วเวลาเพียง 7 เดือนหลังจากกรุงศรีอยุธยาแตก ด้วยเหตุผลบางประการ (ซึ่งยังหาข้อยุติไม่ได้ในทางวิชาการ) พระยาตากมิได้ฟื้นฟูกรุงศรีอยุธยาให้เป็นราชธานีดังเดิม แต่ได้รวบรวมไพร่พลมุ่งลงใต้สู่เมืองธนบุรี และปราบดาภิเษกขึ้นเป็นพระเจ้ากรุงธนบุรี ปฐมกษัตริย์แห่งราชวงศ์ใหม่[4] เมืองธนบุรีภายหลังสงครามมีสภาพทรุดโทรม ร้างผู้คน กลายเป็นป่ารกชัฏ พระเจ้าตากทรงสั่งการให้ไพร่พลบูรณะเมืองขึ้นมาใหม่เพื่อเป็นศูนย์อำนาจแห่งใหม่ของราชอาณาจักร

เมืองธนบุรีมีลักษณะเป็น 'เมืองอกแตก' กล่าวคือ มีแม่น้ำไหลผ่ากลางเมือง หรืออีกนัยหนึ่ง เขตเมืองครอบคลุมทั้งสองฝั่งฟากของแม่น้ำ คลองคูเมืองและกำแพงเมืองด้านตะวันตกวางแนวเหนือใต้เชื่อมระหว่างคลองบางกอกน้อยกับคลองบางกอกใหญ่[5] คลองคูเมืองและกำแพงเมืองด้านตะวันออกอยู่อีกฝั่งของแม่น้ำวางแนวเหนือใต้เช่นกัน ปากคลองด้านเหนืออยู่เยื้องปากคลองบางกอกน้อย ส่วนปากคลองด้านใต้อยู่เยื้องปากคลองบางกอกใหญ่[6] ศูนย์กลางเมืองธนบุรีอยู่ทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา เขตเมืองฟากนี้มีลักษณะยาวแคบขนานไปกับลำน้ำ มีกำแพงล้อมทั้งสี่ด้าน มีประตูเข้าเมือง 24 ประตู ตรงมุมด้านใต้ตรงปากคลองบางกอกใหญ่เป็นที่ตั้งของ ป้อมเมืองบางกอกฝั่งตะวันตก หรือป้อมวิชาเยนทร์ ซึ่งพระเจ้าตากทรงโปรดให้ซ่อมสร้างใหม่ และพระราชทานนามว่า ป้อมวิไชยประสิทธิ์ พื้นที่ภายใน

---

[3] ป้อมบางกอกฝั่งตะวันตก มีชื่อเรียกภายหลังว่า ป้อมวิชาเยนทร์

[4] นิธิ เอียวศรีวงศ์ ระบุว่า ไม่มีหลักฐานใดๆที่ชี้ชัดว่า พระเจ้ากรุงธนบุรี มีพระราชดำริในการสร้างเมืองธนบุรีเป็นเมืองหลวงใหม่ของราชอาณาจักร แทนกรุงศรีอยุธยา

[5] คลองคูเมืองตะวันตก ปัจจุบันคือคลองบ้านขมิ้น และแนวถนนอรุณอมรินทร์

[6] คลองคูเมืองตะวันออก ปัจจุบันคือคลองหลอด

กำแพงมีระบบถนนทางเดินเชื่อมต่อกันทั่ว และมีการแบ่งเป็นสามส่วนคร่าวๆ ได้แก่ ส่วนเหนือ ส่วนกลาง และส่วนใต้ พื้นที่ส่วนใต้คือเขตพระราชวัง ด้านเหนือเป็นกำแพงพระราชวังแบ่งกั้นพื้นที่ส่วนนี้กับพื้นที่ส่วนอื่น ด้านตะวันออกติดแม่น้ำ ด้านใต้ติดป้อมวิไชยประสิทธิ์ และด้านตะวันตกจรดคลองคูเมือง ภายเขตพระราชวัง เป็นที่ตั้งของเขตพระราชฐาน และมีวัดสองวัด ได้แก่ วัดท้ายตลาด และวัดอรุณ ตั้งขนาบเขตพระราชฐานอยู่ เขตพระราชฐาน ซึ่งเคยเป็นที่ตั้งเดิมของจวนเจ้าเมืองธนบุรีมาก่อน มีกำแพงล้อมรอบอีกชั้น ภายในเป็นที่ตั้งท้องพระโรงอันเป็นสถานที่ว่าราชการและพระตำหนักที่ประทับ พื้นที่ส่วนกลางอยู่ระหว่าง กำแพงพระราชวังกับคลองบางหว้าใหญ่ซึ่งมีแนวขวางเชื่อมระหว่างแม่น้ำกับคลองคูเมือง เป็นย่านที่พักอาศัยของเจ้านาย ขุนนาง ข้าราชบริพาร และชุมชนชาวบ้าน พื้นที่ส่วนเหนืออยู่ถัดจากคลองบางหว้าใหญ่ขึ้นไปจนจรดคลองบางกอกน้อย เป็นที่ตั้งของตำหนักเจ้านาย ฉางเกลือ โรงช้างต้น ชุมชนชาวบ้าน และสวนผลไม้ เขตเมืองธนบุรีฟากตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา เป็นที่ตั้งวังของพระเจ้าลูกเธอในสมเด็จพระเจ้าตาก หรือ วังนอก และวัดโพธาราม หรือ วัดโพธิ์ ซึ่งเป็นพระอารามหลวง ริมฝั่งแม่น้ำมีชุมชนชาวจีนตั้งถิ่นฐานอยู่อย่างหนาแน่น ทั้งบนฝั่งแม่น้ำและบนเรือนแพ ถัดคลองคูเมืองขึ้นไปทางเหนือ ตลอดริมฝั่งแม่น้ำเป็นชุมชนชาวเขมร ลาว ญวน ที่ย้ายเข้ามาอยู่ใหม่ นอกกำแพงเมืองธนบุรีเป็นแหล่งปลูกข้าว เช่น ที่ทุ่งสามเสน ทุ่งบางกะปิทางด้านตะวันออก และที่ทุ่งกระทุ่มแบน หนองบัวทอง ทางด้านตะวันตก ส่วนแหล่งปลูกผลไม้ อยู่ตามชายฝั่งแม่น้ำลำคลองต่างๆ

2.2 โครงสร้างและองค์ประกอบทางกายภาพของกรุงเทพมหานคร ค.ศ. 1782-1851

กรุงธนบุรีเป็นศูนย์กลางอำนาจของรัฐสยามอยู่ได้ 15 ปีก็เกิดรัฐประหาร นำไปสู่การสิ้นสุดรัชสมัยของพระเจ้ากรุงธนบุรี ในปี ค.ศ. 1782 เจ้าพระยาจักรี ได้ปราบดาภิเษกขึ้นเป็นปฐมกษัตริย์แห่งราชวงศ์จักรี 'พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก' กษัตริย์แห่งราชวงศ์ใหม่ทรงโปรดให้สร้างพระราชวังใหม่ ณ บริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งตะวันออก ตรงข้ามพระราชวังกรุงธนบุรี อันเป็นจุดเริ่มต้นของกรุงเทพมหานคร ในช่วงเจ็ดทศวรรษแรก กรุงเทพมหานครเป็นชุมชนเมืองขนาดย่อม ครอบคลุมอาณาบริเวณประมาณหกตารางกิโลเมตร โครงสร้างเชิงพื้นที่ของเมืองถูกกำหนดด้วยลำน้ำสายหลักเจ็ดสาย ประกอบด้วย แม่น้ำเจ้าพระยา คลองทางฟากตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยาสองสาย และคลองทางฟากตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยาอีกสี่สาย แม่น้ำเจ้าพระยา ไหลผ่ากลางพื้นที่ซึ่งเป็นที่ตั้งของตัวเมือง ตรงบริเวณที่แม่น้ำไหลผ่านเมืองนั้น ทางน้ำจะโค้งแอ่นไปทางทิศตะวันตก ทำให้พื้นที่ฝั่งตะวันตกมีลักษณะเป็นคุ้งน้ำ ขณะที่พื้นที่ฝั่งตะวันออกเป็นแหลมยื่น พื้นที่ตามริมฝั่งแม่น้ำโดยเฉพาะทางด้านตะวันตก มีลักษณะเป็นที่ดอน ซึ่งศัพท์ทางภูมิศาสตร์เรียกว่า 'คันดินธรรมชาติริมฝั่งแม่น้ำ' (river levee) ส่วนพื้นที่ที่อยู่ถัดออกไปมีลักษณะเป็นที่ลุ่มต่ำน้ำท่วมขังอยู่เสมอ เรียกว่า 'ที่ราบหลังแม่น้ำ' (river basin)

คลองสำคัญสองสายทางฟากตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา ได้แก่ คลองบางกอกน้อย-บางกอกใหญ่ และคลองคูเมืองเดิมธนบุรีฝั่งตะวันตก[7] คลองบางกอกน้อย-บางกอกใหญ่ คือลำน้ำสายเดียวต่อเนื่องกัน แต่มี 2 ชื่อ ลำน้ำตอนบนเรียกว่าคลองบางกอกน้อย ขณะที่ลำน้ำตอนล่างเรียกว่า คลองบางกอกใหญ่ คลองสายนี้เคยเป็นแม่น้ำเจ้าพระยาสายเก่า หลังจากที่มีการขุดคลองลัดบางกอกในต้นคริสต์ศตวรรษที่ 16 ลำน้ำก็แคบลง ทั้งบทบาทความสำคัญก็ลดลง คลองบางกอกน้อย-บางกอกใหญ่ไหลแยกจากแม่น้ำเจ้าพระยาทางด้านเหนือของพระนคร อ้อมไปทางตะวันตก แล้ว

[7] ปัจจุบันคือคลองบ้านขมิ้น

วกกลับมาบรรจบกับแม่น้ำเจ้าพระยาอีกทีทางด้านใต้ของพระนคร แม้แนวลำน้ำจะอยู่ค่อนข้างห่างจากศูนย์กลางพระนคร แต่ตามสองฝั่งน้ำก็เป็นแหล่งชุมชนเก่าแก่ เต็มไปด้วยเรือกสวน ที่มีมาตั้งแต่สมัยต้นกรุงศรีอยุธยา คลองคูเมืองเดิมธนบุรี เป็นคลองซึ่งถูกขุดขึ้นตั้งแต่กลางคริสต์ศตวรรษที่ 18 เพื่อเป็นแนวป้องกันเมืองธนบุรีจากข้าศึกที่มาจากทางทิศตะวันตก และเป็นแนวกำหนดขอบเขตของเมืองไปในตัว คลองสายนี้วางลำตามแนวเหนือ-ใต้ขนานไปกับแม่น้ำเจ้าพระยา และเชื่อมปากคลองบางกอกน้อยและปากคลองบางกอกใหญ่เข้าด้วยกัน

คลองสำคัญสี่สายทางฟากตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา ได้แก่ คลองคูเมืองเดิมธนบุรีฝั่งตะวันออก คลองรอบกรุง และคลองหลอด 2 สาย คลองคูเมืองเดิมธนบุรีฝั่งตะวันออก ซึ่งถูกขุดขึ้นในสมัยเดียวกับคลองคูเมืองเดิมฝั่งตะวันตก มีลำน้ำตามแนวเหนือใต้ แล่นเป็นวงโค้งแอ่นไปทางตะวันออก ปากคลองด้านเหนือเชื่อมกับโค้งน้ำเจ้าพระยาด้านเหนือเยื้องกับปากคลองบางกอกน้อย ส่วนปากคลองด้านใต้เชื่อมกับโค้งน้ำเจ้าพระยาด้านใต้ เยื้องกับปากคลองบางกอกใหญ่ คลองรอบกรุง ซึ่งขุดขึ้นในปลายคริสต์ศตวรรษที่ 18 ครั้งสยามย้ายศูนย์กลางอำนาจจากฟากตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยามาเป็นฟากตะวันออก เมื่อมีการสถาปนาราชวงศ์ใหม่ อยู่ถัดจากคลองคูเมืองเดิมไปทางตะวันออก และมีแนวขนานกันไป ปากคลองทั้งด้านเหนือและด้านใต้เชื่อมต่อกับแม่น้ำเจ้าพระยา คลองหลอดเป็นคลองสายตรงสองสายที่ขุดเชื่อมระหว่างคลองคูเมืองเดิมกับคลองรอบกรุง

แม้กรุงเทพมหานครจะกินเนื้อที่ทั้งสองฝั่งฟากแม่น้ำเจ้าพระยา แต่กำแพงพระนครในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ก็มิได้มีขอบเขตล้อมรอบพื้นที่เมืองทั้งหมด แนวกำแพงมีอยู่แต่เฉพาะทางฟากตะวันออกเท่านั้น โดยตั้งแนวขนานไปกับชายตลิ่งแม่น้ำเจ้าพระยาและคลองรอบกรุง ส่วนกำแพงเมืองธนบุรีเดิม ซึ่งเคยมีอยู่ตามแนวคลองคูเมืองฟากตะวันตกและคลองคูเมืองเดิมฟากตะวันออกนั้นได้ถูกรื้อทิ้งไปจนสิ้น

กรุงเทพมหานครในคริสต์ศตวรรษที่ 19 เป็นเมืองที่มีทวิลักษณะ กล่าวคือ มีลักษณะการตั้งถิ่นฐานสองแบบที่แตกต่างกันโดยสิ้นเชิงดำรงอยู่พร้อมๆ กัน แบบแรกคือการตั้งถิ่นฐานในแม่น้ำลำคลองหรือตามชายตลิ่ง เป็นหลักแหล่งที่ชาวบ้านชาวเมือง สามัญชนส่วนใหญ่อยู่อาศัยใช้ชีวิตทำมาหากิน ส่วนแบบที่สองคือการตั้งถิ่นฐานบนบก เป็นที่พำนักของชนชั้นนำของราชอาณาจักร อันได้แก่ พระมหากษัตริย์ เจ้านาย ขุนนาง พระ และเหล่าข้าบริวาร

บรรดาชาวตะวันตกทั้งหลายที่มาเยือนสยามในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ เช่น จอห์น ครอเฟิร์ด[8] ผู้แทนรัฐบาลอังกฤษในอินเดีย ที่มาเยือนสยามในปี ค.ศ. 1821 เฟรเดอริค นีล นักเดินทางชาวอังกฤษ ที่มาเยือนสยามในปี ค.ศ. 1840[9] บาทหลวงปาลเลกัวซ์[10] นักบวชคริสต์ชาวฝรั่งเศสซึ่งใช้ชีวิตในสยามระหว่างปี ค.ศ. 1829-1862 เซอร์จอห์น บาวริ่ง[11] ผู้แทนรัฐบาลอังกฤษที่เข้ามาเจรจาการค้ากับสยามในปี ค.ศ. 1855 และแอนนา ลีโอโนเวนส์[12] ครูสอนภาษาของราชสำนักที่พำนักในสยามระหว่างปี ค.ศ. 1862 ถึง 1868 ล้วนกล่าวไปในทำนองเดียวกันว่า เมืองหลวงของสยามเป็น 'เมืองลอยน้ำ' (floating city) ชาวบ้านชาวเมืองส่วนใหญ่ใช้ชีวิตกันในแม่น้ำลำคลอง ถนนหนทางบนบกนั้นมีน้อยเต็มทีแม่น้ำลำคลองเป็นบริเวณที่คึกคักมีชีวิตชีวา เต็มไปด้วยเรือนพักอาศัยลอยน้ำ ซึ่งหมายถึง เรือนแพ เรือประทุน นับพัน

---

[8] John Crawfurd (1783-1868)

[9] Frederic Naele จาก Naele, F. 1852, หน้า 27, 32, 33

[10] Jean-Baptiste Pallegoix (1805-1862) จาก Pallegoix, J. 1854

[11] John Bowring (1792-1872) จาก Bowring, J. 1857

[12] Anna Leonowens (1831-1915) จาก Leonowens, A. 1870

เรือหลากหลายชนิดทั้งเรือพาย เรือแจว เรือสำเภา แล่นล่องไปมาคับคั่ง พ่อค้าแม่ค้านับร้อยเสนอขายสินค้าประชันกันเป็นที่สับสนอลหม่าน

เฟรดริก นีลประเมินจำนวนชาวเมืองที่อาศัยตามลำน้ำของกรุงเทพมหานครในช่วงกลางศตวรรษที่ 19 ไว้ว่า *"เท่าที่ข้าพเจ้าลองนับดูได้ในขณะที่พักอยู่ในบางกอกนั้น ก็มีเรือนแพอยู่ประมาณ 7 หมื่นหลังเห็นจะได้ แต่ละแพก็มีคนอยู่ราว 5 คน รวมทั้งผู้ชาย ผู้หญิงและลูก ซึ่งนับดูจำนวนคนที่อยู่ในแพทั้งหมดก็ประมาณ 350,000 คน"*[13] หากนำตัวเลขนี้มาเปรียบเทียบกับประมาณการของบาทหลวงปาลเลกัวซ์ ซึ่งเป็นคนร่วมสมัยกับนีล ที่ระบุว่า กรุงเทพมหานครในสมัยนั้นมีประชากรทั้งสิ้นราว 400,000 คน ก็จะเห็นได้ชัดว่า ประชากรเกือบร้อยละ 90 ของเมืองนี้อาศัยอยู่ในแม่น้ำลำคลอง[14] แม้ชาวต่างประเทศจะเน้นบรรยายถึงแต่เรือนแพ แต่เรือนของชาวพระนครก็มิได้เป็นเรือนแพทั้งหมดเสียทีเดียว หากยังมีเรือนอีกประเภทคือ เรือนยกพื้น ซึ่งมีลักษณะที่ปลูกสร้างโดยยกตัวเรือนขึ้นตั้งอยู่บนเสาสูงพ้นระดับน้ำที่เอ่อท่วมเป็นประจำ เรือนรูปแบบนี้จะตั้งเป็นแถวแนวเรียงยาวกันไปตามชายน้ำ[15] เรือนของชาวบ้านในพระนครส่วนใหญ่มีขนาดเล็ก รูปแบบเรียบง่าย ไร้การประดับประดา ทั้งวัสดุปลูกเรือนก็เป็นของที่หาได้ในท้องถิ่น เช่น ไม้รวก ไม้ไผ่ ใบจาก ซึ่งผุพังง่าย บาทหลวงปาลเลกัวซ์บันทึกไว้ว่า เรือนเหล่านี้ก่อสร้างได้ง่ายและรวดเร็ว เมื่อเกิดไฟไหม้ก็สามารถสร้างทดแทนใหม่ได้ภายในเวลาเพียง 7 วัน โดยอาศัยแต่แรงงานจากญาติพี่น้องและมิตรสหาย

ลักษณะการตั้งถิ่นฐานบนบกแตกต่างกับลักษณะการตั้งถิ่นฐานในน้ำและชายน้ำมาก พื้นที่ส่วนนี้มีผู้คนและสิ่งปลูกสร้างเบาบาง และถนนหนทางก็มีน้อยเต็มที อย่างไรก็ตาม ด้วยความที่เป็นหลักแหล่งของชนชั้นสูง พื้นที่บนบกจึงเป็นที่ตั้งอาคารสถานอันโอ่อ่า ที่ก่อสร้างอย่างวิจิตรบรรจงและมั่นคงแข็งแรงมากมาย อาทิ พระบรมมหาราชวัง และวังน้อยใหญ่อื่นๆ วัด และเรือนขุนนาง สิ่งก่อสร้างของชนชั้นสูงเหล่านี้แตกต่างอย่างสิ้นเชิงกับสิ่งก่อสร้างของชาวบ้านตามลำน้ำ ซึ่งแต่ละเรือนมีขนาดเล็กและรูปแบบเรียบง่าย ชาวตะวันตกที่มาเยือนสยามในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 19[16] ล้วนบอกกล่าวเป็นเสียงเดียวถึงความหรูหราอลังการแปลกพิสดารของพระบรมมหาราชวัง และวัดวาอาราม บาทหลวงปาลเลกัวซ์ พรรณนาถึงราชสำนักสยามที่เขาได้พบเจอว่า *"เราเห็นสิ่งก่อสร้างอันสวยงามไปด้วยภาพวาดและทาทองเป็นอันมากในที่ทั่วไป ท่ามกลางลานพระบรมมหาราชวังนั้นมี มหาปราสาท จัตุรมุขตั้งอยู่อย่างสง่าผ่าเผย มุงหลังคาด้วยกระเบื้องดินเผาเคลือบ ประดิษฐ์ประดับด้วยภาพแกะสลักฝีมือชั้นเยี่ยม และมีศูลทาทองสูงบนหลังคาปราสาท..."*[17] เขา

---

[13] Naele, F. 1852, หน้า 28 การสรุปจำนวนประชากรของพระนคร โดยการนับจากจำนวนเรือนแพ อาจให้ข้อมูลที่คลาดเคลื่อนได้มาก เนื่องจากผู้ที่อาศัยในเรือนแพเป็นจำนวนมากมิได้อาศัยอยู่ในพระนครเป็นการถาวร แต่ขึ้นล่องตามลำน้ำเจ้าพระยามาค้าขาย หรือทำธุระปะปังในพระนครเป็นการชั่วคราว เพียงไม่กี่วัน หลักจากเสร็จธุระก็ล่องแพกลับภูมิลำเนา หรือไปยังที่อื่นๆ

[14] บรรดาตัวเลขสถิติเกี่ยวกับดินแดนในโลกตะวันออกที่นำเสนอกันในคริสต์ศตวรรษที่ 19 มักถูกตั้งข้อสงสัยเสมอมาถึงความถูกต้องแม่นยำ ด้วยความที่ไม่ปรากฏระเบียบวิธีในการประเมินประมาณที่แน่ชัด ตัวเลขของนีลและปาลเลกัวซ์นั้นก็มิได้มีความน่าเชื่อถือไปกว่าตัวเลขจากที่มาอื่นๆ แต่อย่างใด บาวริ่งซึ่งเดินทางถึงสยามหลังจากนีลราว 15 ปี บันทึกไว้ว่า เขาพิจารณาตัวเลขทั้งหลายแหล่ด้วยความคลางแคลงใจ อย่างไรก็ตาม เขาก็ยอมรับตัวเลขของบาทหลวงปาลเลกัวซ์ กระทั่งนำเอาไปอ้างอิงในหนังสือรายงานภารกิจในสยามของเขา ที่เป็นเช่นนี้ ส่วนหนึ่งอาจเป็นเพราะ บาวริ่งประเมินด้วยตาตนเองแล้วเห็นว่าตัวเลขของปาลเลกัวซ์น่าจะใกล้เคียงความเป็นจริงที่สุด (Bowring 1857) อีกส่วนหนึ่งน่าจะเป็นเพราะปาลเลกัวซ์ อ้างว่าได้ตัวเลขนี้มาจาก *"...หลักฐานจำนวนประชากรที่เอกอัครราชทูตอังกฤษและอเมริกัน ซึ่งมีโอกาสได้มาเยี่ยมประเทศสยามหลายครั้งหลายหน"* (Pallegoix 1854) เป็นไปได้ว่า ที่มาของข้อมูลดังกล่าว อาจเป็นแหล่งอ้างอิงเพียงแห่งเดียวในขณะนั้นที่เบาริ่งสามารถเชื่อถือได้สนิทใจที่สุด

[15] โดยปกติ ชาวบ้านที่มาอยู่ก่อนจะสร้างเรือนอยู่ในน้ำหน้าตลิ่งเป็นแถวแรก พวกที่มาทีหลังก็ตั้งเรือนอยู่บนตลิ่ง หรือหลังตลิ่งขึ้นไปอีกหนึ่งหรือสองแถว สุดแท้แต่ความหนาแน่นของชุมชน ในท้องที่ที่เป็นชุมชนหนาแน่นมากเป็นพิเศษ จะมีเรือนแพจอดเรียงซ้อนหน้าเรือนเหล่านี้อีกที เรือนยกพื้นนั้นมักใช้เป็นที่พักอาศัยเพียงอย่างเดียว โดยที่เจ้าของเรือนจะเป็นชาวไทย หรือชาวต่างชาติในภูมิภาค เช่น มอญ เขมร และญวน ที่อพยพเข้ามาอยู่ในเมืองหลวง (ศรีศักร วัลลิโภดม 2552, หน้า 56)

[16] เช่น ครอเฟิร์ด นีล ปาลเลกัวซ์ เบาว์ริง และล็อโนเวนส์

[17] Pallegoix 1854: 62

ยังกล่าวถึงวัดวาอารามในกรุงเทพมหานครด้วยว่า "*วัดหลวงนั้นงดงามมาก อย่างยากที่จะเปรียบกับโบสถ์ใด ๆ ในยุโรปได้...*"[18] ส่วนที่อยู่อาศัยของขุนนางนั้น มีลักษณะเป็นอาคารก่ออิฐถือปูนอันโอ่โถง หรือไม่ก็เป็นเรือนไม้หมู่ขนาดใหญ่

โครงข่ายลำน้ำเป็นตัวกำหนดเขตพื้นที่ต่าง ๆ ในกรุงเทพมหานครยุคแรก แนวลำน้ำได้แบ่งพื้นที่เมืองออกเป็น 4 ส่วนใหญ่ ๆ คือ พระนครชั้นใน พระนครชั้นนอก ธนบุรี และชานพระนคร เขตพระนครชั้นใน หมายถึง พื้นที่ภายในกำแพงพระนครที่โอบล้อมด้วยแม่น้ำเจ้าพระยาทางด้านตะวันตกและคลองคูเมืองเดิมทางด้านตะวันออก เขตพระนครชั้นนอก หมายถึงพื้นที่ภายในกำแพงพระนครระหว่างคลองคูเมืองเดิมกับคลองรอบกรุง เขตธนบุรีหมายถึงภายนอกกำแพงพระนครบริเวณที่เป็นศูนย์อำนาจเก่าของพระเจ้าตากทางฟากตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา ซึ่งเป็นพื้นที่เกาะที่ล้อมกรอบไว้ด้วยลำน้ำ 4 สายคือ แม่น้ำเจ้าพระยาทางทิศตะวันออก คลองคูเมืองเดิมธนบุรีทางทิศตะวันตก ปากคลองบางกอกน้อยทางทิศเหนือ และปากคลองบางกอกใหญ่ทางทิศใต้ ชานพระนครหมายถึงบริเวณรอบนอกที่อยู่ถัดจากเขตพระนครชั้นนอก และเขตธนบุรีออกไป เขตพื้นที่เหล่านี้มีส่วนสำคัญในการกำหนดตำแหน่งแห่งที่ขององค์ประกอบทางกายภาพต่าง ๆ ของเมือง ไม่ว่าจะเป็น วัง สถานที่ราชการ ศาสนสถาน เรือนขุนนาง หรือบ้านเรือนราษฎรอีกที

เขตพระนครชั้นในซึ่งอยู่ในวงล้อมในสุดของโครงข่ายลำน้ำ ถูกสร้างให้เป็นศูนย์กลางอำนาจและความศักดิ์สิทธิ์ของสยาม พื้นที่นี้ หรือที่เรียกกันว่า 'หัวแหวน' เป็นแหล่งรวมสถานที่สำคัญสูงสุดของราชอาณาจักร อันได้แก่ ที่ประทับของพระมหากษัตริย์ ที่ประทับของพระมหาอุปราช ผู้ซึ่งมีฐานะอำนาจสูงสุดเป็นอันดับสองของแผ่นดิน พระอารามหลวงคู่ราชอาณาจักร ที่ประทับพระบรมวงศานุวงศ์[19] และส่วนราชการหลักของรัฐ

องค์ประกอบหลักซึ่งถือเป็นแกนของเขตพระนครชั้นใน ได้แก่ พระบรมมหาราชวัง หรือวังหลวง พระราชวังบวรสถานมงคล หรือวังหน้า และพระอารามหลวง 2 แห่ง คือ วัดมหาธาตุยุวราชฏร์รังสฤษฎ์[20] ซึ่งเป็นวัดในอุปถัมภ์ของวังหน้า และวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม[21] ซึ่งเป็นวัดในอุปถัมภ์ของวังหลวง องค์ประกอบทั้งสี่ดังกล่าวนี้เองที่เป็นตัวกำหนดตำแหน่งแห่งที่ขององค์ประกอบอื่น ๆ หรืออาคารสถานที่ต่าง ๆ ในเขตชั้นใน

พระบรมมหาราชวังไม่เพียงเป็นที่ประทับของพระมหากษัตริย์เท่านั้น แต่ในกำแพงพระบรมมหาราชวังยังเป็นที่ตั้งของพระอารามหลวงอีกแห่ง คือ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ซึ่งเป็นที่รวมของสิ่งศักดิ์สิทธิ์สำคัญของราชอาณาจักร อาทิ พระแก้วมรกต และส่วนราชการส่วนกลางอีกหลายหน่วยงาน เช่น ราชสำนัก มหาดไทย หอรัษฎากรพิพัฒน์ ศาลาลูกขุนใน กรมท่า และกรมพระคลังมหาสมบัติ อีกด้วย รอบ ๆ พระบรมมหาราชวังเป็นที่ตั้งของอาคารสถาน หรือองค์ประกอบอันเป็นบริวารใกล้ชิดของพระบรมมหาราชวัง ทางทิศเหนือของพระบรมมหาราชวัง เป็นที่ตั้งของวังเจ้านายฝ่ายวังหลวง 3 วัง และ 'ทุ่งพระเมรุ'[22] หรือท้องสนามหลวง ซึ่งถูกใช้เป็นที่สร้างพระเมรุมาศชั่วคราว สำหรับถวายพระเพลิงพระบรมศพของพระมหากษัตริย์และพระบรมวงศานุวงศ์ที่สิ้นพระชนม์ ทางฟากตะวันออกของพระบรมมหาราชวัง เป็นที่ตั้งของวัง

---

[18] เรื่องเดียวกัน หน้า 64-65

[19] ในสมัยรัชกาลที่ 1 มีวังเจ้านายในเขตชั้นใน 19 วัง ในสมัยรัชกาลที่ 2 มีวังเพิ่มขึ้น 8 วังส่วนใหญ่ตั้งอยู่ในพื้นที่ด้านตะวันออกของวัดพระเชตุพนฯ และในสมัยรัชกาลที่ 3 มีวังเพิ่มอีก 10 วัง ส่วนใหญ่ตั้งอยู่บริเวณปากคลองตลาด

[20] เป็นวัดในอุปถัมภ์ของวังหน้า เดิมชื่อวัดสลัก ตั้งอยู่ระหว่างวังหลวงและวังหน้า เป็นวัดเก่าแก่ที่มีมาตั้งแต่สมัยอยุธยา

[21] เป็นวัดในอุปถัมภ์ของวังหลวง เดิมชื่อวัดโพธาราม ตั้งอยู่ท้ายวังหลวง เป็นวัดเก่าแก่ที่มีมาตั้งแต่สมัยอยุธยา

[22] ชื่อทุ่งพระเมรุ ถูกเปลี่ยนเป็น ท้องสนามหลวง อย่างเป็นทางการในสมัยรัชกาลที่ 4 พื้นที่แห่งนี้ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ มีสภาพโล่งร้าง เป็นท้องทุ่งรกชัฏ ถึงหน้าน้ำ น้ำจะเซาะเข้าขังเจิ่ง เป็นที่ที่ชาวบ้านใกล้เคียงพากันไปตกกุ้งปลากินกัน ในสมัยต่อ ๆ มา พระมหากษัตริย์ทรงโปรดให้เป็นที่ประกอบราชพิธี และทำนาปลูกข้าวที่บริเวณท้องสนามหลวง

เจ้านายฝ่ายวังหลวงนับสิบวัง นอกจากนี้ ยังเป็นที่ตั้งของสถานที่ราชการ เช่น ศาลาลูกขุนนอก โรงไหม โรงม้าหลวง และสวนดึกดิน[23] ศาลหลักเมือง ตั้งอยู่ใกล้หัวมุมตะวันออกเฉียงเหนือของพระบรมมหาราชวัง ทางด้านตะวันตกของพระบรมราชวังซึ่งประชิดริมแม่น้ำเจ้าพระยา เป็นที่ตั้งของวัง 2 วัง และส่วนราชการที่เกี่ยวของกับการขนส่งทางน้ำ เช่น คลังสินค้า โรงวิเสท และฉางข้าวเปลือก ทางด้านใต้ของพระบรมมหาราชวัง นอกจากจะเป็นที่ตั้งของวัดพระเชตุพนฯ แล้ว บริเวณริมกำแพงยังเป็นที่ตั้งของตลาดท้ายสนม ซึ่งเป็นที่จับจ่ายของข้าหลวงในวัง

บริเวณด้านตะวันออกของวัดเชตุพนฯ เป็นที่ตั้งของกรมพระนครบาล คุก ตลาดหับเผย หอกลอง และโรงช้าง บริเวณด้านตะวันตกของวัดพระเชตุพนฯ ซึ่งประชิดแม่น้ำเจ้าพระยา เป็นที่ตั้งของวังท่าเตียน และตลาดท่าเตียน พื้นที่ถัดจากวัดพระเชตุพนฯ ไปทางใต้ หรือบริเวณปากคลองคูเมืองเดิม ซึ่งเรียกกันทั่วไปว่า 'ปากคลองตลาด' เป็นที่ตั้งของวังของเจ้านายฝ่ายวังหลวงอีกนับสิบวัง นอกจากนี้ยังมีตลาดใหญ่ที่เรียกว่า ตลาดปากคลองตลาด และชุมชนข้าราชการพระราชวังหลวง

สำหรับชุมชนราษฎรในเขตพระนครชั้นในนั้น ส่วนใหญ่ตั้งบ้านเรือนเรียงรายตามชายลำน้ำ ตามริมฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา มีเรือนแพลอยลำหนาแน่นตรงปากคลองคูเมืองเดิมทั้งข้างเหนือและข้างใต้ และแถวตลาดท่าเตียน ส่วนคลองคูเมืองเดิมก็มีเรือนแพลอยลำตลอดลำน้ำ ด้วยความที่ราษฎรส่วนใหญ่อาศัยอยู่ริมน้ำ ทางสัญจรบนบกจึงมิได้มีความสำคัญสำหรับผู้คนในเขตนี้นัก กระนั้นก็ตาม กรุงเทพมหานครยุคต้นใช่ว่าจะเป็นเมืองที่ปราศจากถนน ในช่วงเจ็ดทศวรรษแรก กรุงเทพมหานครมีถนนทั้งสิ้น 18 สาย (อ่านเพิ่ม 4.1) โดยหลักแล้ว ถนนในพระนครชั้นในนั้นมิได้ถูกตัดขึ้นเพื่อการใช้สอยของราษฎรทั่วไป แต่เพื่อสนองกิจกรรมของรัฐและชนชั้นสูง อันได้แก่ การเชื่อมโยงวัง ศาลสถาน สถานที่ราชการ และประตูเมืองเข้าด้วยกัน การแห่แหนขบวนพระราชพิธี และการรักษาความปลอดภัยพระราชวัง[24] ราษฎรมักถูกกีดกันไม่ให้ใช้ถนนเหล่านี้ ด้วยทางการมองว่า พื้นที่ถนนสมควรสงวนไว้สำหรับกิจกรรมของหลวง และการเดินเพ่นพ่านของราษฎรในพื้นที่ใกล้พระบรมมหาราชวังเป็นสิ่งไม่บังควร การสัญจรบนบกของชาวบ้านในพระนคร แม้จะมีน้อย แต่ก็ไม่ใช่ว่าจะไม่มีเสียเลย เส้นทางบนบกส่วนใหญ่จะเป็นทางเดินเท้าแคบๆ พื้นเป็นดิน ที่เรียกกันว่า 'ตรอก' ตรอกเชื่อมโยงสถานที่ต่างๆ ในระยะใกล้ๆ เช่น ระหว่างชุมชน ตลาด และวัด

ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น พระนครชั้นนอกมีผู้คนอยู่อาศัยเบาบาง พื้นที่ส่วนใหญ่เป็นที่รกร้างว่างเปล่า บางแห่งยังเป็นที่เปลี่ยวเต็มไปด้วยต้นไม้และวัชพืช บางแห่งยังเป็นเรือกสวนไร่นา ย่านชุมชนมักเกาะอยู่ตามชายน้ำ ทั้งริมแม่น้ำเจ้าพระยา คลองคูเมืองเดิม คลองรอบกรุง และคลองหลอด แหล่งชุมชนที่สำคัญมีอาทิ ชุมชนข้าราชการวังหน้าริมคลองคูเมืองเดิมด้านเหนือ ชุมชนบ้านดินสอริมคลองหลอดสายเหนือ ชุมชนมอญสะพานมอญริมคลองหลอดสายใต้ ชุมชนตีทองริมคลองวัดสุทัศน์ ชุมชนบางแห่งมิได้อยู่ริมน้ำ แต่เกาะอยู่ตามแนวถนน เช่น ชุมชนแขกตานีวัดตองปุ อยู่ตรงปลายถนนสะพานเสี้ยว ริมกำแพงพระนครด้านเหนือ และชุมชนบ้านหม้อ ซึ่งมีทั้งคนญวน จีน ลาว เขมร มอญปะปนกัน[25] ตั้งอยู่ตามแนวถนนบ้านหม้อ แม้จะมีผู้คนเบาบาง แต่ในเขตชั้นนอกก็มีตลาดหลายแห่ง ที่เป็นตลาดใหญ่ๆ

---

[23] สวนดึกดิน คือสวนที่มีตึกดิน หรือคลังดินดำตั้งอยู่

[24] การกันพื้นที่รอบกำแพงพระราชวังไว้เป็นถนน มีประโยชน์ทั้งป้องกันภัยจากการปองร้ายและจากไฟไหม้

[25] ชาวญวนที่บ้านหม้อ เป็นพวกที่อพยพเข้ามาพร้อมกับองค์เชียงชุนครั้งกรุงธนบุรี และได้ตั้งหลักแหล่งตามด้านแม่น้ำเจ้าพระยาตั้งแต่วัดโพธิ์ไปจรดป้อมบางกอกเดิม ครั้งเมื่อจะมีการสร้างพระนครใหม่ในบริเวณดังกล่าว พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก จึงทรงโปรดฯ ให้ย้ายไปตั้งบ้านเรือนที่ตำบลบ้านหม้อและพาหุรัด แล้วใช้ที่แปลงนั้นสร้างวังท่าเตียน พระราชทานสมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนอิศรานุรักษ์

มีเช่น ตลาดประตูผีตรงประตูสำราญราษฎร์ ตลาดเสาชิงช้าริมถนนเสาชิงช้า ตลาดบ้านหม้อริมถนนบ้านหม้อ ตลาดสามยอดตรงประตูสามยอด เป็นต้น

ในปลายทศวรรษ 1800 พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงมีพระราชดำริที่จะสร้างศูนย์กลางพระนครขึ้นที่ตรงใจกลางพระนครชั้นนอก จึงทรงโปรดฯ ให้สร้างวัดพุทธขนาดใหญ่ขึ้น เทียบเท่าวัดพนัญเชิงที่กรุงศรีอยุธยา ทรงพระราชทานนามว่า 'วัดมหาสุทธาวาส'[26] (ปัจจุบันคือวัดสุทัศน์เทพวราราม) พร้อมกับสร้างโบสถ์พราหมณ์บนบริเวณตรงข้าม และสร้างเสาชิงช้าขึ้นระหว่างกลาง ในส่วนของการก่อสร้างวัด ทรงโปรดสร้างพระวิหารขึ้นก่อน เพื่อเป็นที่ประดิษฐานของพระศรีศากยมุนี (พระโต) ซึ่งอัญเชิญมาจากพระวิหารหลวงวัดมหาธาตุ สุโขทัย ในการอัญเชิญพระศรีศากยมุนีมายังวัดมหาสุทธาวาสนั้น ได้ใช้เส้นทางล่องมาตามแม่น้ำเจ้าพระยา มาขึ้นบกที่ท่าช้างวังหลวง แล้วแห่เลียบกำแพงพระบรมมหาราชวัง จากนั้นก็หักไปทางตะวันออกบ่ายหน้าสู่ประตูสำราญราษฎร์ เส้นทางอัญเชิญพระศรีศากยมุนีที่มีแนวจากกำแพงพระบรมมหาราชวังถึงประตูสำราญราษฎร์นี่เอง ได้กลายเป็นถนนเสาชิงช้าในเวลาต่อมา แม้จะมุ่งหมายให้เป็นศูนย์กลางพระนคร แต่ย่านวัดมหาสุทธาวาสในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นก็ยังห้อมล้อมไปด้วยที่รกร้างเป็นส่วนใหญ่ ในบริเวณนั้น มีคนจนยากจกวณิพกอนาถาจำนวนมากมาชุมนุมขอทาน และทำเพิงพักอยู่ นอกจากนี้ยังมีแขกเลี้ยงวัวอาศัยทำมาหากินในที่ข้างเคียง ใกล้ๆ กันมีย่านตลาดแห่งหนึ่ง เรียกว่า 'ตลาดเสาชิงช้าหน้าโบสถ์พราหมณ์'

ในรัชสมัยต่อมา ผู้คนในพระนครชั้นนอกหนาแน่นขึ้นเป็นลำดับ ชุมชนเดิมขยายตัว ที่รกร้างมากมายถูกปรับเปลี่ยนเป็นที่พักอาศัย ระหว่างทศวรรษ 1810-1840 มีการสร้างวังใหม่มากกว่า 20 วัง และมีการสร้างวัดใหม่อีก 7 วัด ในยุคนี้ มีการทำถนนใหม่ 2 สาย คือ 'ถนนตะนาว' (ปัจจุบันคือถนนเฟื่องนคร) และ 'ถนนป้อมเสือทะยาน'[27] (ปัจจุบันคือส่วนหนึ่งของถนนเจริญกรุง) (อ่านรายละเอียดเกี่ยวกับถนนทั้งสองสายนี้ได้ในบทต่อๆ ไป)

พื้นที่ธนบุรีเป็นแหล่งชุมชนหนาแน่นมาแต่เดิม แม้ศูนย์อำนาจของสยามจะย้ายมาทางฝั่งพระนครแล้ว แต่บรรดาบ้านเรือนขุนนางข้าราชการส่วนใหญ่ก็ยังคงอยู่ทางฟากนี้อยู่นั่นเอง การสถาปนากรุงเทพมหานครทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยาหาได้ทำให้เขตธนบุรีโรยราไปไม่ บรรดาวัดวาอาราม บ้านเรือนราษฎร ตลอดจนเรือกสวนไร่นายังคงสภาพหนาแน่นและขยายตัวเรื่อยมา จนปรากฏว่าเขตธนบุรีมีบ้านเรือนถิ่นฐานของผู้คนมากกว่าทางฝั่งพระนครเสียอีก ชุมชนในเขตธนบุรีส่วนใหญ่ตั้งอยู่เรียงรายตามสองข้างคลองคูเมือง คลองนครบาล คลองบางหว้าใหญ่ ปากคลองบางกอกน้อย ปากคลองบางกอกใหญ่ และริมแม่น้ำเจ้าพระยา ในเขตนี้ มีวังเจ้านายเกือบสิบแห่ง วังที่สำคัญคือพระราชบวรสถานพิมุข หรือวังหลัง[28] ซึ่งตั้งอยู่บริเวณปากคลองบางกอกน้อย พระราชวังเดิม[29]ของพระเจ้าตาก ซึ่ง

---

[26] ชาวบ้านเรียกว่า วัดพระโตบ้าง วัดเสาชิงช้าบ้าง ต่อมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชทานนามว่า วัดสุทัศน์เทพวราราม

[27] ชื่อนี้เป็นชื่อที่ใช้เรียกเพื่อความเข้าใจในการศึกษานี้เท่านั้น ไม่ปรากฏหลักฐานชี้ชัดว่า ถนนสายนี้เมื่อแรกสร้างถูกเรียกขานว่าอย่างไร

[28] ในสมัยรัชกาลที่ 1 เป็นที่ประทับของกรมพระราชวังบวรสถานพิมุข ซึ่งเป็นพระเจ้าหลานเธอในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

[29] ในสมัยรัชกาลที่ 1 เป็นที่ประทับของพระสัมพันธวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงธิเบศรบดินทร์ พระเจ้าหลานเธอในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก และต่อมาเป็นที่ประทับของสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร ในสมัยรัชกาลที่ 2 เป็นที่ประทับของ พระสัมพันธวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี

ตั้งอยู่ตรงปากคลองบางกอกใหญ่ และพระนิเวศเดิม[30]ของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ซึ่งตั้งอยู่ระหว่างคลองนครบาลกับคลองบางหว้าใหญ่

ในปี ค.ศ. 1820 พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงมีพระราชดำริให้กรุงเทพมหานครมี 'พระมหาธาตุประจำพระนคร' ดังเช่นกรุงศรีอยุธยา อันเป็นการสืบทอดคติการวางผังราชธานีที่มีมาแต่โบราณ[31] ในการนี้ พระองค์ทรงโปรดฯ ให้สร้างพระมหาธาตุเป็นทรงปรางค์ขึ้นที่วัดแจ้ง โดยสร้างครอบพระเจดีย์องค์เดิมของวัดซึ่งมีมาตั้งแต่สมัยอยุธยา แม้การก่อสร้างพระมหาธาตุจะเริ่มตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 2 แต่กว่าที่องค์พระปรางค์จะเสร็จสมบูรณ์จริงๆ ก็ล่วงเข้าสมัยรัชกาลที่ 5[32] เมื่อแล้วเสร็จ พระมหาธาตุหลวงที่วัดแจ้ง ซึ่งต่อมารู้จักกันในนาม พระปรางค์วัดอรุณ ได้กลายเป็นศูนย์กลางทางสัญลักษณ์ของกรุงเทพมหานคร เป็นที่น่าสังเกตว่า แม้ว่าธนบุรีจะมีชุมชนหนาแน่น ทั้งวัง วัด และตลาดใหญ่ก็มีมากแห่ง แต่ในช่วง 70 ปี แรกของการก่อตั้งกรุงเทพมหานคร กลับไม่ปรากฏว่ามีการตัดถนนอย่างที่มีในฝั่งพระนครแต่อย่างใด

พื้นที่ชานพระนคร หรือบริเวณที่อยู่ตามชายขอบกำแพงพระนคร เป็นบริเวณที่มีการตั้งถิ่นฐานชุมชนโดยรอบ ตามริมคลองรอบกรุงมีบ้านเรือนตั้งเรียงรายตลอดทั้งสองฝั่ง ตั้งแต่ปากคลองข้างเหนือจรดปากคลองข้างใต้ แหล่งชุมชนหนาแน่นมีอาทิ บ้านลาว บ้านพานถม บ้านดอกไม้ บ้านบาตร และชุมชนเขมรคลองโอ่งอ่าง เป็นต้น บริเวณนี้มีตลาดสำคัญๆ ได้แก่ ตลาดน้ำคลองบางลำพู ตรงปากคลองรอบกรุงข้างเหนือ ตลาดน้ำคลองโอ่งอ่าง ตรงปากคลองรอบกรุงข้างใต้ เป็นต้น คลองมหานาคซึ่งตัดจากคลองรอบกรุงผ่าไปในทุ่งตะวันออก ก็มีบ้านเรือนตั้งเรียงรายสองฝั่งฟากเช่นกัน พื้นที่ที่เป็นชุมชนหนาแน่นคือบริเวณที่คลองมหานาคสบกับคลองรอบกรุง อันเป็นที่ตั้งของตลาดน้ำมหานาค เลยถัดออกไปมีชุมชนแขกครัว ในปลายทศวรรษ 1830 รัฐบาลได้ ขุดคลองต่อจากคลองมหานาคออกไปจนบรรจบกับแม่น้ำบางปะกง เรียกว่า 'คลองแสนแสบ'[33] คลองสายนี้ถูกขุดขึ้นเพื่ออำนวยความสะดวกในการลำเลียงอาวุธยุทธภัณฑ์ กำลังรบ และเสบียงอาหาร ไปใช้ในราชการสงครามไทย-ญวน หรือ 'สงครามอานามสยามยุทธ' ซึ่งมีสมรภูมิอยู่ในเขมร การสงครามกินเวลานานถึง 14 ปีกว่าจะยุติ

ในต้นคริสต์ศตวรรษที่ 19 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงโปรดฯ ให้ดำเนินการบูรณปฏิสังขรณ์วัดสระเกศ ซึ่งตั้งอยู่นอกกำแพงพระนคร ตรงจุดที่คลองคูเมืองเชื่อมต่อกับคลองมหานาค และมีแผนสร้างพระปรางค์ขนาดใหญ่ขึ้นที่วัดนี้ ให้ชื่อว่า 'พระเจดีย์ภูเขาทอง' เลียนแบบ เจดีย์ภูเขาทอง ริมคลองมหานาคของกรุงศรีอยุธยา การก่อสร้างดำเนินไปเพียงช่วงต้นก็ต้องหยุดชะงัก เนื่องจากองค์พระปรางค์ทรุดทลายลง ด้วยเหตุที่บริเวณที่ตั้งนั้นติดชายคลอง เนื้อดินอ่อนมาก ไม่สามารถทานน้ำหนักองค์พระปรางค์ได้ แม้ว่าการบูรณปฏิสังขรณ์ในส่วนอื่นๆ ของวัดสระเกศจะดำเนินไปจนแล้วเสร็จ แต่การสร้างพระปรางค์วัดสระเกศถูกระงับไปในที่สุด กระทั่งปี ค.ศ. 1863 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ได้รื้อฟื้นโครงการสร้างพระเจดีย์ภูเขาทองขึ้นมาใหม่ เพื่อเป็นพระมหาธาตุหลวงแห่งใหม่ แทนที่

---

[30] ในสมัยรัชกาลที่ 1 เป็นที่ประทับของสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร ซึ่งต่อมาได้เสด็จเถลิงถวัลราชสมบัติเป็นพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

[31] นครใหญ่ๆ ในสยามสมัยก่อนหน้านี้ เช่น สุโขทัย ศรีสัชชนาลัย นครศรีธรรมราช ล้วนมีพระมหาธาตุเจดีย์ ตั้งอยู่ใจกลางเมือง การสร้างพระมหาธาตุหลวง มีที่มาจากคติไตรภูมิ ที่ว่า มีสุวรรณบรรพต อยู่บนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ อันเป็นที่ประทับของพระอินทร์

[32] พระมหาธาตุหลวง สร้างขึ้นโดยการบูรณะ และต่อเติม พระปรางค์หน้าวัดอรุณให้สูงขึ้น ในเวลาต่อๆมา มีการเสริมต่อพระมหาธาตุหลวงหลายครั้งจนมีรูปทรงดังที่ปรากฏในปัจจุบัน

[33] คลองแสนแสบตอนต้น บางครั้งเรียกกันว่า คลองบางกะปิ

พระมหาธาตุหลวงวัดอรุณ หรือพระปรางค์วัดอรุณ หลังจากที่โครงการนี้ถูกทิ้งร้างมาเป็นเวลากว่า 30 ปี รูปแบบพระเจดีย์ภูเขาทอง แตกต่างไปจากแบบแผนที่วางไว้ครั้งสมัยรัชกาลที่ 3 อย่างสิ้นเชิง มีการปรับแต่งฐานกองอิฐเดิมขององค์พระปรางค์ที่ก่อสร้างค้างคาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 3 ให้มีรูปทรงเป็นภูเขา แล้วก่อพระเจดีย์ทรงระฆัง ตามรูปแบบพระราชนิยมไว้ที่ยอดภูเขา แทนรูปแบบพระปรางค์ การก่อสร้างพระเจดีย์ภูเขาทองสำเร็จสิ้นในรัชสมัย พระเจดีย์ภูเขาทองเป็นสิ่งก่อสร้างที่สูงที่สุดในพระนคร และกลายเป็นสัญลักษณ์ของพระนครในสมัยนั้นไป

พื้นที่ชานพระนครด้านใต้ ถัดจากคลองรอบกรุงออกไปมีชุมชนชาวจีนขนาดใหญ่ เรียกว่า ชุมชนสำเพ็ง[34] พื้นที่นี้เป็นทั้งแหล่งพักอาศัยหนาแน่นและแหล่งค้าขายอันพลุกพล่าน มีถนนสำเพ็งตัดผ่าน ถนนสำเพ็งตัดจากประตูพระนครตรงสะพานหัน ผ่านเข้ากลางชุมชนไปสิ้นสุดที่ริมแม่น้ำเจ้าพระยาตอนใต้ลงมา ตามแนวถนนนี้ มีตลาดใหญ่ สองแห่ง คือ ตลาดสะพานหัน ซึ่งอยู่ริมคลองรอบกรุงติดกับสะพานหัน และตลาดสำเพ็ง ซึ่งอยู่ใจกลางชุมชนสำเพ็ง พื้นที่ชานพระนครด้านตะวันตก มีแหล่งชุมชนเรียงรายตามริมคลองบางกอกน้อย-บางกอกใหญ่ ชุมชนเหล่านี้เป็นชุมชนชาวสวนดั้งเดิมที่มีมาตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนต้น

2.3 โครงสร้างและองค์ประกอบทางกายภาพของกรุงเทพมหานคร ค.ศ. 1851-1868

ในกลางคริสต์ศตวรรษที่ 19 ประชากรของกรุงเทพมหานครเพิ่มจำนวนขึ้นเป็นอันมาก โดยเฉพาะพื้นที่นอกกำแพงพระนคร บริเวณด้านตะวันออก และด้านใต้ ย่านสำเพ็ง จำนวนประชากรเพิ่มจากราวแปดหมื่นคนในทศวรรษ 1820[35] เป็นประมาณสี่แสนคนในปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19[36] พื้นที่บนบกที่เคยเป็นที่รกร้างได้ถูกจับจองมากขึ้นเรื่อยๆ ด้วยเหตุนี้ รัฐบาลสยามจึงดำริให้ขยายเขตพระนครออกไปทางทิศตะวันออก ใน ค.ศ. 1851 มีการขุดคลองคูเมืองชั้นนอกขึ้นใหม่เป็นชั้นที่สามขนานไปกับคลองรอบกรุง เรียกว่า 'คลองผดุงกรุงเกษม' ไม่มีการก่อกำแพงตามแนวคูเมืองที่ขุดใหม่เหมือนที่เคยถือปฏิบัติมาแต่ก่อน เนื่องจากสยามมิต้องเผชิญภัยคุกคามจากรัฐคู่อริ เช่น พม่าและญวน ดังที่เคยในทศวรรษก่อน รัฐเหล่านี้ล้วนตกอยู่ภายใต้การปกครองของมหาอำนาจตะวันตก ซึ่งนับตั้งแต่สูญเสียเอกราชก็มิได้เคลื่อนไหวเข้ามารุกรานสยามอีกเลย ภัยคุกคามความมั่นคงในเวลานั้นจึงมิได้มาจากรัฐในภูมิภาคที่มียุทธวิธีและเทคโนโลยีการสงครามระดับเดียวกัน แต่มาจากรัฐมหาอำนาจตะวันตก ซึ่งมีแสนยานุภาพทางการทหารที่เหนือกว่า ทั้งในแง่อาวุธยุทธปัจจัย ประสิทธิภาพกำลังพล ตลอดจนยุทธศาสตร์และการจัดการ กำแพงเมืองอิฐก่ออาจพอต้านทานกองทัพพม่าหรือญวนได้ หากแทบไม่มีผลใดๆ ที่จะต้านทานกองทัพสมัยใหม่ของชาติตะวันตก อย่างไรก็ตาม ถึงจะไม่มีกำแพงเมือง แต่รัฐบาลสยามก็ได้สร้างป้อมตามริมคลองผดุงกรุงเกษมเป็นระยะๆ จำนวน 8 ป้อมตลอดแนวคลอง ทั้งนี้เพื่อเป็นแนวเฝ้าระวังด้านความมั่นคงรอบๆ พระนคร และสร้างความอุ่นใจให้แก่ราษฎรที่ตั้งบ้านเรือนอยู่นอกกำแพงพระนคร แม้คลองผดุงกรุงเกษมจะถูกขุดเพื่อเป็นคูเมืองในเบื้องต้น แต่ก็มิได้เคยถูกใช้เป็นแนวปกป้องพระนคร

---

[34] เดิมที ชุมชนจีนซึ่งมีพระยาราชเศรษฐีเป็นหัวหน้าตั้งบ้านเรือนอยู่บริเวณระหว่างวัดโพธิ์ (วัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามในปัจจุบัน) กับวัดสลัก (วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎ์ในปัจจุบัน) ครั้นเมื่อมีการย้ายศูนย์อำนาจมาทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา และจะสร้างพระบรมมหาราชวัง ณ ทำเลนี้ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจึงทรงโปรดฯ ให้พระยาราชาเศรษฐีและพวกจีนย้ายไปตั้งบ้านเรือนอยู่ ณ ที่สวน ตั้งแต่ระหว่างคลองวัดสามปลื้ม (วัดจักรวรรดิราชาวาสในปัจจุบัน) ไปจนถึงคลองวัดสามเพ็ง (วัดประทุมคงคาในปัจจุบัน) แต่เนื่องจากความต้องการที่ริมแม่น้ำสำหรับเป็นที่จอดแพและเรือ พวกจีนบางกลุ่มจึงข้ามคลองวัดสามเพ็งไปตั้งอยู่ทางใต้ของคลองในเวลาต่อมา ทำให้ท้องที่ด้านใต้ของพระนครซึ่งเปลี่ยวมาช้านาน มีผู้คนหนาแน่นผิดกว่าแต่ก่อนมาก เป็นย่านที่เจริญและค้าขายดีที่สุด ซึ่งได้แก่ย่านตลาดสามเพ็ง (เหนือคลองวัดสามเพ็ง) กับย่านตลาดน้อย (ใต้คลองวัดสามเพ็ง)

[35] จาคอบ ทอมลิน ค.ศ. 1828

[36] Pallegoix, J. 1854

เลย ในเวลาต่อมา คลองแห่งนี้ได้กลายเป็นลำน้ำที่พลุกพล่าน ให้ประโยชน์ทางด้านการคมนาคม การค้าขาย และการตั้งบ้านเรือนชุมชน ไม่ต่างจากลำน้ำสายหลักอื่นๆ ของพระนคร

ภายหลังการขุดคลองผดุงกรุงเกษมแล้วเสร็จเมื่อปี ค.ศ. 1854 เนื้อที่ของพระนครขยายออกไปกว่าเท่าตัว กล่าวคือ เพิ่มขึ้นจาก 6 ตารางกิโลเมตรเป็น 13 ตารางกิโลเมตร สิ่งนี้เองทำให้โครงสร้างทางกายภาพของพระนครเปลี่ยนแปลงตามไปด้วย ตัวเมืองพระนครในตอนนั้นหมายถึงบริเวณสองฝั่งลำน้ำเจ้าพระยาตอนล่าง ตรงย่านที่เรียกกันแต่เดิมว่าบางกอก พื้นที่ฟากตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยายังคงสภาพแทบไม่ต่างจากสมัยธนบุรี ส่วนพื้นที่ฟากตะวันออกมีแนวคลองสามสายซึ่งวางแนวขนานกันเป็นชั้นๆ โอบอยู่ โดยที่ คลองคูเมืองเดิมคือคลองชั้นในสุด คลองรอบกรุงอยู่ถัดมา และคลองผดุงกรุงเกษมอยู่ด้านนอกสุด พื้นที่ภายในกำแพงพระนครมิได้เปลี่ยนแปลงไปจากที่เป็นมาในช่วงเจ็ดทศวรรษแรกของสมัยรัตนโกสินทร์ เนื่องจากกำแพงเมืองยังคงเป็นแนวเดิม ซึ่งเรียบไปตามริมแม่น้ำเจ้าพระยาและคลองรอบกรุง แต่เนื่องจากเมืองขยายออกไป พื้นที่นี้จึงถือเป็นพระนครชั้นในไปทั้งหมด ส่วนพื้นที่ระหว่างคลองรอบกรุงกับคลองผดุงกรุงเกษมซึ่งเดิมเป็นชานพระนครก็ถือเป็นพื้นที่พระนครชั้นนอก ดังนั้น ย่านการค้าสำคัญอย่างสำเพ็ง และย่านชุมชนชานเมืองอย่างชุมชนริมคลองรอบกรุงและคลองมหานาคจึงกลายเป็นส่วนหนึ่งของเขตพระนครไป ส่วนคลองมหานาคนั้นจากเดิมที่เคยเป็นเส้นทางไปมาระหว่างพระนครกับทุ่งนอกเมือง ก็ได้เปลี่ยนหน้าที่เป็นเส้นทางติดต่อภายในพระนคร เนื่องจากเป็นลำน้ำที่เชื่อมระหว่างคลองรอบกรุงและคลองผดุงกรุงเกษม

ในปี ค.ศ. 1857 หรือหลังจากที่คลองผดุงกรุงเกษมขุดเสร็จได้สามปี รัฐบาลสยามได้ขุดคลองลัดขึ้นอีกคลองหนึ่ง เรียกกันว่า 'คลองวัวลำพอง' หรือ 'คลองถนนตรง' [37] คลองสายนี้ลัดคุ้งน้ำใหญ่ของแม่น้ำเจ้าพระยาที่ไหลอ้อมย่านยานนาวาโดยตัดตรงจากคลองผดุงกรุงเกษม ผ่านทุ่งนาและเรือกสวนไปทะลุปากคลองพระโขนง ย่านบางนา รวมความยาว 8 กิโลเมตรเศษ คลองถนนตรงนั้นเกิดขึ้นเพราะเหตุผลทางด้านการค้าการคมนาคม เช่นเดียวกับคลองลัดอื่นๆ ที่สร้างขึ้นมาก่อนหน้านี้ตั้งแต่สมัยอยุธยา ต่างกันแต่ว่า การขุดคลองสายนี้มิได้เป็นดำริของรัฐบาลเอง ทั้งยังมิได้ทำไปเพื่อประโยชน์ของรัฐหรือราษฎรสยามโดยตรง หากเป็นไปตามคำร้องขอของชาวตะวันตก ทั้งเหล่ากงสุลต่างๆ[38] นักธุรกิจรายใหญ่[39] และผู้ประกอบวิชาชีพอื่นๆ[40] เส้นทางเชื่อมพระนครกับบางนาที่ว่านี้ มิได้มีแต่คลองถนนตรงเท่านั้น หากยังมีถนนตัดคู่ขนานกันไปด้วยอีกหนึ่งสาย ถนนดังกล่าว ซึ่งมีชื่อเรียกต่อมาว่า 'ถนนตรง' (ปัจจุบันคือถนนพระราม 4) สร้างขึ้นโดยการเอามูลดินจากการขุดคลองขึ้นมาถมทางฝั่งเหนือตลอดลำคลอง ถนนตรงถือเป็นถนนสายแรกในสมัยรัตนโกสินทร์ที่มีแนวเป็นเส้นตรงและทอดยาวเป็นระยะทางไกล (อ่านรายละเอียดเกี่ยวกับถนนตรงได้ในบทต่อๆ ไป)

ในต้นทศวรรษ 1860 รัฐบาลสยามเริ่มสร้างโครงข่ายการคมนาคมทางบกในพระนครตามแบบอย่างตะวันตกเป็นครั้งแรก ถนนแบบตะวันตกนั้นถูกออกแบบให้รถม้าวิ่งได้ พื้นถนนเป็นดินอัด ตรงกึ่งกลางถนนทำเป็นหลังเต่านูนสูง เพื่อการระบายน้ำ สองข้างถนนมีร่องระบายน้ำก่อด้วยอิฐวางขนานตลอดแนว ระหว่างปี ค.ศ. 1861-1863 รัฐบาลได้ตัดถนน 3 สาย ได้แก่ ถนนเจริญกรุง ถนนบำรุงเมือง ถนนเฟื่องนคร การสร้างถนนใหม่ ส่งผลให้เกิดการก่อสร้างอาคาร

---

[37] คลองวัวลำพองกว้าง 6 วา ลึก 6 ศอก ยาว 207 เส้น 2 วา 3 ศอก

[38] เช่น อังกฤษ อเมริกา และฝรั่งเศส, อ้างจาก ทองต่อ กล้วยไม้ ณ อยุธยา 2531: 28

[39] เช่น นายยิลฝิลแลน ผู้จัดการห้างบอร์เนียว และนายวิลซอน ผู้จัดการห้างหามิดนเกร เป็นต้น, อ้างจาก สยมพร ทองสารี 2526: 20

[40] เช่น นายโรเบิร์ต ฮันเตอร์ และหมอสมิธ (Samuel John Smith), อ้างจาก สยมพร ทองสารี 2526: 18

แถวตามสองฟากถนนเป็นจำนวนมาก อาคารเหล่านี้ ส่วนใหญ่ถูกใช้เป็นร้านค้าและที่พักอาศัย ผู้ปลูกสร้างอาคารรายใหญ่คือพระมหากษัตริย์ บางส่วนเป็นเจ้าของที่ดินตามริมถนน

ในกลางคริสต์ศตวรรษที่ 19 แม้ทางด้านตะวันออก เขตชุมชนเมืองของกรุงเทพมหานครจะจำกัดอยู่ที่แนวคลองผดุงกรุงเกษม แต่เค้าลางของการขยายเมืองไปในทิศดังกล่าวก็เริ่มปรากฏขึ้นบ้างแล้ว ในช่วงเวลานั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างพระราชวังใหม่เพื่อเสด็จแปรพระราชฐานที่นอกกำแพงเมืองบนท้องนาหลวง ริมคลองบางกะปิ หรือคลองแสนแสบ ทรงพระราชทานนามว่า 'วังสระปทุมวัน' พร้อมทั้งสร้างวัดพุทธนิกายธรรมยุติขึ้นอีกวัดหนึ่งติดกับวัง มีนามว่า 'วัดปทุมวนาราม' การสร้างวังและวัดดังกล่าว คือการเปลี่ยนท้องที่ชนบทให้เป็นชุมชน และถือเป็นการชักนำให้ประชาชนเข้ามาตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนทางด้านตะวันออกของพระนครให้มากขึ้น เดิมที การติดต่อระหว่างพระนครและวังสระปทุมวันนั้นต้องอาศัยการล่องเรือจากคลองมหานาคมาออกคลองแสนแสบเป็นหลัก การเดินทางทางเรือนั้นกินเวลาเนิ่นนาน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงโปรดฯ ให้สร้าง 'ถนนปทุมวัน' (ปัจจุบันคือถนนพระราม 1) ต่อจากถนนบำรุงเมือง ตรงไปยังวังสระปทุมวัน

2.4 โครงสร้างทางกายภาพของกรุงเทพมหานคร ค.ศ. 1868-1910

การติดต่อสัมพันธ์กับชาติตะวันตกมีส่วนอย่างมากต่อการเปลี่ยนแปลงทางสังคม และวัฒนธรรมครั้งใหญ่ของสยามในช่วงปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 กระบวนการทำให้ทันสมัย (modernization) ของสยาม ได้เริ่มต้นอย่างจริงจัง และหลากหลายมิติ ในแผ่นดินสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 (ครองราชย์ ค.ศ. 1868-1910) มีการประกาศเลิกทาสและระบบศักดินา ปฏิรูประบบราชการ ระบบยุติธรรม การทหาร รวมทั้งสร้างระบบคมนาคม สาธารณูปโภค สาธารณูปการ มากมาย รัฐบาลในสมัยรัชกาลที่ 5 มีนโยบายทำกรุงเทพให้ทันสมัยทัดเทียมอารยประเทศ พร้อมกับสร้างความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจ ในทางปฏิบัติ รัฐบาลมุ่งขยายพระนครออกไปทางด้านเหนือ ใต้ และตะวันออก โดยการตัดถนนทันสมัยสายใหม่ๆ และสร้างวังในรูปแบบสถาปัตยกรรมยุโรปสำหรับพระมหากษัตริย์และชนชั้นสูงเป็นจำนวนมาก นอกจากนี้ ยังมีการขุดคลองเพิ่มอีกมากมาย ทั้งที่เป็นคลองในพระนครเอง และเป็นคลองที่เชื่อมพระนครกับหัวเมืองต่างๆ เพื่อประโยชน์อันหลากหลายสำหรับรัฐสมัยใหม่ ทั้งทางด้านการคมนาคมขนส่ง ลำเลียงสินค้า การขยายพื้นที่การผลิตทางเกษตรกรรม การเก็บภาษีอากรส่วย ความมั่นคงภายใน และการสงคราม

ในช่วงสี่ทศวรรษของรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สภาพทางกายภาพของกรุงเทพมหานครเปลี่ยนแปลงไปอย่างมากมาย พลเมืองของกรุงเทพมหานครเพิ่มขึ้นจากราวสี่แสนคนในต้นรัชกาลเป็นราวหกแสนคนเมื่อสิ้นรัชกาล พื้นที่ระหว่างคลองรอบกรุงกับคลองผดุงกรุงเกษม ซึ่งคือเขตพระนครใหม่ที่ขยายออกมาตั้งแต่ ค.ศ. 1854 มีบ้านเรือนชุมชนเกิดขึ้นเป็นจำนวนมาก บ้านเรือนชุมชนเหล่านี้ ตั้งเรียงรายทั้งตามริมคลองผดุงกรุงเกษม คลองมหานาค และคลองสายเล็กสายน้อย ตลอดจนตามแนวถนนต่างๆ เขตเมืองขยายตัวพ้นจากแนวคลองผดุงกรุงเกษมไปทางทุ่งตะวันออก ทั้งด้านเหนือ ด้านตะวันออก และด้านใต้ ลักษณะการตั้งถิ่นฐานในพระนครเริ่มเปลี่ยนจากหลักแหล่งชุมชนในแม่น้ำลำคลองหรือตามชายน้ำเป็นส่วนใหญ่ ไปเป็นหลักแหล่งชุมชนบนพื้นแผ่นดินห่างจากริมลำน้ำสายหลักเป็นจำนวนมากขึ้นทุกที การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวอาจเรียกได้ว่าเป็นการเปลี่ยนแปลงลักษณะการตั้งถิ่นฐานจากสภาพ 'เมืองน้ำ' เป็น 'เมืองบก'

ในพื้นที่พระนครชั้นในสุด หรือ 'หัวแหวน' การเปลี่ยนแปลงทางกายภาพที่สำคัญที่สุดคือการขยายท้องสนามหลวง การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวเกี่ยวโยงกับการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองในปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 วิกฤตการณ์วังหน้าในปี ค.ศ. 1874 นำไปสู่การปฏิรูประบบสืบทอดสันตติวงศ์ในปี ค.ศ. 1885 ภายหลังจากที่กรมพระราชวังบวรสถานมงคล กรมหมื่นบวรวิไชยชาญ หรือวังหน้า เสด็จทิวงคตในปีดังกล่าว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระบรมราชโองการให้ยกเลิกตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคล หรือวังหน้าเสีย พร้อมกันนี้ พระองค์ทรงโปรดฯ ให้รื้อพระราชวังบวรสถานมงคลออกกึ่งหนึ่ง และขยายสนามหลวงออกไปแทนส่วนที่รื้อออกนั้น สนามหลวงในต้นคริสต์ศตวรรษที่ 20 มีขนาดเพิ่มขึ้นอีกเท่าตัว มีการแต่งขอบเขตของพื้นที่ให้เป็นรูปยาวหัวท้ายมน ต่อถนนหน้าพระธาตุออกไปจนจรดคลองคูเมืองเดิม และปลูกต้นมะขามสองแถวโดยรอบ[41] ส่วนพระราชวังบวรสถานมงคลส่วนที่เหลือนั้นทรงโปรดฯ ให้แปลงเป็นพิพิธภัณฑสถาน[42] การใช้พื้นที่ท้องสนามหลวงเริ่มมีความหลากหลายมากขึ้น จากการใช้เฉพาะเป็นที่ตั้งพระเมรุชั่วคราวของงานราชพิธีศพ ในช่วงครึ่งศตวรรษแรกของการก่อตั้งพระนคร สมัยรัชกาลที่ 1-2 เพิ่มกิจกรรมทำนาข้าวในช่วงครึ่งศตวรรษต่อมา สมัยรัชกาลที่ 3-4 จนถึงสมัยรัชกาลที่ 5 เป็นต้นไปสนามหลวงกลายเป็นพื้นที่เอนกประสงค์ ใช้ในกิจกรรมอื่นๆ อีกมากมาย เช่น เป็นสนามกอล์ฟ สนามแข่งว่าว สนามแข่งม้า เป็นที่สวนสนาม จัดงานพระราชพิธี จัดนิทรรศการแสดงสินค้า จัดงานการเล่น ตลอดจนเป็นตลาดนัด

นับแต่ทศวรรษ 1870 เป็นต้นมา เริ่มมีการตัดถนนในกรุงเทพมหานครอย่างกว้างขวาง ทั้งในพื้นที่ระหว่างแม่น้ำเจ้าพระยากับคลองผดุงกรุงเกษม และพื้นที่ท้องทุ่งตะวันออกนอกแนวคลองผดุงกรุงเกษมออกไป ในช่วง 60 ปีระหว่างทศวรรษ 1870 ถึง 1910 กรุงเทพมหานครมีถนนตัดใหม่นับ 100 สาย ในบรรดาถนนเหล่านี้ กว่า 30 สายอยู่ภายในพื้นที่ระหว่างแม่น้ำเจ้าพระยากับคลองผดุงกรุงเกษม ถนนหลายสายสร้างขึ้นโดยการปรับปรุงเส้นทางเก่าที่มีมาตั้งแต่ปลายคริสต์ศตวรรษที่ 17 โดยถนนเหล่านี้ส่วนใหญ่ตั้งอยู่รอบๆ พระบรมมหาราชวัง เช่น ถนนหน้าพระลาน ถนนพระจันทร์ ถนนหน้าพระธาตุ ถนนสนามไชย ถนนท้ายวัง ถนนหลักเมือง บางสายตัดจากพระบรมมหาราชวังสู่กำแพงพระนคร เช่น ถนนจักรพงษ์ (เดิมคือถนนสะพานเสี้ยว) ถนนพาหุรัด (เดิมคือถนนบ้านหม้อ) และบางสายตัดออกนอกกำแพงพระนคร เช่น ถนนสามเพ็ง ถนนสายสำคัญที่รัฐบาลปรับปรุงฟื้นฟูเป็นอันดับแรกๆ คือ ถนนบำรุงเมืองและถนนเจริญกรุง ซึ่งเป็นถนนที่เชื่อมโยงพื้นที่ศูนย์กลางพระนครกับพื้นที่ชานพระนคร

ในพื้นที่ท้องทุ่งตะวันออกนอกแนวคลองผดุงกรุงเกษม พื้นที่ที่โครงข่ายถนนขยายออกไปมีอยู่ 3 บริเวณใหญ่ๆ คือ 1) พระนครใต้ หรือย่านบางรัก 2) พระนครเหนือ หรือย่านดุสิต และ 3) พระนครตะวันออก หรือย่านปทุมวัน ย่านบางรักเป็นแหล่งชุมชนชาวตะวันตกที่เข้ามาตั้งอยู่อาศัยทำมาค้าขายในสยามแต่ดั้งเดิม ด้านตะวันตกของย่านถูกขนาบด้วยแม่น้ำเจ้าพระยา ถนนเจริญกรุงซึ่งมีแนวขนานไปกับแม่น้ำ เป็นถนนสายสำคัญที่ตัดผ่านย่านนี้ตั้งแต่ต้นทศวรรษ 1860 ถนนตรงและคลองถนนตรงพาดผ่านย่านทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ภายในบริเวณนี้มีถนนซอยย่อยนับสิบสาย อาทิ

---

[41] นับแต่บัดนั้น การใช้พื้นที่ท้องสนามหลวงก็เริ่มมีความหลากหลายมากขึ้น จากการใช้เฉพาะเป็นที่ตั้งพระเมรุชั่วคราวของงานราชพิธีศพ ในช่วงครึ่งศตวรรษแรกของการก่อตั้งพระนคร สมัยรัชกาลที่ 1-2 เพิ่มกิจกรรมทำนาข้าวในช่วงครึ่งศตวรรษต่อมา สมัยรัชกาลที่ 3-4 จนถึงสมัยรัชกาลที่ 5 เป็นต้นไปสนามหลวงกลายเป็นพื้นที่เอนกประสงค์ ใช้ในกิจกรรมอื่นๆ อีกมากมาย เช่น เป็นสนามกอล์ฟ สนามแข่งว่าว สนามแข่งม้า เป็นที่สวนสนาม จัดงานพระราชพิธี จัดนิทรรศการแสดงสินค้า จัดงานการเล่น ตลอดจนเป็นตลาดนัด

[42] ในสมัยต่อๆ มา พื้นที่ของวังหน้าส่วนที่เหลือได้ถูกใช้เป็น มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ สถาบันบัณฑิตพัฒนศิลป์ และโรงละครแห่งชาติ

ถนนสีลม ถนนสี่พระยา ถนนสุรวงศ์ ถนนสาทร ถนนเดโช ถนนนเรศ ถนนสุรศักดิ์ และถนนพระยาพิพัฒน์ เป็นต้น (อ่านเพิ่ม 6.1)

ย่านปทุมวัน ซึ่งเดิมทีเป็นท้องทุ่งกว้างใหญ่ มีถนนสระปทุม (ปัจจุบันคือพระรามที่ 1) ตัดเข้าไปตั้งแต่ปลายทศวรรษ 1860 ภายหลังการสร้างพระราชวังสระปทุมวัน อย่างไรก็ตาม รัฐบาลมิได้ตัดถนนเพิ่มเติมในพื้นที่แถบนี้ ตลอดสามทศวรรษต่อมา ในทศวรรษ 1900 มีการตัดถนนใหม่ 4 สาย คือ ถนนราชดำริ ถนนสนามม้า (ปัจจุบันคือถนนอังรีดูนังต์) ถนนรองเมือง และถนนพญาไท (อ่านเพิ่ม 6.1)

ย่านดุสิตเดิมทีเป็นท้องทุ่งกว้างใหญ่ มีผู้คนเบาบาง ในปลายทศวรรษ 1890 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงโปรดฯ ให้สร้างวังใหม่ นามว่า 'สวนดุสิต' ขึ้น ณ บริเวณทุ่งสามเสน[43] พร้อมกับสร้างโครงข่ายการคมนาคมทางบกรอบๆ วัง ซึ่งประกอบด้วยถนนกว่า 50 สาย วังและโครงข่ายถนนใหม่นี้ถูกออกแบบเป็นพิเศษให้มีลักษณะเป็นเมืองอุทยาน ดังเช่นที่มีในยุโรป โครงข่ายถนนเป็นตาตาราง กล่าวคือ ถนนมีแนวตรง ขนานเสมอกันตลอด และตัดกันเป็นมุมฉาก ซึ่งผิดจากรูปแบบถนนในพระนครเดิมเป็นอย่างมาก ด้วยโครงการสร้างพระราชวังและถนนดังกล่าวเป็นโครงการขนาดใหญ่ จึงเท่ากับว่าเป็นการขยายเมืองออกไปทางเหนือ (อ่านเพิ่ม 6.2)

ในปี ค.ศ. 1899 หลังจากที่โครงการพระราชวังดุสิตดำเนินได้ระยะหนึ่ง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงโปรดฯ ให้สร้างถนนที่สง่างามกว้างขวางใหญ่โต เชื่อมต่อระหว่างพระบรมมหาราชวังกับวังสวนดุสิต ถนนที่ว่านี้คือ 'ถนนราชดำเนิน' ถนนราชดำเนินมีแม่แบบมาจาก ถนนแกนอันโอ่อ่า (Boulevard) ของมหานครในยุโรป ดังนั้นจึงมีลักษณะพิเศษกว่าถนนอื่นใดในพระนคร ถนนถูกออกแบบให้มีช่องทางใหญ่ตรงกลาง ขนาบทั้งสองข้างด้วยช่องทางคู่ขนาน มีเกาะคั่นกลางระหว่างช่องทางตรงกลางกับช่องทางคู่ขนาน และมีทางเท้ากว้างทั้งสองฝั่งถนน มีการปลูกต้นไม้ใหญ่ร่มรื่นเป็นแนวตลอดเกาะกลางและทางเท้า ถนนราชดำเนินและโครงข่ายถนนสาขา ได้ปรับเปลี่ยนท้องทุ่งทางด้านเหนือของกรุงเทพให้กลายเป็นแหล่งที่พักอาศัยของบุคคลชั้นสูงของสยาม ในบริเวณนี้เป็นที่ตั้งของวังและคฤหาสน์หลายสิบแห่ง เช่น พระที่นั่งวิมานเมฆ พระที่นั่งอภิเษกดุสิต พระที่นั่งอนันตสมาคม พระที่นั่งอัมพรสถาน พระราชวังจันทรเกษม[44] วังปารุสกวัน[45] พระราชวังสวนสุนันทา[46] วังกรมหลวงชุมพร วังกรมหลวงลพบุรีราเมศร์ วังกรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ พระตำหนักสวนกุหลาบ เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีห้างร้านขนาดใหญ่ของชาวตะวันตก เช่น ห้างแบดแมนแอนด์โก[47] ตรงต้นถนนราชดำเนินกลาง และ ห้างยอน แชมป์สัน[48] ตรงจุดต่อระหว่างถนนราชดำเนินกลางและถนนราชดำเนินนอก อาคารที่อยู่ในเขตรายรอบถนนราชดำเนินนั้น ล้วนมีรูปแบบอิงกับสถาปัตยกรรมแบบตะวันตก และออกแบบควบคุมงานก่อสร้างโดยสถาปนิกชาวตะวันตกทั้งสิ้น

ในพื้นที่ฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา หรือย่านธนบุรี การพัฒนาถนนเป็นไปอย่างเชื่องช้า แม้เริ่มมีถนนแบบฝั่งพระนครในช่วงปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 แต่จนสิ้นสุดทศวรรษที่สองของคริสต์ศตวรรษที่ 20 พื้นที่นี้ยังมีถนนเพียง 2 สายเท่านั้น ถนนสายแรกคือ ถนนสมเด็จเจ้าพระยา (ปัจจุบันคือถนนอรุณอัมรินทร์-สมเด็จเจ้าพระยา) เริ่มสร้างในราว

---

[43] หมายถึงพื้นที่ระหว่างคลองผดุงกรุงเกษมกับคลองสามเสน

[44] พระราชวังจันทรเกษม รัชกาลที่ 5 ทรงสร้างให้เป็นที่ประทับของรัชกาลที่ 6 เมื่อครั้งสำเร็จการศึกษาจากอังกฤษ

[45] วังปารุสกวัน ซึ่งพระองค์สร้างให้แก่เจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถ เมื่อสำเร็จการศึกษาวิชาการทหารจากประเทศรัสเซีย

[46] พระราชวังสวนสุนันทา เป็นพระตำหนักที่ประทับของมเหสีในรัชกาลที่ 5

[47] ต่อมาเป็นที่ตั้งกรมประชาสัมพันธ์ ในปัจจุบันถูกปรับเปลี่ยนเป็นเส้นทางจราจรลงจากสะพานพระปิ่นเกล้าและส่วนสาธารณะ

[48] ต่อมาใช้เป็นที่ตั้งกรมโยธาธิการ ในปัจจุบันเป็นพิพิธภัณฑ์ สถาบันพระปกเกล้า

ทศวรรษ 1870 ตั้งต้นจากวัดอัมรินทราราม แล่นขนานไปกับคลองดูเมืองเดิมฝั่งธนบุรี ข้ามคลองมอญ และคลองบางกอกใหญ่ ไปสิ้นสุดที่ปากคลองสาน ถนนสายนี้กว่าจะเสร็จสมบูรณ์ได้ก็ล่วงเข้ากลางคริสต์ศตวรรษที่ 20 ก่อนหน้านี้ ส่วนที่สร้างเสร็จมีเฉพาะตอนต้นและตอนปลายเท่านั้น ถนนตอนกลางมีปัญหาเรื่องการเวนคืนที่ดิน ซึ่งกว่าจะสะสางได้ก็กินเวลาเนิ่นนาน ถนนสายที่สองคือถนนอิสรภาพ เริ่มสร้างในเวลาไล่เลี่ยกับถนนสายแรก ตั้งต้นจากคลองบางกอกน้อย แล่นขนานไปกับถนนสมเด็จเจ้าพระยา และไปสิ้นสุดที่คลองสาน

สรุปท้ายบท

บางกอกเป็นพื้นที่ที่มีการตั้งถิ่นฐานชุมชนมาอย่างน้อยเจ็ดศตวรรษแล้ว ในช่วงประวัติศาสตร์ที่ผ่านมา ลักษณะทางกายภาพของชุมชนที่บางกอกเปลี่ยนแปลงตลอดเวลา หากพิจารณาในแง่โครงสร้างและองค์ประกอบทางกายภาพชุมชน อาจแบ่งช่วงตอนของวิวัฒนาการการตั้งถิ่นฐานบริเวณบางกอกจนถึงสิ้นสุดสมัยรัชกาลที่ 5 ได้เป็น 5 ยุค ได้แก่

1. ยุคชุมชนชาวสวน (ก่อน ค.ศ. 1522)
2. ยุคเมืองบางกอก (ค.ศ. 1522-1767 รวม 245 ปี)
3. ยุคธนบุรี (ค.ศ. 1767-1782 รวม 15 ปี)
4. ยุคกรุงเทพฯ สมัยรัชกาลที่ 1-4 (ค.ศ. 1782-1868 รวม 86 ปี)
5. ยุคกรุงเทพฯ สมัยรัชกาลที่ 5 (ค.ศ. 1868-1910 รวม 42 ปี)

ยุคชุมชนชาวสวน เป็นช่วงเวลาที่การตั้งถิ่นฐานบริเวณบางกอกมีรูปแบบเป็นชุมชนหมู่บ้านกระจายอยู่ตามชายแม่น้ำเจ้าพระยาและลำคลองธรรมชาติ ลักษณะทางกายภาพที่โดดเด่นคือ เรือกสวนที่ร่มครึ้มแน่นขนัด ซึ่งกินอาณาบริเวณครอบคลุมทั่วไปหมด แบบแผนการดำรงชีวิตของผู้คนในพื้นที่ก่อร่างขึ้นจากทั้งการปรับตัวให้เข้ากับสภาพแวดล้อมและการดัดแปลงสภาพแวดล้อมให้ตอบสนองการใช้ชีวิต ผู้คนส่วนใหญ่ทำมาหากินโดยการทำสวนผลไม้แบบยกร่องเป็นขนัด บางส่วนทำประมงในแม่น้ำลำคลอง เรือนพักอาศัยมักเป็นแบบยกพื้นสูงเพื่อหนีน้ำท่วมในฤดูน้ำหลาก

ยุคเมืองบางกอก เป็นช่วงเวลาที่การตั้งถิ่นฐานชุมชนเมืองก่อตัวขึ้นในบริเวณบางกอก การขุดคลองลัดในปี ค.ศ. 1522 ทำให้บางกอกกลายเป็นทำเลกลางระหว่างกรุงศรีอยุธยากับทะเลหลวงและหัวเมืองทางใต้ ท้องน้ำตรงจุดบรรจบของคลองลัดกับแม่น้ำเจ้าพระยากลายเป็นชุมทางใหญ่ที่คับคั่งไปด้วยเรือสินค้าและเรือโดยสาร ส่งผลให้พื้นที่ติดกับท้องน้ำเติบโตขึ้นเป็นชุมชนเมือง ที่เรียกกันว่า 'เมืองบางกอก' ต่อมา รัฐบาลอยุธยาได้ยกตั้งบางกอกขึ้นเป็นเมืองท่าหน้าด่านมีชื่อทางการว่า 'ธนบุรีศรีมหาสมุทร' ในคริสต์ศตวรรษที่ 17 บางกอกเติบโตขึ้นเป็นเมืองท่าที่สำคัญที่สุดรองจากพระนครศรีอยุธยา รัฐบาลอยุธยาได้สร้างป้อมปราการแบบยุโรปขึ้นที่สองฟากแม่น้ำเจ้าพระยา ป้อมปราการดังกล่าวกลายเป็นลักษณะทางกายภาพที่โดดเด่นที่สุดของเมือง ในเวลานั้น บางกอกมีบทบาทเป็นทั้งเมืองการค้าและเมืองป้อมค่ายไปพร้อมๆ กัน

ยุคธนบุรี เป็นช่วงเวลาที่การตั้งถิ่นฐานชุมชนเมืองขยายตัวครั้งใหญ่เป็นครั้งแรก หลังจากที่พระเจ้าตากทรงสถาปนาเมืองบางกอก หรือธนบุรี ขึ้นเป็นศูนย์อำนาจของราชอาณาจักร พระองค์ทรงโปรดฯ ให้ขยายเขตเมืองออกไป มีการขุดคลองคูเมืองขึ้นทั้งสองฟากแม่น้ำเจ้าพระยา และสร้างกำแพงเมืองขึ้นตามแนวคลองคูเมืองนั้น ด้วยขอบเขตเมืองดังกล่าว เมืองธนบุรีมีลักษณะเป็นเมืองอกแตก แนวแม่น้ำเจ้าพระยาไหลผ่ากลางเมือง พื้นที่ที่มีคนอยู่อาศัยหนาแน่นจะอยู่ทางฟากตะวันตกอันเป็นที่ตั้งเมืองบางกอกเดิม สถานที่สำคัญของเมือง เช่น พระราชวังพระเจ้าตาก วังเจ้านาย

เรือนขุนนางผู้ใหญ่ หน่วยราชการ อารามหลวง และตลาดใหญ่ ล้วนตั้งอยู่ทางฟากตะวันตกของเมืองทั้งสิ้น ในสมัยนั้น พื้นที่ทางฟากตะวันออกยังรกร้างอยู่มาก สถานที่สำคัญๆ มีเพียงวังของพระราชโอรสของพระเจ้าตาก ชุมชนจีนริมแม่น้ำเจ้าพระยา และวัดขนาดย่อมจำนวนหนึ่ง

ยุคกรุงเทพฯ สมัยรัชกาลที่ 1-4 เป็นช่วงเวลาที่การตั้งถิ่นฐานชุมชนเมืองขยายตัวครั้งใหญ่เป็นครั้งที่สอง หลังจากสิ้นสุดรัชสมัยของพระเจ้าตาก ในปี ค.ศ. 1782 พระมหากษัตริย์พระองค์ใหม่ทรงโปรดฯ ให้ย้ายศูนย์กลางเมืองจากฟากตะวันตกไปยังฟากตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา และสถาปนาพระนครใหม่มีนามว่า 'กรุงเทพมหานคร' พร้อมกันนี้ได้มีการปรับเปลี่ยนโครงสร้างทางกายภาพของเมืองขนานใหญ่ ทรงโปรดฯ ให้ขุดคลองคูเมืองสายใหม่ขึ้นทางฟากตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา โดยมีแนวถัดจากคลองคูเมืองเดิมสมัยธนบุรีออกไป และขุดคลองเสริมอีก 3 สายคือ คลองหลอด 2 สายเชื่อมโยงคลองคูเมืองเดิมกับคลองคูเมืองใหม่ หรือที่เรียกว่า คลองรอบกรุง เข้าด้วยกัน และคลองมหานาคจากคลองรอบกรุงมุ่งไปทางตะวันออก แนวคลองขุดเหล่านี้กลายเป็นแนวอ้างอิงให้กับโครงสร้างใหม่ของเมือง พระมหากษัตริย์ทรงโปรดฯ ให้รื้อกำแพงเมืองสมัยธนบุรี และสร้างกำแพงเมืองใหม่ตามแนวแม่น้ำเจ้าพระยาและคลองรอบกรุง เท่ากับว่า เขตเมืองของพระนครได้ย้ายมาฝั่งตะวันออกจนหมด อาคารสถานทั้งหลายถูกสร้างขึ้นโดยอาศัยแนวคลองเป็นกรอบโครง สถานที่สำคัญ เช่น พระบรมมหาราชวัง วังหน้า อารามหลวง วังเจ้านาย เรือนขุนนางผู้ใหญ่ และหน่วยราชการหลัก จะตั้งอยู่ในพื้นที่พระนครชั้นในซึ่งหมายถึงบริเวณที่ขนาบด้วยแม่น้ำเจ้าพระยาและคลองคูเมืองเดิม พระนครในยุคนี้ได้ชื่อว่าเป็น 'เมืองน้ำ' เนื่องจากแม่น้ำลำคลองซึ่งมีอยู่มากมายหลายสาย เป็นหลักแหล่งที่ชาวเมืองส่วนใหญ่ใช้ชีวิตอยู่อาศัยและประกอบกิจกรรมทางสังคม ถนนมีน้อยสาย ส่วนใหญ่ตัดขึ้นเพื่อเชื่อมโยงสถานที่สำคัญของชนชั้นสูง และถูกสงวนไว้สำหรับการใช้งานของชนชั้นสูง ในสมัยรัชกาลที่ 4 อาณาเขตพระนครถูกขยายออกไป หลังจากที่มีการขุดคลองผดุงกรุงเกษมถัดไปทางตะวันออกของคลองรอบกรุง ขณะเดียวกัน สัญญาณความเปลี่ยนแปลงทางกายภาพของเมืองจาก สภาพที่เป็นเมืองน้ำและเมืองราชธานีตามประเพณี สู่สภาพที่เป็นเมืองบกและมหานครอันศิวิไลซ์ เริ่มปรากฏเค้าลาง มีการตัดถนนใหม่ 5 สาย ถนน 3 สายในจำนวนนี้ อันได้แก่ ถนนเจริญกรุง ถนนบำรุงเมือง ถนนเฟื่องนคร ถูกสร้างตามแบบแผนตะวันตก พร้อมตึกแถวข้างทาง เพื่อตอบสนองการใช้งานสมัยใหม่

ยุคกรุงเทพฯ สมัยรัชกาลที่ 5 เป็นช่วงเวลาที่การตั้งถิ่นฐานชุมชนเมืองขยายตัวครั้งใหญ่เป็นครั้งที่สาม ลักษณะความเป็นเมืองบก และมหานครอันศิวิไลซ์ปรากฏชัดเจนขึ้น มีการตัดถนนแบบตะวันตกนับร้อยสาย แม่น้ำลำคลองมิได้มีบทบาทสำคัญในการกำหนดโครงสร้างของเมือง และชี้นำการพัฒนาชุมชนเมืองอีกต่อไป ถนนได้เข้ามาทำหน้าที่แทนแทบจะเบ็ดเสร็จ โครงข่ายถนนใหม่เกิดขึ้นทั้งภายในเขตกำแพงพระนคร และบริเวณชานกำแพงพระนครทั้งทางด้านเหนือ ตะวันออก และใต้ ส่งผลให้พื้นที่เมืองขยายตัวออกไปอย่างกว้างขวาง ในยุคนี้ มีการก่อสร้างอาคารสถานขึ้นมากมายในเมือง ในบรรดาอาคารเหล่านี้ อาคารเป็นจำนวนมากถูกสร้างในรูปแบบสถาปัตยกรรมตะวันตก เช่น อาคารพระที่นั่ง วังเจ้านาย บ้านขุนนางและคหบดี ห้างร้าน และตึกแถว ในต้นคริสต์ศตวรรษที่ 20 กรุงเทพมหานครกลายเป็นมหานครขนาดใหญ่ที่มีรูปโฉมผสมผสานกันระหว่างวัฒนธรรมเก่ากับวัฒนธรรมใหม่

บทที่ 3

เศรษฐกิจการเมืองของสยามยุคต้นรัตนโกสินทร์

บทที่ 3 เศรษฐกิจการเมืองของสยามยุคต้นรัตนโกสินทร์

การสร้างกรุงเทพมหานครเป็นมหานครอันรุ่งเรืองและเป็นศูนย์กลางอำนาจในภูมิภาคเยี่ยงเดียวกับกรุงศรีอยุธยามิใช่เรื่องง่าย ในช่วง 70 ปีแรกของยุครัตนโกสินทร์ สยามต้องทำสงครามกับรัฐเพื่อนบ้านอยู่ตลอด ทั้งสงครามต่อต้านการรุกราน เช่น สงครามเก้าทัพ ใน ค.ศ. 1785 และสงครามขยายอิทธิพล เช่น สงครามกับเวียงจันทน์ ใน ค.ศ. 1825 และสงครามไทยญวน ระหว่าง ค.ศ. 1833-1847 สงครามบางครั้งนั้นหนักหนา บางครั้งกินเวลายาวนาน แต่ยังดีที่ไม่มีครั้งใดที่การรบประชิดพระนคร และไม่มีครั้งใดที่สยามเสียหายหนักจนสั่นคลอนความมั่นคงของรัฐ

นอกจากนี้ กรุงเทพมหานครยังมีข้อด้อยในทางภูมิศาสตร์บางประการ โดยเฉพาะเมื่อเปรียบเทียบกับกรุงศรีอยุธยา แม้จะตั้งอยู่ในที่ราบภาคกลางอันอุดมสมบูรณ์ แต่อาณาบริเวณโดยรอบกรุงเทพมหานครหาได้เป็นแหล่งปลูกข้าวแหล่งใหญ่เช่นเดียวกับพื้นที่รอบๆ กรุงศรีอยุธยาไม่ ตัวเมืองกรุงเทพมหานครนั้นตั้งอยู่ในบริเวณลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนล่าง ภูมิประเทศแถบนี้มีลักษณะเป็นที่ราบลุ่มกว้างใหญ่ไพศาล มีที่ดอนน้อย ส่วนใหญ่จะอยู่ตามริมฝั่งแม่น้ำ ผืนแผ่นดินที่ห่างริมแม่น้ำออกมา มีลักษณะเป็นท้องทุ่งแบนราบและลุ่มต่ำมีระดับสูงกว่าระดับน้ำทะเลไม่เกิน 2 เมตร ความลาดชันน้อย และใกล้ชิดทะเล โดยเฉพาะอย่างยิ่ง พื้นที่แถบนี้มีเครือข่ายลำน้ำไม่หนาแน่นนัก ภูมิประเทศดังกล่าว ทำให้การระบายน้ำเป็นปัญหาใหญ่ ในฤดูมรสุม พื้นที่ลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนล่างต้องรองรับทั้งน้ำฝนที่ตกชุกมาก และน้ำป่าที่หลากมาจากทางเหนือ แต่ด้วยลักษณะภูมิประเทศลาดชันต่ำและเครือข่ายลำน้ำน้อย น้ำปริมาณมหาศาลมิอาจถ่ายเทออกสู่ทะเลได้อย่างรวดเร็ว ผลก็คือ น้ำจะแช่ขังสูงในท้องทุ่งเป็นเวลานานๆ จนแม้แต่ข้าวซึ่งชอบน้ำมากก็ไม่อาจเจริญงอกงามได้ดี พอถึงช่วงฤดูแล้ง สถานการณ์กลับตรงกันข้าม น้ำจะค่อยๆ แห้งหายไป จนถึงแล้งจัดๆ พื้นดินก็แตกระแหงราวกับทะเลทราย[1] พื้นที่ส่วนที่ใกล้ทะเลต้องเผชิญกับน้ำทะเลหนุนสูง ทำให้น้ำในแหล่งน้ำธรรมชาติเจือไปด้วยน้ำเค็มกลายเป็นน้ำกร่อย ซึ่งเป็นปัญหาทั้งในเรื่องการอุปโภคบริโภค และการเพาะปลูก นอกจากนี้ การที่พื้นที่ลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนล่างมีเครือข่ายลำน้ำไม่หนาแน่นนั้น ทำให้การเข้าถึงบริเวณต่างๆ ทางเรือทำได้ไม่ทั่วถึง การติดต่อทางบกโดยการเดินเท้าหรืออาศัยสัตว์พาหนะทำได้ยากลำบากและกินเวลานาน เนื่องจากพื้นที่ส่วนใหญ่เป็นป่าดงและหนองบึง ทั้งยังมีสัตว์ร้าย โรคภัย และโจรผู้ร้ายชุกชุม ดังนั้น จึงเป็นธรรมดาที่ผู้คนส่วนใหญ่ไม่เลือกที่จะเข้ามาทำมาหากินในพื้นที่นี้ ด้วยเหตุปัจจัยเหล่านี้ นับเป็นเรื่องยากลำบากที่จะตั้งถิ่นฐานในท้องทุ่งของลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนล่าง เพราะในยามฤดูมรสุมแทบไม่มีแผ่นดินที่ดอนหรือที่สูง น้ำท่วมเต็มไปด้วยหนอง บึง แต่เมื่อคราวถึงหน้าแล้งก็หาน้ำดื่มแทบไม่ได้ ทั้งการสัญจรในพื้นที่ก็ทำได้ยากยิ่ง

โดยเปรียบเทียบแล้ว พื้นที่ลุ่มน้ำเจ้าพระยาแถบอยุธยาซึ่งอยู่เหนือขึ้นไป เป็นบริเวณที่เพาะปลูกและตั้งบ้านเรือนได้ง่ายกว่ามาก พื้นที่ดังกล่าวอยู่สูงกว่าระดับน้ำทะเลราว 4 เมตร มีความลาดชันมากกว่าพื้นที่ตอนล่าง มีเครือข่ายแม่น้ำลำคลองเป็นจำนวนมากทำหน้าที่ทดน้ำในท้องทุ่งให้หมุนเวียนอยู่เสมอตามสภาพของลมมรสุม ทั้งยังอยู่ห่างจากทะเลนับร้อยกิโลเมตร ดังนั้น แม้จะมีน้ำท่วมน้ำหลากในช่วงหน้าน้ำ แต่ในหน้าแล้งน้ำก็ลด ทั้งน้ำเค็มก็ขึ้นไม่ถึงจึงเป็นพื้นที่เหมาะแก่การทำเกษตรกรรมโดยธรรมชาติ ชาวนาไม่ต้องลงแรงปรับที่ปรับทางเพื่อทำนาและปลูกตั้งบ้านเรือนมากเท่ากับที่ต้องทำในพื้นที่ลุ่มน้ำตอนล่าง นอกจากนี้ การมีเครือข่ายแม่น้ำลำคลองอย่างหนาแน่น ทำให้การไปมาติดต่อทำได้สะดวกและทั่วถึง ในช่วงเวลาก่อนทศวรรษ 1850 พื้นที่แถบอยุธยาเป็นแหล่งผลิตข้าวที่ใหญ่ที่สุด และมีประชากร

[1] วลัยลักษณ์ ทรงศิริ 2555

หนาแน่นที่สุดของสยาม การศึกษาของนักวิชาการหลายคน[2]ชี้ตรงกันว่า ในปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 แม้กรุงเทพมหานครจะเป็นราชธานีแห่งใหม่ของสยามนานหลายทศวรรษแล้ว แต่พื้นที่รอบๆ พระนครก็ยังมีประชากรเบาบาง ส่วนใหญ่มีสภาพเป็นหนองน้ำกว้างใหญ่สลับกับป่าและมีสัตว์ป่าชุกชุม โดยเฉพาะตอนเหนือของเมืองนั้น แทบไม่มีผู้คนอยู่อาศัย เป็นทุ่งหญ้า มีน้ำเอ่อครอบคลุมบริเวณกว้างไกลไปจรดอยุธยา

อย่างไรก็ตาม แม้ต้องเผชิญภาวะสงครามเรื่อยมา ทั้งสภาพภูมิศาสตร์ก็มิได้ส่งเสริมนัก แต่กรุงเทพมหานครก็เจริญรุ่งเรืองขึ้นอย่างต่อเนื่อง จนมีสถานะทางเศรษฐกิจการเมืองเทียบได้กับกรุงศรีอยุธยาเมื่อย่างเข้าคริสต์ศตวรรษที่ 19 ในการสร้างบ้านสร้างเมือง กรุงเทพมหานครทั้งลอกเลียนแบบแผนทางกายภาพของราชธานี และดำเนินนโยบายเศรษฐกิจการเมืองตามอย่างกรุงศรีอยุธยา แต่ในการครอบครองทรัพยากรที่จำเป็นสำหรับดำรงความเป็นรัฐอย่างมั่นคงนั้น รัฐบาลกรุงเทพมหานครต้องพยายามยิ่งกว่า จึงจะสามารถมีอำนาจเหนือแว่นแคว้นและหัวเมืองต่างๆ ในภูมิภาคเทียบเท่ากับกรุงศรีอยุธยา ชนชั้นปกครองของสยามสมัยต้นรัตนโกสินทร์ สร้างราชอาณาจักรโดยใช้สูตรสำเร็จจากกรุงศรีอยุธยาซึ่งเน้นควบคุมการค้าและแรงงาน รัฐบาลกรุงเทพมหานครฟื้นฟูเครือข่ายการค้าต่างประเทศที่เคยมีอยู่ในสมัยอยุธยาอย่างแข็งขัน เพื่อเปิดลู่ทางทำรายได้ให้กับราชสำนัก ทำสงครามสร้างอิทธิพลเหนือแว่นแคว้นเขตป่าเขา เพื่อบังคับเอาส่วยและบรรณาการเป็นของป่าหายาก แล้วนำไปเป็นสินค้าส่งออก และเร่งเพิ่มจำนวนแรงงานในควบคุม โดยกวดขันการเกณฑ์ไพร่ กวาดต้อนเชลยศึก และชักจูงชาวจีนและชนชาติอื่นๆ เช่น มอญ ญวน และเขมรให้อพยพมาตั้งหลักแหล่งในสยาม ไม่ทันพ้นกลางคริสต์ศตวรรษที่ 19 กรุงเทพมหานครได้กลายเป็นศูนย์กลางอำนาจเป็นเจ้าเหนือทรัพยากรและดินแดน ทั้งเขตที่ราบลุ่มภาคกลาง เขตป่าเขาและที่ราบสูง รวมถึงลาว กัมพูชา ไทใหญ่ และรัฐแถบมลายู แสนยานุภาพของสยามซึ่งมีศูนย์อำนาจอยู่ที่กรุงเทพมหานครนำความสงบสุขมาสู่ที่ราบลุ่มเจ้าพระยา และนำความมั่งคั่งมาสู่ราชสำนัก ความสำเร็จในการเพิ่มแรงงานเป็นจำนวนเท่าทวี ทำให้สยามมีกำลังมากมายที่จะใช้ควบคุมหัวเมืองในราชอาณาเขต และทำสงครามขยายดินแดน ใช้ทำนาส่งส่วยเป็นเสบียงเลี้ยงเมืองและกองทัพ ใช้ล่าสัตว์หรือหาของป่ามีค่านำส่งเพื่อให้รัฐเอาไปขายต่อเป็นสินค้าออก และใช้ทำงานโยธา ไม่ว่าจะเป็นการสร้างพระราชวัง วัด หรือสิ่งก่อสร้างอื่นๆ ตลอดจนขุดคูคลอง

เมื่อเข้าสู่ครึ่งหลังของคริสต์ศตวรรษที่ 19 ความมั่นใจในความยิ่งใหญ่ของราชอาณาจักรถดถอยลงเป็นลำดับ เมื่อสยามต้องเผชิญกับภัยคุกคามจากลัทธิจักรวรรดินิยม ที่หนุนด้วยพลังอำนาจที่เหนือกว่าทั้งในทางเทคโนโลยี และแสนยานุภาพทางการทหาร แรงกดดันจากประเทศมหาอำนาจทั้งหลาย ทำให้สยามต้องปรับตัวทั้งทางเศรษฐกิจการเมือง และสังคม เพื่อผดุงความเป็นเอกราชท่ามกลางกระแสอันเข้มข้นของลัทธิจักรวรรดินิยม

บทนี้คือการทบทวนประวัติศาสตร์ว่าด้วยวิวัฒนาการเศรษฐกิจการเมืองของสยามและของกรุงเทพมหานคร ในช่วงเวลาระหว่างปี ค.ศ. 1782-1900 เนื้อหาในบทนำเสนอ 2 ประเด็นหลัก ได้แก่ 1) ภาพความเปลี่ยนแปลงสภาพทางเศรษฐกิจการเมืองของสยามในกรอบเวลาที่ศึกษา และ 2) ปัจจัยที่ส่งผลให้เกิดความเปลี่ยนแปลงดังกล่าว ข้อมูลเหล่านี้มีความสำคัญในฐานที่เป็นบริบท และกรอบคิดให้กับการสำรวจข้อมูลและการวิเคราะห์ในบทต่อๆ ไป

[2] Terwiel 1989, Sternstein 1993, Takaya 1987, Ishii 1978, ชัย เรืองศิลป์ 2522 และผาสุก 2546: 8 และ 21

3.1 สยามกับเศรษฐกิจการเมืองระหว่างประเทศ

ในปลายคริสต์ศตวรรษที่ 18 สถานการณ์โลกผันเปลี่ยนไปจากครั้งก่อนเสียกรุงมาก การปฏิวัติอุสาหกรรมในยุโรปส่งผลให้ชาติตะวันตก โดยเฉพาะอังกฤษ ถีบตัวขึ้นมาเป็นมหาอำนาจทางเศรษฐกิจและการเมืองของโลก ชาติเหล่านี้แข่งขันกันสร้างเครือข่ายการค้าการคมนาคมเพื่อดึงดูดทรัพยากรจากทุกมุมโลกป้อนโรงงานในประเทศของตน พร้อมกับระบายสินค้าสำเร็จรูปจากโรงงานออกสู่ตลาดผู้บริโภคนอกประเทศในเวลาเดียวกัน แรงจูงใจในการขยายผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจการเมืองทำให้ชาติตะวันตกมุ่งส่งเสริมแบบแผนการค้าขายที่ตนเองได้เปรียบทั้งในระดับภูมิภาคและระดับท้องถิ่นอย่างแข็งขัน แบบแผนการค้าขายที่ว่านี้ก็คือ 'การค้าเสรี' (Free Trade) ซึ่งเป็นเรื่องแปลกใหม่สำหรับชนชั้นนำของรัฐพื้นเมืองที่คุ้นเคยแต่กับ 'การค้าผูกขาด' ความจำเป็นที่ต้องควบคุมแหล่งวัตถุดิบ แรงงาน และตลาดส่งออกนอกประเทศอย่างเบ็ดเสร็จผลักดันให้ชาติตะวันตกใช้กำลังเข้ายึดครองดินแดนต่าง ๆ ในเอเชีย อันนำมาซึ่งการแพร่ 'ลัทธิล่าอาณานิคม' (Colonialism) หรือ 'ลัทธิจักรวรรดินิยม' (Imperialism) สู่พื้นที่ส่วนใหญ่ของทวีป

ในปลายสมัยอยุธยา ชาติตะวันตกเริ่มแผ่อำนาจเข้ามาในเอเชียอย่างกว้างขวาง อังกฤษรุกคืบเข้ายึดครองดินแดนอนุทวีปอินเดีย โดยมีฐานที่มั่นอยู่ที่บอมเบย์ มัทราช และกัลกัตตา ชาติตะวันตกหลายชาติ ทั้งอังกฤษ ฝรั่งเศส โปรตุเกส และอเมริกัน เข้าไปมีอิทธิพลในเมืองท่าต่าง ๆ ของจีน บริษัทดัทช์อิสต์อินเดียของฮอลันดาครอบงำดินแดนมะละกาและหลายส่วนของเกาะชวา พอเข้าต้นรัตนโกสินทร์ อิทธิพลของอังกฤษก็ขยับข้ามอ่าวเบงกอลมายังพม่าและมลายู เลาะริมขอบพระราชอาณาเขตสยาม ภายในต้นคริสต์ศตวรรษที่ 19 อังกฤษสามารถปักหลักในมลายูได้สำเร็จ ด้วยการเข้าควบคุมสี่ดินแดนตามชายฝั่งตะวันตกของคาบสมุทร (หรือช่องแคบมะละกา) อันได้แก่ เกาะปีนัง เวสลีย์ เกาะสิงคโปร์ และมะละกา[3] ตลอดศตวรรษนี้ อังกฤษขยายอำนาจในภูมิภาคไม่หยุดหย่อน โดยเข้ายึดครองดินแดนตอนใต้ของแม่น้ำสาละวินในปี ค.ศ. 1826 พม่าตอนล่าง ค.ศ. 1852 พม่าตอนบน ค.ศ. 1885 และไทยใหญ่ ค.ศ. 1893 ในปี ค.ศ. 1895 อังกฤษเข้าครอบงำรัฐสุลต่านทางตอนกลางของคาบสมุทรมาลายา ค.ศ. 1909 กดดันให้สยามยกเลิกการอ้างอธิปไตยเหนือรัฐมลายูเหนือทั้งสี่ อันได้แก่ เคดาห์ ปะลิส กลันตัน และตรังกานู และควบรวมดินแดนเหล่านี้เข้าไว้ในเขตอิทธิพลของตน ขณะที่อังกฤษขยายอำนาจมาทางตะวันตกและทางใต้ ฝรั่งเศสรุกคืบมาทางตะวันออกของสยาม ในกลางคริสต์ศตวรรษที่ 19 ฝรั่งเศสเริ่มปักหลักในอินโดจีน โดยขยายอำนาจเข้ายึดครองดินแดนตอนใต้ของเวียดนามและภาคตะวันออกของกัมพูชาในปี ค.ศ. 1867 เวียดนามตอนกลางและตอนเหนือ ค.ศ. 1884 และลาว ค.ศ. 1893 ในปี ค.ศ. 1904-1907 ฝรั่งเศสก็เข้ายึดครองดินแดนฝั่งตะวันตกของแม่น้ำโขงที่สยามอ้างสิทธิ์ ได้แก่ ไชยะบุรี พระตะบอง และเสียมราฐ ในต้นคริสต์ศตวรรษที่ 20 ดินแดนสยามถูกขนาบด้วยดินแดนอาณานิคมของมหาอำนาจตะวันตกทุกด้าน อังกฤษประชิดด้านเหนือ ตะวันตก และใต้ ส่วนฝรั่งเศสประชิดทางเหนือและตะวันออก

การทะยานสู่ความเป็นมหาอำนาจของชาติตะวันตกสวนทางกับความตกต่ำของจีนในฐานะมหาอำนาจดั้งเดิมที่บรรดารัฐทั้งหลายในภูมิภาคล้วนให้การยอมรับมาเนิ่นนาน สงครามฝิ่นระหว่างจีนกับอังกฤษครั้งแรกในช่วงปี ค.ศ. 1839-1842 สิ้นสุดด้วยความปราชัยของจีน ยังผลให้จีนถูกบีบบังคับให้ลงนามในสนธิสัญญานานกิง ซึ่งกำหนดให้จีนต้อง

---

[3] อังกฤษบังคับเช่าเกาะปีนังจากสุลต่านรัฐเคดาห์ในปี ค.ศ. 1790 และเช่าดินแดนบนแผ่นดินใหญ่ตรงข้างเกาะปีนังซึ่งเรียกกันต่อมาว่าจังหวัดเวสลีย์ (Province Wellesley) ในปี ค.ศ. 1798 ในปี ค.ศ. 1819 อังกฤษเช่าเกาะสิงคโปร์จากสุลต่านรัฐยะโฮร์ และในปี ค.ศ. 1824 อังกฤษรับทอดการปกครองมะละกาต่อจากฮอลันดา ภายใต้สนธิสัญญาแองโกล-ดัทช์ 1824 ในปี ค.ศ. 1826 ได้มีการรวมดินแดนเหล่านี้เข้าไว้ภายใต้ระบบการปกครองเดียวกันเรียกว่า *นิคมช่องแคบ* (Strait Settlements)

ชดใช้ค่าปฏิกรรมสงคราม เปิดเมืองท่า 4 แห่ง และยกเกาะฮ่องกงให้แก่อังกฤษ ทั้งยังต้องยอมมอบสิทธิสภาพนอกอาณาเขตแก่คนในบังคับของอังกฤษในเขตเมืองท่าทั้งสี่นั้นด้วย ในปีถัดมา จีนได้ลงนามในสนธิสัญญาซึ่งมีสาระใกล้เคียงกันนี้กับสหรัฐและฝรั่งเศส สงครามฝิ่นครั้งที่สอง ซึ่งคู่สงครามคือจีนกับกลุ่มพันธมิตรชาติตะวันตกในช่วงปี ค.ศ. 1856-1860 สิ้นสุดลงด้วยความพ่ายแพ้ของจีนอีกเช่นกัน ครั้งนี้ จีนถูกบีบบังคับให้ทำตามข้อเรียกร้องของชาติตะวันตกเพิ่มขึ้น จีนต้องเปิดเมืองท่าอีก 10 แห่ง ยกเกาลูนให้อังกฤษ รับรองการค้าฝิ่น ชดใช้ค่าปฏิกรรมสงคราม และอนุญาตให้ชาวตะวันตกเดินทางไปได้ทั่วประเทศ ความพ่ายแพ้อย่างย่อยยับของจีนแก่ชาติตะวันตกในสงครามสองครั้ง เป็นประจักษ์พยานที่พิสูจน์ให้เห็นชัดถึงความแข็งแกร่งกว่าของชาติตะวันตกเหนือมหาอำนาจดั้งเดิมที่ชนชั้นนำสยามยกย่องและอ่อนน้อมให้มาเป็นเวลานานนับตั้งแต่สมัยอยุธยา ในคริสต์ศตวรรษที่ 19 ชนชั้นนำของสยามในยุคต้นรัตนโกสินทร์เริ่มตระหนักแล้วว่าจีนมิได้เป็นมหาอำนาจที่มิอาจท้าทายได้ของภูมิภาคอีกต่อไป แต่เป็นชาติตะวันตกต่างหากที่มีพลังอำนาจสูงกว่า ซึ่งสยามพึงยำเกรง

3.2 การก่อตัวของเศรษฐกิจเพื่อตลาด

สถานการณ์ในภูมิภาคนับแต่ปลายคริสต์ศตวรรษที่ 18 ต่อเนื่องตลอดคริสต์ศตวรรษที่ 19 ส่งผลกระทบต่อสภาพการณ์ในสยามยุคต้นรัตนโกสินทร์อย่างไม่อาจหลีกเลี่ยง กระแสการค้าเสรีที่ชาติตะวันตกผลักดันอย่างแข็งขันได้ฉุดดึงสยามเข้าร่วมเป็นส่วนหนึ่งของเครือข่ายการค้าที่โยงใยระดับโลกอย่างแนบแน่นกว่าที่เคยเป็นมาในอดีต นโยบายเปิดประตูการค้าของราชวงศ์ชิงทำให้การค้าจีน-สยามคึกคักขึ้นเป็นอย่างมาก เทคโนโลยีการเดินเรือแบบใหม่ด้วยกำปั่นฝรั่งเพิ่มประสิทธิภาพการขนส่งสินค้าทางทะเล ดังนั้นจึงส่งเสริมความคล่องตัวและความคุ้มค่าในกิจกรรมการค้าข้ามชาติ ด้วยเงื่อนไขเชิงเศรษฐกิจการเมืองของภูมิภาคที่ผันแปรไปดังกล่าว เศรษฐกิจสยามในช่วงเจ็ดทศวรรษแรกของยุครัตนโกสินทร์ได้ปรับตัวจนเปลี่ยนโฉมไปมากจากสภาพการณ์สมัยอยุธยา สิ่งที่เห็นได้ชัดก็คือ ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ สินค้าที่ไหลเวียนในการค้าต่างประเทศ ทั้งมีปริมาณมากกว่าและหลากหลายชนิดกว่าที่ค้าขายกันในสมัยอยุธยา[4] นอกจากนี้ ประเภทของสินค้ายังเปลี่ยนแปลงไปอีกด้วย ในสมัยต้นอยุธยา การค้าขายกับต่างชาติเน้นหนักไปที่ 'สินค้าส่งผ่าน' เป็นหลัก สยามทำตัวเป็นคนกลางโดยนำเข้าสินค้าจากแหล่งผลิตในที่หนึ่งและส่งออกไปยังตลาดในอีกที่หนึ่ง ดังนั้น กรุงศรีอยุธยาจึงเป็นแหล่งรวมสินค้าจากทุกสารทิศ เช่น ของป่าจากล้านนา กัมพูชา ลาว ผลิตภัณฑ์จากจีน ญี่ปุ่น เครื่องเทศจากอินโดนีเซีย ตลอดจนสินค้าอื่นๆ จากดินแดนแถบมหาสมุทรอินเดีย พอปลายอยุธยา การค้าแบบส่งผ่านด้อยความสำคัญลง ขณะที่สินค้าที่ผลิตในประเทศซึ่งได้จากส่วย เช่น ของป่า และหนังสัตว์ มีความสำคัญขึ้น ครั้นถึงต้นรัตนโกสินทร์ สินค้าส่งออกสำคัญกลับมิใช่ทั้งประเภทส่งผ่านและส่วย แต่เป็นสินค้าเกษตรและอุตสาหกรรมซึ่งต้องผ่านกระบวนการผลิตที่ซับซ้อนขึ้น และใช้แรงงานเพิ่มขึ้นในขั้นตอนการผลิต เช่น น้ำตาล พริกไทย ยาสูบ ดีบุก ปลาแห้ง เรือสำเภา และข้าว เป็นต้น สินค้าเหล่านี้มักผลิตขึ้นโดยมุ่งขายให้ตลาดโดยตรง มิได้เป็นของที่ชนชั้นสูงขูดรีดมาจากส่วย หรือเป็นส่วนเกินจากการผลิตแบบยังชีพ

การค้าต่างประเทศสำคัญต่อความอยู่รอดของรัฐบาลต้นรัตนโกสินทร์ยิ่งกว่ารัฐบาลในสมัยอยุธยา สาเหตุหลักๆ เป็นเพราะระบบไพร่เสื่อมลง กลไกควบคุมแรงงานไม่อาจทำงานได้อย่างมีประสิทธิภาพ ไพร่หลบหนีเกณฑ์กันเป็นจำนวนมากจนรัฐขาดแรงงาน ส่วยลดลง และรายได้ถดถอย ขณะเดียวกัน รัฐบาลต้นรัตนโกสินทร์ก็ต้องพึ่งแรงงานรับจ้างมาก

[4] Sarasin 1977

ขึ้น ที่เป็นเช่นนี้ ไม่เพียงเพื่อแก้ปัญหาขาดแคลนแรงงานไพร่เท่านั้น แต่รัฐบาลเองยังเห็นประจักษ์ว่าแรงงานรับจ้างทำงานมีประสิทธิภาพกว่าแรงงานไพร่มากนัก การจ้างแรงงานจึงเป็นทางออกที่เหมาะสมกว่าในอันที่จะผลักดันให้งานการของรัฐสำเร็จลุล่วงไปด้วยดี การลดลงของผลประโยชน์จากไพร่และการจ้างแรงงานเพิ่มทำให้รัฐตกอยู่ในฐานะขัดสน จึงต้องการเงินตราเป็นจำนวนมากเพื่อหล่อเลี้ยงให้กิจของรัฐดำเนินต่อไปได้ เนื่องจากในยุคนั้น การค้าต่างประเทศคือแหล่งที่มาของเงินตราที่สำคัญ รัฐบาลต้นรัตนโกสินทร์จึงต้องพึ่งพากิจกรรมค้าขายกับต่างชาติเพื่อหาเงินเข้าหลวงอย่างไม่อาจหลีกเลี่ยง ลักษณะพึ่งพาดังกล่าวเป็นมูลเหตุสำคัญที่จูงใจให้รัฐบาลต้นรัตนโกสินทร์เอาใจใส่ที่จะบำรุงส่งเสริมการค้าระหว่างประเทศให้เจริญรุ่งเรืองยิ่งเสียกว่าในสมัยอยุธยา

รัฐบาลต้นรัตนโกสินทร์ถือประโยชน์จากการค้าต่างประเทศด้วยวิธีการที่ผิดแผกจากแบบแผนในสมัยอยุธยาเป็นอย่างมาก ในสมัยอยุธยา รัฐบาลหารายได้ด้วย 2 วิธีการหลักคือ การผูกขาดสินค้า และการค้าสำเภา วิธีการทั้งสองนั้นคือการขูดรีดหรือทำกำไรจากการค้าโดยตรง ซึ่งดูจะเหมาะสมกับการค้าสินค้าประเภทส่งผ่านและส่วยซึ่งแทบมิได้ผ่านกระบวนการผลิตใดๆ เพิ่มเติม พอมาในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ รัฐบาลยังคงหารายได้จากการค้าสำเภาอย่างเป็นล่ำสันแต่ลดการผูกขาดสินค้าลงเป็นลำดับ และหันไปเน้นเก็บภาษีในการผลิตสินค้าเพื่อตลาดแทน เช่น อากรพืชผล อากรเหมืองแร่ เป็นต้น การค้าต่างประเทศที่ผูกพันกับการส่งออกสินค้าการเกษตรและอุตสาหกรรมขั้นปฐมเปิดโอกาสให้รัฐขูดรีดได้ที่ขั้นตอนการผลิต ทั้งยังได้ประโยชน์เพิ่มเติมจากกิจกรรมการขนส่งสินค้าโดยการเก็บภาษีปากเรือและขนอน

การเชื่อมโยงกับเศรษฐกิจโลกเปิดตลาดอันกว้างขวางให้กับสินค้าจากสยาม ความต้องการที่มาพร้อมกับตลาดที่ใหญ่ขึ้นกระตุ้นการผลิตในประเทศให้เพิ่มขึ้นตามกันไป และก่อให้เกิดรูปแบบการผลิตเพื่อการส่งออกโดยเฉพาะ สิ่งนี้เองที่ทำให้เศรษฐกิจสยามในต้นรัตนโกสินทร์เริ่มมีลักษณะเป็น 'เศรษฐกิจส่งออก' 'เศรษฐกิจเงินตรา' และ 'เศรษฐกิจเพื่อตลาด' จะเห็นได้ว่า สภาพเศรษฐกิจของสยามในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ได้เบี่ยงเบนไปจากแบบแผนที่เคยเป็นครั้งอยุธยา แม้ว่าเศรษฐกิจแบบเลี้ยงตัว และระบบศักดินาจะคงดำรงอยู่และเป็นพื้นฐานที่สำคัญของสังคม ทว่าเศรษฐกิจใหม่ที่ผูกพันกับการค้าต่างประเทศ การผลิตเพื่อตลาด และการแลกเปลี่ยนโดยใช้เงินตราก็เริ่มขยายตัวอย่างกว้างขวางอันการค้าต่างประเทศ ตลาด และเงินตรานั้นมิใช่ว่าจะไม่สำคัญในสมัยอยุธยา อันที่จริง ในช่วงปลายอยุธยา การค้ากับต่างประเทศรุ่งเรืองดี มีตลาดค้าขายตามชุมชนมากมาย และเงินตราก็เริ่มสะพัดในมือประชาชน แต่ขอบเขตของเศรษฐกิจแบบนี้ยังจำกัดมากทั้งในเชิงประชากรและพื้นที่ การค้าที่พึ่งพาสินค้าส่งผ่านและส่วยมิได้ก่อให้เกิดกิจกรรมทางเศรษฐกิจต่อเนื่อง ปริมาณสินค้าส่งออกที่ยังมีไม่มากมิได้กระตุ้นให้เกิดการผลิตส่วนเกิน การค้าขายแลกเปลี่ยนและการกระจายผลผลิตภายในประเทศเพิ่มขึ้นจนฉุดให้ประชาชนจำนวนมากเข้าร่วมในเศรษฐกิจส่งออกแต่อย่างใด ส่วนตลาดในสมัยอยุธยาก็ยังมีลักษณะเป็นเพียงสถานที่ทางกายภาพที่ผู้ผลิตกับผู้บริโภคพบปะซื้อขายแลกเปลี่ยนกันโดยตรงเท่านั้น มิใช่ตลาดที่หมายรวมถึงตลาดที่เป็นเครือข่ายการค้าผ่านคนกลางซึ่งครอบคลุมพื้นที่กว้างขวางโดยที่ผู้ผลิตกับผู้บริโภคไม่จำเป็นต้องพบเจอกันเหมือนในสมัยต้นรัตนโกสินทร์

ชนชั้นนำในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ไม่ว่าจะเป็นเจ้านาย ขุนนาง หรือพ่อค้าชาวจีนที่ผูกพันกับระบบราชการ ล้วนต้องการรักษาสภาพเศรษฐกิจลูกผสมที่คาบเกี่ยวกันระหว่างแบบเก่ากับแบบใหม่ไว้ ทั้งนี้เนื่องจากต่างได้ประโยชน์จากการเติบโตของเศรษฐกิจแบบนี้มากที่สุด เจ้าและขุนนาง ใช้ประโยชน์จากการแรงงานไพร่ในสังกัดของตนเพื่อให้ได้มาซึ่งสินค้าราคาถูก หรือสินค้าได้เปล่า นำไปขายทำกำไร และยังอาศัยกลไกราชการส่งเสริมการค้าของตน ส่วนพ่อค้าจีนก็แอบอิงกับระบบศักดินาเพื่อให้ได้รับอภิสิทธิ์ในการทำธุรกิจ

การที่กลุ่มผู้ปกครองใหม่มีรากมาจากตระกูลขุนนางส่วนกลาง ซึ่งเจนจัดในการค้าขายกับต่างประเทศมาหลายชั่วอายุคน[5] ทำให้คนเหล่านี้เห็นช่องทางในการแสวงหาผลประโยชน์จากการค้าระดับภูมิภาคที่กำลังเปลี่ยนแปลง และพร้อมที่จะปรับเปลี่ยนวิธีการถือประโยชน์ โดยไม่ยึดติดกับจารีตประเพณีและแบบแผนปฏิบัติที่เคยมีมา พระมหากษัตริย์ราชวงศ์จักรีให้ความสำคัญกับการค้าสำเภาและการส่งออกสินค้าเกษตรอุตสาหกรรมเป็นอย่างมาก การค้าสำเภาหลวงได้รับการส่งเสริมอย่างคึกคัก การที่การค้าสำเภาเป็นแหล่งรายได้ของตระกูลอยู่ก่อนแล้ว สิ่งนี้ย่อมใช้เป็นทางหารายได้แก่ท้องพระคลังได้ดุจเดียวกัน นอกจากนี้ รัฐบาลยังเปิดโอกาสให้เอกชน เช่น ขุนนางและชาวจีน ทำการค้าสำเภาคู่กันไปกับของหลวงอย่างเต็มที่ ความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดระหว่างเจ้านาย ขุนนางและพ่อค้า ทั้งด้วยการเกี่ยวดอง การเป็นมิตรสหาย หรือการอุปถัมภ์ ทำให้ไม่มีเหตุที่จะต้องกีดกันกัน ที่สำคัญ รัฐบาลได้ประโยชน์จากการมีผู้ค้ามากรายในเศรษฐกิจ เพราะเมื่อใดที่กิจกรรมทางเศรษฐกิจมีมากขึ้น รัฐบาลก็จะยิ่งมีรายได้เพิ่มพูน ทั้งจากภาษีการผลิต ภาษีการค้า ค่าผ่านทาง ตลอดจนภาษีที่เก็บจากราษฎรในรูปผูกปี้ และค่าราชการ

เมื่อการค้ากลายมาเป็นกิจกรรมที่ได้รับการส่งเสริม ชนชั้นนำในสมัยต้นรัตนโกสินทร์จึงมิได้มองว่าการหาโภคทรัพย์โดยการค้าขายหรือการผลิตเพื่อขายเป็นเรื่องเสื่อมเสียเกียรติยศวงศ์ตระกูลแต่อย่างใด ตรงกันข้าม หากผู้ใดมั่งคั่งจากการค้าการผลิตวงศ์ตระกูลของเขากลับได้รับการยกย่อง การแสดงออกถึงความมั่งคั่งปรากฏให้เห็นในแบบแผนการบริโภคของชนชั้นสูงซึ่งนิยมใช้ของมีราคาที่ผลิตในต่างประเทศ และปลูกเรือนอยู่อาศัยให้โอ่อ่า รวมไปถึงการอุทิศให้พระศาสนาด้วยการสร้างวัดวาอารามอันใหญ่โต แม้พฤติกรรมเหล่านี้อาจดูไม่ต่างนักกับที่ชนชั้นสูงสมัยอยุธยากระทำ แต่ที่ผิดกันก็คือ ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์นั้น ผู้ที่มั่งคั่งพอจะกระทำเรื่องดังกล่าวได้ทวีจำนวนขึ้นเป็นอย่างมาก สิ่งนี้เป็นดัชนีชี้วัดความเปลี่ยนแปลงทางสังคมของยุคที่ดีอย่างหนึ่ง

เศรษฐกิจการเมืองที่ขับเคลื่อนด้วยเสบียงจากท้องนาและสินค้าจากป่าเขาซึ่งสืบทอดมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา มีอันต้องเปลี่ยนแปลงไป เมื่อเข้าสู่กลางคริสต์ศตวรรษที่ 19 เนื่องจากตลาดของป่าในจีนถดถอยด้วยเหตุวุ่นวายภายใน อันเป็นผลกระทบของสงครามฝิ่นและการรุกรานจากประเทศตะวันตก ขณะที่ลู่ทางการค้ากับตลาดใหม่ๆ กับพ่อค้าตะวันตกทวีความสำคัญขึ้น พ่อค้าชาวตะวันตกต้องการสินค้าผลิตผลเกษตร เช่น น้ำตาล พริกไทย ยาสูบ และข้าว ส่งไปขายยังยุโรป และโดยเฉพาะอย่างยิ่ง ดินแดนอาณานิคมของชาติตะวันตกในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ตลาดธัญญาหารรอบๆ สยามเติบโตอย่างรวดเร็ว ส่วนหนึ่งเป็นเพราะประชากรเมืองในดินแดนเหล่านั้นเพิ่มมากขึ้น และอีกส่วนหนึ่งเป็นเพราะชาวนาถูกบังคับให้เลิกล้มวิถีการผลิตแบบพอมีพอกิน ไปเป็นคนงานในไร่ขนาดใหญ่ซึ่งปลูกพืชเศรษฐกิจเชิงเดี่ยว ภายใต้สถานการณ์ดังกล่าว รัฐบาลสยามหันไปส่งเสริมการค้ากับยุโรป ในตอนแรกนั้น ทั้งรัฐบาล พ่อค้าชาวยุโรป และพ่อค้าชาวจีนต่างคาดว่าน้ำตาลจะกลายเป็นสินค้าส่งออกที่สำคัญ จึงดำเนินการให้มีการปลูกอ้อยในไร่ขนาดใหญ่ นำเข้าเครื่องจักรมาผลิตน้ำตาล และตั้งบริษัทตัวแทนส่งออกน้ำตาล การส่งออกน้ำตาลเฟื่องฟูอย่างที่คาด แต่เป็นอยู่ชั่วไม่ถึง 20 ปีก็ตกต่ำลง ทั้งนี้เนื่องจาก น้ำตาลจากสยามถูกน้ำตาลจากชวาตีตลาด ชาวดัตช์ เจ้าอาณานิคมในอินโดนีเซีย บังคับชาวพื้นเมืองให้ปลูกอ้อยและบังคับซื้อในราคาถูกเพื่อนำมาทำน้ำตาล เพราะเหตุนี้ น้ำตาลจากชวาจึงมีราคาถูกกว่าของสยาม สินค้าออกสำคัญของสยามที่เข้ามาแทนน้ำตาล คือ ข้าว อันที่จริง สยามส่งออกข้าวมาตั้งแต่สมัยอยุธยาแล้ว แต่ปริมาณที่ส่งออกมีไม่มากนัก เนื่องจากรัฐบาลควบคุมไว้เพื่อไม่ให้เกิดการขาดแคลนภายในประเทศ ในกลางคริสต์ศตวรรษที่ 19 สยามส่งออกข้าวเป็นปริมาณราวหนึ่งหมื่นห้าพันตันต่อปี ซึ่งไม่ต่างจากที่

[5] นิธิ เอียวศรีวงศ์ 2555

เคยส่งออกในสมัยอยุธยา สิบปีต่อมาปริมาณข้าวส่งออกเพิ่มขึ้นสี่เท่า การส่งออกข้าวขยายตัวเรื่อยๆ อย่างต่อเนื่องในต้นคริสต์ศตวรรษที่ 20 ปริมาณข้าวส่งออกทะลุหนึ่งล้านห้าแสนตันต่อปี ในปัจจุบัน ข้าวยังเป็นสินค้าเกษตรที่สำคัญอันดับต้นๆ ของประเทศ นับแต่ต้นคริสต์ศตวรรษที่ 19 เป็นต้นมา การเพาะปลูกพืชเศรษฐกิจขยายตัวอย่างรวดเร็วและส่งออกมากขึ้นเป็นลำดับ จนรัฐหันมาเก็บภาษีพืชผลเกษตรทดแทนการเก็บส่วยของป่า[6] พอถึงกลางคริสต์ศตวรรษที่ 19 ของป่าลดความสำคัญลงมาก และรัฐก็ได้เปลี่ยนมาจัดเก็บภาษีเป็นเงินแทนส่วยจนเกือบหมด ในที่สุด เศรษฐกิจของสยามก็เปลี่ยนจากพึ่งพารายได้จากของป่า เป็นพึ่งพารายได้จากผลผลิตทางการเกษตร[7]

นโยบายเศรษฐกิจการเมืองในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ทำให้สยามเร่งพัฒนาเครือข่ายลำน้ำในที่ราบเจ้าพระยาตอนล่างอย่างครอบคลุม ระหว่างคริสต์ศตวรรษที่ 19 มีการขุดคลองใหม่และลอกซ่อมคลองเก่านอกเขตพระนครมากมายหลายสาย ในครึ่งแรกของศตวรรษ รัฐบาลขุดคลองโดยเน้นเป้าหมายด้านการปกครองและยุทธศาสตร์การสงครามเป็นสำคัญ การขุดซ่อมคลองด่านและคลองสุนัขหอนให้ลึกและกว้างจนสามารถเดินเรือได้สะดวกในทศวรรษ 1830 เป็นการปรับปรุงระบบคลองเชื่อมภาคตะวันตก อันประกอบด้วย คลองด่าน คลองมหาไชย คลองสุนัขหอน และคลองบางตะบูน ซึ่งเชื่อมโยงแม่น้ำใหญ่ 4 สาย ได้แก่แม่น้ำเจ้าพระยา แม่น้ำท่าจีน แม่น้ำแม่กลอง และแม่น้ำเพชรบุรี เข้าด้วยกัน ส่งผลให้การเดินทางระหว่างกรุงเทพมหานครกับหัวเมืองตะวันตกทั้งหลาย เช่น สมุทรสาคร สมุทรสงคราม ราชบุรี และเพชรบุรี สะดวกคล่องตัวขึ้น ส่วนการขุดคลองแสนแสบ ต่อจากคลองมหานาคตัดตรงผ่านทุ่งตะวันออกไปออกแม่น้ำบางปะกง ก็เพื่ออำนวยความสะดวกในการทำสงครามกับญวนซึ่งยาวนานถึง 14 ปี หลังจากเปิดใช้งานเครือข่ายคลองเหล่านี้ ถูกใช้เป็นเส้นทางไปมาติดต่อระหว่างส่วนกลางกับส่วนท้องถิ่น ขนส่งไพร่พล และลำเลียงส่วยภาษีแรงงาน ซึ่งยังประโยชน์ทางการเมืองให้กับรัฐเป็นอย่างมาก ทั้งในแง่การกระชับการควบคุมหัวเมือง การปกป้องราชอาณาเขต และการแผ่ขยายอำนาจ

หลังจากการทำสนธิสัญญาเบาว์ริงกับอังกฤษ เมื่อปี ค.ศ. 1855 นโยบายเศรษฐกิจของสยามก็เปลี่ยนไป ตามสาระของสนธิสัญญา สยามต้องเปิดประตูการค้าเสรีและต้องส่งผลผลิตเกษตร โดยเฉพาะข้าว ออกจำหน่ายตามความต้องการของตลาดโลก อย่างไรก็ตาม สยามไม่อาจปฏิบัติตามได้ในทันที ด้วยติดขัดที่ว่า จนถึงต้นคริสต์ศตวรรษที่ 19 ผลผลิตเกษตรของสยามมีปริมาณไม่มากนัก จึงส่งออกได้เพียงจำนวนเล็กน้อย ทั้งบางปีเกิดภัยธรรมชาติก็ถึงกับประสบภาวะขาดแคลนภายในประเทศ ด้วยข้อผูกมัดตามสนธิสัญญา รัฐบาลต้องดำเนินการอย่างใดอย่างหนึ่งเพื่อให้มีผลผลิตมากพอกับการส่งออก นโยบายที่รัฐบาลนำมาใช้คือ การขยายพื้นที่เพาะปลูก ด้วยเล็งเห็นว่า ในตอนนั้น ท้องทุ่งลุ่มน้ำเจ้าพระยายังเป็นป่าเป็นทุ่งที่รกร้างเป็นส่วนใหญ่ ขณะที่การปรับแต่งพื้นที่แถบนี้ให้เป็นไร่นาทำได้ไม่ยากนัก ชาวบ้านสามารถลงมือได้เอง ด้วยความช่วยเหลือจากรัฐบาลเพียงเล็กน้อย ทั้งดินที่ดีและน้ำท่าที่บริบูรณ์ยังเอื้อให้ทำไร่ทำนาได้ผลดีอีกด้วย สิ่งที่รัฐบาลต้องทำก็คือส่งเสริมให้ประชาชนเข้าไปบุกเบิกที่ดินรกร้างและปรับเปลี่ยนเป็นไร่นา เพื่อการนี้ รัฐบาลใช้วิธีการขุดคลองฝาเข้าไปในพื้นที่รกร้าง เพื่อเปิดเส้นทางเข้าถึงที่ดินว่างเปล่า และให้ผู้คนได้จับจองเป็นที่ทำกิน โดยหักร้างถางพง ทำแปลงไร่นาและเพาะปลูกพืชเศรษฐกิจ คลองที่ขุดใหม่จะเป็นทั้งแหล่งน้ำที่ผู้ตั้งรกรากได้ใช้อุปโภคบริโภคและเพาะปลูกยามฝนทิ้งช่วง และเป็นเส้นทางขนส่งผลผลิตของตนสู่ตลาด นอกจากนี้ รัฐบาลยังจูงใจให้ประชาชนทำนาเพิ่มขึ้นด้วยวิธีการออกประกาศต่างๆ เช่น ประกาศให้ที่ดินที่มิได้เป็นนาตราแดงและนาตราจองเป็น

---

[6] ชัย เรืองศิลป์ 2522

[7] Wilson 1993

ที่ของหลวง ราษฎรที่ไม่มีที่ดินสามารถเข้าจับจองที่ของหลวงไว้เป็นที่ทำกินได้ ประกาศให้ราษฎรที่จับจองที่ของหลวงต้องทำนาปลูกข้าวในที่ดินนั้น จะทิ้งร้างไว้ไม่ได้[8] พระราชบัญญัติว่าด้วยราคาที่ดินปี ค.ศ. 1856 รับรองการถือครองที่ดินเป็นกรรมสิทธิ์ของประชาชน[9] และประกาศในปี ค.ศ. 1857 ยกเว้นการเก็บภาษีที่ดินที่บุกเบิกเพื่อใช้ทำนาในปีแรก และกำหนดอัตราภาษีในระดับต่ำสำหรับการทำนาใน 2-3 ปีถัดไป[10]

3.3 เครือข่ายคลองขุด

ระหว่างครึ่งหลังของคริสต์ศตวรรษที่ 19 มีการขุดคลองเป็นจำนวนมากในพื้นที่ลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนล่าง เพื่อกระตุ้นกิจกรรมทางการเกษตร ในทศวรรษ 1850 รัฐบาลขุดคลองสองสายคือ คลองเจดีย์บูชาและคลองมหาสวัสดิ์ เป็นแนวเนื่องกันจากคลองลัดบางกรวย ผ่านแม่น้ำนครชัยศรี[11]ไปออกนครปฐม ทศวรรษถัดมา เอกชนสองรายขุดคลองอีกสองสายคือ คลองภาษีเจริญ และคลองดำเนินสะดวก[12] เป็นแนวเนื่องกันจากคลองบางกอกใหญ่ ผ่านแม่น้ำท่าจีน ไปออกแม่น้ำแม่กลอง คลองใหม่เหล่านี้ ตัดผ่านพื้นที่รกร้างทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา สู่พื้นที่อันเป็นแหล่งปลูกอ้อยแหล่งใหญ่ของประเทศ จึงเอื้อประโยชน์แก่การเกษตรในสองประการ ประการแรก เป็นเส้นทางลำเลียงอ้อยดิบจากแหล่งเพาะปลูกไปยังแหล่งโรงงานน้ำตาลริมแม่น้ำท่าจีนหรือกรุงเทพมหานคร และน้ำตาลจากโรงงานน้ำตาลไปยังท่าเรือที่กรุงเทพมหานครเพื่อส่งออก อีกประการ เป็นการเปิดผืนดินรกร้างเพื่อขยายพื้นที่ทำการเกษตร แม้ในตอนนั้น เป้าหมายเพื่อขยายพื้นที่ทางการเกษตรจะไม่บรรลุผลนัก เนื่องจากมีผู้คนเข้ามาทำการเกษตรน้อย ทั้งยังทำกันเพียงแปลงเล็กๆ พอกำลังคนในครอบครัว แต่การขุดคลองดังกล่าวก็ถือว่าเป็นต้นแบบให้กับโครงการลักษณะเดียวกันซึ่งเกิดขึ้นเป็นจำนวนมากในทศวรรษต่อๆ มา

ปลายทศวรรษ 1860 ราคาน้ำตาลในตลาดโลกตกต่ำลงมาก ซ้ำตลาดน้ำตาลของสยามยังถูกชวาช่วงชิงไปด้วยการขายตัดราคา รัฐบาลสยามจึงหันไปส่งเสริมการปลูกข้าวอย่างจริงจัง เพื่อหาแหล่งรายได้ชดเชย วิธีการที่รัฐบาลส่งเสริมการปลูกข้าว มิได้ต่างไปจากที่ทำเมื่อทศวรรษก่อนๆ นั่นคือ การขยายพื้นที่เพาะปลูกโดยการขุดคลองฝ่าเข้าไปในพื้นที่รกร้าง แล้วชักชวนให้ประชาชนจับจองทำกิน ในสามทศวรรษสุดท้ายของคริสต์ศตวรรษที่ 19 มีการขุดคลองใหม่ในบริเวณลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนล่างนอกเขตพระนครหลายสิบคลอง ที่สำคัญๆ มีอาทิ คลองสวัสดิเปรมประชากร คลองนครเนื่องเขตร คลองรังสิตประยูรศักดิ์ คลองประเวศบุรีรมย์ ทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา และคลองทวีวัฒนา คลองนราภิรมย์ คลองพระราชาภิมล คลองพระยาบรรฦๅ ทางฝั่งตะวันตก คลองหลักๆ มักตัดขวางท้องทุ่งในแนวตะวันตก-ตะวันออก เชื่อมแม่น้ำเจ้าพระยาเข้ากับแม่น้ำท่าจีนซึ่งไหลขนาบทางด้านตะวันตก หรือแม่น้ำบางปะกงซึ่งไหลขนาบทางด้านตะวันออก มีคลองหลักเพียงบางสายเท่านั้นที่ตัดดิ่งตามแนวเหนือ-ใต้ และไม่ได้ทำหน้าที่เป็นคลองเชื่อมระหว่างสองแม่น้ำใหญ่ เช่น คลองสวัสดิเปรมประชากร ซึ่งตัดตรงเชื่อมแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่างเข้ากับแม่น้ำเจ้าพระยาตอนบน และ คลองนราภิรมย์-ทวีวัฒนา ซึ่งตัดตรงเชื่อมคลองภาษีเจริญ คลองมหาสวัสดิ์ และแม่น้ำนครชัยศรีเข้าด้วยกัน ส่วนคลองแยกซึ่งแตกสาขาจากคลองหลัก มักขุดตามแนวเหนือ-ใต้เป็นส่วนใหญ่

---

[8] หจช. ร.4 กห. เล่ม 11 จ.ศ. 1218 เลขที่ 99 "สารตราว่าด้วยการแต่งตั้งข้าหลวงเสนาออกประเมินนาหัวเมือง"

[9] ชลลดา วัฒนศิริ 2529: 64-65

[10] พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "ประกาศยกเลิกเงินหางข้าวนาปีแรก", ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 เล่ม 2, หน้า 238-239

[11] แม่น้ำท่าจีนในช่วงตอนนี้เรียกว่า แม่น้ำนครชัยศรี

[12] ผู้ริเริ่มขุดคลองภาษีเจริญ คือ พระภาษีสมบัติบริบูรณ์ (ยิ้ม) ส่วนผู้ริเริ่มขุดคลองดำเนินสะดวก คือ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ สมุหกลาโหม (ช่วง บุนนาค)

กิตติ ตันไทย[13] ตั้งข้อสังเกตว่า การขุดคลองของสยาม ตลอดมาจนถึงต้นคริสต์ศตวรรษที่ 20 มิได้ให้ความสำคัญกับการชลประทานส่งน้ำหล่อเลี้ยงไร่นา เขาชี้ว่าคลองที่ขุดส่วนใหญ่นั้นมักมีแนวตัดขวางสกัดแม่น้ำต่อแม่น้ำให้น้ำถึงกันได้ตลอด หากคลองใดมีแนวยืนตามแนวแม่น้ำ ก็มักขุดให้ลาดชันน้อยกว่าแม่น้ำ เพื่อให้เป็นทางสำหรับน้ำไหลจากแม่น้ำไปสู่ที่ดอนซึ่งสูงกว่าพื้นที่ริมฝั่งแม่น้ำได้ คลองเหล่านี้ต้องอาศัยรับน้ำจากแม่น้ำเป็นหลัก ดังนั้น น้ำในคลองจึงขึ้นอยู่กับน้ำในแม่น้ำ ด้วยลักษณะการขุดเช่นนี้ น้ำในแม่น้ำต้องมีระดับสูงมาก จึงจะสามารถไหลเข้าลำคลองได้อย่างทั่วถึง เมื่อใดก็ตามที่น้ำในแม่น้ำลดระดับต่ำ น้ำในลำคลองก็จะลดระดับต่ำลงไปด้วย น้ำในคลองบางสายอาจถึงกับแห้งขอดไปเลยก็มี แต่เมื่อใดที่น้ำในแม่น้ำเอ่อล้นตลิ่ง น้ำในลำคลองก็จะทะลักเข้าท่วมไร่นาไปด้วย รูปการดังกล่าวย่อมขัดกับหลักการชลประทานที่ว่า คลองเพื่อการชลประทานต้องมีน้ำตลอดทั้งปี ไม่ว่าจะในช่วงฤดูน้ำมากหรือฤดูน้ำน้อย และต้องมีวิธีการไขน้ำออกจากไร่นาเมื่อมีน้ำมากเกินไปอีกด้วย ผลที่ตามมาก็คือ เกษตรกรต้องเผชิญกับความไม่แน่นอนในการเพาะปลูก หากปีใดปริมาณน้ำพอเหมาะก็จะได้ผลผลิตดี แต่หากปีใดน้ำมากเกิน เนื่องจากฝนชุก น้ำก็ท่วมผลผลิตเสียหาย หรือหากปีใดน้ำน้อยเกิน เนื่องจากฝนแล้ง พืชก็เฉาตาย ไม่ได้ผลผลิต

แม้จะไม่ใคร่เอื้ออำนวยด้านการชลประทาน แต่ระบบคลองขุดก็มีประโยชน์มากในด้านการระบายน้ำ เครือข่ายคลองขุดและลำน้ำธรรมชาติทำหน้าที่ร่วมกันในการระบายน้ำฝนที่ตกหนักในฤดูมรสุม และน้ำหลากจากภาคเหนือสู่ทะเลอ่าวไทย คลองขุดแนวเหนือ-ใต้ ซึ่งประกอบด้วยคลองคูเมือง คลองลัด คลองขุดสายหลัก และคลองขุดสาขา เป็นช่องทางน้ำเสริมที่ช่วยแม่น้ำสายใหญ่ทั้งระบายน้ำออกทะเลได้รวดเร็วยิ่งขึ้น และรับน้ำจากท้องทุ่งที่มีน้ำเอ่อท่วม ส่วนคลองขุดแนวสกัดที่ไหลตัดขวางท้องทุ่งนั้น นอกจากจะรับน้ำจากท้องทุ่งตรงๆ แล้ว ยังคอยดักมวลน้ำหลากที่ไหลลามทุ่งมาจากทางเหนือ ให้ถ่ายเทผ่านลำคลองไปทางตะวันตกหรือตะวันออกลงสู่แม่น้ำสายใหญ่ แล้วจึงออกทะเลต่อไป คลองสกัดสามารถดักน้ำได้บางส่วน จึงทำให้พื้นที่ส่วนใต้ของคลองรับน้ำหลากน้อยลง ยังผลให้ท้องทุ่งมีน้ำแช่ขังน้อยลง และกินระยะเวลาสั้นลง

ในปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 ต่อคริสต์ศตวรรษที่ 20 รัฐบาลเริ่มหันมาเอาจริงเอาจังกับการควบคุมน้ำเพื่อให้พื้นที่มีความเหมาะสมสำหรับการทำนาปลูกข้าวเพิ่มขึ้น แม้จะไม่ได้ดำเนินการโครงการชลประทานขนาดใหญ่ที่ครอบคลุมทั่วทั้งลุ่มน้ำเจ้าพระยาอย่างที่ วอนเดอร์ ไฮเด ผู้เชี่ยวชาญชาวดัตช์ซึ่งดำรงตำแหน่งเจ้ากรมคลองในสมัยนั้นเสนอ แต่รัฐบาลก็ได้สร้างระบบทดน้ำ ระบบระบายน้ำ และระบบชลประทานขนาดเล็กในพื้นที่ต่างๆ หลายแห่งในช่วงครึ่งแรกของคริสต์ศตวรรษที่ 20 เช่น โครงการระบบทดน้ำและชลประทานตามแนวคลองรังสิต โครงการระบบทดน้ำและระบายน้ำแถบแม่น้ำสุพรรณบุรี[14] แถบนครนายก และแถบแม่น้ำแม่กลอง เป็นต้น[15]

เครือข่ายคลองขุดและโครงการระบบทดน้ำระบายน้ำ ส่งผลให้ภูมิประเทศของลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนล่าง ที่เคยเป็นหนองบึงชุ่มโชกไปด้วยน้ำแห้งขึ้น ซึ่งเท่ากับเป็นการขยายพื้นที่ที่พร้อมเพาะปลูกออกไปอีก ในปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 การบุกเบิกที่รกร้างเกิดขึ้นอย่างรวดเร็ว เกินกว่าที่โครงการทดน้ำระบายน้ำของรัฐบาลจะตามทัน[16] ชาวนาบุกเบิกรุกคืบห่างออกไปจากบริเวณคลองขุดและเขตโครงการทุกที พวกเขาลงมือทำคันนา สร้างระบบทดน้ำระบายน้ำกันเอง

---

[13] กิตติ ตันไทย 2520

[14] แม่น้ำสุพรรณบุรี คือแม่น้ำสายเดียวกับแม่น้ำท่าจีนและแม่น้ำนครชัยศรี แม่น้ำสายเดียวกันนี้จะมีชื่อเรียกแตกต่างกันไปตามแต่ละท้องถิ่น

[15] Takaya 1987 และ Kaida 1978

[16] ฉัตรทิพย์ นาถสุภา 2527

เพื่อเปลี่ยนที่ลุ่มมีน้ำขังให้เป็นที่นา การบุกเบิกที่คืบหน้าไปเรื่อยๆ ดังกล่าว ยิ่งทำให้การเปลี่ยนแปลงภูมินิเวศท้องถิ่นขยายวงกว้างมากขึ้น เมื่อถึงกลางคริสต์ศตวรรษที่ 20 กระบวนการบุกเบิกของชาวนาทำให้ท้องทุ่งของลุ่มน้ำเจ้าพระยาทั้งหมดเปลี่ยนเป็นนาข้าว[17]

การตั้งถิ่นฐานของชาวนาในเขตลุ่มน้ำเจ้าพระยาขยายตัวอย่างค่อยเป็นค่อยไป การบุกเบิกเริ่มขึ้นตามชายฝั่งลุ่มแม่น้ำใหญ่ๆ ก่อน แล้วค่อยลามไปตามลำคลองขุด คลองย่อยต่างๆ จากนั้นจึงขยับเข้าไปในเขตป่าละเมาะห่างจากฝั่งน้ำจนถึงเขตป่า และชายเขา ในระดับครัวเรือน ครอบครัวชาวนาล่องเรือไปตามลำน้ำ เสาะหาที่ดินที่เหมาะสมสำหรับทำกิน เมื่อพบแล้วก็จะปลูกเรือน ซึ่งอาจเป็นเพียงเพิงพักริมน้ำในตอนแรก จากนั้นก็จับจองที่ดินโดยแผ้วถางจากริมฝั่งน้ำไล่ลึกเข้าไป กินอาณาบริเวณเท่าที่กำลังคนในครอบครัวจะทำได้

3.4 การเปลี่ยนย้ายฐานเศรษฐกิจ

นับแต่กลางคริสต์ศตวรรษที่ 19 เป็นต้นมา เศรษฐกิจการเมืองของสยามค่อยๆ เปลี่ยนฐานจากการควบคุมคน มาเป็นการควบคุมที่ดิน ตั้งแต่ทศวรรษ 1810 ระบบไพร่ซึ่งเป็นกลไกของรัฐในการบังคับเอาแรงงานเสื่อมลงเป็นลำดับ กระทั่งถึงทศวรรษ 1860 ระบบก็ล้มเหลวอย่างหมดรูป ประชากรสยามกว่าร้อยละ 80 หลีกเลี่ยงการเกณฑ์แรงงาน[18] สยามไม่มีแม้กระทั่งไพร่พลเพียงพอเพื่อใช้ในการสงคราม มาตรการต่างๆ ที่นำมาเพื่อลดปัญหาไพร่หนีเกณฑ์ตลอดทศวรรษ 1850 ล้วนไม่ประสบผล การหนีเกณฑ์ของไพร่เป็นจำนวนมากมิใช่เพิ่งเกิดในสมัยรัตนโกสินทร์ แต่มีมานานตั้งแต่ก่อนเสียกรุงศรีอยุธยา การที่ในระหว่างเข้าเกณฑ์ ต้องห่างบ้านเป็นเวลานานๆ ต้องทำงานหนักโดยไม่มีสิ่งตอบแทน และยังต้องหาเลี้ยงตัวเอง บางครั้งก็อดอยาก ทำให้ประชาชนไม่พอใจระบบไพร่ และหาทางหลบเลี่ยงสารพัด ไม่ว่าจะเป็นการติดสินบนเจ้าพนักงาน การบวชพระ การแสร้งทำตัวเป็นชาวต่างชาติ การจงใจยอมตนเป็นทาสน้ำเงินซึ่งได้รับการยกเว้นจากการเกณฑ์แรงงาน แม้แต่การเลี่ยงไปเป็นไพร่สมแทนไพร่หลวงเนื่องจากงานเบากว่า หรือกระทั่งการหนีเข้าป่าแล้วไปซ่องสุมโจร[19] ก่อนหน้านี้ ไพร่หนีเกณฑ์ต้องเสี่ยงต่อการถูกจับกุมและลงโทษหนักหากยังอยู่ในย่านชุมชน พวกที่หนีเข้าป่าก็ลำบากลำบนและเสี่ยงชีวิต เพราะต้องเผชิญกับความกันดาร ไข้ป่า สัตว์ร้าย และโจรผู้ร้าย แต่เมื่อเกษตรบุกเบิกเริ่มขึ้นและแผ่ขยายไป ตั้งแต่ทศวรรษ 1810 เป็นต้นมา ไพร่ก็มีหนทางหลีกเลี่ยงการเกณฑ์แรงงานที่ไม่ต้องเสี่ยงเท่ากับที่ผ่านมา ไพร่ที่เข้าบุกเบิกที่ดินบริเวณคลองขุดมักไม่ถูกตรวจสอบว่าเป็นพวกหลีกเลี่ยงการเกณฑ์แรงงานหลวงหรือไม่ เนื่องจากเจ้านาย หรือขุนนางที่ถือสิทธิเป็นเจ้าของที่ดินต้องการให้ชาวนาเข้ามาบุกเบิกและจ่ายค่าเช่านาให้ตน ดังนั้น ไพร่หนีนายจึงไม่ต้องหนีออกไปไกลๆ ให้พ้นการถูกติดตามเหมือนแต่ก่อน อย่างไรก็ตาม จะด้วยเพราะที่ดินริมลำน้ำมีจำกัดหรือความเกรงกลัวการถูกจับกุม ไพร่เป็นจำนวนมากเลือกที่จะบุกเบิกที่ดินที่อยู่ห่างไกลออกไป การที่ชาวนาค่อยๆ บุกเบิกรุกคืบเจาะชายป่าและขยายวงไปทีละน้อย ทำให้ลดการเผชิญภัยที่อาจประสบในป่าลง ไม่ว่าจะเป็นสัตว์ร้าย ไข้ป่า หรือโจร

แม้จะยังมีความพยายามที่จะควบคุมแรงงานอยู่ตลอดทศวรรษ 1850-1860 แต่ชนชั้นนำของสยามก็เริ่มปรับตัว และหันไปหาช่องทางแสวงหาความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจและอำนาจทางการเมืองรูปแบบใหม่ ซึ่งได้มาด้วยการถือสิทธิ

---

[17] Sternstein 1965, Johnston 1975 และ Takaya 1987

[18] Battye 1974

[19] อ่านเพิ่มเติม ฉัตรทิพย์ นาถสุภา 2550: 25-27

ครอบครองที่ดิน คลองที่ขุดใหม่นับจากปี ค.ศ. 1860 เป็นต้นมานั้น ผู้ดำเนินการขุดคลอง ซึ่งอาจเป็นได้ทั้งพระมหากษัตริย์ เจ้านาย และขุนนาง ไม่เพียงมุ่งให้เกิดประโยชน์สาธารณะ อาทิ การคมนาคมขนส่ง การค้าขาย การระบายน้ำ การชลประทานและการขยายพื้นที่การเกษตรเท่านั้น แต่ยังประสงค์ประโยชน์ส่วนตัวอีกด้วย ชนชั้นนำเหล่านี้ลงทุนขุดคลองเพราะหวังจะได้ที่ดินสองฝั่งคลองเป็นกรรมสิทธิ์ เมื่อครั้งคลองมหาสวัสดิ์ขุดแล้วเสร็จ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเข้าถือกรรมสิทธิ์ในที่ดิน 16,200 ไร่ตามแนวสองฝั่งคลอง พระองค์ได้พระราชทานกรรมสิทธิ์แก่พระราชโอรสและพระราชธิดา เพื่อทำประโยชน์ในที่ดิน หรือเก็บเกี่ยวผลประโยชน์จากการให้ประชาชนเช่าทำนา[20] สำหรับคลองดำเนินสะดวก เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ได้รับสิทธิให้ขุดคลองโดยออกเงินค่าขุดส่วนหนึ่ง เมื่อขุดเสร็จ เขาอ้างสิทธิเป็นเจ้าของที่ดินสองฝั่งคลองที่ขุดใหม่นี้ แล้วนำไปแจกจ่ายให้กับญาติพี่น้องและบริวาร ทั้งยังขายสิทธิในการจับจองที่ดินให้กับคนทั่วไปด้วย ส่วนคลองสวัสดิเปรมประชานั้น จุดประสงค์เดิมของการขุดคลองนอกจากอำนวยความสะดวกด้านการคมนาคมแล้ว ยังต้องการให้ราษฎรได้บุกเบิกพื้นที่ทำการเกษตรอีกด้วย แต่เมื่อคลองขุดเสร็จปรากฏว่า ผู้ที่เข้าไปจับจองที่ดินจริงๆ กลับกลายเป็นเจ้านายและขุนนาง โดยที่แต่ละคนถือครองที่ดินเป็นจำนวนมาก เมื่อเป็นเช่นนี้ ราษฎรจึงไม่มีโอกาสได้เข้าไปจับจองที่ดินตามจุดประสงค์เบื้องต้น

ระหว่างทศวรรษ 1870-1890 ราคาข้าวในตลาดโลกมีแนวโน้มสูงขึ้นเป็นลำดับ ขณะที่ ความต้องการที่ดินทำกินของราษฎรก็เพิ่มมากด้วยเช่นกัน รัฐบาลสยามจึงมีนโยบายเร่งขุดคลอง เพื่อทั้งขยายพื้นที่เพาะปลูกและสนองความต้องการที่ทำกินไปพร้อมๆ กัน ภายในทศวรรษ 1870 รัฐบาลขุดคลองไปทั้งสิ้นห้าสาย ได้แก่ คลองนครเนื่องเขตร คลองประเวศบุรีรมย์ คลองทวีวัฒนา และคลองนราภิรมย์ อย่างไรก็ตาม หลังจากนั้น รัฐบาลก็เริ่มขัดสนเงินลงทุนเพื่อให้นโยบายเดินต่อไปได้ รัฐบาลจึงเชิญชวนเอกชนที่มีทุนทรัพย์ให้มาลงทุนดำเนินโครงการขุดคลองแทน โดยเสนอผลประโยชน์ตอบแทนด้วยการให้สิทธิเป็นเจ้าของที่ดินสองฝั่งคลอง และมีอำนาจซื้อขายที่ดินอย่างเต็มที่ แม้ในตอนแรก จะไม่มีผู้ใดเสนอตัวเข้ามาทำโครงการ เพราะต้องใช้ทุนสูง และไม่แน่ใจว่าจะคุ้มทุนหรือไม่[21] แต่หลังจากที่เจ้านายและขุนนางจำนวนหนึ่งเห็นชาวนาต้องการเข้ามาจับจองที่ดินเป็นจำนวนมาก ก็พากันขออนุญาตรัฐบาลขุดคลองเพราะหวังจะได้ที่ดินสองฝั่งคลองเป็นกรรมสิทธิ์ และนำไปปล่อยเช่า หรือขายทำกำไร[22] ในทศวรรษ 1880 มีเอกชนขออนุมัติขุดคลองหลักสองสาย ได้แก่ คลองหลวงแพ่งและคลองอุดมชลจร และคลองแยกอีกจำนวนหนึ่ง พอถึงทศวรรษ 1890 มีเอกชนขุดคลองหลักสี่คลอง ได้แก่ คลองรังสิตประยูรศักดิ์ คลองพระราชาภิมล คลองพระยาบรรฦๅ และคลองเจริญ และคลองแยกอีกหลายสิบคลอง

ในปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 ชนชั้นนำของสยามส่วนใหญ่ หันเหความสนใจจากการควบคุมแรงงานไปสู่การเพิ่มรายได้เป็นตัวเงินจากที่ดินและการผลิตภาคเกษตร กลุ่มเจ้านายและขุนนาง นำโดยพระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ ได้ร่วมกันจัดตั้งบริษัทขุดคลองแลคูนาสยามขึ้น[23] บริษัทนี้เป็นผู้ดำเนินการโครงการขุดคลองรังสิตประยูรศักดิ์และคลองแยก 42 สาย ซึ่งถือเป็นโครงการขุดคลองที่ใหญ่ที่สุดในประเทศ ส่งผลให้พื้นที่ปลูกข้าวทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือของกรุงเทพมหานครเพิ่มขึ้นได้ถึงล้านห้าแสนไร่ โครงการนี้ประสบความสำเร็จเป็นอย่างมาก

---

[20] หจช. ร. 5 กษ. 3 3/31 รายงานกราบบังคมทูลของกรมพระยาดำรงราชานุภาพ

[21] หจช. ร.5 กษ. 9. 4/12

[22] Johnston 1975

[23] พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีหุ้นอยู่ในบริษัทนี้ด้วย

บริษัทสามารถขายหรือให้เช่าที่ดินริมฝั่งคลองได้ทั้งหมด แม้กระนั้นก็ยังไม่พอกับความต้องการของราษฎร ความสำเร็จดังกล่าวยิ่งกระตุ้นให้เจ้านายและขุนนางอื่นๆ เสนอโครงการขุดคลองเลียนแบบอีกหลายโครงการ

ใน ค.ศ. 1888 บริษัทขุดคลองแลคูนาสยาม ได้รับสัมปทานขุดคลองทั่วราชอาณาจักรเป็นเวลานาน 25 ปี และได้สิทธิในที่ดินสองฝั่งคลองตลอดทั้งลำคลอง สัมปทานนี้มีผลให้บริษัทผูกขาดการขุดคลองทั้งหมด แม้แต่รัฐบาลเองก็มิอาจดำเนินการขุดคลองใหม่ๆ ได้เนื่องจากถือเป็นการละเมิดสัญญา การให้สัมปทานมีส่วนดีในเรื่องการโอนภาระรับผิดชอบโดยเฉพาะเงินลงทุนจากรัฐไปสู่เอกชน แต่กลับมีข้อเสียเมื่อบริษัทมิอาจขยายเครือข่ายคลองขุดได้ทันความต้องการขยายพื้นที่เพาะปลูกของประเทศ ความล่าช้าจนถึงขั้นชะงักงันของการพัฒนาที่ดินที่ปรากฏในปีต่อๆ มา กระทบต่อการพัฒนาบ้านเมืองโดยรวม จึงทำให้รัฐบาลแก้ไขสัญญากับบริษัทใน ค.ศ. 1890 โดยยกเลิกสิทธิผูกขาดการขุดคลองทั่วราชอาณาจักรเสีย เพื่อให้รัฐบาลและเอกชนรายอื่นๆ ได้มีส่วนในการขุดคลองด้วย เมื่อปลดข้อผูกมัดของสัญญาได้ รัฐบาลก็อนุมัติให้เอกชนอื่นขุดคลองใหม่อีกครั้ง

อย่างไรก็ตาม เมื่อสิ้นทศวรรษ 1890 รัฐบาลได้ยุติการให้อนุญาตเอกชนขุดคลองโดยสิ้นเชิง สาเหตุประการหนึ่งเป็นเพราะชาวนาผู้ต้องการจับจองที่นาใหม่ๆ ลดน้อยลง เนื่องจากการขยายที่นาออกไปอย่างกว้างขวางในทศวรรษก่อนๆ ส่วนสาเหตุอีกประการนั้นเกี่ยวข้องกับการต่อสู้ทางเศรษฐกิจการเมืองระหว่างพระมหากษัตริย์กับขุนนาง

3.5 เศรษฐกิจการเมืองของพระมหากษัตริย์กับขุนนาง

ในประวัติศาสตร์ของสยาม พระมหากษัตริย์และขุนนางเป็นทั้งคู่พึ่งพาและคู่แข่งขันกันเสมอมา ตั้งแต่สมัยอยุธยาเรื่อยมาจนต้นรัตนโกสินทร์ พระมหากษัตริย์และขุนนางต่างช่วงชิงกันควบคุมการค้าระหว่างประเทศเพื่อผลประโยชน์จากภาษีการค้า และช่วงชิงกันควบคุมไพร่เพื่อครอบครองแรงงาน ซึ่งใช้ในการเพิ่มพูนอำนาจทางการเมืองและอำนาจทางเศรษฐกิจ พอย่างเข้าครึ่งหลังของคริสต์ศตวรรษที่ 19 พระมหากษัตริย์และขุนนางยังช่วงชิงกันควบคุมที่ดินอีกด้วย

ในช่วงก่อนคริสต์ศตวรรษที่ 20 ขุนนางดูจะมีอิทธิพลทางเศรษฐกิจการเมืองเหนือกว่าพระมหากษัตริย์ ในส่วนกลางขุนนางจากตระกูลใหญ่โดยเฉพาะ 'บุนนาค' เป็นผู้กุมกลไกการบริหารของรัฐไว้อย่างเหนียวแน่นและยาวนาน ด้วยเพราะมีบทบาทควบคุมหน่วยงานราชการสำคัญ ได้แก่กรมพระคลัง กรมพระกลาโหม และกรมมหาดไทยตลอดมา หน่วยงานเหล่านี้ไม่เพียงเป็นฐานอำนาจทางการเมืองของขุนนางเท่านั้น แต่ยังเป็นแหล่งที่มาของรายได้เป็นกอบเป็นกำอีกด้วย กรมเหล่านี้แบ่งเขตเก็บภาษีและควบคุมเงินรายได้ส่งส่วนกลาง กรมมหาดไทยควบคุมเขตหัวเมืองฝ่ายเหนือ กรมพระกลาโหมควบคุมเขตหัวเมืองฝ่ายใต้ และอากรฝิ่น กรมพระคลังควบคุมเขตพระนครและหัวเมืองชายทะเลรอบๆ อ่าวไทย พระคลังสินค้า การท่าเรือและการค้าผูกขาดระหว่างต่างประเทศ รวมไปถึงอากรผูกปี้ที่เก็บจากชาวจีน ในส่วนหัวเมืองและประเทศราช อำนาจการปกครองตกอยู่ในมือเจ้าเมือง ซึ่งมีทั้งขุนนางที่ส่งตรงไปจากกรุงเทพฯ และตระกูลผู้นำที่สืบทอดอำนาจต่อๆ กันมาในท้องถิ่น ขณะที่ส่วยภาษี ตกอยู่ในมือเจ้าภาษีนายอากรที่ได้รับมอบอำนาจจากกรุงเทพมหานคร ขุนนางที่ควบคุมกรมและหัวเมืองต่างๆ สร้างเครือข่ายเก็บส่วยภาษี ร่วมกับกลุ่มเจ้าภาษีนายอากร และเครือข่ายการค้าของตัวเองโดยร่วมมือกับพ่อค้าชาวจีน และมักตักตวงรายได้เพื่อประโยชน์ของตนเป็นส่วนใหญ่ โดยส่งรายได้เป็นจำนวนน้อยเท่านั้นเข้าไปที่กรุงเทพมหานคร ดังนั้น แม้ว่าเศรษฐกิจการค้าจะขยายตัว

ตลอดครึ่งหลังของคริสต์ศตวรรษที่ 19 แต่พระมหากษัตริย์กลับทรงควบคุมส่วนเกินได้น้อยลง ที่เป็นเช่นนี้ก็เนื่องมาจาก รายได้เป็นจำนวนมากตกอยู่ในมือของขุนนางและเจ้าภาษีนายอากรนั่นเอง ระหว่างปลายทศวรรษ 1860 และต้นทศวรรษ 1870 ซึ่งเป็นช่วงที่ตระกูลบุนนาคมีอำนาจสูงสุด รายได้ของหลวงลดลงจากราวสี่ล้านแปดแสนบาทเหลือเพียงหนึ่งล้านหกแสนบาทต่อปี

การที่เงินรายได้ของหลวง "*...ลดลงปีแล้วปีเล่า จนแทบจะไม่มีให้จรดปลายเดือน*"[24] ไม่เพียงกระเทือนสถานะทางการเงินและพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์เท่านั้น แต่ยังส่งผลสั่นคลอนความมั่นคงของราชอาณาจักรอีกด้วย ด้วยภัยคุกคามจากประเทศเจ้าอาณานิคมในขณะนั้น สยามจำเป็นต้องมีรายได้มากพอ เพื่อใช้จ่ายทั้งในการปกป้องและพัฒนาประเทศไปพร้อมๆ กัน นับแต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงบรรลุราชนิติภาวะ และทรงมีอำนาจเต็มในการบริหารราชการแผ่นดิน พระองค์ทรงดำเนินการปฏิรูประบบราชการทั้งระบบ เพื่อลดบทบาทและอิทธิพลของขุนนาง และเพื่อต้านทานลัทธิจักรวรรดินิยม พระองค์ทรงโอนย้ายระบบการจัดเก็บภาษีอากร จากที่กระจายอยู่ในความควบคุมของขุนนางหลายฝ่ายงานและหัวเมืองต่างๆ และกลุ่มเจ้าภาษีนายอากร มาอยู่ในความควบคุมของกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ และแต่งตั้งให้สมาชิกพระราชวงศ์เป็นผู้ดูแล ทรงจัดตั้งระบบเทศาภิบาลแทนระบบหัวเมืองที่สืบทอดมาตั้งแต่สมัยอยุธยาโดยส่งข้าหลวงใกล้ชิดไปปกครองหัวเมืองทั่วราชอาณาจักร ข้าหลวงเหล่านี้มีอำนาจเหนือเจ้าเมืองและขุนนางท้องถิ่น ทั้งยังเข้ายึดกุมการเก็บส่วยภาษีในท้องถิ่นด้วย และทรงเปลี่ยนฐานภาษีจากที่เคยพึ่งการเกณฑ์แรงงาน อากรการพนัน อากรฝิ่น และอากรผูกปี้ ไปเป็นระบบภาษีที่เก็บจากกระบวนการผลิตและรายได้ของเกษตรบุกเบิก รายได้ชาวเมือง การค้า และกิจการเหมืองแร่และป่าไม้ของบริษัทต่างชาติ การปฏิรูประบบราชการของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวประสบผลสำเร็จเป็นอย่างดี รายได้เข้าหลวงเพิ่มพูนขึ้นถึง 35 เท่า อิทธิพลของขุนนางถูกลิดรอนจนหมดสิ้น ราชอาณาจักรรอดพ้นจากการตกเป็นอาณานิคมของประเทศตะวันตก และพระมหากษัตริย์ทรงสถาปนาระบบรัฐที่รวมศูนย์อำนาจอยู่ที่พระองค์ ซึ่งเรียกว่า รัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ขึ้นได้

ชัยชนะทางการเมืองของพระมหากษัตริย์เหนือขุนนาง เกี่ยวข้องกับกระบวนการพลิกผืนดินแถบลุ่มน้ำเจ้าพระยา จากที่เคยเป็นท้องทุ่งและป่ารกร้าง เต็มไปด้วยหนองบึงชุ่มน้ำ ไปเป็นนาเป็นไร่ โดยการกระทำร่วมกันของรัฐ เอกชน และชาวไร่ชาวนาอิสระ การปรับเปลี่ยนภูมิประเทศเดิมโดยการขุดคูคลองเพื่อสนองนโยบายส่งเสริมเศรษฐกิจการค้าผลผลิตเกษตร เปิดโอกาสให้ประชาชนได้หลุดพ้นจากพันธะแรงงานเกณฑ์ภายใต้ระบบไพร่ศักดินา ด้วยการผันตัวเองไปเป็นชาวนาบุกเบิก การหลบหนีการเกณฑ์แรงงานของผู้คนเป็นจำนวนมากทำให้ระบบไพร่ศักดินาซึ่งเสื่อมมาได้ระยะหนึ่งล่มสลาย ผลกระทบที่ไม่อาจหลีกเลี่ยงต่อชนชั้นนำของสยามก็คือ ทั้งรัฐ เจ้านายและขุนนางต่างควบคุมแรงงานและรายได้ส่วนเกินน้อยลงไปทุกที นี่ย่อมไม่เพียงกระเทือนสถานะทางเศรษฐกิจสังคมของชนชั้นนำเท่านั้น แต่ยังบั่นทอนความมั่นคงของรัฐอีกด้วย ความเป็นจริงที่ต้องยอมรับก็คือ ความขัดแย้งระหว่างเศรษฐกิจใหม่ซึ่งมีการเกษตรเป็นฐาน กับเศรษฐกิจเก่าซึ่งมีแรงงานเป็นฐานเป็นสิ่งที่ยากจะรอมชอม แม้ความพยายามในการรักษาระบบเก่าของชนชั้นสูงยังคงมีให้เห็นตลอดครึ่งหลังของคริสต์ศตวรรษที่ 19 แต่การกระทำที่สนับสนุนระบบใหม่ของคนกลุ่มเดียวกันก็ปรากฏชัดในช่วงเวลานี้เช่นกัน ขณะที่พระมหากษัตริย์ทรงออกมาตรการกวดขันการเกณฑ์แรงงาน และพยายามช่วงชิงไพร่มาจากขุนนาง พระองค์ก็ทรงให้รัฐและเอกชนดำเนินการขุดคลองเพื่อบุกเบิกที่ดินไปด้วย ทั้งๆ ที่รู้ว่าชาวนาบุกเบิกกับแรงงานไพร่เป็นคนกลุ่มเดียวกัน บางทีพระมหากษัตริย์อาจจะทรงมองโลกในแง่ดีว่า ชาวนา

[24] อ้างจาก ผาสุก พงษ์ไพจิตร และคริส เบเคอร์ 2546: 279

บุกเบิกเหล่านี้จะปลีกเวลาปีละหลายเดือนจากไร่นาที่ตนจับจองมาทำงานให้หลวงหรือมูลนาย แต่การณ์กลับไม่เป็นเช่นนั้น ชาวนาบุกเบิกส่วนใหญ่เมื่อได้จับจองที่ดินแล้วมักหาทางหลีกเลี่ยงอย่างเต็มกำลัง เพื่อให้ตนเองไม่ต้องเข้าเวรราชการ ชาวนาจำนวนมากพร้อมที่จะจ่ายเงินค่าธรรมเนียมที่เรียกว่า ค่าราชการ เป็นจำนวนสูงลิ่ว เพื่อชดเชยการถูกเกณฑ์แรงงานแม้แต่เพียงหนึ่งเดือน บางคนยอมกระทั่งจ่ายเงินใต้โต๊ะให้กับมูลนาย ไม่นานนัก ทั้งเจ้านายและขุนนางก็ยอมรับว่า เศรษฐกิจการเมืองรูปแบบใหม่ต้องเข้ามาแทนที่เศรษฐกิจการเมืองรูปแบบเก่าในที่สุด

อาจถือได้ว่า พระมหากษัตริย์ทรงเป็นต้นแบบของการแสวงหาประโยชน์จากที่ดิน เนื่องจากพระองค์ทรงเป็นบุคคลแรกที่ประกาศถือครองสิทธิ์เหนือที่ดินสองฝั่งคลองขุดใหม่ และนำที่ดินนั้นมาแจกจ่ายหาประโยชน์ในหมู่ราชวงศ์ ไม่ช้าไม่นานหลังจากนั้น เจ้านายและขุนนางก็พากันดำเนินรอยตามด้วยความกระตือรือร้น อย่างไรก็ตาม ถึงทั้งสองฝ่ายจะมีความสนใจที่ดูเหมือนๆ กันในระยะแรก แต่เมื่อเวลาผ่านไป ความสนใจของแต่ละฝ่ายกลับแตกต่างไปจากกันอย่างสิ้นเชิง ฝ่ายขุนนางนั้น ดำเนินการขุดคลองภายใต้นโยบายพัฒนาประเทศของรัฐบาลก็จริงอยู่ แต่ความสนใจที่แท้ที่ขับดันการทุ่มเทเงินทองและบริหารจัดการโครงการ มิเคยขยายขอบเขตเกินไปกว่าการได้ครอบครองที่ดินสองฝั่งคลองเพื่อนำไปหากำไรต่อเลย ขณะที่พระมหากษัตริย์ในฐานะองค์บริหารสูงสุดของราชอาณาจักร ย่อมทรงสนพระทัยในประโยชน์สาธารณะที่พึงได้จากการขุดคลอง ทั้งด้านการคมนาคมขนส่ง การค้าขาย การระบายน้ำ การชลประทาน การขยายผลผลิตทางการเกษตรและการมีที่ทำกินของราษฎรสามัญเป็นจำนวนมาก ประโยชน์เหล่านี้ทั้งสร้างความเจริญให้กับบ้านเมือง และสร้างเกราะคุ้มกันจากการล่าอาณานิคม แต่สิ่งเหล่านี้มิใช่ทั้งหมดที่พระองค์สนพระทัย ภายใต้ระบบเศรษฐกิจใหม่ ชาวนาบุกเบิกกลายเป็นแหล่งรายได้แหล่งใหญ่ของรัฐ แม้ฝ่ายพระมหากษัตริย์จะยอมให้ไพร่จ่ายเงินแทนถูกเกณฑ์แรงงานตั้งแต่ทศวรรษแรกของคริสต์ศตวรรษที่ 19 หากแต่ละพระองค์ก็มิได้ทรงแสดงท่าทีส่งเสริมการกระทำดังกล่าวอย่างแข็งขันจนกระทั่งล่วงเข้ากลางศตวรรษ เมื่อปรากฏชัดว่ารายได้สำคัญของรัฐมาจากเงินทดแทนการเกณฑ์แรงงาน ภาษีจากการค้าผลผลิตการเกษตร และภาษีค่านา ซึ่งล้วนเกี่ยวโยงกับแรงงานควบคุมที่ผันตัวเองเป็นชาวนาบุกเบิก นับแต่นั้นมา ทางการก็เปลี่ยนนโยบายเกี่ยวกับแรงงานควบคุม ในทศวรรษ 1870 รัฐบาลเริ่มนำมาตรการเลิกทาสมาใช้ ในเวลาไล่เลี่ยกัน รัฐบาลส่งเสริมให้ไพร่หลวงเสียภาษีรัชชูปการเป็นเงินทดแทนการเข้าเกณฑ์แรงงาน ทั้งยังลดภาษีรัชชูปการนี้จากปีละ 18 บาทเป็นปีละ 6 บาท และประกาศนิรโทษกรรมแก่ไพร่ที่หนีการสักเลกและยอมมอบตัว พอปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 ระบบเกณฑ์แรงงานก็ถูกทดแทนด้วยระบบภาษีรัชชูปการเกือบทั้งหมด กระทั่งย่างเข้าคริสต์ศตวรรษที่ 20 พระมหากษัตริย์ก็ทรงยกเลิกระบบเกณฑ์แรงงานอย่างสิ้นเชิง

ขณะที่พระมหากษัตริย์มีรายได้เป็นกอบเป็นกำจากชาวนาอิสระ และผลผลิตของชาวนาอิสระ ขุนนางกลับถูกลิดรอนอำนาจควบคุมแรงงานส่วนตัว และผลประโยชน์อันเกิดจากแรงงานเหล่านั้นลงเรื่อยๆ จนกระทั่งสิ้นอิทธิพลในโครงสร้างอำนาจของรัฐ ขุนนางที่มีทุนทรัพย์และเจ้านายหลายพระองค์เห็นเศรษฐกิจที่ดินเป็นแหล่งรายได้ใหม่ จึงพากันขุดคลองเป็นจำนวนมากและเข้าถือครองที่ดินตามริมคลองเหล่านั้นทั้งหมด แม้แต่คลองที่ขุดขึ้นโดยรัฐซึ่งมุ่งให้ราษฎรทั่วไปได้จับจองทำกิน ก็ถูกกลุ่มชนชั้นสูงเข้าครอบครองเป็นอันมาก ประมาณกันว่าในทศวรรษ 1870 ที่ดินถึงหนึ่งในสามของที่นาเช่ารอบๆ กรุงเทพฯ เป็นกรรมสิทธิ์ของตระกูลใหญ่เพียงสามตระกูล ในต้นศตวรรษถัดมา ที่ดินแถบรังสิตร้อยละ 90 เป็นกรรมสิทธิ์ของเจ้าของที่ดินรายใหญ่ ผลที่ตามมาก็คือ การก่อตัวของ ระบบเจ้าที่ดิน ในพื้นที่ลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนล่าง

ในครึ่งหลังของคริสต์ศตวรรษที่ 19 ที่นาของเจ้าที่ดินเป็นแหล่งผลิตข้าวเพื่อส่งไปตลาดโลก เจ้าที่ดินได้ผลประโยชน์จากการถือครองที่ดินอย่างมหาศาล และทำท่าว่าจะเป็นฐานในการสร้างสมอำนาจบารมีทางเศรษฐกิจการเมืองแทนแรงงานควบคุม ในปลายศตวรรษเดียวกันนี้ ชนชั้นสูงเสนอโครงการขุดคลองและพัฒนาที่ดินขนาดใหญ่อย่างน้อยสองโครงการ แต่พระมหากษัตริย์ทรงปฏิเสธทั้งสองโครงการ หลังจากนั้น พระองค์ทรงห้ามมิให้เอกชนขุดคลองเพื่อแสวงหาที่ดิน และทรงให้รัฐบาลรับภาระลงทุนในโครงการชลประทานและระบายน้ำเพื่อขยายเนื้อที่เพาะปลูกเองทั้งหมด พระมหากษัตริย์ไม่ทรงมีพระประสงค์ให้เจ้าที่ดินทำตัวเป็นศูนย์อำนาจ แข่งขันกับพระราชอำนาจ พระองค์ทรงส่งเสริมชาวนาบุกเบิกให้ขยายพื้นที่เพาะปลูกออกไป โดยการจับจองที่ดินทำนาเป็นของตนเอง มิใช่เช่านาจากเจ้าที่ดิน แนวนโยบายของพระมหากษัตริย์สำฤทธิ์ผล ในทศวรรษ 1930 สามในสี่ของที่นาในเขตภาคกลางเป็นของชาวนาอิสระรายย่อย ชาวนาอิสระเหล่านี้ต้องจ่ายภาษีค่านาให้กับทางการ เท่ากับว่า พระมหากษัตริย์ทรงหยุดยั้งการขยายอิทธิพลของขุนนาง ขณะเดียวกันก็สร้างรายได้อย่างงามให้กับรัฐ สิ่งนี้เองช่วยเพิ่มความเข้มแข็งให้กับ รัฐสมบูรณ์ญาสิทธิราชย์

สรุปท้ายบท

ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจการเมืองของสยามจนถึงสิ้นสุดสมัยรัชกาลที่ 5 สามารถแบ่งคราวๆ ได้เป็น 3 ยุค คือ

1. ยุคอยุธยา
2. ยุครัตนโกสินทร์ ก่อนสนธิสัญญาเบาว์ริง (ค.ศ. 1782-1855 รวม 73 ปี)
3. ยุครัตนโกสินทร์ หลังสนธิสัญญาเบาว์ริง (ค.ศ. 1855-1910 รวม 55 ปี)

ยุคแรก หรือยุคอยุธยา เป็นช่วงเวลาที่สยามมีระบอบการปกครองราชอาณาจักรเป็นแบบราชาธิปไตยดั้งเดิม และมีระบบเศรษฐกิจการเมืองแบบไพร่ศักดินาและการค้าผูกขาด รัฐดำรงอยู่ได้ด้วยแรงงานเกณฑ์ และมีรายได้จากส่วยภาษีและการค้าสำเภา การค้าภายในส่วนใหญ่ใช้การแลกเปลี่ยนสิ่งของ มีเงินตราเข้ามาเกี่ยวข้องน้อย ส่วนการค้าระหว่างประเทศมีลักษณะเป็นการค้าขายสินค้าส่งผ่าน และสินค้าที่ได้จากส่วยเป็นหลัก

ยุคที่สอง หรือยุครัตนโกสินทร์ก่อนสนธิสัญญาเบาว์ริง เป็นช่วงเวลาที่ลัทธิจักรวรรดินิยมคืบคลานเข้าสู่ภูมิภาคเอเชียตะวันออก และส่งผลให้สยามต้องปรับเปลี่ยนแนวทางเศรษฐกิจการเมืองของประเทศไปจากเดิม กระแสการค้าเสรีที่ชาติตะวันตกผลักดันอย่างแข็งขันได้ฉุดดึงสยามเข้าร่วมเป็นส่วนหนึ่งของเครือข่ายการค้าที่โยงใยระดับโลกอย่างแนบแน่นกว่าที่เคยเป็นมาในอดีต เศรษฐกิจสยามเปลี่ยนโฉมไปมากจากที่เคยเป็น สินค้าที่ไหลเวียนในการค้าต่างประเทศทั้งเพิ่มปริมาณขึ้นและมีความหลากหลายชนิดขึ้น การส่งออกสินค้าประเภทส่งผ่านและที่ได้จากส่วยที่เคยเฟื่องฟูในอดีตลดความสำคัญลง ขณะที่การส่งออกสินค้าประเภทเกษตรและอุตสาหกรรมพื้นฐานซึ่งมุ่งผลิตเพื่อขายให้ตลาดโดยตรงกลายเป็นหลักในการหารายได้เข้าประเทศ ความเสื่อมของระบบไพร่ ทำให้การค้าต่างประเทศทวีความสำคัญต่อความอยู่รอดของรัฐยิ่งกว่าสมัยใดๆ การเชื่อมโยงกับเศรษฐกิจโลกเปิดตลาดกว้างให้กับสินค้าจากสยาม ความต้องการที่สูงขึ้นของตลาดต่างประเทศ โดยเฉพาะตลาดธัญญาหารในดินแดนอาณานิคมรอบๆ สยามที่เติบโตอย่างรวดเร็ว กระตุ้นการผลิตในประเทศและก่อให้เกิดรูปแบบการผลิตเพื่อการส่งออกโดยเฉพาะ ข้าวกลายเป็นสินค้าส่งออกสำคัญของสยาม รัฐมีรายได้อย่างงามจากการเก็บภาษีพืชผลเกษตร ในที่สุด เศรษฐกิจสยามก็หันเหทิศทางไปเป็น 'เศรษฐกิจส่งออก' 'เศรษฐกิจเงินตรา' และ 'เศรษฐกิจเพื่อตลาด'

ยุคที่สาม หรือยุครัตนโกสินทร์หลังสนธิสัญญาเบาว์ริง เป็นช่วงเวลาที่นโยบายเศรษฐกิจของสยามแนวเสรีนิยมชัดเจน สยามเปิดประตูการค้าเสรีและรับบทบาทเป็นผู้ผลิตสินค้าเกษตรโดยเฉพาะข้าวออกจำหน่ายในตลาดโลก เพื่อให้มีข้าวพอส่งออก รัฐบาลสยามดำเนินนโยบายขยายพื้นที่เพาะปลูกขนานใหญ่ในที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง ในการนี้รัฐบาลได้ส่งเสริมให้ประชาชนเข้าไปบุกเบิกที่ดินรกร้างและปรับเปลี่ยนเป็นไร่นา ในครึ่งหลังของคริสต์ศตวรรษที่ 19 มีการขุดคลองเป็นจำนวนมากฝ่าเข้าไปในท้องทุ่ง เพื่อเปิดเส้นทางเข้าถึงที่ดินว่างเปล่า ให้ผู้คนได้จับจองเป็นที่ทำกินเพาะปลูกพืชเศรษฐกิจ เมื่อถึงคริสต์ศตวรรษที่ 20 กระบวนการบุกเบิกของชาวนาทำให้ท้องทุ่งของลุ่มน้ำเจ้าพระยาทั้งหมดเปลี่ยนเป็นนาข้าว

นับแต่กลางคริสต์ศตวรรษที่ 19 เป็นต้นมา เศรษฐกิจการเมืองของสยามค่อยๆ เปลี่ยนฐานจากการควบคุมคน มาเป็นการควบคุมที่ดิน ชนชั้นนำของสยามค่อยๆ ปรับตัวหันไปหาช่องทางแสวงหาความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจและอำนาจทางการเมืองรูปแบบใหม่ ซึ่งได้มาด้วยการถือสิทธิครอบครองที่ดิน พวกเขาริเริ่มขุดคลองและเข้าจับจองที่ดินริมคลองนั้นๆ แล้วนำออกให้ชาวนาเช่า ธุรกิจดังกล่าวทำรายได้อย่างมั่นคงและเป็นกอบเป็นกำ

ระบบเศรษฐกิจใหม่เกี่ยวพันกับการต่อสู้ทางการเมืองและเศรษฐกิจระหว่างพระมหากษัตริย์และขุนนาง ซึ่งลงเอยด้วยชัยชนะของพระมหากษัตริย์ เศรษฐกิจเสรีบนฐานการผลิตเกษตรกรรม เปิดโอกาสให้สามัญชนได้หลุดพ้นจากพันธะของระบบไพร่ ด้วยการผันตัวไปเป็นชาวนาบุกเบิก สิ่งนี้กระตุ้นให้มีการหลบหนีการเกณฑ์แรงงานเป็นจำนวนมาก กระทั่งทำให้ระบบไพร่ศักดินาซึ่งเสื่อมมาได้ระยะหนึ่งถึงกาลล่มสลาย ทั้งรัฐ เจ้านายและขุนนางต่างควบคุมแรงงานและรายได้ส่วนเกินน้อยลงไปทุกที ผลก็คือ สถานะทางเศรษฐกิจของชนชั้นนำและความมั่นคงของรัฐตกต่ำลงอย่างมากมาย ความขัดแย้งระหว่างเศรษฐกิจใหม่ซึ่งมีการเกษตรเป็นฐาน กับเศรษฐกิจเก่าซึ่งมีแรงงานเป็นฐานเป็นสิ่งที่ยากจะรอมชอม

อย่างไรก็ตาม ภายใต้ระบบเศรษฐกิจใหม่ ชาวนาบุกเบิกกลายเป็นแหล่งรายได้ใหม่ของรัฐ ในปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 รายได้สำคัญของรัฐมาจากเงินทดแทนการเกณฑ์แรงงาน ภาษีจากการค้าผลผลิตการเกษตร และภาษีค่านา ซึ่งล้วนเกี่ยวโยงกับแรงงานควบคุมที่ผันตัวเองเป็นชาวนาบุกเบิก นับแต่นั้นมา ทางการก็เปลี่ยนนโยบายเกี่ยวกับแรงงานควบคุม ด้วยการส่งเสริมให้ไพร่หลวงเสียภาษีรัชชูปการเป็นเงินแทนการเข้าเกณฑ์ ประกาศนิรโทษกรรมแก่ไพร่ที่หนีการสักเลก และเลิกทาส เมื่อย่างเข้าคริสต์ศตวรรษที่ 20 ระบบเกณฑ์แรงงานก็ถูกยกเลิกอย่างสิ้นเชิง

การปฏิรูประบบการคลังของประเทศ ทำให้ผลประโยชน์จากเศรษฐกิจใหม่ส่วนใหญ่ตกอยู่ในมือพระมหากษัตริย์ ขุนนางถูกลิดรอนอำนาจที่ได้มาจากการควบคุมแรงงานส่วนตัว และผลประโยชน์อันเกิดจากแรงงานเหล่านั้น จนกระทั่งสิ้นอิทธิพลในโครงสร้างอำนาจของรัฐ เพื่อพลิกฟื้นสถานการณ์ ขุนนางที่มีทุนทรัพย์และเจ้านายหลายพระองค์ได้เข้าสู่ธุรกิจที่ดิน โดยการเข้าถือครองที่ดินตามริมคลองชานพระนคร และริมถนนในพระนคร แล้วนำออกทำกำไร ชนชั้นสูงบางกลุ่มประสบผลสำเร็จในธุรกิจนี้และกลายเป็นผู้ครอบครองที่ดินรายใหญ่ การก่อตัวของระบบเจ้าที่ดินเริ่มปรากฏเด่นชัด สิ่งนี้ย่อมบั่นทอนพระราชอำนาจโดยตรง เพื่อสยบภัยคุกคามดังกล่าว พระมหากษัตริย์ทรงระงับมิให้เอกชนขุดคลองเพื่อแสวงหาที่ดินอีกต่อไป ขณะเดียวกันก็ส่งเสริมชาวนาบุกเบิกให้จับจองที่ดินทำนาเป็นของตนเอง มิใช่เช่านาจากเจ้าที่ดิน แนวนโยบายของพระมหากษัตริย์ประสบผลสำเร็จ ในต้นคริสต์ศตวรรษที่ 20 สามในสี่ของที่นาในเขต

ภาคกลางมีชาวนาอิสระรายย่อยเป็นเจ้าของ ชาวนาอิสระเหล่านี้จ่ายภาษีให้กับทางราชการ เท่ากับว่าพระมหากษัตริย์ทรงหยุดยั้งการขยายอิทธิพลของขุนนาง ขณะเดียวกันก็สร้างรายได้อย่างงามให้กับรัฐ

บทที่ 4

โครงข่ายถนนในสมัยรัชกาลที่ 1-4 (ค.ศ. 1782-1868)

บทที่ 4 โครงข่ายถนนในสมัยรัชกาลที่ 1-4 (ค.ศ. 1782-1868)

ช่วงเวลาราวเจ็ดทศวรรษแรกนับแต่การสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ หรือจากทศวรรษ 1780 ถึงทศวรรษ 1850 อันเป็นสมัยสิ้นสุดรัชกาลพระบาสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พระนครได้ชื่อว่าเป็น 'เมืองน้ำ' โครงสร้างและองค์ประกอบของเมือง ตลอดจนวิถีการอยู่อาศัยทำมาหากินของชาวเมืองล้วนถูกกำหนดด้วยแม่น้ำลำคลองใหญ่น้อยที่ไหลผ่านตัวเมือง อย่างไรก็ตาม เมื่อย่างเข้าครึ่งหลังของคริสต์ศตวรรษที่ 19 หรือเข้าสู่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถนนเริ่มมีความสำคัญมากขึ้นเป็นลำดับ ทั้งในแง่การเป็นเส้นทางสัญจรและการเป็นพื้นที่ทางสังคม เช่น พื้นที่ค้าขาย ทำธุรกิจ พื้นที่พบปะและพื้นที่อยู่อาศัย ก่อนสิ้นสุดคริสต์ศตวรรษที่ 19 มีถนนตัดขึ้นในพระนครหลายสิบสาย พร้อมกับการเข้ามารับบทบาทพัฒนาเมืองแทนที่แม่น้ำลำคลอง แม้แม่น้ำลำคลองจะยังเป็นลักษณะเด่นของเมือง แต่พระนครก็เริ่มกลายเป็น 'เมืองบก' มากกว่าเมืองน้ำ

บทนี้เจาะจงไปที่การศึกษาโครงข่ายถนนในพระนครตั้งแต่แรกก่อตั้งกรุงรัตนโกสินทร์จนถึงปลายทศวรรษ 1860 อันเป็นช่วงสิ้นรัชกาลที่ 4 คำถามสำคัญที่ยกมาอภิปรายในบทมีด้วยกัน 3 ประเด็น ได้แก่ 1) โครงข่ายถนนของพระนครในช่วงระหว่างปี ค.ศ. 1782 ถึง ค.ศ. 1868 มีลักษณะเป็นเช่นไร 2) ปัจจัยใดบ้างที่ส่งผลต่อการตัดสินใจตัดถนนสายหนึ่งๆ ในช่วงเวลาดังกล่าว และ 3) รูปแบบและการใช้งานของถนนเป็นอย่างไรและมีการเปลี่ยนแปลงอย่างไรบ้าง เนื้อหาในบทนี้แบ่งออกเป็น 2 ส่วนตามช่วงเวลาในการศึกษา ได้แก่ 1) โครงข่ายถนนของพระนครในสมัยรัชกาลที่ 1-3 และ 2) โครงข่ายถนนของพระนครในสมัยรัชกาลที่ 4 เนื้อหาในทั้งสองส่วนนำเสนอแบบแผนของโครงข่าย รูปแบบถนน ลักษณะการใช้งาน และเทคนิควิธีการก่อสร้างในแต่ละช่วงเวลา รวมทั้งแสดงรายละเอียดการตัดถนนสายสำคัญๆ

4.1 โครงข่ายถนนในพระนครยุคแรก (ค.ศ. 1782-1851)

ในสมัยรัชกาลที่ 3 พระนครมีถนนทั้งสิ้น 18 สาย ข้อมูลรายละเอียดเกี่ยวกับเส้นแนวเขตทางของถนน และยุคสมัยที่สร้างได้แสดงไว้ในตาราง 4.1 (1) และ ตาราง 4.1 (2) ข้อมูลระบุว่า ในบรรดาถนนทั้ง 18 สายของพระนครยุคแรก มีถนนอยู่ 11 สายอยู่ในเขตพระนครชั้นใน 3 สายอยู่ในพระนครชั้นนอก 3 สายทอดตัวอยู่ทั้งพระนครชั้นในและพระนครชั้นนอก และ 1 สายมีแนวอยู่นอกกำแพงพระนคร ข้อมูลดังกล่าวบ่งชี้ว่า ถนนส่วนใหญ่กระจุกตัวอยู่ในเขตพระนครชั้นใน สิ่งนี้แสดงให้เห็นว่า ในช่วงเวลานั้น พื้นที่พระนครชั้นใน อันเป็นศูนย์รวมของของพระราชวัง ศาสนสถาน และสถานที่ราชการที่สำคัญของรัฐ มีการใช้พื้นที่บนบกมากกว่าพื้นที่ส่วนอื่นๆ ของพระนครมาก

4.1.1 แบบแผนโครงข่ายถนน

หากจำแนกตามประโยชน์ใช้สอย ถนนในยุคนี้สามารถแบ่งออกได้เป็น 4 ประเภท คือ

1. 'ถนนวงแหวน' หมายถึงถนนที่ตัดล้อมพระราชวังสำคัญที่สุด 2 แห่งในพระนครคือ พระบรมมหาราชวังและพระราชวังบวรสถานมงคล และถนนที่ตัดรอบพระนคร
2. 'ถนนรัศมี' หมายถึงถนนที่ตัดจากพระนครชั้นใน พุ่งออกเป็นรัศมีมุ่งไปยังกำแพงพระนครด้านตะวันออกเหนือ และใต้

ตาราง 4.1 (1) ถนนในพระนคร ช่วงก่อนทศวรรษ 1850, เส้นแนวเขตทางของถนน และยุคสมัยที่สร้าง

	ชื่อถนน	เส้นแนวถนน	เขต	สร้างขึ้นสมัย
1	จักรวรรดิวังหน้า (ปัจจุบันคือถนนราชดำเนินใน)	ตัดจากป้อมมุกดาพิศาล หัวมุมกำแพงตะวันออกเฉียงเหนือของพระราชวังบวรสถานมงคล เลียบกำแพงด้านตะวันออกของพระราชวังบวรสถานมงคล ผ่านด้านตะวันออกของทุ่งพระสุเมรุ ไปสิ้นสุดที่บริเวณป้อมเผด็จดัสกร มุมกำแพงทิศตะวันออกเฉียงเหนือของพระบรมมหาราชวัง แนวถนนผ่านสถานที่สำคัญ ได้แก่ พระราชวังบวรสถานมงคล กลุ่มวังเจ้านายฝ่ายกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ทุ่งพระสุเมรุ ศาลลูกขุนนอก ศาลหลักเมือง และพระบรมมหาราชวัง	พระนครชั้นใน	รัชกาลที่ 1
2	จักรวรรดิวังหลวง (ปัจจุบันคือ ถนนสนามไชย)	ต่อปลายด้านใต้ของถนนจักรวรรดิวังหน้า ตรงป้อมเผด็จดัสกรของกำแพงพระบรมมหาราชวัง เลียบไปตามแนวกำแพงด้านตะวันออกของพระบรมมหาราชวัง ผ่านข้างวัดพระเชตุพนฯ ไปสิ้นสุดที่ประตูพระนครตรงป้อมมหาฤกษ์บริเวณปากคลองตลาด แนวถนนผ่านสถานที่สำคัญ ได้แก่ พระบรมมหาราชวัง กลุ่มวังเจ้านายฝ่ายพระมหากษัตริย์ วัดพระเชตุพนฯ คลังดินปืน นครบาล คุก และชุมชนใหญ่บริเวณปากคลองตลาด	พระนครชั้นใน	รัชกาลที่ 1
3	หน้าวัดมหาธาตุ (ปัจจุบันคือถนนหน้าพระธาตุ)	เริ่มจากประตูวิเศษไชยศรี กำแพงด้านเหนือของพระบรมมหาราชวัง เลียบด้านตะวันออกของวัดมหาธาตุฯ ไปจรดประตูพรหมวาร กำแพงด้านใต้ของพระราชวังบวรสถานมงคล	พระนครชั้นใน	รัชกาลที่ 1
4	ท่าช้างวังหลวง (ปัจจุบันคือ ถนนหน้าพระลาน)	ตัดเลียบกำแพงพระบรมมหาราชวังทางด้านทิศเหนือตลอดแนว โดยเริ่มต้นที่ริมแม่น้ำเจ้าพระยาตรงท่าช้างวังหลวง ไปสิ้นสุดที่ป้อมเผด็จดัสกร แนวถนนผ่านด้านเหนือของพระบรมมหาราชวัง และกลุ่มวังเจ้านายฝ่ายพระมหากษัตริย์	พระนครชั้นใน	รัชกาลที่ 1
5	เลียบกำแพงตะวันตก (ปัจจุบันคือส่วนหนึ่งของถนนมหาราช)	ตัดเลียบกำแพงพระบรมมหาราชวังทางด้านทิศตะวันตกตลอดแนว (เลียบชายตลิ่งแม่น้ำเจ้าพระยา)	พระนครชั้นใน	รัชกาลที่ 1
6	หน้าโรงไหม (ปัจจุบันเป็นส่วนหนึ่งของถนนราชินี)	ตัดเลียบกำแพงด้านเหนือของพระราชวังบวรสถานมงคลตลอดแนว หรือเลียบไปกับคลองคูเมืองเดิม (คลองคูเมืองเดิมช่วงนี้มักเรียกกันว่าคลองโรงไหม)	พระนครชั้นใน	รัชกาลที่ 1
7	พระจันทร์	ตัดเลียบกำแพงด้านใต้ของพระราชวังบวรสถานมงคลตลอดแนว เริ่มจากมุมตะวันออกเฉียงใต้ของพระราชวังบวรสถานมงคล ไปสิ้นสุดที่ริมแม่น้ำเจ้าพระยาตรงป้อมพระจันทร์	พระนครชั้นใน	รัชกาลที่ 1
8	หลักเมือง	ต่อจากปลายด้านตะวันออกของถนนท่าช้างวังหลวง ผ่านศาลหลักเมืองไปสุดที่คลองคูเมืองเดิม แนวถนนตัดผ่านศาลหลักเมือง และกลุ่มวังเจ้านายฝ่ายพระมหากษัตริย์	พระนครชั้นใน	รัชกาลที่ 1
9	ท่าขุนนาง	ตัดจากกำแพงตะวันตกของพระบรมมหาราชวังสู่แม่น้ำเจ้าพระยาตรงท่าราชวรดิฐ	พระนครชั้นใน	รัชกาลที่ 1
10	สะพานเสี้ยว (ปัจจุบันคือถนนจักรพงษ์)	ต่อจากสะพานเสี้ยว ตรงปลายด้านเหนือของถนนจักรวรรดิวังหน้า ไปสิ้นสุดที่ประตูพระนครทางด้านเหนือ ระหว่างป้อมพระสุเมรุกับป้อมยุคนธร แนวถนนตัดผ่านสถานที่สำคัญ ได้แก่ กลุ่มวังเจ้านายฝ่ายกรมพระราชวังบวรสถานมงคล วัดชนะสงครามและวัดบวรนิเวศน์	พระนครชั้นนอก	รัชกาลที่ 1

ที่มา: ประมวลจาก เกื้อกูล ยืนยงอนันต์ 2504, สยมพร ทองสาริ 2526, แน่งน้อย ศักดิ์ศรี และคณะ 2534, ทองต่อ กล้วยไม้ 2531, สุจิตต์ วงศ์เทศ 2548

ตาราง 4.1 (2) ถนนในพระนคร ช่วงก่อนทศวรรษ 1850, เส้นแนวเขตทางของถนน และยุคสมัยที่สร้าง

	ชื่อถนน	เส้นแนวถนน	เขต	สร้างขึ้นสมัย
11	โรงม้า (ปัจจุบันคือส่วนหนึ่งของถนนบำรุงเมือง)	ถนนโรงม้า เริ่มจากกำแพงตะวันออกของพระบรมมหาราชวัง แถวป้อมสัญจรใจ ไปสุดที่คลองคูเมืองเดิม ตรงสะพานช้างโรงสี แนวถนนตัดผ่านสถานที่สำคัญ ได้แก่ กลุ่มวังเจ้านายฝ่ายพระมหากษัตริย์	พระนครชั้นใน	รัชกาลที่ 1
12	เสาชิงช้า (ปัจจุบันคือส่วนหนึ่งของถนนบำรุงเมือง)	ต่อเนื่องกับถนนโรงม้า เริ่มจากสะพานช้างโรงสี ไปสิ้นสุดที่ประตูสำราญราษฎร์ของกำแพงพระนครด้านตะวันออก แนวถนนตัดผ่านสถานที่สำคัญ ได้แก่ กลุ่มวังเจ้านายฝ่ายพระมหากษัตริย์ วัดสุทัศน์ เสาชิงช้า โบสถ์พราหมณ์ ศาลเจ้าพ่อเสือ และชุมชนต่างๆ	พระนครชั้นนอก	รัชกาลที่ 1
13	บ้านหม้อ (หรือถนนบ้านญวน ปัจจุบันคือถนนพระพิพิธ ต่อกับถนนพาหุรัด)	เริ่มจากปลายด้านใต้ของถนนจักรวรรดิวังหลวง ริมหอกลอง ข้ามคลองคูเมืองเดิม ไปสิ้นสุดที่ประตูสะพานหันของกำแพงพระนครด้านใต้ แนวถนนตัดผ่านสถานที่สำคัญ ได้แก่ กลุ่มวังเจ้านายฝ่ายพระมหากษัตริย์ ศาลเจ้าบ้านหม้อ ชุมชนชาวญวน	พระนครชั้นใน พระนครชั้นนอก	รัชกาลที่ 1
14	สามเพ็ง (ปัจจุบันคือ ตรอกวานิช 1)	เริ่มจากประตูสะพานหันตรงกำแพงพระนครทางด้านใต้ ข้ามคลองรอบกรุง ออกนอกเขตกำแพงพระนคร และไปสิ้นสุดที่ริมแม่น้ำเจ้าพระยาทางทิศใต้ของพระนคร แนวถนนตัดผ่านย่านชุมชนจีนสำเพ็ง	ชานพระนครด้านใต้	รัชกาลที่ 1
15	รอบพระนคร	เป็นถนนเลียบริมกำแพงพระนครด้านใน เริ่มต้นจากป้อมพระอาทิตย์ ตรงหัวมุมตะวันตกเฉียงเหนือของพระราชวังบวรสถานมงคล ข้ามคลองคูเมืองเดิม ตีขนานไปตามแนวกำแพงพระนครด้านตะวันออก จนถึงปลายใต้สุดของกำแพงพระนครตรงป้อมจักรเพชร แล้ววกขึ้นตีขนานไปกับแนวกำแพงพระนครด้านตะวันออก ไปสิ้นสุดที่หัวมุมตะวันตกเฉียงใต้ของกำแพงพระบรมมหาราชวัง บริเวณตลาดท้ายสนม แนวถนนสายนี้ผ่าประตูเมือง และป้อมส่วนใหญ่ของกำแพงพระนคร และยังผ่านวังสำคัญและชุมชนอีกมากมาย	พระนครชั้นใน พระนครชั้นนอก	รัชกาลที่ 1
16	ท้ายวัง	ตัดเลียบกำแพงพระบรมมหาราชวังด้านทิศใต้ คั่นกลางระหว่างพระบรมมหาราชวังกับวัดพระเชตุพนฯ	พระนครชั้นใน	รัชกาลที่ 2
17	ป้อมเสือทะยาน[1] (ปัจจุบันคือส่วนหนึ่งของถนนเจริญกรุง)	เริ่มจากปลายตะวันออกของถนนท้ายวัง ข้ามคลองคูเมืองเดิม ไปสิ้นสุดที่ประตูข้างป้อมเสือทะยานของกำแพงพระนครด้านตะวันออกค่อนมาทางใต้	พระนครชั้นใน พระนครชั้นนอก	รัชกาลที่ 3
18	บ้านตะนาว (ปัจจุบันคือถนนเฟื่องนคร)	ตัดพาดตามแนวเหนือ-ใต้ของพื้นที่พระนครชั้นนอกจากประตูข้างป้อมยุคลธร ไปสิ้นสุดที่ประตูข้างป้อมผีเสื้อ ข้ามคลองหลอดทั้งสองสาย แนวถนนตัดผ่านถนนเสาชิงช้า ถนนบ้านหม้อ และถนนประตูสามยอด	พระนครชั้นนอก	รัชกาลที่ 3

ที่มา: ประมวลจาก เกื้อกูล ยืนยงอนันต์ 2504, สยมพร ทองสารี 2526, แน่งน้อย ศักดิ์ศรี และคณะ 2534, ทองต่อ กล้วยไม้ 2531, สุจิตต์ วงศ์เทศ 2548

[1] ชื่อนี้เป็นชื่อที่ใช้เรียกเพื่อความเข้าใจในการศึกษานี้เท่านั้น ไม่ปรากฏหลักฐานชี้ชัดว่า ถนนสายนี้เมื่อแรกสร้างถูกเรียกขานว่าอย่างไร

ตาราง 4.2 ถนนในพระนคร ช่วงก่อนทศวรรษ 1850, หน้าที่-ประโยชน์ใช้สอย

ลำดับ	ประเภทของถนน	ชื่อถนน	หน้าที่-ประโยชน์ใช้สอย
1	วงแหวน	จักรวรรดิวังหลวง-ท่าช้างวังหลวง-เลียบกำแพงตะวันตก-ท้ายวัง	ล้อมพระบรมมหาราชวัง
		จักรวรรดิวังหน้า-พระจันทร์-หน้าโรงไหม	ล้อมพระราชวังบวรสถานมงคล
		รอบพระนคร-เลียบกำแพงตะวันตก	วนรอบเมือง
2	รัศมี	จักรวรรดิวังหน้า-ถนนสะพานเสี้ยว	เชื่อมโยงพระบรมมหาราชวังกับกำแพงพระนครด้านเหนือ
		โรงม้า-เสาชิงช้า	เชื่อมโยงพระบรมมหาราชวังกับกำแพงพระนครด้านตะวันออก
		บ้านหม้อ-สามเพ็ง	เชื่อมโยงพระบรมมหาราชวังกับพื้นที่ชานพระนครด้านใต้
		ป้อมเสือทะยาน	เชื่อมโยงพื้นที่พระนครชั้นในกับกำแพงพระนครด้านตะวันออกค่อนมาทางใต้
3	แกน	จักรวรรดิวังหน้า-จักรวรรดิวังหลวง	เป็นแกนหลักที่ตัดพาดตลอดแนวเหนือ-ใต้ของพื้นที่พระนครชั้นใน
		บ้านตะนาว	เป็นแกนหลักที่ตัดพาดตลอดแนวเหนือ-ใต้ของพื้นที่พระนครชั้นนอก
4	ย่อย	ท่าขุนนาง	เชื่อมโยงพระบรมมหาราชวังกับแม่น้ำเจ้าพระยา
		หลักเมือง	เชื่อมโยงพระบรมมหาราชวังกับคลองคูเมืองเดิม
		หน้าวัดมหาธาตุ	เป็นเส้นทางหลักที่เชื่อมโยงพระบรมมหาราชวังกับพระราชวังบวรสถานมงคล

ที่มา: ประมวลจาก เกื้อกูล ยืนยงอนันต์ 2504, สยมพร ทองสารี 2526, แน่งน้อย ศักดิ์ศรี และคณะ 2534, ทองต่อ กล้วยไม้ 2531, สุจิตต์ วงศ์เทศ 2548

3. 'ถนนแกน' หมายถึงถนนสายยาวที่เชื่อมโยงพื้นที่ส่วนต่างๆ ภายในเขตพระนครชั้นใน หรือเขตพระนครชั้นนอก

4. 'ถนนย่อย' หมายถึงถนนสายสั้นๆ ที่เชื่อมโยงสถานที่สำคัญในระยะใกล้

ข้อมูลรายละเอียดของถนนจำแนกตามหน้าที่ใช้สอยได้แสดงไว้ในตาราง 4.2

ระบบถนนของพระนครในช่วงเจ็ดทศวรรษแรก มีลักษณะเป็นโครงข่ายที่ประกอบด้วย ทางวงแหวน 2 วงซ้อนกัน คือ ถนนล้อมพระบรมมหาราชวังเป็นวงใน และถนนรอบพระนครเป็นวงนอก แม้ถนนรอบพระนครจะมีเส้นวงไม่ครบรอบตลอดแนวกำแพงพระนคร โดยมีช่วงตอนที่ขาดหายไปคือส่วนริมแม่น้ำเจ้าพระยา ช่วงกำแพงตะวันตกพระบรมมหาราชวัง วัดมหาธาตุ และกำแพงพระราชวังบวรสถานมงคล อันกำแพงด้านตะวันตกของพระบรมมหาราชวังและพระราชวังบวรสถานมงคล ซึ่งเลียบแม่น้ำเจ้าพระยานั้น นอกจากจะเป็นแนวกำแพงล้อมวังแล้วยังทำหน้าที่เป็นกำแพงพระนครไปในตัว หรือ กำแพงพระนครด้านตะวันตกช่วงที่ผ่านพระบรมมหาราชวังและพระราชวังบวรสถานมงคล ก็คือกำแพงด้านตะวันตกของพระราชวังทั้งสองนั่นเอง เมื่อมีพระราชวังขวางกั้นดังกล่าว ถนนรอบพระนครซึ่งแล่นเลาะด้านในของกำแพงพระนครจึงไม่อาจมีแนวครบวงรอบพระนคร ปลายด้านหนึ่งหยุดอยู่ที่มุมด้านตะวันตกเฉียงเหนือของพระราชวังบวรสถานมงคล และปลายอีกด้านหนึ่งหยุดอยู่ที่มุมด้านตะวันตกเฉียงใต้ของพระบรมมหาราชวัง อย่างไรก็ตาม เส้นทางที่ต่อเชื่อมปลายทั้งสองซึ่งจะทำให้ทางรอบเมืองครบสมบูรณ์นั้นมีอยู่ กำแพงด้านตะวันตกของพระบรมมหาราชวังมีถนนล้อมวังตัดประชิด ส่วนกำแพงด้านตะวันตกของพระราชวังบวรสถานมงคลก็น่าจะมีถนนล้อมวังติดประชิดเช่นกัน แม้ว่าจะยังไม่มีหลักฐานยืนยันแน่ชัด แต่จากคติการออกแบบวางผังพระราชวังของสยาม เป็นไปได้มากว่าถนนล้อมวังของพระราชวังบวรสถานมงคลจะมีครบทั้งสี่ด้าน มิใช่เพียงสามด้านตามที่มีหลักฐานปรากฏ ทางสองช่วงนี้ต่อขยายจากถนนรอบพระนครทั้งสองปลาย ทว่าแทนที่จะอยู่ภายในเขตกำแพงพระนคร กลับย้ายไปวางแนวอยู่นอกเขตกำแพงพระนคร เมื่อเป็นเช่นนี้ ช่วงตอนของทางรอบพระนครที่ขาดหายไปจึงเหลืออยู่เฉพาะช่วงกำแพงพระนครส่วนที่ติดกับวัดมหาธาตุฯ และวังหน้าพระลาน กระนั้นก็ตาม เป็นไปได้มากเช่นกันว่าจะมีทางเชื่อมโยงส่วนที่ขาดหายไปดังกล่าว ทั้งนี้เนื่องจาก บริเวณดังกล่าวเป็นแหล่งชุมชน เช่น ชุมชนท่าวัง ถัดจากท่าช้าง ซึ่งเป็นชุมชนข้าราชบริพารของวังเจ้านายที่หน้าพระลาน โดยทางที่ว่านี้น่าจะเป็นตรอกแคบๆ ที่ลัดเลาะไปตามแนวกำแพง จากแนวเส้นทางที่อธิบายดังกล่าว พอจะเห็นภาพได้ว่า พระนครมีเส้นทางรอบเมืองที่ออกจะครบถ้วนอยู่ไม่น้อย เส้นทางวนรอบ 2 เส้นทาง อันได้แก่ทางล้อมพระบรมมหาราชวัง และทางรอบพระนคร มีส่วนซ้อนทับกันตรงบริเวณเส้นทางเชื่อมต่อระหว่างปลายด้านหนึ่งกับปลายอีกด้านหนึ่งของถนนรอบพระนคร

จากทางวงแหวนรอบใน หรือถนนล้อมพระบรมมหาราชวัง มีทางรัศมี 4 เส้น พุ่งสู่ทางวงแหวนรอบนอก หรือถนนรอบพระนคร ทางรัศมีดังกล่าว ได้แก่ แนวถนนจักรวรรดิวังหน้า-สะพานเสี้ยว เป็นทางรัศมีมุ่งไปทางทิศเหนือ แนวถนนโรงม้า-เสาชิงช้า เป็นทางรัศมีมุ่งไปทางทิศตะวันออก แนวถนนป้อมเสือทะยานเป็นทางรัศมีมุ่งไปทางทิศตะวันออกค่อนไปทางใต้ แนวถนนจักรวรรดิวังหลวง-บ้านหม้อ-สามเพ็ง เป็นทางรัศมีมุ่งไปทางใต้ ทางสายนี้ทะลุออกนอกกำแพงพระนคร ผ่านเข้าไปในชุมชนชานพระนครด้านใต้ ซึ่งก็คือชุมชนสามเพ็ง ด้วยลักษณะการวางแนวเส้นทางดังกล่าว เท่ากับว่า เขตพระนครชั้นนอกส่วนเหนือและส่วนกลางมีทางรัศมีส่วนละ 1 เส้น ขณะที่เขตพระนครชั้นนอกส่วนใต้มีทางรัศมี 2 เส้น สิ่งนี้สะท้อนให้เห็นว่า พื้นที่ส่วนล่างของพระนครมีชุมชนหนาแน่นกว่าส่วนบน ชุมชนหนาแน่นในพื้นที่ส่วนล่างของพระนครกระจุกตัวอยู่ในแถบพื้นที่ระหว่างแนวถนนจักรวรรดิวังหลวง-บ้านหม้อ-สามเพ็ง

กับลำน้ำเจ้าพระยา ชุมชนสำคัญในแถบนี้ได้แก่ ชุมชนท่าเตียน ชุมชนข้าราชการวังหลวง ชุมชนบ้านหม้อ ชุมชนปากคลองตลาด (คลองคูเมืองเดิม) ชุมชนปากคลองโอ่อ่าง (คลองรอบกรุง) ชุมชนสะพานหัน ชุมชนตลาดน้อย และชุมชนสามเพ็งเป็นต้น

ทางรัศมีทั้ง 4 ถูกเชื่อมโยงเข้าด้วยกันด้วยทางแกน 2 เส้น ได้แก่ แกนถนนจักรวรรดิวังหน้า-จักรวรรดิวังหลวง และแกนถนนบ้านตะนาว แกนแรกจำแนกออกได้ไม่ชัดนักจากทางประเภทอื่นๆ เนื่องจากถนนจักรวรรดิวังหลวงนอกจากจะเป็นทางแกนแล้ว ยังทำหน้าที่เป็นทั้งทางวนรอบในและทางรัศมีสายที่มุ่งลงใต้ไปพร้อมๆ กัน ส่วนถนนจักรวรรดิวังหน้าก็เป็นทั้งถนนล้อมวังหน้า และส่วนหนึ่งของทางรัศมีสายที่มุ่งขึ้นเหนือ แกนถนนบ้านตะนาวชัดเจนกว่ามาก ถนนสายนี้มีแนวจากเหนือลงใต้ ผ่านเขตพระนครชั้นนอกทั้งส่วนเหนือ ส่วนกลาง และส่วนใต้ ตัดกับทางรัศมี 3 เส้นคือ ถนนเสาชิงช้า ถนนประตูพฤฒิบาศ และถนนบ้านหม้อ แม้แกนถนนบ้านตะนาวจะไม่ตัดกับทางรัศมีถนนสะพานเสี้ยว แต่ปลายด้านเหนือของถนนทั้งสองก็อยู่ใกล้ชิดกัน ทางย่อยที่เหลือ ได้แก่ ถนนท่าขุนนาง ถนนหลักเมือง และถนนหน้าวัดมหาธาตุ เป็นทางเสริมในระบบโครงข่ายถนน ทำหน้าที่เชื่อมโยงสถานที่สำคัญต่างๆ ในผังพระนคร ถนนหน้าวัดมหาธาตุ แม้ว่าจะเป็นถนนย่อยของระบบ แต่ก็นับว่ามีความสำคัญมาก เนื่องจากเป็นเส้นทางที่พระมหาอุปราชทรงเสด็จพระราชดำเนิน เพื่อมาเฝ้าแหนพระมหากษัตริย์เป็นกิจวัตร

หากสรุปอย่างย่นย่อ ระบบถนนของพระนครมีลักษณะเป็นโครงข่ายทางที่มีทางวงแหวน 2 วงซ้อนกัน โดยวงแหวนวงในทับกับวงแหวนวงนอกตรงบางส่วนของเส้นรอบวงด้านตะวันตก ทางรัศมี 4 เส้น เชื่อมโยงวงแหวนวงในกับวงนอกทางแกนเชื่อมโยงทางรัศมี 4 เส้นเข้าด้วยกัน

4.1.2 ถนนล้อมวัง

ถนนล้อมพระบรมมหาราชวัง อันได้แก่ ถนนหน้าพระลาน ถนนจักรวรรดิวังหลวง ถนนท้ายวัง และถนนเลียบกำแพงตะวันตก เป็นถนนถูกตัดขึ้นตามธรรมเนียมการก่อตั้งพระราชวังของสยามที่มีมาแต่โบราณ มีลักษณะ *"เป็นถนนใหญ่กว้างกว่าถนนทั้งที่เป็นทางเสด็จของราษฎร"*[1] พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงระบุประโยชน์หน้าที่ของถนนล้อมวังสรุปความได้ 4 ประการ[2] ประการแรก เป็นเครื่องเชิดชูแสดงความภูมิฐานของบ้านเมืองและเกียรติยศของพระมหากษัตริย์ *"พระราชวังพระเจ้าแผ่นดินตั้งอยู่ในที่ใดถนนใหญ่ย่อมสร้างไว้เป็นเครื่องประดับสำหรับพระราชวัง"*[3] ถนนล้อมวังกำหนดที่ว่างรอบๆ พระบรมมหาราชวัง ซึ่งมีผลขับเน้นทัศนียภาพความสง่างามของปราสาทราชมณเฑียรให้โดดเด่นยิ่งขึ้น ประการที่สอง เป็นแนวกันชนระหว่างพระบรมมหาราชวังกับแหล่งชุมชนของชาวพระนคร หรือเป็นเครื่องแบ่งแยกระหว่างเขตพระราชฐานกับย่านอยู่อาศัยให้เป็นสัดเป็นส่วน ถนนล้อมวังคือแนวป้องกันมิให้อาคารบ้านเรือนราษฎรรุกเข้าประชิดกำแพงพระบรมมหาราชวัง อันย่านชุมชนในยุคนั้นล้วนมีลักษณะแออัดรกรุงรัง ทั้งอาคารบ้านเรือนยังก่อสร้างด้วยวัสดุเช่น ไม้ไผ่ ไม้รวก ใบจาก ซึ่งเป็นเชื้อไฟได้ดี จึงมักเกิดอัคคีภัยขึ้นเสมอ การปล่อยให้ชุมชนเข้าประชิดกำแพงพระบรมมหาราชวังย่อมทำให้พระบรมมหาราชวังเสี่ยงที่จะถูกไฟลุกลาม นอกจากนี้ การที่ชุมชนอยู่ประชิดกำแพงพระบรมมหาราชวังยังก่อให้เกิดความรำคาญจากเสียงอึกทึก ที่เกิดจากกิจกรรมทางสังคมต่างๆ

---

[1] หอวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 เลขที่ 121, "เรื่องประกาศถนนใหญ่ท้องสนามน่าพระบรมมหาราชวัง", ไม่ปรากฏ จ.ศ.

[2] เรื่องเดียวกัน

[3] หอวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 เลขที่ 82, "เรื่องธรรมเนียมพระราชวังพระเจ้าแผ่นดิน", จ.ศ. 1215

ในชุมชน เช่น การค้าขาย และงานประเพณี เป็นต้น ประการที่สาม เป็นแนวระวังภัยให้กับพระบรมมหาราชวัง ที่ว่างรอบพระบรมมหาราชวังช่วยให้ทหารรักษากำแพงมองเห็นผู้บุกรุกได้แต่ไกลก่อนที่จะเข้าประชิดกำแพงพระบรมมหาราชวัง และสามารถเตรียมการรับมือได้อย่างทันการ ดังนั้นถนนล้อมวังจึงเป็นเครื่องป้องกันไม่ให้มีใครแอบแฝงเข้ามาในพระบรมมหาราชวังได้โดยง่าย นอกจากนี้ ถนนดังกล่าวยังเป็นส่วนหนึ่งของระบบตอบโต้ทางทหารต่อข้าศึกที่เข้าตี ที่ว่างรอบกำแพงทำให้ทหารประจำวังใช้ปืนต่อสู้ได้สะดวก เนื่องจากสามารถยิงกวาดเชิงกำแพงได้ ประการที่สี่ เป็นทางสำหรับประกอบพระราชพิธีที่มีการแห่แหนเป็นขบวน เช่น พระราชพิธีแห่เจ้านายทรงผนวช พระราชพิธีอาพาธพินาศ พระราชพิธีพิรุณศาสตร์ พระราชพิธีเชนทรัศวสนาน และพระราชพิธีตรียัมปวาย-ตรีปวาย พระราชพิธีเหล่านี้ต้องใช้พื้นที่กว้างขวาง โดยรอบพระบรมมหาราชวัง เพื่อเป็นที่เคลื่อนขบวนใหญ่โตอย่างถูกต้องตามพระราชประเพณี และสมเกียรติ ขบวนแห่ของพระราชพิธีอาพาธพินาศ และพระราชพิธีพิรุณศาสตร์มีเส้นทางวนรอบพระบรมมหาราชวัง จึงผ่านถนนล้อมวังทั้งสี่เส้น ส่วนขบวนแห่ของพระราชพิธีเชนทรัศวสนาน พระราชพิธีตรียัมปวาย-ตรีปวาย และพระราชพิธีแห่เจ้านายทรงผนวชนั้น มีเส้นทางผ่านถนนล้อมวังเพียงเส้นเดียวหรือสองเส้นเท่านั้น[4]

อันถนนล้อมวังนั้น เป็นพื้นที่ว่างที่ชาวบ้านชาวเมืองนิยมมาเดินเล่นอยู่เสมอ การกระทำเช่นนี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงไม่เห็นเป็นการสมควร จึงทรงออกประกาศว่าห้ามมิให้ประชาชนเข้ามาใช้ถนน *"ถนนริมพระราชวังรอบทุกด้านเป็นเครื่องประดับสำรับพระราชวัง ไม่ใช่เป็นทางกลางสำรับคนทั้งปวงเดิน"*[5] ที่ดินริมถนนล้อมพระบรมมหาราชวังถือเป็นกรรมสิทธิ์ของหลวงทั้งหมด ประชาชนไม่ว่าผู้ใดก็มิอาจเป็นเจ้าของ ซื้อขาย จำนอง จำนำได้ คนที่จะอยู่อาศัย หรือครอบครองที่ดินริมถนนล้อมพระบรมมหาราชวังได้นั้น ต้องได้รับพระบรมราชานุญาตเสียก่อน หากมีการฝ่าฝืน และเจ้าพนักงานตรวจพบ เจ้าพนักงานมีอำนาจขับไล่ และรื้อถอนอาคารบ้านเรือนของผู้ฝ่าฝืนได้โดยไม่ต้องชดเชยค่าเสียหายใดๆ[6]

4.1.3 เทคนิควิธีการก่อสร้างถนน

โดยอาศัยหลักฐานในเอกสารต่างๆ ประมวลความได้ว่า ลักษณะถนนในพระนครช่วงก่อนทศวรรษ 1850 มี 3 แบบด้วยกัน ได้แก่ 1) ถมทรายแล้วปูพื้นด้วยอิฐเรียงตะแคงหรือวางแบนราบ 2) ใช้อิฐหักถม และ 3) เป็นดินอัด[7] อย่างไรก็ตาม ไม่มีการบันทึกแน่ชัดครบถ้วนทุกถนนว่า ถนนหนึ่งๆ มีลักษณะเป็นแบบใด ถนนที่มีบันทึกเกี่ยวกับลักษณะถนนอย่างแน่ชัดคือ ถนนล้อมวัง ซึ่งถูกระบุว่า *"ปูด้วยอิฐแผ่นใหญ่ พื้นที่ขรุขระ"*[8] ความกว้างของถนนส่วนใหญ่มิได้มีบันทึกไว้อย่างชัดแจ้งเช่นกัน นักวิชาการ[9]สันนิษฐานว่าความกว้างของถนนอย่างมากที่สุดคงมีขนาดพอให้ช้างผ่านได้ หรือพอให้ขบวนแห่ผ่านได้ ถนนที่มิได้ใช้ในการพระราชพิธีมักมีขนาดแคบกว่า บางสายกว้างขนาดคนเดินเรียงหน้ากระดาน 3-4 คน[10] บางสาย เช่น ถนนป้อมเสือทะยาน[11] กว้างเพียงคนเดินสวนกันได้เท่านั้น[12] ถนนบางสาย เช่น ถนน

---

[4] หอวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 เลขที่ 121, "เรื่องประกาศถนนใหญ่ท้องสนามน่าพระบรมมหาราชวัง", ไม่ปรากฏ จ.ศ.

[5] หอวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 เลขที่ 328, "เรื่องการพระศพเกณฑ์ไพร่ขนทรายเกลี่ยถนน", ไม่ปรากฏ จ.ศ.

[6] เรื่องเดียวกัน

[7] ทองต่อ กล้วยไม้ ณ อยุธยา 2531: 27

[8] สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ 2520: 146

[9] เช่น เกื้อกูล ยืนยงอนันต์ 2520

[10] ทองต่อ กล้วยไม้ ณ อยุธยา 2531: 27

พระนคร ถนนบ้านตะนาว และถนนสามเพ็ง เดิมทีเป็นทางเดินหรือตรอกแคบๆ คดเคี้ยว ไม่ต่อเนื่อง ปรากฏมีเป็นช่วงๆ ทั้งนี้เพราะแต่ละช่วงเกิดขึ้นจากการใช้งานของคนในละแวก ต่อมาค่อยมีการต่อเชื่อมช่วงตอนต่างๆ เข้าด้วยกัน และปรับแต่งแนวถนนให้ตรงขึ้น ถนนบ้านตะนาวได้รับการปรับปรุงให้เป็นถนนสมัยใหม่ ที่ยาวต่อเนื่อง และมีแนวตรงในสมัยรัชกาลที่ 4 ซึ่งหลังจากการปรับปรุงแล้วได้รับพระราชทานนามว่า 'ถนนเฟื่องนคร' ส่วนถนนพระนครถูกปรับปรุงสภาพเป็นถนนสมัยใหม่ที่ต่อเนื่องรอบเมืองก็ล่วงเข้าสมัยรัชกาลที่ 5[13]

ถนนในยุคแรกๆ มีสภาพไม่ดีนัก พื้นผิวมักขรุขระและพังเสียหาย ต้องมีการปรับแต่งอยู่เสมอ ในฤดูฝน ถนนส่วนใหญ่อุ้มน้ำและกลายเป็นโคลนตม ส่งผลให้การสัญจรยากลำบากยิ่ง เมื่อมีพระราชพิธีใหญ่ๆ ซึ่งต้องมีการแห่แหนเป็นขบวน หรือมีการชักรถ เจ้าพนักงานจะใช้ไม้สามเกลอกระทุ้งถนนให้เรียบแน่น แล้วเกณฑ์ให้ประชาชนหาทรายมาโรยถนนอีกชั้นเป็นครั้งคราวไป[14] ในบางครั้ง ไพร่ก็ไม่ได้ลงมือเอง แต่จะเสียเงินเป็นค่าซื้อทราย และค่าเกลี่ยทรายให้กับมูลนายที่ตนสังกัด แล้วมูลนายจึงส่งเงินต่อให้เจ้าพนักงานของรัฐไปดำเนินการอีกทอดหนึ่ง[15]

4.2 โครงข่ายถนนในสมัยรัชกาลที่ 4 (ค.ศ. 1851-1868)

ในต้นทศวรรษ 1850 ซึ่งเป็นช่วงต้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัฐบาลสยามได้ขุดคลองผดุงกรุงเกษมเป็นคลองคูเมืองชั้นที่สามขนานไปกับคลองคูเมืองชั้นที่สอง หรือคลองรอบกรุง การขุดคลองผดุงกรุงเกษมทำให้โครงสร้างทางกายภาพของพระนครเปลี่ยนไป เนื้อที่ของพระนครขยายออกไปกว่าเท่าตัว พื้นที่ระหว่างคลองรอบกรุงกับคลองผดุงกรุงเกษมซึ่งเดิมเป็นชานพระนครกลายเป็นส่วนหนึ่งของพื้นที่พระนคร เมื่อเป็นเช่นนี้ ย่านสำเพ็งก็ดี ชุมชนริมคลองรอบกรุงและคลองมหานาคก็ดี จึงถูกรวมเข้าไว้ในเขตพระนคร ส่วนคลองมหานาคนั้นจากเดิมที่เคยเป็นเส้นทางออกนอกเมือง ก็กลายเป็นเส้นทางติดต่อภายในพระนคร เนื่องจากเป็นลำน้ำที่เชื่อมระหว่างคลองรอบกรุงและคลองผดุงกรุงเกษม แม้พระนครจะขยายออกไปทางตะวันออกตั้งแต่ต้นทศวรรษ 1850 แต่โครงข่ายการคมนาคมทางบกในพื้นที่ส่วนขยายก็ยังมิได้พัฒนาขึ้นจนกระทั่งทศวรรษถัดมา อย่างไรก็ตาม มิใช่ว่าจะไม่มีการพัฒนาเส้นทางสัญจรทางบกใหม่ๆ เลยในทศวรรษ 1850 ในปลายทศวรรษนั้น รัฐบาลสยามได้ตัดถนนสายหนึ่งแถวชานพระนครด้านตะวันออก นอกเขตคลองผดุงกรุงเกษมออกไป ถนนที่ว่านี้คือ ถนนตรง ในต้นทศวรรษ 1860 มีการตัดถนนสายยาวอีก 4 สาย คือ ถนนเจริญกรุง ถนนบำรุงเมือง ถนนเฟื่องนคร และถนนสีลม ถนนเฟื่อนครนั้นทอดตัวอยู่ในเขตกำแพงพระนคร ขณะที่ถนนเจริญกรุงและบำรุงเมือง ตั้งต้นในเขตกำแพงพระนคร แต่ขยายแนวออกไปสู่ชานพระนคร ส่วนถนนสีลมตัดขึ้นในท้องที่ชานพระนครด้านใต้ ในปลายทศวรรษ 1860 มีการตัดถนนต่อจากถนนบำรุงเมืองสู่ชานพระนครด้านตะวันออก ถนนนี้ชื่อว่า ถนนปทุมวัน เป็นอันว่า ในช่วงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีการตัดถนนสายใหม่รวมทั้งสิ้น 6 สาย ได้แก่ ถนนตรง ถนนเจริญกรุง ถนนบำรุงเมือง ถนนเฟื่องนคร ถนนสีลม และถนนปทุมวัน

---

[11] ชื่อนี้เป็นชื่อที่ใช้เรียกเพื่อความเข้าใจในการศึกษานี้เท่านั้น ไม่ปรากฏหลักฐานชี้ชัดว่า ถนนสายนี้เมื่อแรกสร้างถูกเรียกขานว่าอย่างไร

[12] ดังปรากฏในภาพจิตรกรรมฝาผนังบางแห่ง, นิจ หิญชีระนันทน์ และคณะ 2525

[13] แน่งน้อย ศักดิ์ศรี และคณะ 2534: 120 และ125

[14] ทองต่อ กล้วยไม้ ณ อยุธยา 2531: 27

[15] หอวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 เลขที่ 328, "เรื่องการพระศพเกณฑ์ไพร่ขนทรายเกลี่ยถนน", ไม่ปรากฏ จ.ศ.

4.2.1 ถนนตรง

ในปลายทศวรรษ 1850 ชาวตะวันตกที่เข้ามาทำมาค้าขายตั้งบ้านเรือนในพระนคร ได้ร้องขอให้รัฐบาลสยามจัดการให้ได้ตั้งบ้านเรือนรวมกัน ณ ตำบลบางนา คำร้องเรื่องดังกล่าวถูกนำขึ้นกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในต่างกรรมต่างวาระอย่างน้อย 3 ครั้ง ครั้งแรก ทูลเสนอเป็นบทแทรกอยู่ในหนังสือพิมพ์ตัวเขียน ซึ่งจัดทำโดยนายโรเบิร์ต ฮันเตอร์ (Robert Hunter) และหมอสมิธ (Samuel John Smith) มีสาระสรุปได้ว่า ชาวตะวันตกประสงค์จะไปตั้งถิ่นฐานรวมกันเป็นเอกเทศที่ย่านบางนา ครั้งที่สอง ทูลเสนอโดยนายยิลฝิลแลน ผู้จัดการห้างบอร์เนียว และนายวิลซอน ผู้จัดการห้างหามิตนเกร[16] ผ่านหนังสือถึงเจ้าพระยารวิวงษ์มหาโกษาธิบดี เสนาบดีว่าการกรมท่า มีสาระทำนองเดียวกับความกราบบังคมทูลครั้งแรก แต่มีเพิ่มเติมคือ *"ให้ช่วยซื้อที่ตำบลบางนาให้ด้วยภอที่จะตั้งบ้านตั้งโรงรับสินค้าก่อน แลขอให้ขุดคลอง ทำถนนแต่กรุงเทพฯ ตรงลงไปบางนาโดยเรว"*[17] ครั้งที่สาม ทูลเสนอโดยกงสุลอังกฤษ อเมริกา ฝรั่งเศส และนายห้างชาวตะวันตก เข้าชื่อกัน *"เรือลูกค้าจะขึ้นมาค้าขายถึงกรุงเทพมหานครทางไกลนัก หน้าน้ำระดูน้ำๆ ก็เชี่ยวแรงนัก กว่าจะขึ้นถึงกรุงเทพมหานครได้ก็ป่วยการหลายวัน จะขอลงไปตั้งห้างซื้อขายใต้ปากคลองพระโขนง ตลอดถึงบางนา จะให้ขุดคลองลัดตั้งแต่บางนา มาตลอดคลองผดุงกรุงเกษม"*[18] โดยสรุป ข้อเรียกร้องของชาวตะวันตกมี 3 ประการ ข้อแรก ขอให้รัฐบาลสยามอนุญาตให้ตั้งชุมชนของตนเองเป็นเอกเทศที่ย่านบางนา ข้อที่สอง ขอให้รัฐบาลสยามจัดหาที่ดินให้ในย่านนั้น เพื่อจะได้ปลูกบ้านเรือน โรงสินค้า และสร้างท่าเรือ และข้อที่สาม ขอให้รัฐบาลสยามขุดคลองและตัดถนนลัดจากพระนครถึงบางนา

มูลเหตุแห่งการเรียกร้องดังกล่าวพอสรุปได้เป็น 5 ประการ

1. ตามสนธิสัญญาเบาริ่ง ค.ศ. 1855 ชาวตะวันตกและคนในบังคับที่อยู่อาศัยในสยามไม่ครบ 10 ปี ไม่มีสิทธิ์ซื้อที่ดินในกำแพงพระนคร และนอกกำแพงพระนครในอาณาบริเวณ 8 กิโลเมตรจากกำแพงพระนครได้ เว้นแต่จะได้รับความเห็นชอบจากเสนาบดีสยาม กฎเกณฑ์ดังกล่าวทำให้ชาวตะวันตกที่อาศัยอยู่ในสยามไม่นาน *"ต้องขึ้นกับคนที่ตั้งรกรากอยู่เก่าก่อน เพราะจำเป็นต้องเช่าที่ดินพวกเขาอยู่ ไม่ว่ากรณีใดๆ"*[19] สิ่งนี้ได้สร้างความคับข้องใจแก่พวกเขาเป็นอย่างมาก การตั้งบ้านเรือนนอกอาณาเขต 8 กิโลเมตรจากกำแพงพระนครนั้นทำได้ยาก เนื่องจากแทบไม่มีทำเลใดที่ชาวต่างประเทศจะทำมาค้าขายได้ และยังเสี่ยงภัยนานาประการ ทั้งการประทุษร้ายร่างกาย การลักทรัพย์ชิงทรัพย์และความเจ็บไข้ ทางออกภายใต้กฎหมายนี้ อันจะให้ประโยชน์แก่ชาวตะวันตกทั้งในแง่การทำมาค้าขาย และการปกป้องตน คือ การรวมตัวกันในหมู่ชาวตะวันตกตั้งเป็นนิคมนอกรัศมีหวงห้าม ในทำเลใดทำเลหนึ่งที่เหมาะสม
2. ชาวตะวันตกเป็นจำนวนมากเช่าบ้านอยู่ในย่านสำเพ็งและคอกกระบือ ปะปนกับคนไทย คนจีน และคนแขก การอาศัยปนเปกันของคนต่างเชื้อชาติ ภาษา ศาสนาและวัฒนธรรมดังกล่าว ก่อให้เกิดความขัดแย้งขึ้นเสมอ โดยเฉพาะระหว่างชาวตะวันตกกับชาวเอเชีย การแยกตัวไปตั้งชุมชนใหม่ของชาวตะวันตกย่อมช่วยบรรเทาปัญหาการกระทบกระทั่งดังกล่าวได้

---

[16] ห้างทั้งสองตั้งอยู่บริเวณคอกกระบือและสำเพ็ง, หอวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4, เลขที่ 131, "เรื่องพระราชกระแสว่าด้วยชาวต่างประเทศที่ตั้งบ้านเรือนอยู่ที่สำเพ็งและคอกกระบือ"

[17] เรื่องเดียวกัน

[18] อ้างจาก ทองต่อ กล้วยไม้ ณ อยุธยา 2531

[19] กราฟ ออยเลนบูร์ก (Graf Elenburg) เขียนบันทึกไว้ในปี ค.ศ. 1862 อ้างจาก เคลาส แวงค์ และเคลาส์ โรสเซ็นแบร์ก 2520: 48-55

3. แนวแม่น้ำเจ้าพระยาทางใต้ของพระนคร แถวย่านสำเพ็งและคอกกระบือมีเรือจอดแน่นขนัดอยู่เสมอ เรือกำปั่นของชาวตะวันตกมักหาที่จอดได้ยากยิ่ง นอกจากนี้ ด้วยความพลุกพล่านในย่านนั้น การขนถ่ายสินค้าขึ้นลงเรือทำได้ไม่คล่องตัว ส่งผลให้การขนถ่ายสินค้าแต่ละครั้งอาจกินเวลาหลายวัน การตั้งท่าเรือและโรงเก็บสินค้าเป็นการเฉพาะสำหรับชาวตะวันตกแถวย่านบางนา ย่อมช่วยแก้ปัญหาที่จอดเรือกำปั่น และความล่าช้าของการขนส่งสินค้าได้ นอกจากนี้ยังมีผลดีอีกอย่างคือ ตำแหน่งท่าเรือที่บางนาช่วยลดระยะทางการเดินเรือของเรือกำปั่นลง
4. การตั้งนิคมทำมาค้าขายของชาวตะวันตกที่บางนา เปิดโอกาสให้ชาวตะวันตกได้ค้าขายกับคนท้องถิ่นโดยตรงได้สะดวก โดยไม่ต้องไปแข่งขันกับพ่อค้าคนจีน
5. ด้วยระยะทางที่ห่างไกลจากพระนคร อันเป็นศูนย์การทางเศรษฐกิจ การตั้งนิคมที่บางนาจะเป็นไปได้ก็ต่อเมื่อมีเส้นทางคมนาคมที่สะดวกปลอดภัยเชื่อมโยงกับพระนคร แม้ลำน้ำเจ้าพระยาจะไหลผ่านทั้งพระนครและบางนา แต่ลำน้ำส่วนนี้คดโค้งอ้อมไกล การเดินเรือผ่านต้องกินเวลายาวนาน การขุดคลองคือการสร้างทางลัดตรงสู่พระนคร ซึ่งจะช่วยย่นระยะเวลาการเดินเรือไปได้มาก

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทักท้วงข้อเรียกร้องของชาวตะวันตก ด้วยทรงเห็นว่าย่านบางนานั้นอัตคัดน้ำจืด จึงย่อมเป็นอุปสรรคต่อการดำรงชีพเป็นอย่างมาก อีกทั้ง การขุดคลองยังเป็นการเปิดช่องทางให้น้ำเค็มจากทะเลรุกเข้าถึงแหล่งปลูกข้าวรอบ ๆ พระนครได้ในช่วงหน้าแล้งและน้ำหนุน และสร้างความเสียหายแก่นาข้าวในแถบนั้น กระนั้นก็ตาม พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ยังทรงเล็งเห็นข้อดีที่ชาวตะวันตกขอไปอยู่รวมกันนอกพระนครในทัศนะของพระองค์ การมีชาวตะวันตกเป็นจำนวนมากในพระนครนอกจากจะต้องพะวงกับปัญหาการกระทบกระทั่งกับชาวเอเชียแล้ว ยังล่อแหลมต่อภัยคุกคามด้านความมั่นคงอีกด้วย *"ถ้าชาวยุโรปยกกันลงไปตั้งอยู่ที่บางนาได้ก็จะห่างไกลออกไปก็มีคุณ อย่างหนึ่งด้วยความหยุกหยิกนั้นน้อยลง"*[20] ในแง่นี้ การร้องขอโดยสมัครใจของชาวตะวันตกในการดังกล่าวจึงต้องพระราชประสงค์ของพระองค์อยู่ไม่น้อย

ต่อข้อกังวลของพระมหากษัตริย์สยามเรื่องน้ำจืดน้ำเค็มนั้น ชาวตะวันตกแก้ต่างว่า อันน้ำจืดนั้นสามารถหาใช้ได้อย่างเพียงพอด้วยการรองน้ำฝนจากหลังคามาเก็บกักไว้ อย่างที่ทำกันในสิงคโปร์ ส่วนเรื่องน้ำทะเลหนุนที่จะกระทบแหล่งปลูกข้าว สามารถแก้ปัญหาได้ด้วยการสร้างประตูน้ำกั้นในยามน้ำขึ้น เพื่อไม่ให้ไหลรุกขึ้นเหนือ[21] ชาวตะวันตก เช่น นายกราฟ ออยเลนบูร์ก (Graf Elenburg) แสดงความเห็นว่า การกีดกันมิให้ชาวตะวันตกและคนในบังคับตั้งรกรากได้สะดวกในพระนครนั้นก็สมด้วยเหตุผลอยู่ เนื่องจากเป็นสิ่งที่ชอบแล้วที่รัฐบาลพึงระมัดระวังเรื่องความสงบเรียบร้อยในบ้านเมือง ทว่าการขัดขวางกระทั่งการตั้งนิคมในทำเลไกลห่างจากพระนครด้วยนั้น ส่อแสดงว่ารัฐบาลสยามไม่ไว้วางใจหรือหวาดระแวงชาวตะวันตกและคนในบังคับ[22] สิ่งนี้ย่อมไม่เป็นคุณต่อความสัมพันธ์ระหว่างประเทศ ในแง่ค่าใช้จ่ายในการลงทุน ชาวตะวันตกเสนอแนะว่า รัฐบาลสยามสามารถหาประโยชน์จากคลองขุดใหม่ ด้วยการเก็บภาษีค่าผ่าน

---

[20] เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ 2504: 184

[21] หอวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4, เลขที่ 131, "เรื่องพระราชกระแสว่าด้วยชาวต่างประเทศที่ตั้งบ้านเรือนอยู่ที่สำเพ็งและคอกกระบือ" จ.ศ. 1224 (อ้างถึงชาวต่างประเทศทำหนังสือส่งขึ้นถวาย จ.ศ. 1218)

[22] เคลาส แวงค์ และเคลาส์ โรสเซ็นแบร์ก 2520: 50 และ 53

ทาง รายได้จากภาษีจะชดเชยเงินลงทุนที่รัฐบาลใช้ในการขุดคลอง *"จะมีประโยชน์ด้วยการเก็บตามราคาโดยสมควรแต่เรือลำเลียงซึ่งบันทุกสินค้าขึ้นล่องตามคลองถนนตรงใช้จ้างขุดคลองนั้นด้วย"*[23]

ในที่สุด พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงเห็นชอบกับข้อเรียกร้องของชาวตะวันตก ในปี ค.ศ. 1857 ทรงโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยารวิวงษ์มหาโกษาธิบดีเป็นแม่งาน จ้างชาวจีนขุดคลองและทำถนน แนวคลองและถนนนั้นขนานกันไปตลอด โดยตั้งต้นที่คลองผดุงกรุงเกษมตรงหน้าป้อมพลาญไพรี ตัดตรงไปยังคลองพระโขนง และตัดแก้คลองพระโขนงไปทะลุออกแม่น้ำเจ้าพระยา ลำคลองกว้าง 12 เมตร ลึก 3 เมตร ยาวประมาณ 8 กิโลเมตรกว่าๆ[24] ถนนสร้างโดยมูลดินที่ได้จากการขุดคลองถมเป็นคันตลอดฝั่งเหนือของลำคลอง คลองแห่งนี้ได้รับพระราชทานนามว่า 'คลองถนนตรง' ส่วนถนนขนานคลอง ได้รับพระราชทานนามว่า 'ทางถนนตรง'[25] แต่ราษฎรมักเรียกว่า 'คลองวัวลำพอง' และ 'ถนนวัวลำพอง' ตามชื่อทุ่งวัวลำพองที่ถนนตัดผ่าน

ในปีเดียวกัน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังได้ทรงโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยารวิวงษ์มหาโกษาธิบดีจัดซื้อที่ดินที่ตำบลบางอ้อ ปากคลองพระโขนงฟากใต้ แขวงเมืองนครเขื่อนขันธ์ เป็นเนื้อที่ประมาณ 20 ไร่ และพระราชทานให้นายยิลฝิลแลน ผู้จัดการห้างบอร์เนียว และนายวิลซอน ผู้จัดการห้างหามิตนเกร ผู้ร้องขอ เพื่อนำไปจัดการตั้งนิคมต่อไป พระองค์ทรงชี้แจงว่า การซื้อที่ดินพระราชทานดังกล่าวเป็นการตอบแทนความดีความชอบของชาวตะวันตกทั้งสอง ด้วยเพราะ *"ได้รับการช่วยเหลือสั่งสิ่งของต้องประสงค์ในการหลวงมาให้ใช้ได้หลายสิ่ง เป็นคนมีความชอบอยู่"*[26] รัฐบาลสยามเสียค่าใช้จ่ายสำหรับโครงการนี้ เป็นค่าแรงจ้างคนจีนขุดคลองทำถนน 16,633 บาท และค่าซื้อที่ดินตั้งนิคม 500-600 บาท[27] ส่วนที่ดินใช้เป็นคลองและถนนไม่มีค่าใช้จ่ายในการจัดซื้อ เนื่องจากเป็นการจัดหาโดยวิธีเวนคืนที่ดินจากราษฎรเพื่อการสาธารณะประโยชน์ จึงไม่ต้องจ่ายค่าชดเชย

หลังจากที่คลองถนนตรงและทางถนนตรงสร้างเสร็จ ปรากฏว่ามีผู้คนใช้สอยน้อยมาก คลองขุดใหม่มีเรือล่องไม่กี่ลำ ส่วนถนนตัดใหม่ก็มีคนเดินถนนไม่กี่คน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงกับทรงมีพระราชปรารภว่า อันคลองและถนนนี้มีคนอยู่สองจำพวกเท่านั้นที่ชอบคือ *"พวกผู้ร้ายที่อยากจะปล้นผู้คนในที่เปลี่ยว กับอีกพวกหนึ่ง เป็นพวกที่อยากรับจ้างทำทางเท่านั้นเอง"* [28] ชาวบ้านส่วนใหญ่ยังคงใช้เส้นทางเดินเรือเดิมๆ ไม่เปลี่ยนแปลง ทางใหม่นั้นตัดผ่านเข้าไปในสวนและท้องทุ่ง ไม่ค่อยมีผู้คนอยู่อาศัย จึงเป็นเส้นทางที่แสนเปลี่ยว คนเดินทางล้วนต้องเสี่ยงต่อการถูกปล้นชิงทรัพย์ ฝ่ายนายยิลฝิลแลนและนายวิลซอน เมื่อได้รับพระราชทางที่ดินที่บางนาแล้วกลับมิได้ทำการใดๆ หากปล่อยให้ที่ดินทิ้งร้างอยู่ ต่อมา นายห้างทั้งสองก็ละทิ้งที่ดินแปลงนี้เสีย และหันไปตั้งห้างแถวเหนือบางคอแหลม หรือบางรัก[29] ที่เป็นเช่นนี้ เป็นเพราะชาวตะวันตกเห็นว่าย่านบางนานั้นอยู่ห่างไกลจนเกินไป *"ท่านเจ้าพนักงานต่อว่า ก็ว่าไกลนัก จะขออยู่ตามเดิม"*[30] ขณะที่บางรักใกล้พระนครกว่ามาก[31] ไม่ปรากฏหลักฐานว่านายห้างทั้งสองเช่าหรือซื้อ

---

[23] หอวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4, เลขที่ 136, "เรื่องพระราชกระแสเรื่องชาวนอกประเทศเล่าลือกันว่าไทยตื่นยุกับเรื่องขุดคลอง ทำถนน" จ.ศ. 1218

[24] ทองต่อ กล้วยไม้ ณ อยุธยา 2531: 28

[25] ชุมนุมพระบรมราชาธิบายในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว: 21

[26] หอวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4, เลขที่ 75, "เรื่องประกาศยกที่ดินให้มิสเตอร์ยิลฝิลแลน และมิสเตอร์วิลซอน" จ.ศ. 1219

[27] หอวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4, เลขที่ 75 และ 131, "เรื่องประกาศยกที่ดินให้มิสเตอร์ยิลฝิลแลน และมิสเตอร์วิลซอน" จ.ศ. 1219

[28] หอวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4, เลขที่ 15, "เรื่องชาวต่างประเทศเล่าลือสามประการ" จ.ศ. 1229

[29] สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ 2495: 158-161

[30] ทองต่อ กล้วยไม้ ณ อยุธยา 2531: 29

ที่ดินที่บางรัก ถ้าซื้อได้แสดงว่า พวกเขาอยู่อาศัยในสยามครบ 10 ปีแล้ว หรือไม่เช่นนั้นก็อาจได้รับอนุญาตเป็นพิเศษจากเสนาบดีสยาม

4.2.2 โครงข่ายถนนเจริญกรุง ถนนบำรุงเมือง ถนนเฟื่องนคร และถนนสีลม

ในปลายทศวรรษ 1850 เหล่ากงสุลชาวยุโรปได้เข้าชื่อกันร้องขอให้รัฐบาลสยามสร้างถนนสายยาวที่ได้มาตรฐานสำหรับให้พวกตนขี่ม้าหรือนั่งรถม้าตากอากาศ โดยปรารภว่า *"เข้ามาอยู่ที่กรุงเทพมหานคร ไม่มีถนนหนทางที่จะขี่รถม้าไปเที่ยว พากันเจ็บไข้เนือง ๆ"*[32] พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงบันทึกไว้ว่า *"ชาวต่างประเทศเข้าชื่อขอให้ทำขึ้นเพื่อจะใช้ม้าใช้รถให้สบายให้ถูกลมเย็นเส้นสายเหยียดยืดสบายดี"*[33] พระองค์ทรงยินยอมตาม และโปรดฯ ให้ตัดถนนสมัยใหม่ที่กว้าง ตรง และยาวขึ้นในพระนคร ในปี ค.ศ. 1859 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงส่งเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) สมุหพระกลาโหม ไปดูงานบ้านเมืองสิงคโปร์ อาณานิคมของอังกฤษ ในปี ค.ศ. 1861 ได้ทรงมอบหมายให้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ เป็นแม่กอง พระยาอินทราธิบดีสีหราชรองเมือง เป็นนายงาน ตัดถนนตามแบบอย่างที่มีในเมืองสิงคโปร์จำนวน 3 สาย[34] ถนนสายแรกเริ่มจากคลองรอบกรุงแถววังเจ้าเขมร บริเวณที่ตรงกับประตูพระนครข้างป้อมเสือทะยาน ตัดตรงไปข้ามคลองผดุงกรุงเกษม และต่อกับปลายตะวันตกของถนนตรง ถนนสายที่สองตัดแยกจากถนนสายแรกตรงเหนือวัดไตรมิตร เบี่ยงลงใต้ข้ามคลองผดุงกรุงเกษม แถววัดมหาพฤฒาราม จากนั้นก็ทอดยาวไปจนจรดริมแม่น้ำเจ้าพระยาที่ตำบลดาวคะนอง ถนนสองสายแรกนี้เมื่อแรกสร้างเสร็จยังไม่มีชื่อ ชาวบ้านเรียกกันว่า 'ถนนใหม่' ชาวจีนเรียกว่า 'ซินพะโล้ว' ซึ่งแปลว่าถนนใหม่ ขณะที่ชาวตะวันตกเรียกว่า 'New Road' ต่อมาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานนามว่า 'ถนนเจริญกรุง' ถนนสายที่สามตัดขวางเชื่อมระหว่างถนนสายที่สองกับถนนตรง โดยตั้งต้นแถวหลังบ้านกงสุลฝรั่งเศส ย่านบางรัก ซึ่งติดกับถนนสายที่สอง ไปออกแถว 'ศาลาแดง' ริมถนนตรงที่เจ้าพระยารวิวงษ์มหาโกษาธิบดีสร้างไว้ ถนนสายนี้มีคลองขุดขนานไปตลอด เนินถนนสร้างจากการถมมูลดินที่ขุดขึ้นจากคลองขุด ไม่ได้หามูลดินที่อื่นมาถม ถนนสายนี้เรียกกันแต่เดิมว่า 'ถนนขวาง' ต่อมาชาวต่างประเทศได้นำเครื่องวิดน้ำกังหันลม หรือเครื่องสีลม มาติดตั้งริมถนนขวางนี้ และด้วยเหตุที่บริเวณนั้นยังเป็นทุ่งโล่ง เครื่องสีลมจึงดูโดดเด่น ชาวบ้านจึงเรียกถนนสายนี้ติดปากว่า 'ถนนสีลม' ขณะที่ชาวต่างประเทศเรียกว่า 'Windmill Road' หลังจากที่ถนนแล้วเสร็จ มีการสร้างสะพานข้ามคลองผดุงกรุงเกษม 2 แห่ง คือ 'สะพานวัวลำพอง' เชื่อมโยงต่อปลายถนนสายที่หนึ่งเข้ากับถนนตรง และ 'สะพานทิพยเสถียร' เชื่อมต่อถนนสายที่สองส่วนในเขตพระนครกับส่วนนอกเขตพระนคร ในการสร้างสะพานทั้งสอง ทางราชการได้ *"บอกบุญขุนนางและเจ๊สัวตามแต่ผู้ใดจะศรัทธา รับทำสะพานข้ามคลองที่ตรงถนนใหม่ข้าม"*[35]

ค่าใช้จ่ายในการสร้างถนนมีดังนี้ *"ค่าจ้างจีนถมทางเส้นละ 15 ตำลึง 2 บาท 1 สลึง ค่าถมนั้นเป็นเงิน 219 ชั่ง 10 ตำลึง 2 บาท ค่าถมร่อง ค่าขุดตอไม้อีก เป็นเงิน 130 ชั่ง 4 ตำลึง 3 บาท รวมกันเป็นเงิน 350 ชั่ง 9 ตำลึง 2 บาท ค่าขุดคลองกว้าง 6 วา ลึก 6 ศอก ยาว 68 เส้น 16 วา เส้นละ 1 ชั่ง 5 ตำลึง เป็นเงิน 86 ชั่ง ค่าขุดตอไม้ 16 ชั่ง 8 ตำลึง 1 บาท 2 สลึง*

---

[31] เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ 2504: 185

[32] ทองต่อ กล้วยไม้ ณ อยุธยา 2531: 29

[33] หอวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4, เลขที่ 22, "เรื่องสร้างถนนสายเจริญกรุง แลสร้างสายเตแลแกรฟ" ไม่ปรากฏ จ.ศ.

[34] ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม 2504: 386-399

[35] ทองต่อ กล้วยไม้ ณ อยุธยา 2531: 29

รวมเป็นเงิน 102 ชั่ง 8 ตำลึง 1 บาท 2 สลึง"[36] เงินทุนสำหรับสร้างถนนได้มาจากค่าผูกปี้ปีระกา ซึ่งทางราชการเรียกเก็บจากชาวจีนปีละ 4 บาทต่อคน[37]

ถนนเจริญกรุงนับเป็นถนนสายแรกของสยามที่สร้างขึ้นตามแบบอย่างชาติตะวันตก นายเฮนรี อาลบาศเตอร์ (Henry Alabaster)[38] ชาวอังกฤษเป็นผู้ทำการสำรวจรังวัดแนวถนน และเขียนแบบก่อสร้าง แนวถนนยาวประมาณ 10 กิโลเมตร เขตทางกว้าง 8 เมตร สองข้างถนนมีคันหินขนาบสองข้าง และมีร่องระบายน้ำก่ออิฐกว้างราว 40 ซม. ลึกราว 60 ซม. ส่วนเนื้อทางไม่มีการลงรากฐาน เพียงแต่ทุบพอให้ดินเรียบ แล้วก็เอาอิฐเรียงตะแคง อัดให้แน่นด้วยดินหรือทราย ถมพูนตรงกลางให้นูนขึ้นเป็นหลังเต่า เพื่อให้น้ำไหลออกข้างทาง อย่างไรก็ตาม มีรายงานว่า ถนนในครั้งนั้นมีสภาพไม่ใคร่ดีนัก "*แต่ละสายในฤดูแล้งฝุ่นตลบ และในฤดูฝนก็เป็นโคลนตม*"[39] แม้จะมียวดยานและผู้คนผ่านไปมาไม่มาก แต่ถนนก็ทรุดโทรมในเวลาอันสั้น การซ่อมแซมมักทำเป็นจุดๆ บริเวณใดเสียหายเป็นหลุมเป็นบ่อก็เอาหินมาถม แล้วก็บดให้แน่น ต่อมาก็เปลี่ยนวิธีเป็นเกลี่ยและทุบดินให้เรียบ แล้วเอาหินใส่ข้างบนแล้วใช้รถบดอีกทีหนึ่ง[40]

ในปี ค.ศ. 1862 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยายมราช (ครุฑ) และพระพรหมบริรักษ์ เป็นแม่กองตัดถนนอย่างตะวันตกขึ้นอีกตอนตามแนวถนนป้อมเสือทะยานเดิม ซึ่งเริ่มตั้งแต่หัวมุมตะวันออกเฉียงใต้ของกำแพงพระบรมมหาราชวัง หน้าวัดพระเชตุพนฯ หรือปลายตะวันออกของถนนท้ายวัง มุ่งไปทางตะวันออกข้ามคลองคูเมืองเดิม และทอดต่อไปสิ้นสุดที่ประตูพฤฒิบาศริมคลองรอบกรุง จากประตูข้างป้อมเสือทะยานมีการทำสะพานข้ามคลองรอบกรุงต่อจากนี้ เชื่อมเข้ากับถนนเจริญกรุง สะพานแห่งนี้ชาวบ้านเรียกกันว่า 'สะพานเหล็ก' ต่อมาได้รับพระราชทานนามว่า 'สะพานดำรงสถิต' ถนนสายใหม่มีความกว้าง 8 เมตร ยาวประมาณ 1 กิโลเมตรเศษ ถือเป็นส่วนหนึ่งของถนนเจริญกรุง.โดยถนนสายดังกล่าวถูกเรียกว่า 'ถนนเจริญกรุงตอนใน' เท่ากับว่า ถนนเจริญกรุงมีประตูข้างป้อมเสือทะยานคร่อมอยู่ ครั้นเมื่อเวลาล่วงไป บ้านเมืองเจริญรุดขึ้น การจราจรก็หนาแน่นตามกันไป ประตูข้างป้อมเสือทะยานกลายเป็นคอขวดอันคับแคบ ส่งผลให้การจราจรผ่านประตูติดขัด พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงโปรดเกล้าฯให้ปรับเปลี่ยนแบบซุ้มประตู โดยเพิ่มช่องประตูจากช่องเดียวเป็นสามช่องเรียงกัน ที่เหนือช่องประตูแต่ละช่องมีการสร้างยอดแหลมประดับไว้ นับว่าเป็นแบบซุ้มประตูที่มีลักษณะพิเศษ ด้วยลักษณะพิเศษดังกล่าว ชาวบ้านจึงเรียกขานประตูนี้ว่า 'ประตูสามยอด' ในปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว การจราจรบนถนนเจริญกรุงบริเวณประตูสามยอดยิ่งคับคั่งมากขึ้น จึงมีการขยายถนนเจริญกรุงตอนนั้นให้กว้างขึ้น และรื้อถอนประตูสามยอดออกไปในที่สุด

ในปี ค.ศ. 1863 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดฯ ให้ตัดถนนตามแบบอย่างชาติตะวันตกขึ้นอีก 2 สาย คือ ถนนบำรุงเมือง และถนนเฟื่องนคร 'ถนนบำรุงเมือง' ดั้งต้นจากถนนจักรวรรดิวังหลวง บริเวณสนามไชยหน้าพระที่

---

[36] ทองต่อ กล้วยไม้ ณ อยุธยา 2531: 29

[37] หอวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4, เลขที่ 154, "เรื่องประกาศเรื่องจีนเสียเงินผูกปี้ได้เอาเงินไปสร้างถนน" จ.ศ. 1226

[38] ค.ศ. 1836-1884 ต้นตระกูลเศวตศิลา ในสมัยรัชกาลที่ 4 มีตำแหน่ง รองกงสุลชาวอังกฤษสถานทูตอังกฤษ ประจำประเทศไทย ต่อมาเกิดขัดแย้งกับกงสุลนอกซ์ จึงลาออกและเดินทางกลับประเทศอังกฤษ และเดินทางกลับมารับราชการกับไทยตั้งแต่ ค.ศ. 1873 เป็นที่ปรึกษาส่วนพระองค์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นผู้วางรากฐานการทำแผนที่ การสร้างถนน กิจการไปรษณีย์โทรเลข โทรศัพท์ และพิพิธภัณฑ์ (เสาวนีย์ เดชะไพบูลย์ 2549)

[39] ทองต่อ กล้วยไม้ ณ อยุธยา 2531: 30

[40] เพิ่มศักดิ์ วรรลยางกูล 2503

นั่งสุทไธสวรรย์ มุ่งตะวันออก ข้ามคลองคูเมืองเดิมที่สะพานช้างโรงสี ทอดต่อไปยังประตูสำราญราษฎร์ ข้ามคลองรอบกรุง แล้วไปสิ้นสุดที่คลองผดุงกรุงเกษม ตรงช่วงระหว่างป้อมปราบศัตรูพ่าย และป้อมทำลายแรงปรปักษ์ ส่วนหนึ่งของเส้นทางนี้คือถนนเดิมที่มีมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 นั่นคือ ถนนโรงม้า ซึ่งทอดระหว่างถนนจักรวรรดิวังหลวงกับสะพานช้างโรงสีที่ข้ามคลองคูเมืองเดิม และถนนเสาชิงช้าที่ทอดระหว่างสะพานช้างโรงสีกับประตูสำราญราษฎร์ ถนนบำรุงเมืองมีความกว้าง 6 เมตร ความยาว 1 กิโลเมตรกับอีกประมาณ 200 เมตร งบประมาณในการก่อสร้างเป็นเงินพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์ทั้งสิ้น

'ถนนเฟื่องนคร' ตั้งต้นจากประตูกำแพงพระนครด้านใต้ใกล้ป้อมผีเสื้อ แถว ๆ มุมวังกรมหลวงเทเวศร์วัชรินทร์ มุ่งตรงขึ้นเหนือ ตัดผ่านถนนบ้านหม้อ (เป็นทางที่มีมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1) ถนนเจริญกรุง (จุดตัดเป็นสี่แพร่งเรียกว่าสี่กั๊กพระยาศรี) และถนนบำรุงเมือง (จุดตัดเป็นสี่แพร่งเรียกว่า สี่กั๊กเสาชิงช้า) จากนั้นทอดต่อไปผ่านวัดมหรรณพาราม โรงเลี้ยงวัวหลวง ออกประตูกำแพงพระนครข้างป้อมยุคลธร ข้างวัดรังสีสุทธาวาส (ปัจจุบันควบรวมเป็นส่วนหนึ่งของวัดบวรนิเวศวิหาร) เส้นทางดังกล่าวเป็นแนวเดิมของถนนบ้านตะนาว ซึ่งมีมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 ถนนเฟื่องนครเมื่อแรกสร้าง กว้าง 5 เมตร ยาวประมาณ 2 กิโลเมตร[41] งบประมาณในการก่อสร้างได้จากเงินผูกปี้ปีชวด

การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงยินยอมตัดถนนใหม่ตามคำร้องขอของชาวตะวันตกนั้น หาได้เป็นเพราะพระองค์ทรงห่วงใยในสุขภาพหรือใส่พระทัยในความสำราญของผู้ร้องขอดังที่พวกเขาปรารภไม่ หากมีมูลเหตุมาจากเงื่อนไขทางเศรษฐกิจการเมืองอย่างน้อย 2 ประการ ประการแรกเกี่ยวโยงกับสิทธิสภาพนอกอาณาเขตของชาวตะวันตกและคนในบังคับภายใต้สนธิสัญญาเบาริ่ง ข้อตกลงในสนธิสัญญาข้อที่ 6 ระบุว่า *"ฝ่ายไทยยอมให้อังกฤษตั้งกงสุลเข้ามาประจำอยู่ในกรุงเทพฯ และให้กงสุลอังกฤษมีอำนาจพิจารณาตัดสินคดีความต่าง ๆ ซึ่งคนในบังคับอังกฤษเป็นจำเลย ทั้งคดีอาญาและคดีแพ่ง"*[42] หมายความว่า ทางการสยามไม่มีอำนาจชำระความคนในบังคับของอังกฤษ หากคนในบังคับของอังกฤษกระทำผิดซึ่งหน้า หรือถูกกล่าวหาว่าได้กระทำความผิดไม่ว่าจะเป็นกรณีใด ๆ ทางการสยามจะต้องส่งตัวผู้กระทำผิดหรือผู้ถูกกล่าวหาให้กงสุลอังกฤษเป็นผู้จัดการชำระความ ข้อตกลงดังกล่าวได้กลายเป็นบรรทัดฐานให้แก่เนื้อหาในสนธิสัญญาระหว่างสยามกับชาติตะวันตกทุกชาติ ผลกระทบที่ตามมาคือ ชาวตะวันตกและคนในบังคับ มิได้กลัวเกรงกฎหมายของสยาม และมักประพฤติตามอำเภอใจ โดยไม่แยแสว่าสิ่งที่กระทำนั้นจะละเมิดกฎหมายบ้านเมืองหรือไม่ การณ์ดังกล่าวบางครั้งก็เลยเถิดเข้าข่ายหมิ่นพระบรมเดชานุภาพ ในสมัยที่พระนครไม่มีถนนหนทางอย่างสมัยใหม่ ชาวตะวันตกและคนในบังคับมักขี่ม้ารุกล้ำเข้าไปในบริเวณสนามไชย เบื้องหน้าพระที่นั่งสุทไธสวรรย์อยู่เสมอ อันท้องสนามไชยนั้นเดิมทีมีสภาพไม่ต่างจากท้องถนนทั้งหลายในยุคเดียวกัน กล่าวคือ ในหน้าฝนเป็นโคลนตม ส่วนหน้าแล้ง ดินก็แห้งระแหง ฝุ่นละอองคละคลุ้งตลอดเวลา จะใช้การใดๆ ก็ไม่สะดวก กระทั่งช้างม้ายังเดินลำบาก ในกาลต่อมา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชดำริให้ปรับปรุงท้องสนามไชยให้ใช้การได้ดียิ่งขึ้น สำหรับการพระราชพิธีและราชการแผ่นดิน ทั้งเป็นสถานที่ให้เจ้านาย หัดทรงช้าง ทรงม้า และออกกำลังกาย ในการนี้ มีการปรับพื้นผิวโดยทุบดิน โรยทรายและบดให้แน่น ทำให้ท้องสนามไชยเปลี่ยนโฉมเป็นลานกว้างเรียบเสมอสวยงาม ด้วยสภาพดังกล่าว ท้องสนามไชยกลายเป็นสถานที่ที่เหมาะสมที่สุดในพระนครสำหรับการขี่ม้าแล่นรถ

---

[41] ปัจจุบันหมายถึงถนน 4 สายต่อเนื่องกัน คือ ถนนบ้านหม้อ เริ่มจากถนนจักรเพชรถึงสี่แยกที่ตัดกับถนนเจริญกรุง ถนนเฟื่องนคร เริ่มต้นจากสี่แยกที่ตัดกับถนนเจริญกรุงถึงสี่แยกที่ตัดกับถนนบำรุงเมือง ถนนตะนาวเริ่มต้นสี่แยกที่ตัดกับถนนบำรุงเมืองถึงหัวมุมวัดบวรนิเวศน์ และถนนบวรนิเวศน์เริ่มต้นจากหัวมุมวัดบวรนิเวศน์ถึงถนนพระสุเมรุ

[42] อ้างจาก กรมวิชาการ กระทรวงศึกษาธิการ 2527: 98

ดังนั้นจึงย่อมดึงดูดผู้รักการขี่ม้าชาวตะวันตกอย่างไม่อาจหลีกเลี่ยง ชาวตะวันตกไม่เพียงเข้าไปขี่ม้าเล่นในท้องสนามไชยช่วงปลอดการใช้งาน ทว่าบางคนเหิมเกริมขนาดล่วงล้ำโดยพลการเข้าไปในสถานที่นี้ระหว่างมีงานราชการหรือพระราชพิธี หลายครั้งที่ชาวตะวันตกละเมิดกฎมณเฑียรบาลโดยขี่ม้าผ่านหน้าที่ประทับบริเวณท้องสนามไชยโดยไม่ยอมลงจากหลังม้า[43] ขณะที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประทับ ณ แท่นเบญจาหน้าพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ เพื่อเกยช้าง หรือออกรับฎีกาจากราษฎร[44] ในครั้งหนึ่ง ขณะพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวประทับยืนอยู่ที่แท่นข้างหน้าเกย ทอดพระเนตรทหารเป่าแตรถวาย มีชาวตะวันตกควบม้าฝ่าเข้าไปประชิดพระองค์ ในระยะใกล้เพียงราว 2 เมตรเท่านั้น ทหารและตำรวจที่ยืนเรียงรายอยู่รอบๆ ห้ามปรามเท่าใดก็มิฟัง การกระทำดังกล่าวถือเป็นการหมิ่นพระบารมีเป็นอย่างยิ่ง[45] ในอีกครั้งหนึ่ง ชาวตะวันตกและจีนลูกจ้างเมาสุรา จะเดินเข้าไปในเขตพระราชฐานชั้นในอันเป็นที่พักของเจ้าจอมหม่อมห้าม แต่โขลนทวารรีบปิดประตูไว้ จึงไม่สามารถเข้าไปได้ ชาวตะวันตกและจีนลูกจ้างเหล่านั้นโกรธ ถึงกับถีบประตูวัง[46] การกระทำดังกล่าวเป็นการฝ่าฝืนกฎมณเฑียรบาลอย่างซึ่งหน้า[47]

แม้จะมีการกระทำผิดอย่างโจ่งแจ้ง แต่ทางการสยามก็มิได้จับกุมผู้กระทำผิดและส่งตัวให้กงสุลจัดการแต่อย่างใด พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นว่า การจับกุมชาวตะวันตกและคนในบังคับมิได้จะทำกันง่ายๆ คนเหล่านี้มักต่อสู้ขัดขืน จนต้องมีการทำร้ายร่างกายถึงขั้นบาดเจ็บ สิ่งนี้รังแต่จะเป็นความกันไปอีก ครั้นหากจับกุมชาวตะวันตกและคนในบังคับส่งให้กงสุลแล้ว แต่กงสุลไม่ลงโทษให้สมกับโทษที่ได้รับ พระองค์ก็ทรงเกรงว่าจะเป็นการอัปยศ ทั้งยังเสียการปกครองกับคนในบังคับของพระองค์เอง[48] ดังนั้นจึงต้องทรงทำพระทัยไม่ถือโทษ ทรงมีพระราชปรารภว่า *"เขาเป็นชาวต่างประเทศไม่รู้ขนบธรรมเนียมกฎหมายฝ่ายไทย"*[49]

ทางการสยามคาดหวังว่าการตัดถนนใหม่เป็นทางขี่ม้าแล่นรถจะเป็นเครื่องจูงใจให้ชาวตะวันตกละพฤติกรรมล่วงล้ำเข้าไปในพื้นที่สงวนได้ แต่ปรากฏว่า เมื่อมีถนนแล้ว ชาวตะวันตกและคนในบังคับก็ยังมิวายขี่ม้าผ่านบริเวณดังกล่าวอยู่ดี สิ่งนี้ทำให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงขุ่นเคืองพระราชหฤทัยเป็นอย่างยิ่ง พระองค์ทรงพยายามระงับการกระทำเยี่ยงนั้นโดยออกประกาศว่า *"สนามทำสำรับราชการแผ่นดิน จะได้ทำเปนสนามให้คนอื่นๆ มิใช่คนในราชการขึ้นมาเที่ยวเล่นเหมือนอย่างที่อังกฤษเรียกว่า ปาร์ก สำรับเปนที่เล่นของคนทั้งปวงหามิได้"*[50] พร้อมทั้งโปรดฯให้เจ้าพนักงานทำรั้วกั้นทางด้านเหนือและด้านใต้ของสนามไชย โดยปักเสานางเรียงถี่ๆ พอแค่คนลอดผ่านได้ แต่โคกระบือช้างม้า ผ่านไม่ได้[51] และตัดทางเล็กๆ พอแค่คนเดินสวนกันได้แยกจากถนนเจริญกรุงเลียบลำคลองคูเมืองเดิมไปจรดถนนบำรุงเมืองที่ริมสะพานช้างโรงสี ทางสายนี้คือทางเลี่ยงให้ผู้คนสัญจรระหว่างถนนเจริญกรุงกับถนนบำรุงเมืองได้

---

[43] กฎมณเฑียรบาลระบุว่า *"พระเจ้าอยู่หัวเสด็จออกบนพลับพลาฤาที่ใด ผู้ใดจะมาบนหลังช้างม้า แลบนรถ และยวดยานคานหามไม่ได้ กฎหมายห้ามเปนอันขาด คนจะไปมาบนหลังช้างหลังม้า แลรถยวดยานคานหาม น่าพระที่นั่งตัดน่าฉานไปได้ก็แต่ผู้ที่ต้องเกณฑ์ในกระบวนแห่ถวายทอดพระเนตร แลโปรดให้ขึ้นขับช้างแลม้าถวายในกระบวนราชการเท่านั้น ก็ผู้ที่ไปมาบนหลังช้างหลังม้าแลรถ แลคานหามตามยศศักดิ์ แลอำนาถของตัวมาถึงที่ เพียงจะทอดพระเนตรเหนแล้วต้องลง..."* อ้างจาก สยมพร ทองสารี 2526: 28

[44] หอวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4, เลขที่ 121

[45] หอวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4, เลขที่ 121

[46] หอวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4, เลขที่ 121

[47] กฎมณเฑียรบาลระบุว่า "ถ้าถีบประตูวังให้ตัดตีนเสีย" อ้างจาก สยมพร ทองสารี 2526: 28

[48] หอวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4, เลขที่ 121

[49] หอวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4, เลขที่ 121

[50] หอวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4, เลขที่ 121

[51] การปักเสานางเรียงแทนที่จะก่อกำแพงกั้น เป็นการเปิดช่องให้ประชาชนเข้ามาชมกระบวนแห่ หรืองานมหรสพที่สนามไชยได้โดยไม่ลำบาก

โดยไม่ต้องผ่านสนามไชย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแจงว่า *"ก็ผู้ที่จะใช้ม้าเดินทางใหม่นี้ก็ไม่ไกลไปกว่าที่จะเดินตัดเข้ามาในสนามฉาน ที่ปักเสานางเรียงห้ามไว้เป็นสำคัญนั้นเลย"*[52] และยังทรงแนะนำเพิ่มเติมว่า *"แต่ทางนี้พานจะคับแคบ ถึงใช้รถได้ก็สองเล่มหลีกกันไม่ได้ ก็ผู้ที่จะใช้รถ กลัวรถจะไปชนกัน ก็ให้ไปเดินขึ้นลงทางถนนเฟื่องนคร เลี้ยวจากถนนเจริญกรุงที่บ้านพระยาศรีสหเทพ แล้วไปออกที่สี่กั๊กถนนบำรุงเมืองก็ได้ ทางนั้นหลีกกันได้"*[53] ทางเลียบคลองคูเมืองเดิมดังกล่าว ในรัชกาลต่อมา ได้รับการปรับปรุงเป็นถนน และกลายเป็นส่วนหนึ่งของถนนราชินี

ประการที่สอง การตัดถนนใหม่นำมาซึ่งผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจแก่ราชสำนัก ในการดูงานราชการที่เมืองสิงคโปร์ในปี ค.ศ. 1861 เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ไม่เพียงนำแบบอย่างถนนสมัยใหม่มาสร้างที่พระนครเท่านั้น แต่ยังได้นำแบบอย่างการสร้างตึกแถวริมถนนมาอีกด้วย[54] อันที่จริง ตึกแถวมิใช่เป็นของใหม่ของสยามในพระนครยุคนั้น ก่อนหน้าทศวรรษ 1860 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างตึกแถวของหลวงขึ้นหลายแห่งเพื่อเก็บค่าเช่า แต่ตึกแถวเหล่านี้มิได้ตั้งริมถนน ส่วนใหญ่ตั้งอยู่หน้าวัดซึ่งเป็นแหล่งชุมชน เช่น หน้าวัดจักรวรรดิ์ และหน้าวัดประยูรวงศาวาส ผู้เช่าตึกแถวดังกล่าวมักเป็นคนจีนและภรรยาหญิงไทย[55] ตึกแถวบางส่วนตั้งอยู่ในเขตพระราชฐานชั้นนอกของพระบรมมหาราชวัง แถวพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ บรรดาตึกแถวเหล่านี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชทานให้แก่บุคคลที่พระองค์มีพระราชประสงค์ให้พำนักอยู่ใกล้ๆ เช่น ครูฝรั่งหัดทหาร ครูฝรั่งหัดแตร ครูฝรั่งสอนหนังสือ ครูฝรั่งทำหนังสือพิมพ์ และช่างจีนเย็บเสื้อผ้า เป็นต้น นอกจากนี้ยังทรงเปิดโอกาสให้พ่อค้าชาวต่างประเทศที่มีของแปลกจากต่างประเทศมาเช่าห้องไว้ขายของ ทั้งนี้เพื่ออำนวยความสะดวกให้แก่ผู้ซื้อที่เป็นข้าราชการฝ่ายหน้าและข้าหลวงฝ่ายใน[56]

ตึกแถวริมถนนแห่งแรกๆ ถูกสร้างขึ้นตามสองฟากถนนเจริญกรุงตอนใน โดยทำเป็นชั้นเดียว เมื่อสร้างเสร็จพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชทานห้องในตึกแถวแก่พระราชโอรสและพระราชธิดาอย่างถ้วนทั่วกันทุกพระองค์ ห้องในตึกแถวเหล่านี้ได้ถูกนำออกให้เช่า ผู้เช่าส่วนใหญ่เป็นคนจีนและคนฝรั่ง คนจีนทำใช้สอยเป็นร้านค้าปลีก ส่วนคนฝรั่งใช้สอยเป็นห้างขายของนอก ค่าเช่าที่เก็บได้ถือเป็นรายได้ของพระราชโอรสและพระราชธิดาผู้เป็นเจ้าของ[57] ตึกแถวอีกแห่งอยู่ริมถนนเฟื่องนคร พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดฯให้สร้างขึ้นเป็นชั้นเดียว เมื่อแล้วเสร็จทรงอุทิศแด่วัดบวรนิเวศแถวหนึ่ง และวัดราชประดิษฐ์อีกแถวหนึ่ง[58] ส่วนที่ดินริมถนนบำรุงเมืองนั้น แม้ตัวถนนจะสร้างขึ้นโดยพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์ แต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็มิได้ทรงเข้าไปถือครอง แต่ทรงส่งเสริมให้เจ้าของที่ดินสร้างตึกแถวกันเอง ผู้เช่าตึกแถวริมถนนทั้งสามสายส่วนใหญ่เป็นชาวตะวันตกและชาวจีน ที่ใช้สถานที่เปิดเป็นห้างค้าขายสินค้าเฉพาะทาง

---

[52] หอวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4, เลขที่ 121

[53] หอวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4, เลขที่ 121

[54] สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ 2505: 73-74

[55] หอวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4, เลขที่ 308, เรื่องบัญชีเก็บเงินค่าเช่าตึกหน้าวัดจักรวรรดิ์ จ.ศ. 1223 และเลขที่ 115 "เรื่องประกาศตึกวัดประยูรวงษ์" ไม่ปรากฏ จ.ศ.

[56] สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ 2522: 20

[57] เรื่องเดียวกัน

[58] ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 14 ภาคที่ 25: 291-292

4.2.3 ถนนปทุมวัน

ในต้นทศวรรษ 1850 ท้องที่ชานพระนครด้านตะวันออกเลยจากแนวคลองผดุงกรุงเกษมออกไป ยังเป็นท้องทุ่งรกร้างเสียเป็นส่วนใหญ่ ตามริมคลองแสนแสบแถวทุ่งบางกะปิเป็นที่ตั้งชุมชนชาวลาวที่ถูกกวาดต้อนมาจากเวียงจันทน์ตั้งแต่ครั้งเหตุการณ์ขบถเจ้าอนุวงศ์ในปลายทศวรรษ 1820 ชาวลาวในแถบนี้ทำมาหากินโดยบุกเบิกผืนดินสองฝั่งคลองทำนาปลูกข้าว นอกจากชุมชนชาวลาวดังกล่าวแล้วก็แทบไม่มีชุมชนอื่นใด ท้องที่แถบนี้จึงเปลี่ยว ไม่ใคร่มีผู้คนสัญจรผ่าน หนทางติดต่อกับพระนครมีเพียงหนทางเดียวคือ การล่องเรือตามคลองแสนแสบไปออกคลองมหานาค

พื้นที่ฝั่งใต้ของคลองแสนแสบแถวทุ่งบางกะปิเป็นเขตท้องนาที่หลวง มีสภาพเป็นที่ลุ่ม เป็นแอ่งน้ำบ้าง เป็นหนองเล็กๆ บ้าง มีน้ำขังอยู่เสมอ โดยธรรมชาติแล้ว พื้นที่นี้จะมีดอกบัวนานาพันธุ์ขึ้นอยู่เต็มไปหมดในช่วงฤดูฝนมีน้ำมาก บัวเหล่านี้จะชูช่อใบก้านเขียวชอุ่มและดอกบัวงามสะพรั่ง ในปี ค.ศ. 1853 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริให้ปรับเปลี่ยนท้องนาที่หลวงเป็นรมณีย์สถาน สำหรับการสำราญพระราชหฤทัยในยามว่างพระราชกิจ โดยทำเป็นสระปลูกบัวพันธุ์ต่างๆ ไว้ชมเล่น พร้อมทั้งสร้างที่ประทับแรมไว้ทรงพักผ่อนพระราชอิริยาบถ ในการนี้ ทรงมีรับสั่งให้สมเด็จพระยาองค์น้อยเป็นแม่กอง พระยาสามภพพ่าย (หนู เกตุทัตหงสกุล) เป็นนายงานจ้างจีนก่อสร้างตามพระราชประสงค์ รมณีย์สถานดังกล่าวสร้างเสร็จในปี ค.ศ. 1857 ทรงพระราชทานนามว่า 'วังสระปทุมวัน' และพระราชทานนามท้องที่อันเป็นที่ตั้งวังว่า 'ตำบลปทุมวัน'

ภายในอาณาบริเวณของวังสระปทุมวัน มีสระบัวกว้างใหญ่คล้ายทะเลสาบน้อยๆ 2 สระ สระด้านเหนือเรียกว่า 'สระใน' และสระด้านใต้เรียกว่า 'สระนอก' สองสระนี้มีทางน้ำติดต่อถึงกัน และยังมีคลองเล็กๆ ต่อเชื่อมกับคลองแสนแสบสำหรับเป็นทางไขน้ำจากคลองแสนแสบเข้ามาในสระและใช้เป็นทางเรือเข้าออกอีกด้วย ในสระ มีเกาะแก่งรูปทรงเว้าๆ แหว่งๆ ใหญ่บ้างเล็กบ้างหลายแห่ง แต่ละบนเกาะมีภูเขาดินถม ที่ปลูกผักและไม้ดอกต่างๆ สีไว้มากมาย ในท้องน้ำของสระมีบัวพันธุ์ต่างๆ ดอกสีแปลกๆ ปลูกอยู่เป็นจำนวนมาก รอบๆ สระมีการปลูกโรงเรือนขึ้นเป็นพระที่นั่งสำหรับประทับแรมหนึ่งองค์ พลับพลาออกโรงละคร ตำหนักเจ้าจอม และโรงครัวข้างใน ในราวปีที่วังสระปทุมวันสร้างเสร็จพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดฯ ให้สร้างวัดขึ้นวัดหนึ่งทางฝั่งตะวันตกของสระนอก พระราชทานนามว่า 'วัดปทุมวนาราม' เมื่อวัดสร้างเสร็จ ทรงนิมนต์พระสงฆ์ฝ่ายธรรมยุตมาประจำวัด

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว วังสระปทุมวันเป็นแหล่งชุมนุมของชนชั้นสูง ทั้งเจ้าจอมหม่อมห้าม และบรรดาข้าราชการอำมาตย์ ราชเสวก เป็นสถานที่ที่เลื่องลือในความสนุกสนาน ความรื่นรมย์เป็นอย่างยิ่ง ด้วยความที่เป็นจุดรวมของบรรดาชนชั้นนำและเหล่าข้าราชบริพาร ย่านปทุมวันจึงกลายเป็นแหล่งชุมชนใหม่นอกพระนครที่คราคล่ำไปด้วยผู้คน ตลอดรัชกาล พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเสด็จประพาสวังสระปทุมวันบ่อยครั้ง แต่ละครั้งทรงประทับแรม 2 คืนบ้าง 3 คืนบ้าง การเสด็จประพาสวังสระปทุมวันนั้นต้องอาศัยการเดินทางชลมารคผ่านคลองมหานาคไปออกคลองสามเสน การเดินทางทางน้ำกินเวลายาวนาน ทั้งยังยุ่งยากในการเตรียมการ เมื่อเปรียบกันแล้ว การเดินทางทางบกด้วยม้าและรถเทียมม้าในยุคนั้นสะดวดคล่องตัวและกินเวลาสั้นกว่า ในปลายรัชกาล ปลายทศวรรษ 1860 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงมีพระราชประสงค์ให้ทำเส้นทางทางบกเชื่อมพระบรมมหาราชวังกับวังสระปทุมวันโดยตรง ในการนี้ ทรงมอบหมายให้นายช่างชาวอังกฤษชื่อ 'นิวแมน' ทำการออกแบบวางผัง และควบคุมงานตัดถนนต่อจากปลายด้านตะวันออกของถนนบำรุงเมืองทอดตรงไปยังวังสระปทุมวัน

ถนนสายใหม่นี้ซึ่งต่อมาเรียกว่า 'ถนนปทุมวัน' (ปัจจุบันคือ ถนนพระราม 1) เมื่อโยงกับถนนบำรุงเมืองทำหน้าที่เป็นเส้นทางหลักที่ติดต่อระหว่างวังหลวงและวังนอกเมือง อย่างไรก็ตาม ถนนปทุมวันสร้างไม่แล้วเสร็จในรัชกาล ในรัชกาลต่อมา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดฯ ให้ปูอิฐถนนปทุมวันจนแล้วเสร็จ[59]

สรุปท้ายบท

ในสมัยรัชกาลที่ 3 พระนครมีถนนทั้งสิ้น 18 สาย ถนนส่วนใหญ่กระจุกตัวอยู่ในเขตพระนครชั้นใน อันเป็นศูนย์รวมของของนิวาศสถานของชนชั้นนำสยาม ศาสนสถาน และสถานที่ราชการที่สำคัญของรัฐ ถนนเหล่านี้ประสานกันเป็นโครงข่าย ที่ประกอบด้วยเส้นทางวงแหวน 2 วงซ้อนกัน ได้แก่ ถนนล้อมพระบรมมหาราชวังเป็นวงใน และถนนรอบพระนครเป็นวงนอก ถนนรัศมีที่ตัดจากถนนล้อมพระบรมมหาราชวัง พุ่งออกเป็นรัศมีมุ่งไปยังกำแพงพระนครด้านตะวันออก เหนือ และใต้ 4 สาย ถนนแกนที่ตัดผ่านเมืองเป็นทางยาวทั้งในเขตพระนครชั้นใน และเขตพระนครชั้นนอก 2 สาย และถนนย่อยสายสั้นๆ ที่เชื่อมโยงสถานที่สำคัญต่างๆ ในบรรดาถนนเหล่านี้ ถนนล้อมพระบรมมหาราชวังนับได้ว่าเป็นถนนสายพิเศษที่มีความโดดเด่นที่สุด เขตทางมีลักษณะเป็นลานโล่งกว้างใหญ่ พื้นที่ถนนถูกกันไว้สำหรับการใช้สอยของชนชั้นนำ อันได้แก่ การเป็นทางสัญจรของเจ้านายและขุนนาง การประกอบพระราชพิธีที่มีขบวนแห่ และการเป็นพื้นที่กันชนระหว่างเขตพระราชฐานกับเขตชุมชน เท่านั้น นอกจากนี้ ถนนล้อมพระบรมมหาราชวังยังเป็นองค์ประกอบในการเสริมสง่าราศีแก่พระบรมมหาราชวัง ซึ่งจะช่วยเชิดชูความภูมิฐานของบ้านเมืองและเกียรติยศของพระมหากษัตริย์ ในสมัยรัชกาลที่ 4 มีการตัดถนนสายสำคัญๆ เพิ่มอีก 6 สาย ได้แก่ ถนนตรง ถนนเจริญกรุง ถนนบำรุงเมือง ถนนเฟื่องนคร ถนนสีลม และถนนปทุมวัน ถนนบำรุงเมือง และถนนเฟื่องนครเป็นถนนในเมือง ถนนเจริญกรุงเป็นถนนในเมืองที่ทอดสู่ชานพระนครทางด้านใต้ ส่วนถนนตรง ถนนสีลมและถนนปทุมวันเป็นถนนชานเมือง การตัดถนนในรัชสมัยนี้เกี่ยวโยงกับสนธิสัญญาเบาว์ริงและอิทธิพลของมหาอำนาจตะวันตกในสยามอยู่มาก การตัดถนนตรง ถนนเจริญกรุง ถนนบำรุงเมือง ถนนเฟื่องนคร เกิดขึ้นภายใต้ข้อเรียกร้องของชาวตะวันตกที่อาศัยอยู่ในพระนครซึ่งทรงอำนาจในการต่อรองกับรัฐบาลสยามจากการถือสิทธิสภาพนอกอาณาเขต ถนนในเมืองอย่างถนนเจริญกรุง ถนนบำรุงเมือง ถนนเฟื่องนครนั้นได้ชื่อว่าเป็นถนนที่ทันสมัยแห่งยุค เนื่องจากมีรูปแบบและเทคนิควิธีการก่อสร้างแบบตะวันตก อีกทั้งพื้นที่สองข้างถนนยังถูกพัฒนาเป็นตึกแถวให้เช่า ซึ่งได้แบบอย่างมาจากการพัฒนาในเมืองอาณานิคมของตะวันตก ตึกแถวเหล่านี้นอกจากจะเป็นส่วนหนึ่งของภาพพจน์ความศิวิไลซ์ของสยามยุคนั้นแล้ว ยังเป็นแหล่งทำรายได้ให้กับพระมหากษัตริย์อีกด้วย เท่ากับว่า ถนนที่ตัดขึ้นในรัชกาลที่ 4 ทำหน้าที่ทั้งสร้างความทันสมัยและสร้างผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจไปพร้อมๆ กัน

[59] ทองต่อ กล้วยไม้ ณ อยุธยา 2531: 32

บทที่ 5

โครงข่ายถนนในพระนคร สมัยรัชกาลที่ 5 (ค.ศ. 1868-1910)

บทที่ 5 โครงข่ายถนนในพระนคร สมัยรัชกาลที่ 5 (ค.ศ. 1868-1910)

พื้นที่ 'ในพระนคร' หมายถึงอาณาบริเวณระหว่างแม่น้ำเจ้าพระยากับคลองผดุงกรุงเกษม พื้นที่ดังกล่าวเป็นบริเวณที่มีการสร้างโครงข่ายถนนมาเป็นเวลาช้านานนับแต่ปีต้นๆ ของการสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ ในสมัยรัชกาลที่ 4 โครงข่ายถนนได้รับการพัฒนารุดหน้าอย่างตะวันตก มีการตัดถนนสายยาวๆ หลายสาย แนวโน้มการพัฒนาเมืองของพระนคร จากที่เคยเป็นเมืองน้ำ เปลี่ยนไปเป็นเมืองบกเริ่มปรากฏเค้าราง สมัยรัชกาลที่ 5 เป็นช่วงเวลาแห่งการพัฒนาอย่างก้าวกระโดดของโครงข่ายถนนในพระนคร ระหว่างทศวรรษ 1870-1900 มีการตัดถนนนับสิบๆ สาย พร้อมกันนั้น ชุมชนเมืองได้ขยายตัวจนครอบคลุมแทบทุกแห่งหนของพื้นที่ในพระนคร นอกจากนี้ รูปแบบการบริหารจัดการตัดถนนและการจัดหาที่ดินเพื่อการตัดถนนยังเปลี่ยนแปลงอย่างมีนัยยะสำคัญ เพื่อตอบสนองนโยบายเร่งรัดพัฒนาพระนครและนโยบายปรับปรุงประเทศให้ทันสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

เนื้อหาในบทนี้คือการสำรวจพัฒนาการของโครงข่ายถนนของพระนครในช่วงเวลาราว 4 ทศวรรษของสมัยรัชกาลที่ 5 โดยจำกัดขอบเขตเชิงพื้นที่เฉพาะพื้นที่ 'ในพระนคร' โดยทั่วไปแล้ว พื้นที่ในพระนครจะถูกแบ่งออกเป็น 2 ส่วนหลักๆ คือ 'เขตกำแพงพระนคร' ซึ่งหมายถึงพื้นที่ที่มีกำแพงพระนครล้อมรอบ อันได้แก่อาณาบริเวณระหว่างแม่น้ำเจ้าพระยากับคลองรอบกรุง และ 'พระนครชั้นนอก' ซึ่งหมายถึงพื้นที่ในพระนครส่วนที่เหลือที่อยู่นอกกำแพงพระนคร อันได้แก่อาณาบริเวณระหว่างคลองรอบกรุงกับคลองผดุงกรุงเกษม แต่ในการศึกษาพื้นที่ดังกล่าวสำหรับงานวิจัยนี้ ผู้วิจัยได้แบ่งพื้นที่ศึกษาออกเป็น 3 ส่วนเพื่อความสะดวกในการนำเสนอและความกระจ่างในการทำความเข้าใจ ได้แก่ 1) เขตกำแพงพระนคร 2) พระนครชั้นนอกซีกเหนือ และ 3) พระนครชั้นนอกซีกใต้ พื้นที่พระนครชั้นนอกซีกเหนือ หมายถึงบริเวณที่ล้อมรอบด้วยคลองผดุงกรุงเกษมทางด้านเหนือ แม่น้ำเจ้าพระยาทางด้านตะวันตก และคลองรอบกรุงกับคลองมหานาคทางด้านใต้ ส่วนพื้นที่พระนครชั้นนอกซีกใต้ หมายถึงบริเวณที่ล้อมรอบด้วยคลองมหานาคทางด้านเหนือ คลองรอบกรุงทางด้านตะวันตก แม่น้ำเจ้าพระยาทางด้านใต้ และคลองผดุงกรุงเกษมทางด้านตะวันออก

คำถามสำคัญที่ยกมาอภิปรายในบทมีด้วยกัน 3 ประเด็น คือ 1) โครงข่ายถนนในพระนครในสมัยรัชกาลที่ 5 มีลักษณะเป็นเช่นไร 2) ปัจจัยใดบ้างที่ส่งผลต่อการตัดสินใจตัดถนนสายหนึ่งๆ ในช่วงเวลาดังกล่าว และ 3) รูปแบบและการใช้งานของถนนเป็นอย่างไรและมีการเปลี่ยนแปลงอย่างไรบ้าง เนื้อหาของบทแบ่งออกเป็น 4 ส่วน ได้แก่ 1) การบริหารจัดการก่อสร้างถนน 2) การพัฒนาโครงข่ายถนนในเขตกำแพงพระนคร 3) การพัฒนาโครงข่ายถนนในเขตพระนครชั้นนอกซีกเหนือ และ 4) การพัฒนาโครงข่ายถนนในเขตพระนครชั้นนอกซีกใต้

5.1 การบริหารจัดการการตัดถนนในสมัยรัชกาลที่ 5

อย่างที่ทราบกันดี พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงได้ชื่อว่าเป็นผู้นำการขับเคลื่อนการพัฒนาสยามไปในแนวทางตะวันตกอย่างเต็มรูปแบบ ผ่านการปฏิรูประบบบริหารราชการ และโครงการพัฒนาบ้านเมืองทางกายภาพอย่างกว้างขวาง ตลอดรัชสมัยซึ่งกินเวลา 42 ปี พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเสด็จประพาส 'ศึกษาและดูงาน' ต่างประเทศรวมทั้งสิ้น 8 ครั้ง ในจำนวนนี้ เป็นการเสด็จเยือนเมืองอาณานิคมต่างๆ ของชาติตะวันตกใน

แถบเอเชีย 6 ครั้ง และเป็นการเสด็จเยือนยุโรป 2 ครั้ง[1] ชาญวิทย์ เกษตรศิริ[2] ให้ความเห็นว่า การเสด็จประพาสต่างประเทศในช่วงห้าปีแรกของรัชสมัยนั้นมีความสำคัญอย่างยิ่งต่อกระบวนการปฏิรูปสยามในเวลาต่อมา ทั้งในแง่การพัฒนาและการปกครอง ในช่วงเวลาดังกล่าว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเสด็จประพาสต่างประเทศ 2 ครั้ง ทั้งสองครั้งเป็นการเยือนเมืองอาณานิคมของชาติตะวันตก ครั้งแรก เสด็จเยือนสิงคโปร์ เมืองขึ้นของอังกฤษ และชวา เมืองขึ้นของฮอลันดา อย่างเป็นทางการ ในปี ค.ศ. 1871 เมื่อพระชนมายุได้ 18 พรรษา และครั้งที่สอง เสด็จเยือนอินเดีย เมืองขึ้นของอังกฤษ อย่างเป็นทางการ ในปี ค.ศ. 1871-1872 เมื่อพระชนมายุ 19 พรรษา ภายหลังการพระราชพิธีบรมราชาภิเษกครั้งที่สองใน ค.ศ. 1873 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ขณะนั้นมีพระชนมายุได้ 20 พรรษา และบรรดาพระเจ้าน้องยาเธอ รวมทั้งขุนนางรุ่นเยาว์จำนวนหนึ่ง ซึ่งถือได้ว่าเป็น 'คนรุ่นใหม่' หรือ 'สยามหนุ่ม' ได้เริ่มกระบวนการปฏิรูป หรือ 'ขบวนการทันสมัย' (modernisation) อย่างรวดเร็วและฉับพลัน ก้าวย่างที่สำคัญ ๆ ได้แก่ การปฏิรูประบบการจัดเก็บภาษีอากรใหม่ทั้งกระบวน โดยการตั้ง 'หอรัษฎากรพิพัฒน์' (Auditing Office) ซึ่งแปรรูปมาเป็นกระทรวงการคลังในเวลาต่อมา เพื่อรวบอำนาจการเก็บภาษีทั้งหลายมาไว้ที่ส่วนกลาง การจัดตั้งองค์กรการเมืองการปกครองใหม่ๆ เช่น 'สภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดิน' (Council of State)[3] และ 'สภาที่ปรึกษาส่วนพระองค์' (Privy Council)[4] การยกเลิกประเพณีและธรรมเนียมต่างๆ ที่ถือกันว่าโบราณล้าหลัง เช่น การหมอบคลานระหว่างเข้าเฝ้า และทาส[5] ในเชิงรัฐศาสตร์ การปฏิรูปในครั้งนั้นคือความพยายามอย่างจริงจังเป็นครั้งแรกของฝ่ายพระมหากษัตริย์ที่จะดึงอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลาง หรือ การรวบอำนาจรัฐไว้ที่องค์พระมหากษัตริย์แต่เพียงผู้เดียวนั่นเอง การกระทำดังกล่าวย่อมหมายถึงการบั่นทอนอำนาจของเจ้านายและขุนนางเก่าซึ่งถือครองอำนาจในสัดส่วนที่สูงมาก่อน ดังนั้นจึงก่อให้เกิดความขัดแย้งอย่างรุนแรง กรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ พระมหาอุปราช หรือ 'วังหน้า' พระราชโอรสของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งถูกมองว่าเป็นพวก 'หัวโบราณ' ทรงออกโรงต้านการปฏิรูปอย่างเข้มข้น จนนำไปสู่สถานการณ์ที่เรียกว่า 'วิกฤตการณ์วังหน้า' ในปี ค.ศ. 1874 สถานการณ์ดังกล่าวเป็นเหตุดึงเครียดที่เกือบจะกลายเป็นชนวนให้เกิดสงครามกลางเมืองระหว่างวังหลวงกับวังหน้า อย่างไรก็ตาม สถานการณ์ได้

---

[1] ครั้งที่ 1 ค.ศ. 1871 เสด็จเยือนสิงคโปร์และชวาอย่างเป็นทางการ เป็นเวลาทั้งสิ้น 38 วัน ระหว่างวันที่ 9 มีนาคมถึง 15 เมษายน
ครั้งที่ 2 ค.ศ. 1871-1872 เสด็จเยือนอินเดียอย่างเป็นทางการ เป็นเวลาทั้งสิ้น 92 วัน การเดินทางขาไปผ่านและแวะที่สิงคโปร์ มะละกา ปีนัง มะละแหม่ง ย่างกุ้ง ส่วนขากลับผ่านหัวเมืองปักษ์ใต้ ได้แก่ ภูเก็ต ไทรบุรี หาดใหญ่ สงขลา
ครั้งที่ 3 ค.ศ. 1888 เสด็จเยือนปีนังและมลายูของอังกฤษ พร้อมๆ กับกลันตัน ตรังกานู ปัตตานี (ครั้งที่ยังเป็นรัฐบรรณาการของสยาม)
ครั้งที่ 4 ค.ศ. 1890 เสด็จเยือนเกาะลังกาวี ปีนัง ไทรบุรี (ครั้งที่ยังเป็นรัฐบรรณาการของสยาม) และหัวเมืองปักษ์ใต้ ได้แก่ ระนอง พังงา ตรัง ภูเก็ต
ครั้งที่ 5 ค.ศ. 1896 เสด็จเยือนสิงคโปร์และชวาครั้งที่สองเป็นการส่วนพระองค์ เป็นเวลา 3 เดือนกับ 19 วัน ระหว่างวันที่ 9 พฤษภาคมถึง 28 สิงหาคม
ครั้งที่ 6 ค.ศ. 1897 เสด็จเยือนยุโรปอย่างเป็นทางการ เป็นเวลา 9 เดือน
ครั้งที่ 7 ค.ศ. 1901 เสด็จเยือนชวาครั้งที่สามเป็นการส่วนพระองค์ เป็นเวลา 80 วัน
ครั้งที่ 8 ค.ศ. 1907 เสด็จเยือนยุโรปครั้งที่สองเป็นการส่วนพระองค์ เป็นเวลาราว 8 เดือน ระหว่างวันที่ 27 มีนาคม ถึง 17 พฤศจิกายน
(อ้างจาก ชาญวิทย์ เกษตรศิริ 2540: 155, รอง ศยามานนท์ 2523: 16 และ ____ 2514, จดหมายเหตุเสด็จประพาสเกาะชวา ในรัชกาลที่ 5 ครั้งที่ 1 และ 2: 22

[2] ชาญวิทย์ เกษตรศิริ 2540: 155

[3] ก่อตั้งในปี ค.ศ. 1874 ทำหน้าที่ถวายคำปรึกษาและพิจารณาร่างกฎหมายใหม่ที่จะใช้ในการบริหารราชการแผ่นดิน รวมไปถึงการพิจารณาพิพากษาอรรถคดี สภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดินประกอบด้วยสมาชิกจำนวนตั้งแต่ 10 คนขึ้นไป แต่ไม่เกิน 20 คน สภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดิน ถูกยกเลิกไปในปี ค.ศ. 1894 ภายหลังการประกาศใช้พระราชบัญญัติรัฐมนตรีสภา ร.ศ. 133 (จักษ์ พันธ์ชูเพชร 2551: 130-131)

[4] ก่อตั้งในปี ค.ศ. 1874 ทำหน้าที่ให้คำปรึกษาราชการในพระองค์ ก่อนที่พระองค์จะนำเสนอต่อสภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดิน รวมถึงเป็นคณะกรรมการชำระความ จึงมีอำนาจเสมือน 'ศาลรับสั่ง' ตามพระราชประสงค์ สภาที่ปรึกษาส่วนพระองค์ ต่อมาเปลี่ยนรูปเป็น 'องคมนตรีสภา' (จักษ์ พันธ์ชูเพชร 2551: 131-132)

[5] Sahai, Sachchidanand 2003

คลี่คลายลงในเวลาต่อมา เมื่อเหล่าผู้นำสยาม ทั้งพระมหากษัตริย์ วังหน้า และขุนนางผู้ใหญ่ต่างประนีประนอมข้อขัดแย้งกันได้ การปฏิรูปของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวต้องชะลอออกไปนานนับทศวรรษ[6]

ในช่วงปลายทศวรรษ 1880 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดให้กรมหลวงเทววงศ์วโรปการ เสด็จแทนพระองค์ไปร่วมงานฉลองสมเด็จพระบรมราชินีนาถวิคตอเรีย พระชนมายุครบ 50 พรรษา ที่ประเทศอังกฤษ ในโอกาสนี้ พระองค์ได้ทรงรับสั่งให้กรมหลวงเทววงศ์วโรปการดูงานรูปแบบการบริหารราชการแผ่นดินของประเทศในยุโรปไปพร้อมกันด้วย หลังจากที่ได้ศึกษาระบบการปกครองสมัยใหม่มาระยะหนึ่ง ในที่สุด พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเดินหน้าปรับเปลี่ยนแบบแผนองค์กรบริหารราชการแผ่นดินเสียใหม่ โดยเลียนแบบอย่างของประเทศตะวันตก ในปี ค.ศ. 1890 มีการยกเลิกตำแหน่งอัครมหาเสนาบดีและจตุสดมภ์ แล้วจัดแบ่งองค์กรราชการส่วนกลางเป็นกระทรวง ทบวง กรม กระทรวงหนึ่งๆ ทำหน้าที่เฉพาะด้าน มีขอบเขตและหน้าที่กำหนดไว้อย่างชัดเจน เพื่อไม่ให้งานซ้ำซ้อนก้าวก่ายกัน แต่ละกระทรวงประกอบด้วยกรมย่อยๆ ซึ่งทำหน้าที่เฉพาะอย่างภายใต้หน้าที่รวมของกระทรวงนั้นๆ กระทรวงมีเสนาบดีเป็นหัวหน้ารับผิดชอบการงานในกระทรวง โดยที่เสนาบดีของทุกกระทรวงมีฐานะศักดิ์ศรีทัดเทียมกันทุกคน ในเบื้องแรก มีพระบรมราชโองการจัดตั้งกระทรวงรวม 12 กระทรวง เมื่อเวลาผ่านไปมีการปรับเปลี่ยน ยุบเลิก เพิ่มเติม หน่วยงานตามความเหมาะสมอยู่หลายครั้ง กระทั่งในปี ค.ศ. 1899 เป็นต้นมา การบริหารราชการส่วนกลางคงเหลือ 10 กระทรวง[7]

สำหรับการงานอันเกี่ยวข้องกับการพัฒนาโครงข่ายถนนในพระนครนั้น ในช่วงก่อนการเปลี่ยนแปลงระบบราชการเป็นกระทรวง งานตัดถนนในพระนครเป็นหน้าที่ของกรมพระนครบาลทั้งกระบวนการ[8] ตั้งแต่การพิจารณาบริเวณที่จะตัดถนน ตั้งงบประมาณ เตรียมพื้นที่ จนถึงการก่อสร้าง ต่อมาในกลางทศวรรษ 1880 มีการจัดตั้ง 'กรมโยธาธิการ' ขึ้น โดยการรวมเอางานโยธาในสังกัดหน่วยงานของรัฐต่างๆ เข้าไว้ด้วยกัน[9] สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัติวงศ์ ทรงรับตำแหน่งเจ้ากรมพระองค์แรก กรมโยธาธิการเมื่อแรกตั้งมีหน้าที่ *"ตรวจการก่อสร้าง ทำถนน ขุดคลอง และการช่างทั่วไป ทั้งการไปรษณีย์และโทรเลข หรือรถไฟซึ่งจะมีสืบไปภายหน้า"*[10] กรมนี้เป็นหน่วยงานอันเป็นที่รวมของสถาปนิกและวิศวกรชาวยุโรป หรือ ช่างฝรั่ง ทั้งอิตาเลียน อังกฤษ เบลเยี่ยม และเยอรมันไว้ งานตัดถนนในส่วนของการก่อสร้างได้ถูกโอนให้เป็นหน้าที่ของกรมโยธาธิการ ในช่วงเวลาไล่เลี่ยกัน มีการตั้ง 'กรมแผนที่' ขึ้น นาย

---

[6] ในช่วงต้นรัชกาล อำนาจทางการเมืองมิได้รวมอยู่ที่พระมหากษัตริย์แต่เพียงผู้เดียว หากกระจายอยู่ในมือของกลุ่มการเมืองสำคัญๆ 3 กลุ่ม คือ กลุ่มสยามหนุ่ม (Young Siam) กลุ่มสยามเก่า (Old Siam) และกลุ่มสยามอนุรักษ์ (Conservative Siam) กลุ่มแรก ประกอบด้วยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระเจ้าน้องยาเธอ และขุนนางรุ่นเยาว์จำนวนหนึ่ง เป็นพวกหัวก้าวหน้า ต้องการเปลี่ยนแปลงประเทศสู่ความทันสมัยแบบตะวันตก มีเป็นผู้นำ กลุ่มที่สอง ประกอบด้วยเจ้านายและขุนนางหัวเก่าที่ไม่ยอมรับการเปลี่ยนแปลงใดๆ มีกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญเป็นผู้นำ กลุ่มสุดท้าย ประกอบด้วยสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ และขุนนางในตระกูลบุนนาค มีแนวคิดคัดค้านการเปลี่ยนแปลงอย่างถอนรากถอนโคน ทว่ายังยอมรับความเปลี่ยนแปลงในระดับที่เห็นว่าจำเป็น (จักษ์ พันธ์ชูเพชร 2551: 126)

[7] จักษ์ พันธ์ชูเพชร 2551: 133-134

[8] โดยหลักแล้ว กรมพระนครบาลทำหน้าที่เทียบได้กับ 'กรมเวียง' ของระบบจตุสดมภ์แบบเก่า กล่าวคือ รับผิดชอบปกครอง หรือบังคับบัญชารักษาพื้นที่พระนครและหัวเมืองใกล้เคียง (ชัยอนันต์ สมุทวนิช และขัตติยา กรรณสูต 2518: 122 และ หจช. ร. 5 น. 18.1 ข/8 ที่ 100/4820 "คำกราบบังคมทูลของกรมหลวงนเรศวรฤทธิ์ คอมมิตตีพระนครบาล", (31 สิงหาคม ร.ศ. 109))

[9] พระราชหัตถเลขาทรงสั่งราชการ ในรัชกาลที่ 5 และ 6 กับเรื่องประกอบ 2507, (ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทานในงานพระราชทานเพลิงศพจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์: 251

[10] "พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก้ไขการปกครองแผ่นดิน" ใน เจ้านายและข้าราชการกราบบังคมทูลความเห็น จัดการเปลี่ยนแปลงราชการแผ่นดิน ร.ศ. 103 และพระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก้ไขการปกครองแผ่นดิน (จันวาณิชย์, 2526) หน้า 104

เจมส์ แมคคาร์ที (James McCarthy) หรือพระวิภาคภูวดล รับตำแหน่งเจ้ากรมคนแรก กรมแผนที่มีหน้าที่สำรวจและจัดทำแผนที่เมือง ด้วยความเชี่ยวชาญด้านดังกล่าว กรมแผนที่จึงรับผิดชอบการรังวัดสอบเขตที่ดินและโรงเรือนสำหรับการตัดถนน และทำแผนที่แสดงแนวถนนที่จะตัด เพื่อเป็นข้อมูลพื้นฐานสำหรับหน่วยงานอื่นที่เกี่ยวข้องในการตัดถนน

ครั้นหลังการเปลี่ยนแปลงระบบราชการในปี ค.ศ. 1890 กรมพระนครบาลถูกยกเป็นกระทรวงนครบาล กรมโยธาธิการถูกยกเป็นกระทรวงโยธาธิการ และกรมแผนที่ถูกจัดเข้าสังกัดกระทรวงกลาโหม งานตัดถนนกลายเป็นหน้าที่รับผิดชอบร่วมกันของ 2 กระทรวงและ 1 กรม คือ กระทรวงนครบาล กระทรวงโยธาธิการ และกรมแผนที่ ตามหลักการแล้ว ในการสร้างถนนสายหนึ่งๆ เสนาบดีกระทรวงนครบาลหรือเสนาบดีกระทรวงโยธาธิการจะเป็นผู้พิจารณาเสนอบริเวณที่สมควรมีถนนตัดผ่าน และนำความขึ้นกราบบังคมทูลพระมหากษัตริย์ (อย่างไรก็ตาม ในหลายวาระพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงเป็นผู้กำหนดเองว่าที่แห่งใดเหมาะสมกับการตัดถนน)[11] เมื่อมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้ตัดถนนแล้ว สามหน่วยงานจะตั้งคณะเจ้าพนักงานทำงานร่วมกัน เจ้าพนักงานกรมแผนที่ทำหน้าที่สำรวจรังวัดทำแผนที่ เจ้าพนักงานโยธาธิการทำหน้าที่ชี้ที่ดินและปักหมุดเขตไว้ด้วยสีแดง เพื่อแสดงว่าที่ดินบริเวณใดเป็นเขตทางที่ต้องถูกเวนคืน วัดเนื้อที่ของที่ดินที่โดนเวนคืน สำรวจและบันทึกสิ่งปลูกสร้างที่ตั้งอยู่ในเขตทางว่าเป็นอาคารประเภทใด เช่น เป็นตึก เป็นเรือนฝากระแชง หรือเรือนขัดแตะ และทำแผนที่ประกอบ เจ้าพนักงานกระทรวงนครบาล ตรวจสอบแผนที่ และทำบัญชีหลังคาเรือนที่อยู่ในเขตทาง เมื่อสำเร็จขั้นตอนแรก เจ้าพนักงานนครบาลและเจ้าพนักงานโยธาธิการจะหารือกันเพื่อกำหนดวันที่เริ่มก่อสร้างถนน เมื่อตกลงกันได้ก็ออกประกาศให้ประชาชนรับทราบ และแจ้งให้ครัวเรือนที่อยู่ในเขตปักหมุดแดงรื้อสิ่งปลูกสร้างของตน และย้ายออกไปภายในเวลา 15 ถึง 30 วัน กระทรวงนครบาลรับหน้าที่จัดการให้ครัวเรือนย้ายออกจากพื้นที่จนหมด เมื่อการรื้อย้ายเสร็จสิ้น กระทรวงโยธาธิการก็ลงมือก่อสร้างถนนจนลุล่วง

เจ้าของที่ดินที่ถูกเวนคืนจะไม่ได้รับค่าชดเชยจากรัฐบาล ทั้งการรื้อถอนบ้านเรือนออกจากที่ดินนั้น เจ้าของเรือนก็ต้องเป็นผู้รื้อถอน หรือเสียค่าใช้จ่ายในการรื้อถอนเอง *"...ธรรมเนียมการไล่ที่ทำถนน ซึ่งใช้อยู่ในทุกวันนี้ ...ที่ของผู้ใด ถ้าถูกเปนถนน เจ้าของที่นั้นต้องเสียที่เปล่า และต้องรื้อเรือนย้ายไปโดยไม่ได้รับเงินค่าแรงรื้อที่ด้วย..."*[12] ในกรณีที่มีการขัดขืนไม่ยอมรื้อบ้านเรือนออกตามกำหนด นายอำเภอในท้องที่นั้นๆ มีหน้าที่บังคับครัวเรือนให้ออกจากที่ดิน ถ้ายังขัดขืน อำเภอมีอำนาจจับกุมผู้ขัดขืนกักขังไว้ได้จนกว่าจะรื้อถอนสิ่งปลูกสร้างของเขาออกจากที่ดิน จึงจะปล่อยตัวออกจากที่คุมขัง[13] อย่างไรก็ตาม วิธีการนี้ทำให้การสร้างถนนล่าช้า เนื่องจากเจ้าของบ้านมักอิดเอื้อนที่จะลงมือรื้อเรือนตนเอง ดังนั้น ในปี ค.ศ. 1897 กระทรวงนครบาลจึงใช้วิธีการใหม่ คือ ถ้าพ้นกำหนดแล้ว เจ้าของเรือนยังไม่ยอมรื้อถอนเรือนออกไป เจ้าพนักงานจะจัดการรื้อเรือนให้เอง ในการนี้ เจ้าของเรือนต้องเป็นผู้เสียค่าใช้จ่ายในการรื้อถอนให้แก่เจ้าพนักงานด้วย[14] หลังจากการรื้อถอนเสร็จสิ้น เจ้าพนักงานโยธาธิการจะทำการกรุยทาง และดำเนินก่อสร้างถนนต่อไป

---

[11] หจช. ส.พ. เล่ม 2, พระราชหัตถเลขา ถึงคอมมิตตี กรมพระนครบาล, ที่ 191/49 จ.ศ. 1249, หน้า 1535, 1537

[12] หจช. ร.5 น. 18.1 ข/8 ที่ 51/5067 "คำกราบบังคมทูลของกรมหมื่นนเรศรวรฤทธิ์ คอมมิตตีกรมพระนครบาล" (30 สิงหาคม ร.ศ. 110)

[13] หจช. ร.5 น. 46.4/2 สำเนาที่ 43/3439 "กรมหมื่นนเรศวรฤทธิ์ คอมมิตตีบังคับการกรมพระนครบาล มีหนังสือถึงพระยาอินทราธิบดีสีหราชรองเมือง เจ้ากรมกองตระเวนขวา" (25 กรกฎาคม ร.ศ. 109)

[14] เสถียร ลายลักษณ์ และคณะ 2478: 456

เมื่อล่วงเข้าทศวรรษ 1900 การตัดถนนในพระนครมีวิถีปฏิบัติที่ผิดแผกไปจากที่เคยทำกันในทศวรรษก่อน กล่าวคือ ในปี ค.ศ. 1899 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระบรมราชโองการมอบหมายภารกิจการตัดถนนในพระนครทั้งหมดให้กับหน่วยงานใหม่ที่เรียกว่า 'สุขาภิบาลกรุงเทพมหานคร' หรือ 'กรมสุขาภิบาล'[15] เท่ากับว่า กรมแผนที่ ซึ่งมีหน้าที่สำรวจรังวัดแนวถนนและโรงเรือน กระทรวงนครบาลซึ่งมีหน้าที่จัดหาที่ดินทำถนน และกระทรวงโยธาธิการ ซึ่งมีหน้าที่สำรวจก่อสร้างถนนไม่มีส่วนในการรับผิดชอบภารกิจดังกล่าวโดยตรง ที่ต้องมีการโอนย้ายภารกิจเช่นนี้ เป็นเพราะพระองค์ทรงพิจารณาบทเรียนจากโครงการตัดถนนในทศวรรษก่อน และตระหนักถึงความล่าช้าอันเกิดขึ้นจากการทำงานไม่ประสานกันและความขัดแย้งระหว่างหน่วยราชการหลายหน่วยที่เกี่ยวข้อง กรมสุขาภิบาล เป็นหน่วยงานระดับกรม สังกัดกระทรวงนครบาล[16] ถูกจัดตั้งขึ้นในปี ค.ศ. 1898 โดย 'พระราชกำหนดสุขาภิบาลกรุงเทพฯ รัตนโกสินทร์ศก 116'[17] ตามพระราชประสงค์ของสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระบรมราชินีนาถ ขณะดำรงตำแหน่งผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ ในระหว่างที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเสด็จประพาสยุโรปครั้งแรก เมื่อแรกตั้ง กรมสุขาภิบาลมิได้มีหน้าที่ตัดถนนแต่อย่างใด หากรับผิดชอบการซ่อมบำรุง รักษาความสะอาดถนน ตรอก ทางน้ำ รางน้ำ และตลาด เก็บขยะมูลฝอย ตลอดจนตรวจและป้องกันโรคในพื้นที่พระนคร

ด้วยพระราชประสงค์ให้การก่อสร้างโครงข่ายถนนโครงการสวนดุสิตสำเร็จโดยไว (อ่านเพิ่ม 6.2) ในปี ค.ศ. 1900 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดฯ ให้ปรับโครงสร้างกรมสุขาภิบาลเสียใหม่ เพื่อความคล่องตัวในการดำเนินการ โดยแบ่งแยกออกเป็นสองหน่วยงานย่อย คือ กองสุขาภิบาลฝ่ายเหนือ และกองสุขาภิบาลฝ่ายใต้ กองสุขาภิบาลฝ่ายเหนือทำหน้าที่ตัดถนนบริเวณสวนดุสิตโดยเฉพาะ ส่วนกองสุขาภิบาลฝ่ายใต้ หรือสุขาภิบาลในพระนครทำหน้าที่ตัดถนนในส่วนอื่นๆ ของพระนคร[18] พร้อมกันนี้ ได้มีการแยกตั้งงบประมาณของกรมสุขาภิบาลฝ่ายเหนือเป็นอีกส่วนหนึ่งต่างหาก เพื่อใช้ในการดำเนินการตัดถนนบริเวณสวนดุสิตสะดวกและรวดเร็วยิ่งขึ้น ในการดำเนินการตัดถนน ทรงโปรดฯ ให้พระวิภาคภูวดล (James McCarthy) เป็นผู้วางผังและเขียนแบบโครงข่ายถนน และเจ้าหมื่นเสมอใจราช เป็นผู้อำนวยการตัดถนน[19]

ความล่าช้าในการตัดถนน มิเพียงเกิดจากการทำงานไม่ประสานกันของหน่วยงานราชการเท่านั้น แต่ยังเกิดจากการที่ราษฎรดื้อแพ่งไม่ยอมย้ายออกจากแนวเวนคืนที่ทำถนน (อ่านเพิ่ม 5.4) การต้องถูกบังคับให้ออกจากที่ดินที่อยู่อาศัยโดยไม่ได้รับค่าชดเชย ทั้งยังต้องเสียค่ารื้อย้ายบ้านเรือนเอง ทำให้ครัวเรือนเป็นจำนวนมากขัดขืนการบังคับของเจ้าพนักงาน เพื่อบรรเทาปัญหาดังกล่าว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทดลองปรับแก้กฎหมายเวนคืนที่เสียใหม่ โดยยึดหลักการว่า รัฐต้องเสียค่าชดเชยในราคาอันสมควรให้แก่เจ้าของที่ดินที่ที่ดินของเขาโดนเวนคืนทำถนน ทั้งส่วนที่เป็นค่าที่ดิน และส่วนที่เป็นค่ารื้อถอนสิ่งปลูกสร้างในที่ดิน หลักการดังกล่าวถูกนำไปใช้ในพระราชบัญญัติจัดที่ตัดถนนราชดำเนินนอก และถนนราชดำเนินกลาง (อ่านเพิ่ม 7.1 และ 7.2) อย่างไรก็ตาม หลังจากที่ได้ตัดถนนราชดำเนินนอก และถนนราชดำเนินกลางเสร็จสิ้น ไม่ปรากฏว่ารัฐบาลนำหลักการให้ค่าชดเชยดังกล่าวไปใช้กับการตัดถนนใดอีกเลย ทั้งนี้เป็นเพราะการตัดถนนแบบให้ค่าชดเชยสิ้นเปลืองเงินลงทุนสูงมาก ทั้งรัฐบาลก็มีงบประมาณจำกัดจำเขี่ย

---

[15] กระทรวงนครบาล กรมสุขาภิบาล เรื่องที่ 7 เล่มที่ 1 "เรื่องงบประมาณปี 119" ร.ศ. 118-120

[16] พระยาเทเวศร์วงษ์วิวัฒน์ (ม.ร.ว. หลาน กุญชร) ดำรงตำแหน่งเจ้ากรมคนแรก

[17] เสถียร ลายลักษณ์ และคณะ 2478: 141

[18] กระทรวงนครบาล กรมสุขาภิบาล ที่ 16/1183 "หนังสือของกรมศุขาภิบาล ถึง พระยาเสถียรฐาปนกิจย์ ปลัดทูลฉลองกระทรวงโยธาธิการ" (ร.ศ. 118)

[19] สงวน อั้นคง 2516: 46-47

ในปี ค.ศ. 1904 รัฐบาลได้นำวิธีการตัดถนนแบบใหม่มาใช้ โดยออกเป็น 'พระราชบัญญัติสร้างถนนหลวง รัตนโกสินทร์ ศก 123' วิธีการดังกล่าวมีหลักการว่า เจ้าของที่ดินริมถนนที่มีแผนตัดขึ้นใหม่ต้องออกเงินค่าใช้จ่ายสำหรับตัดถนนกันเอง ซึ่งหมายความว่า รัฐบาลได้ผลักภาระการลงทุนสร้างถนนไปให้เจ้าของที่ดิน รายงานการประชุมเสนาบดีระบุว่า *"...ความคิดเหนที่จะให้รัฐบาลไม่ต้องเสียเงิน จึงได้ร่างเปนพระราชบัญญัติขึ้น"*[20] ด้วยงบประมาณเท่าเดิม รัฐบาลสามารถตัดถนนเพิ่มขึ้นได้อีกหลายสาย ในทางปฏิบัติ กฎหมายใหม่วางเกณฑ์ไว้ดังที่ปรากฏในประกาศการสร้างถนนวิสุทธิกษัตริย์คือ 1) *"เจ้าของที่ดินที่ถูกเวนคืนที่ดินตัดถนนนั้น ต้องตกลงกับเจ้าพนักงานของรัฐบาลว่า จะรับซื้อที่ดินริมถนนคืน หรือขายขาดให้กับรัฐบาล ถ้าเจ้าของที่ดินรับซื้อที่ดินริมถนน ซึ่งเป็นที่ของตนไว้ รัฐบาลคิดราคาค่าทำถนนทั้งหมดหักออกจากค่าที่ดินของราษฎรที่ถูกตัดเป็นถนน เฉลี่ยเป็นราคาขาย"* 2) *"ถ้าที่ดินของผู้ใดไม่ถูกตัดเป็นถนน แต่ที่ดินนั้นจดถนนพอดี เจ้าของที่ดินต้องซื้อที่ดินทำถนนในช่วงที่ดินของตนบวกเข้ากับค่าตัดถนน"* 3) *"ถ้าที่ดินเสียดแทรกมี 2 เจ้าของ และต้องการจะซื้อที่ดิน รัฐบาลจะเปรียบเทียบความมากหรือน้อยของที่ดิน เพื่อขายที่ดินให้เป็นผืนสี่เหลี่ยม แต่ถ้าที่ดินเป็นที่ชายธง เจ้าของจะซื้อที่ดินไม่ได้ ต้องขายให้กับรัฐบาลเท่านั้น"* 4) *"ถ้าที่ดินของผู้ใดถูกตัดเป็นถนนทั้งหมด จะต้องขายที่ให้กับรัฐบาล และถ้าที่นั้นมีบ้านเรือน รัฐบาลจะคิดค่ารื้อถอนให้"* 5) *"การซื้อที่ดินริมถนนจากรัฐบาล เจ้าของที่ดินจะต้องชำระเงินภายใน 1 เดือนหลังจากที่ตกลงกับรัฐบาล ถ้าพ้นกำหนดจะถือว่าเจ้าของที่ดินได้ขายที่ดินนั้นให้แก่รัฐบาลแล้ว"*[21] ถนนสายแรกๆ ที่ตัดตามพระราชบัญญัติดังกล่าว ได้แก่ ถนนจักรพงษ์ ถนนวิสุทธิกษัตริย์ ถนนสนามควาย และถนนดำรงรักษ์

5.2 โครงข่ายถนนในเขตกำแพงพระนคร

โครงข่ายถนนในเขตกำแพงพระนคร สมัยรัชกาลที่ 5 ประกอบด้วยถนน 2 กลุ่ม ได้แก่ 1) กลุ่มถนนที่ปรับปรุงให้เป็นถนนสมัยใหม่จากถนนเดิมที่มีมาก่อนรัชสมัย และ 2) กลุ่มถนนที่ตัดขึ้นใหม่ในรัชสมัย

5.2.1 การปรับปรุงถนนสายเก่า

ถนนกลุ่มแรกได้รับการปรับปรุงในต่างกรรมต่างวาระกันระหว่างช่วงเวลาสี่ทศวรรษ เมื่อปรับปรุงแล้วเสร็จพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมักพระราชทานชื่อให้ใหม่ ถนนกลุ่มนี้มีทั้งสิ้น 16 สาย ได้แก่

1. ถนนจักรวรรดิวังหลวง (เปลี่ยนชื่อเป็น ถนนสนามไชย)
2. ถนนจักรวรรดิวังหน้า (เปลี่ยนชื่อเป็น ถนนราชดำเนินใน--อ่านเพิ่มเติม 7.3)
3. ถนนหน้าวัดมหาธาตุ (เปลี่ยนชื่อเป็น ถนนหน้าพระธาตุ)
4. ถนนท่าช้างวังหลวง (เปลี่ยนชื่อเป็น ถนนหน้าพระลาน)
5. ถนนเลียบกำแพงตะวันตก (เปลี่ยนชื่อเป็น ถนนมหาราช)
6. ถนนท้ายวัง
7. ถนนหน้าโรงไหม (เป็นส่วนหนึ่งของถนนราชินี--อ่านเพิ่มเติมข้างล่าง)
8. ถนนพระจันทร์
9. ถนนหลักเมือง

---

[20] หจช. ร.5 ยธ. 9/67 "รายงานประชุมเสนาบดี" เรื่องเดิม

[21] หจช. ร.5 ยธ. 9/67 "ประกาศการสร้างถนนวิสุทธิกษัตริย์"

10. ถนนท่าขุนนาง (เป็นส่วนหนึ่งของถนนภายในของท่าราชวรดิษฐ์)
11. ถนนสะพานเสี้ยว (เปลี่ยนชื่อเป็น ถนนจักรพงษ์)
12. ถนนสามเพ็ง (ปัจจุบันคือตรอกวานิช)
13. ถนนรอบพระนคร (ปัจจุบันประกอบด้วยถนน 4 สายต่อเนื่องกัน ได้แก่ ถนนเลียบฝั่งตะวันตกของคลองรอบกรุง 3 สายคือ ถนนพระอาทิตย์ ถนนพระสุเมรุ ถนนมหาไชย และถนนเลียบฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา คือ ถนนจักรเพชรและถนนมหาราช)
14. ถนนเจริญกรุง
15. ถนนบำรุงเมือง
16. ถนนเฟื่องนคร

ถนนในเขตกำแพงพระนครที่ถูกตัดขึ้นใหม่ในสมัยรัชกาลที่ 5 มีราว 10 สายได้แก่

1. ถนนราชินี
2. ถนนอัษฎางค์
3. ถนนพาหุรัด
4. ถนนบูรพา
5. ถนนตีทอง
6. ถนนตรีเพชร
7. ถนนตานี
8. ถนนข้าวสาร
9. ถนนบุญศิริ
10. ถนนราชบพิตร

5.2.2 การปรับปรุงถนนเจริญกรุง ถนนบำรุงเมือง และถนนเฟื่องนคร

ถนนเจริญกรุง ถนนบำรุงเมือง และถนนเฟื่องนครเป็นถนนชุดแรกๆ ที่ได้รับการปรับปรุงในสมัยรัชกาลที่ 5 หนังสือพิมพ์ภาษาอังกฤษชื่อ Siam Repository ฉบับตีพิมพ์ในปี ค.ศ. 1870 รายงานว่า *"ท่านผู้สำเร็จราชการ[22]ได้ออกประกาศเมื่อวันที่ 6 ตุลาคม [ค.ศ. 1870] ว่าจะทำการซ่อมถนนเก่าและสร้างถนนใหม่เพิ่มขึ้นหลายสาย เพื่อให้พระนครสวยงามยิ่งขึ้น"*[23] ทั้งยังระบุว่า *"ทางราชการกำลังลงมือรื้อบ้านเรือนริมถนนบำรุงเมืองและแก้ถนนให้ตรง เมื่อต้นเดือนธันวาคม [ค.ศ. 1870] พร้อมทั้งซ่อมสะพาน 2 แห่ง และกำลังสร้างตึกแถวสองชั้นริมถนนอย่างเร่งรีบ อีก 2 เดือนต่อมาทางราชการก็ปรับปรุงถนนเฟื่องนครและสร้างตึกแถวริมถนนทั้ง 2 ฟาก"*[24] ถนนบำรุงเมืองได้รับการปรับปรุงในปี ค.ศ. 1870 หรือปีที่ 3 ในรัชสมัย ถนนสายนี้เมื่อก่อนหน้าการปรับปรุง *"ยังคับแคบ แลโอนค้อมไป หาตรงไม่"*[25] เขตทางมี

---

[22] ในช่วงเวลาดังกล่าว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระชนมายุ 17 พรรษา จึงต้องมีผู้สำเร็จราชการ ว่าราชการแทนไปจนกว่าจะทรงผนวชพระ หรือพระชนมายุครบ 20 พรรษาในปี ค.ศ. 1873 ผู้สำเร็จราชการในตอนนั้นคือ เจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค)

[23] ทองต่อ กล้วยไม้ ณ อยุธยา 2531: 33

[24] ทองต่อ กล้วยไม้ ณ อยุธยา 2531: 33

[25] อ้างจาก ทองต่อ กล้วยไม้ ณ อยุธยา 2531: 31

ความกว้างไม่สม่ำเสมอตลอดสาย บางตอนกว้างขวาง ขณะที่บางตอนคับแคบ อีกทั้งเขตทางก็ไม่เป็นแนวตรง มีส่วนคดโค้งอยู่หลายตอน ด้วยเหตุที่รัฐบาลปล่อยให้เจ้าของที่ดินริมถนนบำรุงเมืองแต่ละแปลงสร้างอาคารตามใจตน อาคารบ้านเรือนที่ตั้งอยู่สองข้างถนนนั้นจึงขาดไร้ซึ่งระเบียบแบบแผน บางแปลงเป็นตึกแถว บ้างก็เป็นห้องแถวไม้ บ้างก็เป็นเรือนร้าน เป็นเพิง อาคารต่างๆ ทั้งไม่ได้ขนาดกันและเหลื่อมล้ำกัน หลายหลังปลูกถลำลึกเข้าไปในแนวถนน ทางการดำเนินการปรับปรุงถนนบำรุงเมืองโดย ปรับแต่งเขตทางให้เป็นเส้นตรงได้แนวกับวัดสุทัศน์ และขยายถนนจากที่เคยกว้างเฉลี่ย 6 เมตรออกไปเป็น 9 เมตร[26] นอกจากนี้ ยังมีการรื้อถอนสิ่งปลูกสร้างสองฟากถนนออก และสร้างอาคารที่มีลักษณะเป็นตึกแถวก่ออิฐถือปูนสองชั้นขึ้นใหม่ตลอดแนวถนน ในเบื้องแรก ทางการดำเนินการรื้อสิ่งปลูกสร้างเดิมและประสงค์ให้เจ้าของที่ดินริมถนนบำรุงเมืองลงทุนปลูกตึกแถวกันเอง โดยกำหนดให้เจ้าของที่ดินต้องปลูกสร้างอาคารใหม่ตามแบบผังของหลวง[27] แบบผังตึกแถวของหลวงดังกล่าวมีพระยาราชสงครามเป็นผู้ออกแบบโดยนำแบบอย่างมาจากตึกแถวในประเทศฝรั่งเศส ซึ่งมีหน้าต่างยาว จึงโปร่งเหมาะกับภูมิอากาศของสยาม[28] อย่างไรก็ตาม ไม่ปรากฏว่ามีเจ้าของที่ดินรายใดดำเนินการตามความประสงค์ของทางการ ทั้งนี้เนื่องจาก ตึกแถวคูหาหนึ่งๆ หากจะสร้างตามแบบของหลวง ต้องลงทุนก่อสร้างเป็นเงินถึง 1,328 บาท เงินจำนวนนี้ถือว่าเป็นเงินก้อนใหญ่มากในสมัยนั้น เจ้าของที่ดินล้วนไม่มีกำลังทรัพย์เพียงพอ[29] เมื่อเป็นเช่นนี้ ทางการจึงต้องสร้างตึกแถวเองทั้งหมด เป็นจำนวน 558 คูหา หรือ 279 ห้อง เสียเงินลงทุนไปทั้งสิ้น 384,000 บาท[30] ตึกแถวก่อสร้างแล้วเสร็จ และเปิดให้เช่าได้ในปี ค.ศ. 1872

แม้ทางการจะเป็นผู้สร้างตึกแถว แต่ที่ดินก็ยังคงเป็นของเจ้าของเดิมอยู่ เท่ากับว่า เจ้าของที่ดินมีสิทธิเป็นเจ้าของตึกแถวบนที่ดินของตน ทางการยอมรับสถานะความเป็นเจ้าของดังกล่าว แต่สงวนไว้ว่าเจ้าของที่ดินจะมีสิทธิ์รับผลประโยชน์จากตึกแถวบนที่ดินของตนเต็มที่ก็ต่อเมื่อเจ้าของที่ดินได้ชำระเงินที่ทางการลงทุนก่อสร้างตึกแถวนั้นจนครบถ้วน หรืออีกนัยหนึ่ง ทางการทดลองจ่ายเงินค่าก่อสร้างตึกแถวให้เจ้าของที่ดินก่อน แล้วให้เจ้าของที่ดินผ่อนชำระเงินค่าก่อสร้างเป็นงวดๆ ไปจนครบ ในการนี้ ทางการจัดการเรื่องการผ่อนชำระดังกล่าวโดยการให้เจ้าพนักงานพระคลังข้างที่[31] ทำหน้าที่เป็นผู้จัดการให้เช่า และเก็บค่าเช่าห้องทุกห้องของตึกแถว ค่าเช่าห้องแถวถัวเฉลี่ย 8 บาทต่อห้อง[32] เจ้าพนักงานพระคลังข้างที่กำหนดหลักเกณฑ์ไว้ว่า รายได้ที่ได้รับจากค่าเช่านั้นจะจัดแบ่งออกเป็น 4 ส่วน โดยพระคลังข้างที่เก็บเข้าหลวง 3 ส่วน เพื่อชำระทุนที่ทางการออกค่าก่อสร้างตึกแถวให้ก่อน และส่วนที่เหลืออีกหนึ่งส่วนจัดส่งให้เจ้าของที่ดิน พระคลังข้างที่จะแบ่งรายได้ค่าเช่าตึกแถวเช่นนี้จนกว่าจะครบเงินทุนที่ทางการทดลองจ่ายไปแล้ว[33] จนถึงปี ค.ศ. 1892 พระคลังข้างที่เก็บค่าเช่าตึกแถวได้เป็นเงินรวมทั้งสิ้น 328,155 บาท 40 สตางค์ ด้วยเงินจำนวนนี้ พระคลังข้างที่ถือว่าคุ้มค่าการลงทุนแล้ว จึงออกประกาศคืนตึกแถวริมถนนบำรุงเมืองทั้งหมดให้แก่เจ้าของที่ดินในวันที่ 21 กันยายน ค.ศ. 1892[34]

---

[26] หอวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 5, มัดที่ 98/13, เลขที่ 985, "พระราชทานเรื่องขยายถนนและเรื่องซื้อขายตึก", ไม่ปรากฏ จ.ศ.

[27] หอวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 5, มัดที่ 98/13, เลขที่ 985, "พระราชทานเรื่องขยายถนนและเรื่องซื้อขายตึก", ไม่ปรากฏ จ.ศ.

[28] หจช. ร.5 ค. 4/3 ที่ 43/1486 "คำกราบบังคมทูลกรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย เสนาบดีกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ", (20 มิถุนายน ร.ศ. 122)

[29] หจช. ร. 5 น. 18.1 ข/8 ที่ 100/4820 "คำกราบบังคมทูลของกรมหลวงนเรศวรฤทธิ์ คอมมิตตีพระนครบาล", (31 สิงหาคม ร.ศ. 109)

[30] หจช. ร. 5 ค. 9.4/3 ที่ 228/111 "คำกราบบังคมทูลของกรมหมื่นนราธิปประพันธ์พงศ์ อธิบดีกรมพระคลังข้างที่", (23 กันยายน ร.ศ. 111)

[31] ในช่วงเวลานั้น ยังไม่มีกรมพระคลังข้างที่ ในฐานะหน่วยราชการหน่วยหนึ่ง แต่มีเจ้าพนักงานพระคลังข้างที่ทำหน้าที่ดูแลผลประโยชน์ให้กับพระมหากษัตริย์ กรมพระคลังข้างที่ถูกตั้งขึ้นเมื่อปี ค.ศ. 1890

[32] หจช. ร. 5 ค. 9.4/3 ที่ 228/111 "คำกราบบังคมทูลของกรมหมื่นนราธิปประพันธ์พงศ์ อธิบดีกรมพระคลังข้างที่", (23 กันยายน ร.ศ. 111)

[33] เสถียร ลายลักษณ์ และคณะ 2478: 45-48

[34] เรื่องเดียวกัน

การปรับปรุงถนนบำรุงเมือง นอกจากจะเป็นการจัดระเบียบพื้นที่บริเวณนั้นโดยตรงแล้ว ยังให้ประโยชน์ทางอ้อมแก่ถนนเจริญกรุงอีกด้วย อันถนนเจริญกรุงในสมัยแรกๆ นั้นมีผู้ใช้สอยน้อย พระราชปรารภในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ความตอนหนึ่งมีว่า *"ครั้นสร้างขึ้นแล้ว คนใช้ม้าทั้งไทยทั้งชาวนอกประเทศก็คน ใช้รถอยู่ก็เล่ม ใช้ก็ไม่เต็มสนน ใช้อยู่แต่ข้างหนึ่ง ก็ส่วนสนนอีกข้างหนึ่งก็ทิ้งตั้งเปล่าอยู่ไม่มีใครเดินม้าเดินรถเท้า ...ครึ่งหนึ่งของสนนเพราะไม่มีคนเดินคนใช้ก็ยับไปเสียก่อน หากว่าปีนี้ไม่มีฝน ถ้าฝนชุกก็เห็นจะยับไปมาก ฤาหญ้าก็จะขึ้นรกอยู่ค่างหนทาง..."*[35] กระทั่งต้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถนนก็ยังมีสภาพไม่ต่างกันนัก ตึกแถวริมถนนมีผู้เช่าน้อย การค้าซบเซา *"ที่ตึกแถวถนนเจริญกรุงยังร่วงโรย ตั้งการค้าขายไม่ติดขึ้นได้ เพราะเป็นที่ใหม่ ไม่เปนถิ่นที่เคยซื้อขายกัน ก็ทิ้งร้างว่างอยู่มีแต่จะทรุดโทรม..."*[36] ในสมัยเดียวกัน ถนนบำรุงเมืองกลับมีสภาพตรงข้าม ผู้คนพลุกพล่าน การค้าคึกคัก ตามรายถนนมีทั้งตลาดใหญ่ ชุมชนหนาแน่น และวัดสำคัญ ห้องแถวริมถนนมีผู้จับจองอยู่อาศัยค้าขายเต็ม เมื่อเป็นเช่นนี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงมีพระราชดำริว่า ในระหว่างการปรับปรุงถนนบำรุงเมืองนั้น การค้าขายย่อมต้องชะงักงันไปโดยปริยาย การณ์ดังกล่าว ในทางหนึ่งคือการเสียโอกาสทางเศรษฐกิจของย่านนั้น แต่ในอีกทางหนึ่งก็ถือได้ว่าเปิดโอกาสให้กับย่านอื่น ในเมื่อย่านเจริญกรุงยังซบอยู่ จึงสมควรโยกย้ายแหล่งค้าขายจากถนนบำรุงเมืองไปยังถนนเจริญกรุง เพื่อกระตุ้นให้เกิดกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่นั่น อันเป็นการขยายชุมชนออกไป ผลดีที่เกิดตามมาก็คือ การที่ตึกแถวของหลวงริมถนนเจริญกรุงที่ยังว่างอยู่มากมายมีคนมาเช่า *"บันดาผู้ที่เช่าที่ฤาเจ้าของที่ซึ่งตั้งค้าขายอยู่ในแถวถนนบำรุงเมืองนั้น ขอให้ผ่อนผันไปตั้งค้าขายที่ตึกหลวงตามถนนเจริญกรุง เปนอันช่วยทำนุบำรุง ให้การค้าขายเจริญ มีผู้คนชุมชนมากขึ้น..."*[37]

หลังจากการปรับปรุงฟื้นฟูถนนเหล่านี้ไม่นาน บริเวณริมถนนก็กลายเป็นย่านการค้าสำคัญของพระนคร สองฟากถนนเหล่านี้เต็มไปด้วยห้างร้านบริษัทใหญ่น้อยมากมาย ทั้งห้างใหญ่ๆ ของชาวยุโรป[38] ห้างของแขกเปอร์เซีย[39] และห้างของคนจีน[40] ซึ่งมักขายสินค้านอกมีราคา นอกจากนี้ ยังมีตึกสอนศาสนาคริสต์ โรงรับจำนำ โรงพิมพ์ และร้านค้าเล็กๆ

5.2.3 ถนนราชินีและถนนอัษฎางค์

ถนนราชินีและถนนอัษฎางค์ เป็นถนนตัดใหม่คู่แรกในสมัยรัชกาลที่ 5 ถนนทั้งสองถูกตัดขึ้นในราวปี ค.ศ. 1871 ซึ่งเป็นปีที่ 3 ของรัชสมัยและเป็นปีที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเสด็จกลับจากการประพาสสิงคโปร์และปัตตาเวีย อาณานิคมของชาติตะวันตก ระหว่างเสด็จประพาส พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทอดพระเนตรเห็นการทำถนนขนานลำคลองทั้ง 2 ฝั่งในชวา และประทับใจในทัศนียภาพที่ดูงดงาม เมื่อเสด็จกลับสยาม ทรงโปรดฯให้ทำตามอย่างในพระนคร โดยให้ปรับปรุงคลองคูเมืองเดิมด้วยการทำเขื่อนริมตลิ่งก่ออิฐถือปูนแข็งแรง ทำท่าน้ำสำหรับคนขึ้นลงได้สะดวก พร้อมกับทำท่าสำหรับช้างม้าลงอาบน้ำ และให้ตัดถนนขนานลำคลองทั้ง

---

[35] อ้างจาก ทองต่อ กลัวยไม้ ณ อยุธยา 2531: 30

[36] คำประกาศซึ่งพระยาอินทราธิบดีสีหราชรองเมือง รับพระราชโองการ ใน หอวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 5, มัดที่ 98/13, เลขที่ 985, "พระราชทานเรื่องขยายถนนและเรื่องซื้อขายตึก", ไม่ปรากฏ จ.ศ.

[37] พระราชดำริในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ใน หอวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 5, มัดที่ 98/13, เลขที่ 985, "พระราชทานเรื่องขยายถนนและเรื่องซื้อขายตึก", ไม่ปรากฏ จ.ศ.

[38] ถนนเจริญกรุงมี ห้างปิกเกนปั๊ก ห้างแอลยีริกันดี และห้าง ย.ร. อันเดร ถนนบำรุงเมืองมี ห้างแบดแมน ห้างปีโรซา เอฟ มามา และห้างซีปาปายา โน ปุโลส เป็นต้น

[39] ห้างใหญ่ๆ เช่น นาโดดาอุสมานไม ขายของฝรั่งจากนอก ส่วนห้างอื่นๆ ขายของแขกจำพวกเสื้อผ้า ของใช้เบ็ดเตล็ดอย่างดีมีราคา

[40] ขายเครื่องลายคราม เครื่องลายสี แจกันใหญ่ๆ กระถางใหญ่ๆ ใบชาจีน และเครื่องตั้งโต๊ะบูชาแบบจีน

สองฝั่ง ถนนราชินีตัดทอดขนานไปตลอดฝั่งตะวันตกของลำคลอง ส่วนถนนอัษฎางค์ทอดขนานฝั่งตะวันออกของลำคลองจากปากคลองตลาดไปสุดใกล้คลองหลอดสายเหนือ[41] ส่วนหนึ่งของถนนราชินีคือทางเล็กๆ ระหว่างถนนเจริญกรุงกับถนนบำรุงเมืองที่สร้างขึ้นตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 เพื่อเป็นทางเลี่ยงพื้นที่ท้องสนามไชย (อ่านเพิ่ม 4.2) ถนนทั้งสองก่อสร้างโดยเทคนิควิธีสมัยใหม่ที่เรียกว่า 'เขื่อนอิฐถนนรถ' ซึ่งเป็นเทคนิคก่อสร้างตามแบบอย่างถนนในเมืองอาณานิคม[42] ถนนแบบดังกล่าวสร้างขึ้นเพื่อรองรับรถม้า โดยก่ออิฐกั้นเป็นคันขอบทางทั้งสองข้าง แล้วเอาดินหรือทรายอัดตรงกลาง ทำให้กึ่งกลางนูนเป็นหลังเต่า จากนั้นก็ปูผิวหน้าด้วยแผ่นหินหนารูปสี่เหลี่ยมขนาดใหญ่ ที่ขอบสองข้างของถนนมีการขุดรางสำหรับการระบายน้ำ[43] การตัดถนนเลียบคลองนั้น นอกจากจะมุ่งเสริมทัศนียภาพแก่พระนครและเอื้อประโยชน์ด้านการจราจรทางบกแล้ว ยังเป็นกุศโลบายอย่างหนึ่งในการปรับเปลี่ยนค่านิยมและพฤติกรรมของชาวพระนคร จากที่เคยชินกับการเดินทางและใช้ชีวิตตามลำน้ำให้หันมาทำกิจกรรมเหล่านี้บนบก ในแง่การสัญจร ถนนจะได้เปรียบลำคลองในช่วงฤดูแล้ง เนื่องจากในฤดูแล้ง น้ำในลำคลองมักแห้งขอด ทำให้การเดินเรือเต็มไปด้วยความยากลำบาก การทำถนนขนานไปกับลำคลองคือการเสนอทางเลือกให้ชาวพระนครได้ลองเดินทางทางบก ครั้นเมื่อชาวพระนครได้เดินทางทางบกบ่อยครั้งเข้า ก็จะเกิดการคุ้นชิน กระทั่งเปลี่ยนค่านิยมและพฤติกรรมมานิยมการใช้ถนนมากขึ้นได้[44]

5.3 โครงข่ายถนนพระนครชั้นนอกชีกเหนือ

แม้พื้นที่พระนครชั้นนอกชีกเหนือจะเปลี่ยนจากการเป็นย่านชานพระนครมาเป็นส่วนหนึ่งของพระนครตั้งแต่ต้นทศวรรษ 1850 เมื่อมีการขุดคลองผดุงกรุงเกษมขยายเขตพระนครออกไปทางตะวันออก แต่ในช่วงกว่าสามทศวรรษถัดมา พื้นที่นี้กลับไม่ใคร่มีชุมชนขยายเข้าไปตั้งถิ่นฐานในบริเวณที่ห่างจากลำน้ำเท่าใดนัก และมีสภาพเป็นสวนเป็นนาเป็นส่วนใหญ่ ชุมชนหนาแน่นยังคงกระจุกอยู่ตามแนวแม่น้ำเจ้าพระยา คลองผดุงกรุงเกษม คลองรอบกรุงและคลองมหานาค สาเหตุประการหนึ่งที่เป็นเช่นนี้ก็เนื่องจากบริเวณดังกล่าวไม่มีเส้นทางสัญจรเข้าถึงได้โดยสะดวก

5.3.1 โครงข่ายถนนที่สร้างในทศวรรษ 1880

ด้วยความขัดสนเรื่องงบประมาณ แทบไม่มีการตัดถนนใหม่ในพระนครในช่วงต้นรัชกาลที่ 5 นับแต่ปีที่ขึ้นครองราชย์ในปลายทศวรรษ 1860 ถึงกลางทศวรรษ 1880 มีถนนตัดใหม่เพียง 2 สายเท่านั้นคือ ถนนราชินี และถนนอัษฎางค์ กระทั่งย่างเข้าปลายทศวรรษ 1880 เมื่อสถานทางการเงินของรัฐดีขึ้น โครงการตัดถนนใหม่จึงเริ่มขึ้นอีกครั้ง ในตอนนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดฯ ให้กรมพระนครบาล[45]ตัดถนนขึ้น 4 สาย ได้แก่

1. ถนนพฤฒิบาศ (ถนนตลาด หรือถนนนางเลิ้ง ปัจจุบันคือถนนนครสวรรค์)
2. ถนนสามเสน
3. ถนนกรุงเกษม

---

[41] สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ 2522: 169

[42] สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ 2522: 169

[43] หจช. ส.พ. เล่ม 2, พระราชหัตถเลขา ถึงคอมมิตตี กรมพระนครบาล, ที่ 191/49 จ.ศ. 1249, หน้า 1535

[44] เกื้อกูล ยืนยงอนันต์ 2520: 73-74

[45] หลังปี ค.ศ. 1892 คือกระทรวงนครบาล

4. ถนนหน้าวัดรังษี[46] (ปัจจุบันคือส่วนหนึ่งของถนนพระสุเมรุ)

ถนนสามสายแรกล้วนวางแนวอยู่ในพื้นที่พระนครชั้นนอกซีกเหนือ มีเพียงถนนหน้าวัดรังษี เท่านั้นที่ทอดตัวอยู่ภายในเขตกำแพงพระนคร

'ถนนพฤฒิบาศ' เริ่มต้นจากประตูยอดพฤฒิบาศข้างป้อมมหากาฬ ทอดไปทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ไปสิ้นสุดที่ริมคลองผดุงกรุงเกษม ตรงวัดโสมนัสวรวิหาร มีความยาว 1.2 กิโลเมตร[47] 'ถนนสามเสน' ตั้งต้นจากปลายด้านเหนือของถนนพระจันทร์เสี้ยวตรงหน้าบ้านพระยานรรัตน์ราชมานิตย์ (โต มานิตยกุล) ริมคลองรอบกรุง มุ่งขึ้นเหนือ ไปจรดคลองผดุงกรุงเกษม มีความยาว 950 เมตร[48] 'ถนนหน้าวัดรังษี' เริ่มต้นจากประตูยอดพฤฒิบาศ ทอดขนานไปตามแนวกำแพงพระนคร ผ่านหน้าวัดรังษีสุทธาวาส ไปสิ้นสุดที่ถนนพระจันทร์เสี้ยว มีความยาว 825 เมตร[49] ถนนสายนี้ตัดทับส่วนหนึ่งของทางรอบพระนครเดิม ซึ่งมีมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 ถนนกรุงเกษม ตัดเลียบฝั่งตะวันออกของคลองผดุงกรุงเกษม ระหว่างปลายถนนพฤฒิบาศ กับปลายถนนสามเสน[50] มีความยาวประมาณ 1.7 กิโลเมตร

เป็นที่น่าสังเกตว่า ถนนสี่สายดังกล่าวล้วนเป็นถนนสายสั้นๆ ทั้งสิ้น ซึ่งต่างจากการตัดถนนในครั้งรัชกาลที่ 4 ที่ถนนสายใหม่ๆ ไม่ว่าจะเป็นถนนตรง ถนนเจริญกรุง ถนนบำรุงเมืองหรือถนนเฟื่องนคร จะถูกตัดเป็นสายยาว แม้ในขั้นวางแผน เสนาบดีกรมพระนครบาลได้นำความกราบบังคมทูลพิจารณาให้ตัดถนนสามเสนทอดยาวไปจนถึงคลองสามเสน แต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระบรมราชานุญาตให้ดำเนินการได้เพียงแค่ช่วงระหว่างคลองรอบกรุงกับคลองผดุงกรุงเกษมเท่านั้น ส่วนถนนกรุงเกษมก็มีแผนจะตัดเลียบตลอดฟากตะวันออกของคลองผดุงกรุงเกษม แต่การก่อสร้างขั้นแรกก็จำกัดอยู่แต่เฉพาะแนวคลองข้างเหนือเท่านั้น[51] ที่เป็นเช่นนี้เพราะในยามนั้น สถานะทางการเงินของรัฐบาลยังฝืดเคือง รายได้ของรัฐบาลไม่มาก แต่มีภาระต้องใช้จ่ายในการก่อสร้างโครงสร้างพื้นฐานของประเทศมากมาย การตัดถนนช่วงที่เหลือจึงเป็นอันต้องรอไว้ก่อน[52] โครงการตัดถนนกรุงเกษมส่วนที่เหลือเดินหน้าอีกครั้งในปี ค.ศ. 1892 และสร้างเสร็จในปี ค.ศ. 1898 มีความยาวรวม 4.5 กิโลเมตร ส่วนโครงการตัดถนนสามเสนช่วงที่เหลือ เริ่มต้นอีกครั้งราวปี ค.ศ. 1898 และสร้างเสร็จในปี ค.ศ. 1905 (อ่านเพิ่มเกี่ยวกับถนนสามเสน 6.1) นอกจากนี้ ถนนพฤฒิบาศ ซึ่งทอดตัวระหว่างประตูยอดพฤฒิบาศข้างป้อมมหากาฬกับริมคลองผดุงกรุงเกษมตรงวัดโสมนัสวรวิหาร ได้รับการต่อขยายในปลายทศวรรษ 1890 เมื่อมีการสร้างสวนดุสิตและโครงข่ายถนนชานพระนครด้านเหนือ โดยตัดข้ามคลองผดุงกรุงเกษมไปบรรจบถนนคอเสื้อ ซึ่งเป็นถนนสายที่อยู่แนวใต้สุดในโครงข่ายถนนชานพระนครด้านเหนือ (อ่านเนื้อหาเกี่ยวกับโครงข่ายถนนชานพระนครซีกเหนือใน 6.1)

จากการตัดถนนทั้งสี่สายดังกล่าว โครงข่ายถนนที่มีแต่สมัยรัชกาลที่ 4 ซึ่งเดิมหนาแน่นเฉพาะในเขตพระนครชั้นในและแตกสาขาออกไปเฉพาะซีกใต้ของพระนคร ได้เริ่มแผ่ขึ้นเหนือ ถนนพฤฒิบาศและถนนสามเสนมีลักษณะเป็นทาง

---

[46] ชื่อนี้เป็นชื่อที่ใช้เรียกเพื่อความเข้าใจในการศึกษานี้เท่านั้น ไม่ปรากฏหลักฐานชี้ชัดว่า ถนนสายนี้เมื่อแรกสร้างถูกเรียกขานว่าอย่างไร

[47] หอวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 5, เลขที่ 357, ไม่ปรากฏ จ.ศ. "เรื่องจะตัดทำถนนตั้งแต่ประตูยอดต้นมะขาม ไปตามริมวัดโสมนัส ตลอดไปตามคันคลองเปรม"

[48] ยิ้ม ปัณฑยางกูร 2482: 53

[49] ยิ้ม ปัณฑยางกูร 2482: 28

[50] หจช. สมุดพิเศษของพระอินทราธิบดีสีหราชรองเมือง เล่ม 2 จ.ศ. 1238-1240 หมวดที่ 8 "ว่าด้วยเรื่องที่เกี่ยวแก่ถนน" พระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึง กรมหมื่นภูธเรศธำรงศักดิ์ เสนาบดีกระทรวงนครบาล, ที่ 40/46, จ.ศ. 1246, หน้า 1536

[51] หจช. ร.5 น. 18.1/67 "รายงานกระทรวงนครบาล"

[52] หจช. ส.พ. เล่ม 4, จ.ศ. 1240-1241 คำกราบบังคมทูลของพระยาอินทราธิบดีสีหราชรองเมือง เจ้าหน้าที่กรมพระนครบาล, หน้า 269

รัศมีพุ่งออกสู่ชานพระนครแถบเหนือ ตัดผ่านพื้นที่เรือกสวนระหว่างคลองรอบกรุงและคลองผดุงกรุงเกษม โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ถนนสามเสนนั้นเป็นส่วนต่อขยายของถนนจักรพงษ์ ทางรัศมีที่มีมาแต่สมัยรัชกาลที่ 1 ถนนหน้าวัดรังษี ซึ่งปลายข้างหนึ่งจรดจุดเริ่มถนนพฤฒิบาศ ขณะที่ปลายอีกข้างจรดจุดเริ่มถนนสามเสน เชื่อมโยงปลายด้านใต้ของถนนทั้งสองไว้ด้วยกัน ส่วนถนนกรุงเกษม ซึ่งปลายข้างหนึ่งจรดจุดปลายถนนพฤฒิบาศ ขณะที่ปลายอีกข้างจรดจุดปลายถนนสามเสน ก็เชื่อมโยงปลายด้านเหนือของถนนทั้งสองไว้ด้วยกัน ถนนพฤฒิบาศและถนนสามเสน เป็นถนนสายแรกๆ ที่เอื้อให้กับการขยายตัวของชุมชนเมืองบนบกทางตอนเหนือของพระนคร ถนนเหล่านี้เมื่อสร้างเสร็จถูกใช้เป็นทั้งทางสัญจรของราษฎรระหว่างชานพระนครกับในพระนคร และแหล่งค้าขายที่ชาวสวนนำผลผลิตจากสวนของตนออกมาตั้งขาย นานวันเข้า ผู้คนก็เข้ามาตั้งบ้านเรือน ร้านค้า แทนที่เรือกสวน กระทั่งที่สองฝั่งถนนกลายเป็นชุมชนไปตลอด

มีการพิจารณากันในหมู่ผู้ปกครองตั้งแต่ต้นว่า การตัดถนนชุดนี้นั้น นอกจากจะอำนวยประโยชน์แก่ประชาชนในแง่การสัญจรและการทำมาค้าขายแล้ว ยังก่อให้เกิดประโยชน์แก่รัฐโดยตรงอีกด้วย การเกิดชุมชนสองข้างถนน ทำให้ที่ดินของหลวงที่อยู่ตามแนวถนน ซึ่งเคยรกร้างไม่ได้ทำประโยชน์ กลับมีคุณค่าทางเศรษฐกิจขึ้นมา ด้วยมีศักยภาพที่จะเป็นที่ค้าขายและอยู่อาศัย ศักยภาพทางเศรษฐกิจดังกล่าวส่งให้ที่ดินมีราคาสูงขึ้น รัฐบาลสามารถหาประโยชน์จากการนี้ได้โดยการปลูกตึกแถว ห้องแถว และตลาดขึ้นตามริมถนน และให้ประชาชนเช่า อันจะสร้างรายได้ให้กับรัฐอย่างสม่ำเสมอทุกๆ ปี กรมหมื่นภูธเรศธำรงศักดิ์ เสนาบดีกรมพระนครบาลทรงระบุไว้เมื่อครั้งวางแผนตัดถนนพฤฒิบาศว่าถ้าที่ดินบริเวณตัดถนนเจริญขึ้นมาแล้ว รัฐบาลจะได้ผลประโยชน์มากขึ้น[53]

5.3.2 โครงข่ายถนนที่สร้างในทศวรรษ 1900

ในต้นทศวรรษ 1900 มีการสร้างถนนในพื้นที่พระนครชั้นนอกซึกเหนืออีก 5 เส้นทาง ได้แก่

1. ถนนราชดำเนินนอก
2. ถนนเทวียุรยาตร (ปัจจุบันคือถนนประชาธิปไตย)
3. ถนนวิสุทธิกษัตริย์
4. ถนนสนามควาย (หรือถนนสนามกระบือ ปัจจุบันคือถนนหลานหลวง)
5. ถนนดำรงรักษ์

ถนนราชดำเนินนอกเป็นถนนตัดใหม่ที่เริ่มสร้างในปี ค.ศ. 1899 ช่วงเวลาเดียวกับที่โครงการโครงข่ายถนนชานพระนครด้านเหนือเริ่มต้น แนวถนนตั้งต้นจากปลายด้านตะวันออกของถนนพฤฒิบาศ ริมคลองรอบกรุงแถวป้อมมหากาฬ[54] ทอดขึ้นเหนือผ่านตำบลบ้านหล่อ มุ่งไปทางป้อมหักกำลังดัสกรริมคลองผดุงกรุงเกษม[55] ตัดถนนกรุงเกษม แล้วข้ามคลองผดุงกรุงเกษม[56]ไปบรรจบกับปลายด้านใต้ของถนนเบญจมาศ (ปัจจุบันคือส่วนหนึ่งของถนนราชดำเนินนอก) ซึ่ง

---

[53] หอวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 5, เลขที่ 357, ไม่ปรากฏ จ.ศ. "เรื่องจะตัดทำถนนตั้งแต่ประตูยอดต้นมะขาม ไปตามริมวัดโสมนัส ตลอดไปตามคันคลองเปรม"

[54] สะพานข้ามคลองรอบกรุงตรงจุดนี้คือ 'สะพานผ่านฟ้าลีลาศ'

[55] ป้อมหักกำลังดัสกร เป็นหนึ่งในหกป้อมที่สร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 4 ในบรรดาป้อมทั้งหกดังกล่าว มีป้อม 5 ป้อม ได้แก่ ป้อมมหานครรักษา ป้อมหักกำลังดัสกร ป้อมปราบศัตรูพ่าย ป้อมทำลายปรปักษ์ และป้อมป้องปักปัจจึก ตั้งเรียงรายทางฟากตะวันตกจองคลองผดุงกรุงเกษม ส่วนป้อมอีกหนึ่งป้อมที่เหลือ คือ ป้อมปัจจามิตร ตั้งอยู่ฝั่งธนบุรี ในตำแหน่งใกล้ปากคลองผดุงกรุงเกษม

[56] สะพานข้ามคลองรอบกรุงตรงจุดนี้คือ 'สะพานมัฆวานรังสรรค์'

เป็นหนึ่งในโครงข่ายถนนชานพระนครชีกเหนือ ตรงหัวถนนราชดำเนินนอกซึ่งอยู่ริมคลองรอบกรุง เป็นที่ตั้ง 'สะพานผ่านฟ้าลีลาศ' ซึ่งทอดข้ามคลองรอบกรุงไปยังเขตกำแพงพระนคร เชื่อมโยงถนนราชดำเนินนอกกับถนนราชดำเนินกลางเข้าด้วยกัน (อ่านเพิ่มเกี่ยวกับถนนราชดำเนินนอกใน 7.1)

ถนนเทวียุรยาตรถูกตัดขึ้นในปี ค.ศ. 1899[57] พร้อมๆ กับถนนราชดำเนินนอก แนวถนนตั้งต้นจากริมคลองรอบกรุงตรงปลายด้านเหนือของถนนดินสอ ทอดขึ้นเหนือผ่านตำบลบ้านพานถม ไปบรรจบกับถนนกรุงเกษมที่ริมคลองผดุงกรุงเกษม จากจุดนี้มีสะพานข้ามคลองไปต่อเชื่อมกับปลายด้านใต้ของถนนดวงดาว ซึ่งเป็นถนนหนึ่งในโครงข่ายถนนชานพระนครชีกเหนือ (อ่านเพิ่มเติมได้ใน 6.2) ถนนเทวียุรยาตร วางตัวขนานไปกับถนนราชดำเนินนอกและถนนสามเสน และอยู่ประมาณกึ่งกลางระหว่างถนนทั้งสอง ถนนสายนี้ช่วยเปิดพื้นที่ระหว่างถนนราชดำเนินนอกกับถนนสามเสน ซึ่งกระทั่งปลายทศวรรษ 1890 ยังเป็นที่สวน ไม่มีถนนตัดผ่าน ผู้คนอยู่อาศัยเบาบาง

ถนนวิสุทธิกษัตริย์ ถูกตัดขึ้นในปี ค.ศ. 1904 เป็นถนนที่มีแนวอยู่ประมาณกึ่งกลางระหว่างคลองรอบกรุงกับคลองผดุงกรุงเกษม แนวถนนตั้งต้นจากถนนสามเสน ทอดไปทางตะวันออก เข้าตำบลบางขุนพรหมและตำบลบ้านพานถม ตัดถนนเทวียุรยาตร ผ่านหลังวัดมกุฏกษัตริย์ ไปสิ้นสุดที่ถนนราชดำเนินนอก 'ประกาศการสร้างถนนวิสุทธิ์กระษัตริย์' ระบุว่า การตัดถนนสายนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อเปิดพื้นที่ตำบลบางขุนพรหมและตำบลบ้านพานถม ให้ผู้คนเดินไปมาติดต่อกันได้สะดวก ต่อมาในปี ค.ศ. 1928 พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดฯ ให้ต่อขยายถนนจากวิสุทธิกษัตริย์ไปทางตะวันตก โดยเริ่มจากจุดที่ถนนบรรจบกับถนนสามเสน ทอดไปทางตะวันตกจนจรดแม่น้ำเจ้าพระยา

ถนนสนามควาย (ปัจจุบันคือถนนหลานหลวง) และถนนดำรงรักษ์ เป็นถนนที่ตัดผ่าเข้าไปในบริเวณที่เรียกว่า 'สนามควาย' หรือ 'สนามกระบือ' ก่อนการขุดคลองผดุงกรุงเกษม บริเวณดังกล่าวเป็นพื้นที่นอกพระนครที่ทางราชการใช้เป็นที่สำหรับเลี้ยงควายหลวง ด้วยเหตุนี้ ผู้คนจึงเรียกขานย่านนี้ว่า สนามควาย และวัดที่อยู่ในย่านก็ถูกเรียกว่า 'วัดสนามควาย' (ปัจจุบันคือ วัดสุนทรสุธาวาส หรือ วัดแค นางเลิ้ง) ครั้นเมื่อมีการขุดคลองผดุงกรุงเกษมเป็นคูเมืองชั้นนอก อาณาเขตพระนครได้ขยายออกไป สนามควายจึงกลายเป็นย่านหนึ่งในพระนคร เรียกว่า ตำบลสนามควาย ในปี ค.ศ. 1904 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดพระราชทานที่ดินชายคลองมหานาค ในตำบลสนามควาย ให้พระราชนัดดา ซึ่งเป็นพระราชโอรสของสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าจาตุรนรัศมี กรมพระจักรพรรดิพงศ์ 6 พระองค์[58] เพื่อสร้างวัง 6 วัง ถนนสนามควาย และถนนดำรงรักษ์ ถูกตัดขึ้นพร้อมๆ กับการสร้างวังทั้งหก ถนนสนามควายตั้งต้นจากปลายตะวันตกของถนนพฤฒิบาศ ทอดไปทางตะวันออก ตัดถนนกรุงเกษม ข้ามคลองผดุงกรุงเกษม ไปบรรจบกับปลายตะวันออกของถนนคอเสื้อซึ่งเป็นหนึ่งในโครงข่ายถนนชานพระนครชีกเหนือ จุดบรรจบกันของถนนทั้งสองอยู่ชิดแนวทางรถไฟสายเหนือพอดี ส่วนถนนดำรงรักษ์ ตั้งต้นที่เดียวกับถนนสนามควาย แต่เบี่ยงไปทางตะวันออกเฉียงใต้ เลียบฝั่งเหนือของคลองมหานาค ไปออกถนนกรุงเกษม วังทั้งหกของพระราชนัดดานั้น ตั้งอยู่ระหว่างถนนทั้งสอง โดยวัง 3 วังหันหน้าออกถนนสนามควาย ส่วนวังอีก 3 วังหันหน้าออกถนนดำรงรักษ์ วัง 3 วังแรกกับวัง 3 วังหลังหันหน้าออกคนละด้านและหันหลังชนกัน ถนนสนามควาย ต่อมาถูกเปลี่ยนชื่อเป็น 'ถนนหลานหลวง' เพื่อให้ระลึกถึงการเป็นสถานที่ตั้งวังทั้งหกของพระราชนัดดาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

---

[57] "ประกาศจัดที่สร้างถนนเทวียุรยาตร" ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 16 (วันที่ 1 ตุลาคม ร.ศ. 118) หน้า 389-392

[58] สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าจาตุรนรัศมี กรมพระจักรพรรดิพงศ์ เดิมประทับอยู่ ณ พระราชวังเดิม ต่อมาเมื่อโปรดพระราชทานพระราชวังเดิมให้จัดตั้งเป็นโรงเรียนนายเรือ จึงโปรดพระราชทานที่สร้างวังให้พระเจ้าหลานเธอทั้ง 6 พระองค์ดังกล่าว

ในต้นทศวรรษ 1900 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเปลี่ยนวิธีการลงทุนตัดถนนจากเดิมที่ใช้เงินงบประมาณแผ่นดิน หรือเงินพระราชทรัพย์ในการก่อสร้างและดูแลรักษา ไปเป็นการให้เจ้าของที่ดินซึ่งถือครองที่ดินตามริมถนนที่จะตัดผ่านช่วยกันออกทุนในการทำถนน ทรงเห็นว่า เมื่อมีถนนตัดผ่าน เจ้าของที่ดินเหล่านี้ย่อมได้รับประโยชน์จากราคาที่ดินที่เพิ่มสูงขึ้น และจากการที่ทำเลย่านนั้นมีคุณค่าทางเศรษฐกิจสูงขึ้น จึงสมควรที่เจ้าของที่ดินจะร่วมรับผิดชอบค่าใช้จ่ายที่เกิดขึ้นด้วย เว้นแต่ผู้ที่ต้องเสียที่ดินทั้งหมดจนไม่ได้รับประโยชน์ในการตัดถนน ควรได้รับเงินทดแทนที่ดินต้องสูญไป และบ้านเรือที่ต้องถูกรื้อถอนไป ในการนี้ ทรงโปรดฯ ให้ตราพระราชบัญญัติสร้างถนนหลวง รัตนโกสินทร์ศก 123 ขึ้น (อ่านเพิ่มเติมใน 5.1) ถนนในโครงข่ายถนนพระนครชั้นนอกซีกเหนือที่ตัดตามพระราชบัญญัติดังกล่าว ได้แก่ ถนนวิสุทธิกษัตริย์ ถนนสนามควาย และถนนดำรงรักษ์

5.4 โครงข่ายถนนพระนครชั้นนอกซีกใต้

ในปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 พื้นที่นี้มีการกระจายตัวของชุมชนและการตั้งถิ่นฐานไม่เสมอกัน บริเวณตอนบนมีชุมชนตั้งหลักแหล่งค่อนข้างเบาบาง ขณะที่บริเวณตอนล่างส่วนที่อยู่ใกล้กับแม่น้ำเจ้าพระยา ซึ่งเรียกกันแต่ดั้งเดิมว่า 'ย่านสามเพ็ง' มีชุมชนตั้งหลักแหล่งหนาแน่นมาก จนอาจถือได้ว่าเป็นบริเวณที่มีประชากรหนาแน่นที่สุดในพระนคร ย่านสามเพ็งเป็นหลักแหล่งชุมชนชาวจีนที่ใหญ่ที่สุด และเป็นศูนย์กลางการค้าที่สำคัญที่สุดของพระนคร

ในปลายทศวรรษ 1880 กรมหมื่นนริศรานุวัติวงศ์ เสนาบดีกระทรวงโยธาธิการได้เสนอแผนการก่อสร้างโครงข่ายถนนใหม่ทางด้านใต้ของพระนคร อันประกอบด้วยถนนจำนวน 18 สาย ตัดครอบคลุมพื้นที่ระหว่างถนนเจริญกรุงกับแม่น้ำเจ้าพระยา อย่างไรก็ตาม ไม่อาจระบุได้อย่างแน่ชัดว่า โครงข่ายถนนในพื้นที่ดังกล่าวอย่างที่เป็นอยู่ในปัจจุบันถูกสร้างขึ้นตามแบบที่ร่างไว้ในแผนการของกรมขุนนริศรานุวัติวงศ์หรือไม่ แม้หนังสือกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะระบุว่า ในเอกสารเสนอแผนการได้มีการแสดงแผนที่ แผนการดำเนินงาน และงบประมาณการก่อสร้างไว้ด้วยอย่างชัดเจน[59] แต่เอกสารเหล่านี้ได้สูญหายไปสิ้นแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นชอบกับแผนการก่อสร้างโครงข่ายถนนของกรมหมื่นนริศรานุวัติวงศ์ และทรงมีพระบรมราชานุญาตให้ดำเนินการต่อไปได้ โดยอาจมีการปรับเปลี่ยนแบบผังได้ตามความเหมาะสม

5.4.1 การตัดถนนใหม่ในย่านสำเพ็ง

กรมหมื่นนริศรานุวัติวงศ์ทรงถวายความคิดเห็นว่า ในระยะแรกสมควรให้ตัดถนน 4 สายในย่านสำเพ็ง และอีก 1 สายในย่านบ้านหม้อเสียก่อน แล้วจึงค่อยทยอยตัดถนนสายอื่นๆ ตามในภายหลัง ถนนที่จะตัดในย่านสำเพ็งได้แก่ ถนนเยาวราช ถนนราชวงศ์ ถนนอนุวงศ์ และถนนจักรวรรดิ 'ถนนเยาวราช' เป็นถนนที่ "*แทรกลงในระหว่างกลางแห่งถนนเจริญกรุงแลถนนสามเพ็ง ตั้งต้นแต่ป้อมมหาไชย ตัดไปทางตะวันออกเฉียงใต้เข้าบรรจบถนนเจริญกรุงตรงวัดสามจีน*"[60] หรือขยายความให้ชัดคือ แนวถนนตั้งต้นจากคลองรอบกรุงบริเวณตรงข้ามป้อมมหาชัย ทอดไปทางตะวันออกล้อไปกับแนวถนนเจริญกรุง และไปบรรจบกับถนนเจริญกรุงสายที่หักลงใต้ เขตทางมีความยาว 1,430 เมตร กว้าง 20

---

[59] หจช. เอกสาร ร.5 ยธ. 9/1 ที่ 169/7 กรมนริศรานุวัติวงศ์ กราบทูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ 22 พฤษภาคม ร.ศ. 111

[60] ราชกิจจานุเบกษา เล่มที่ 8 หน้า 410, ประกาศกรมโยธาธิการ วันที่ 30 มกราคม ร.ศ. 110 ลงนามโดย กรมขุนนริศรานุวัติวงศ์

เมตร ทำเป็นทางรถ 14 เมตร ทางคนเดินข้างละ 3 เมตร[61] ถนนเยาวราช แม้จะเป็นทางสายสั้นๆ แต่ก็กว้างขวางมาก เมื่อเทียบกับถนนสายอื่นๆ ที่ตัดก่อนหน้านี้ รัฐบาลจงใจให้ถนนสายนี้เป็นถนนสายสำคัญของย่าน 'ถนนจักรวรรดิ' เริ่มจากถนนเจริญกรุง มุ่งลงใต้ไปสิ้นสุดที่ริมแม่น้ำเจ้าพระยา 'ถนนราชวงศ์' ถัดจากถนนจักรวรรดิไปทางตะวันออก และมีแนวทอดขนานกันไป โดยเริ่มจากถนนเจริญกรุง ไปสิ้นสุดที่ริมแม่น้ำเจ้าพระยา 'ถนนอนุวงศ์' เริ่มจากถนนจักรวรรดิ ไปสิ้นสุดที่ถนนราชวงศ์ ส่วนถนนที่จะตัดในย่านบ้านหม้อได้แก่ 'ถนนบูรพา' ถนนสายนี้เป็นทางที่แยกออกจากถนนเจริญกรุงตอนใน มุ่งลงใต้ ไปสิ้นสุดที่ถนนบ้านหม้อซึ่งมีมาแต่สมัยรัชกาลที่ 1 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นดีด้วยกับกรมขุนนริศรานุวัติวงศ์ ดังพระราชกระแสความตอนหนึ่งว่า *"การคิดจะตัดถนนในหมู่สำเพ็งก่อนนั้นชอบแล้ว ให้ค่อยคิดค่อยจัดทำกันไปตามเงินที่จะมีทำได้"*[62] พร้อมกันนี้ พระองค์ทรงมีพระราชดำริให้เพิ่มเติมถนนเข้าไปอีกแนว เพื่อเชื่อมโยงถนนสายต่างๆ ในย่านสำเพ็งเข้าด้วยกัน ถนนสายดังกล่าวคือ 'ถนนทรงวาด' ซึ่งได้ชื่อจากการที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเสนอแนะเส้นทางโดยการวาดแนวถนนลงบนแผนที่ ถนนทรงวาดตั้งต้นจากถนนจักรวรรดิ ทอดขนานไปกับลำน้ำเจ้าพระยา ตัดผ่านถนนราชวงศ์ มุ่งต่อไปทางตะวันออก และไปบรรจบกับถนนเจริญกรุงสายที่มุ่งลงใต้ การก่อสร้างถนนชุดนี้เริ่มต้นในปี ค.ศ. 1891

ถนนสายใหม่ทั้ง 6 สาย เมื่อประกอบกับถนนสายเดิมในย่านนี้ อันได้แก่ ถนนเจริญกรุง ถนนบ้านหม้อ และถนนสามเพ็ง ก่อให้เกิดระบบถนนที่มีลักษณะตัดกันคล้ายตาตาราง โดยที่ถนนเจริญกรุง ถนนบ้านหม้อต่อถนนสามเพ็ง ถนนอนุวงศ์ และถนนทรงวาด ทอดเรียงกันในแนวตะวันออก-ตะวันตก ขณะที่ถนนบูรพา ถนนจักรวรรดิ และถนนราชวงศ์ ทอดเรียงกันในแนวเหนือ-ใต้ การตัดกันของถนนสองแนวนี้ทำให้เกิดสี่แยก หรือ 'แพร่ง' ขึ้นใหม่หลายจุด แพร่งที่เกิดขึ้นใหม่นี้ส่วนใหญ่ได้กลายเป็นทำเลทองของการค้าขายในย่าน แม้ลักษณะเส้นแนวจะไม่เหมือนตาตารางอย่างแท้จริง แต่ก็นับได้ว่า โครงข่ายถนนในย่านนี้เป็นแบบอย่างแรกๆ ของการออกแบบถนนอย่างเป็นระบบในพระนคร

รัฐบาลชี้แจงแก่สาธารณชนว่า การตัดถนนในย่านสำเพ็งและบ้านหม้อเป็นไปเพื่อคุณประโยชน์ของผู้คนในย่านและชาวพระนครทั่วไปที่ข้องเกี่ยวกับกิจธุระในย่าน ทั้งยังเป็นการส่งเสริมความเจริญแก่บ้านเมือง กรมหมื่นนริศรานุวัติวงศ์ เสนาบดีกรมโยธาธิการ ทรงแสดงความเห็นกราบบังคมทูลเมื่อเดือนมกราคม ค.ศ. 1891 ว่า *"ที่ใดเจริญอยู่ก็ควรรีบจัดการตัดถนนเสียโดยทันทีตามที่ควรจะทำได้ในปัจจุบันนี้ ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้าฯ ว่าไม่มีที่ใดเจริญมากกว่าแขวงสามเพ็ง ด้วยเปนทำเลค้าขายมีประโยชน์มากในที่นั้น แต่ประโยชน์ซึ่งมีในที่นั้นดูบกพร่องเหตุเพราะถนนมีน้อยและที่มีอยู่แล้วก็แคบเล็ก เป็นที่ขัดขวางทางไปมาของการค้าขาย ไม่พอแก่การเจริญซึ่งควรจะเกิดขึ้นได้อีกเปนอันมาก ..."*[63] กรมหมื่นนริศรานุวัติวงศ์ทรงคะเนว่า *"ถ้าทำถนนใหญ่เพิ่มเติมขึ้นอีก ที่ดินเหล่านั้นคงเจริญขึ้นอีกหลายสิบเท่าโดยไม่ต้องสงไสย..."* การตัดถนนช่วยเพิ่มศักยภาพทางเศรษฐกิจของที่ดินในย่านนั้น ถนนสายใหญ่ที่เชื่อมโยงเป็นระบบกับโครงข่ายถนนระดับเมืองย่อมดึงดูดกิจกรรมการค้าเข้าสู่ย่านมากขึ้น ผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจกระตุ้นให้เกิดการลงทุนและการซื้อขายแลกเปลี่ยนอสังหาริมทรัพย์ที่เพิ่มมากขึ้น สิ่งนี้ย่อมนำมาซึ่งการกระจุกตัวยิ่งขึ้นของกิจกรรมค้า การเพิ่มขึ้นของราคาที่ดินและค่าเช่า

---

[61] เรื่องเดียวกัน

[62] เรื่องเดียวกัน

[63] หจช. ร. 5 ยธ. 9/1 ที่ 470/23 "คำกราบบังคมทูลของกรมหมื่นนริศรานุวัติวงศ์ เสนาบดีกรมโยธาธิการ" (21 มกราคม ร.ศ. 110)

ประกาศกรมโยธาธิการว่าด้วยเรื่องการตัดถนนเยาวราช ซึ่งออกหลังจากการถวายความคิดเห็นของกรมหมื่นนริศรานุวัติวงศ์ไม่กี่วัน ระบุว่า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงมี *"พระราชประสงค์จะทรงอุดหนุนให้เป็นการเจริญแก่บ้านเมือง และเป็นประโยชน์แก่ชนทั้งหลายฝ่ายเดียว ...เหตุที่จะตัดถนนสายนี้โดยทรงพระราชดำริเห็นว่า พื้นที่แขวงสามเพ็ง เป็นทำเลที่ชุมชนไปมาค้าขายมาก แต่ทางไปมาลำบากเพราะแคบเล็ก ไม่สมกับประโยชน์ที่จะเกิดขึ้นได้ในที่นั้นอีกเป็นอันมาก..."*[64] คำประกาศของรัฐบาลฉบับนี้ มิเพียงแจ้งวัตถุประสงค์ในอันที่จะสร้างประโยชน์แก่มหาชนแล้ว หากยังเน้นย้ำด้วยว่า รัฐบาลไม่ประสงค์ที่จะเวนคืนที่ดินสองฟากถนนนอกเหนือไปจากพื้นที่ที่กันไว้เป็นเขตทาง *"...มักมีคำเล่าลือว่าที่ข้างถนนจะต้องเป็นของหลวงบ้าง จะสร้างตึกหลวงบ้าง ราษฎรซึ่งใจเบาก็มักพากันตกใจขายเสียโดยเร็ว แลราคาอย่างถูก โดยเข้าใจว่าจะซื้อเป็นของหลวงบ้าง หรือบางทีเข้าใจว่าชิงขายเสียก่อนถึงจะได้ราคาน้อยไม่สมควร ก็ยังดีกว่าที่จะต้องสูญเปล่าคราวต้องพระราชประสงค์บ้าง การเช่นนี้ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ประกาศมาให้ทราบทั่วกันว่า ...ไม่ได้ตัดถนนเพราะจะต้องพระราชประสงค์ที่สองข้าง อย่าให้ชนทั้งหลายตื่นตกใจ ...ขอให้เป็นที่เข้าใจทั่วกันว่า ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตัดทางไปในที่ของชนทั้งหลายแต่จำเพาะแนวถนน ไม่ต้องพระราชประสงค์ที่ใดในข้างถนนนี้..."*[65] นอกจากนี้ รัฐบาลยังแจ้งว่าจะพยายามกระทำการให้เกิดความเดือดร้อนแก่ราษฎรน้อยที่สุด *"...การที่จะตัดถนนใหญ่ไปในที่อันชนทั้งหลายได้ตั้งบ้านเรือนตึกร้านเป็นอันมากแล้วนี้ ย่อมเป็นทางที่เดือดร้อนอยู่บ้าง เพราะต้องรื้อตึกและเรือนที่มีราคามาก จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้กรมโยธาธิการตรวจทำแผนที่โดยละเอียด แล้วกะทางที่จะตัดถนนนั้นลงโดยหลบหลีกไม่ให้ถูกตึกแลเรือนซึ่งมีราคามาก ยกเสียแต่เป็นการจำเป็นที่ไม่มีทางหลบหลีก ...ตึกทั้งหลายซึ่งต้องในกรุยแนวถนนนั้น ถ้าตึกหลังใดยื่นล้ำเข้ามาในแนวกรุยถนนไม่กว่าวาหนึ่งแล้ว พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ยื่นในถนนได้ไม่ต้องรื้อ"*[66]

แม้รัฐบาลจะยืนยันในเจตนารมณ์เพื่อประโยชน์สาธารณะ ทว่าในอีกทางหนึ่ง รัฐบาลก็ได้แสวงหาผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจจากการตัดถนนไปพร้อมๆ กัน ในการดำเนินการตัดถนนย่านสามเพ็งและบ้านหม้อ รัฐบาลกระทำการตามที่ได้มีประกาศไว้อย่างจริงจัง กล่าวคือ ไม่มีการการเวนคืนที่ดินเกินกว่าที่จำเป็นต้องใช้เป็นทางสัญจร กระนั้นก็ตาม รัฐบาลยังสามารถเข้าถือครองที่ดินริมถนนนอกเขตทางเป็นจำนวนมากได้อยู่ดี ทั้งนี้โดยผ่านการดักซื้อที่ดินตามแนวถนนไว้ล่วงหน้าก่อนที่จะดำเนินการตัดถนน ในปลายทศวรรษ 1880 หลังจากที่แผนการตัดถนนย่านสามเพ็งและบ้านหม้อมีความชัดเจน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดฯ ให้กรมพระนครบาลจัดซื้อที่ดินตามแนว 2 ข้างของเขตทาง ลึกเข้าไปจากริมเขตประมาณข้างละ 14 เมตร แล้วสร้างตึกแถว 2 ชั้นขึ้นบนที่ดินนั้น[67] ระหว่างกระบวนการจัดซื้อที่ดิน กรมหมื่นนเรศรวรฤทธิ์ เสนาบดีกรมพระนครบาล ทรงกราบบังคมทูลถวายความเห็นครั้งหนึ่งว่า *"...ถ้าที่ใดราคาถูกควรจัดซื้อได้จะได้ซื้อเสีย เพราะการซื้อ ถ้าซื้อทีละน้อยๆ ไปราคาจะได้เยา ถ้าซื้อทีเดียวมากๆ เจ้าของทราบเหตุความมุ่งหมาย ก็จะตั้งเอาราคาแรงขึ้น..."*[68]

---

[64] ราชกิจจานุเบกษา เล่มที่ 8 หน้า 410, ประกาศกรมโยธาธิการ วันที่ 30 มกราคม ร.ศ. 110 ลงนามโดย กรมหมื่นนริศรานุวัติวงศ์

[65] เรื่องเดียวกัน

[66] เรื่องเดียวกัน

[67] หจช. ร.5 18.1 ข/8 "พระสุธรรมไมตรี กราบบังคมทูลพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นนเรศรวรฤทธิ์ คอมมิตตี บังคับการสิทธิขาดในกรมพระนครบาล" (22 สิงหาคม ร.ศ. 103)

[68] หจช. ร.5 น.18/1 เบ็ดเตล็ดเรื่องต่างๆ "คำกราบบังคมทูลของกรมหมื่นนเรศรวรฤทธิ์ คอมมิตตีกรมพระนครบาล" (15 เมษายน ร.ศ. 109)

5.4.2 ความยุ่งยากในการตัดถนนใหม่ย่านสำเพ็ง

โครงการตัดถนนย่านสามเพ็ง กินเวลายาวนานกว่าที่ควรจะเป็นมาก ดังที่กล่าวไว้ก่อนหน้า รัฐบาลเริ่มก่อสร้างถนน 5 สายในย่านทั้งสองก่อนในปี ค.ศ. 1891 แต่ยังไม่ทันที่ถนนเหล่านี้จะแล้วเสร็จ รัฐบาลก็เริ่มสร้างถนนสายอื่นๆ ในย่านและย่านใกล้เคียงอีกหลายสาย เช่น ถนนพลับพลาไชย ถนนหลวง ถนนพาหุรัด ถนนวรจักร ไปพร้อมๆ กัน อย่างไรก็ตาม กระทั่งสิ้นทศวรรษ 1890 แทบไม่มีถนนสายใดเลยที่เริ่มสร้างในทศวรรษนี้สำเร็จสมบูรณ์ตลอดสาย[69] จนล่วงเข้าต้นทศวรรษ 1900 หรือปลายรัชกาลที่ 5 นั่นเองกว่าถนนทุกสายจะแล้วเสร็จ ความล่าช้านี้มีที่มาจากการที่ราษฎรเป็นจำนวนมากขัดขืนหรือประวิงเวลาที่จะย้ายบ้านเรือนของตนออกจากเขตพื้นที่กำหนดเวนคืนทำถนนเป็นสำคัญ[70] อันย่านสามเพ็งและบ้านหม้อนั้นเป็นแหล่งชุมชนหนาแน่นแต่เดิม พื้นที่ย่านเต็มไปด้วยอาคารบ้านเรือนมากมายตั้งประชิดกันอย่างแออัด การจะตัดถนนผ่าเข้าไปในย่านย่อมหมายถึงผู้คนจำนวนมากต้องย้ายออกไป และอาคารบ้านเรือนนับพันหลังต้องถูกรื้อถอน ด้วยธรรมเนียมการเวนคืนกำหนดว่าเจ้าของอาคารบ้านเรือนในเขตทางที่ถูกเวนคืนนอกจากจะไม่ได้รับค่าชดเชยในการสูญเสียที่ทำกินอยู่อาศัยแต่เดิมแล้ว ยังต้องจ่ายค่ารื้อถอนเองอีกด้วย ปัญหาติดขัดในการตัดถนนจึงบังเกิดขึ้นเมื่อราษฎรเป็นจำนวนมากไม่มีทุนทรัพย์เพียงพอสำหรับเป็นค่าใช้จ่ายในการรื้อถอนบ้านเรือนของตน

ในฐานะเสนาบดีกรมพระนครบาล กรมหมื่นนเรศรวรฤทธิ์ทรงตระหนักถึงปัญหานี้ตั้งแต่ปีแรกๆ ของการดำเนินการโครงการตัดถนนในย่านสามเพ็งและบ้านหม้อ จึงทรงพยายามหาทางออกที่เหมาะสมเพื่อผลักดันให้โครงการลุล่วงไปได้ ในการนี้ พระองค์ทรงกราบบังทูลเสนอให้ปรับเปลี่ยนแนวทางปฏิบัติเรื่องการเวนคืนที่ทำถนนเสียใหม่ สาระสำคัญของการปรับเปลี่ยนอยู่ที่การกำหนดให้รัฐบาลจ่ายค่าชดเชยแก่ครัวเรือนราษฎรผู้ต้องสูญเสียที่ดินและบ้านเรือนของตนเพราะการเวนคืน ในเชิงหลักการและเหตุผล กรมหมื่นนเรศรวรฤทธิ์ทรงอ้างอิงข้อความในพระราชกำหนดเก่าของกรมพระนครบาล สมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ว่า *"ที่ดินเปนของพระเจ้าแผ่นดิน ราษฎรเปนแต่ผู้อาไศรยอยู่ เมื่อจะสร้างป้อม กำแพงพระนคร และถนนซึ่งเปนประโยชน์เพื่อแผ่นดินแล้วไม่ต้องออกเงินหลวงซื้อ เปนแต่เสียค่าหลังคาเรือนให้..."*[71] จากเนื้อความในพระราชกำหนดเก่านี้ ทรงชี้ให้เห็นว่า เดิมทีนั้น เมื่อมีการเวนคืน รัฐบาลต้องชดใช้ค่ารื้อถอนบ้านเรือนให้แก่ครัวเรือนในพื้นที่ที่ถูกเวนคืน อย่างไรก็ตาม ข้อปฏิบัติดังกล่าวถูกลืมเลือนไปในกาลต่อมา กรมหมื่นนเรศรวรฤทธิ์ทรงอธิบายว่าที่เป็นเช่นนี้เพราะ *"เมื่อไล่ที่ทำถนนนานๆ มีครั้งหนึ่ง ธรรมเนียมที่ใช้ค่าหลังคาเรือนนั้นก็เลยสูญ เพราะเจ้าของที่ที่ถูกไล่ไม่เข้าใจในพระราชกำหนดไม่ได้ร้องทวงถาม ฝ่ายเจ้าพนักงานที่ทราบเหตุก็นิ่งๆ เฉยๆ เสียทีจะเห็นเสียว่า พระราชทรัพย์หลวงไม่ต้องออกแล้ว เปนการดี ธรรมเนียมอันนี้จึงได้หมดสูญไป จึงกลับเปนธรรมเนียมให้พากันเข้าใจว่า ถ้าที่ผู้ใดถูกทำถนนแล้ว ต้องเสียที่เปล่า แลต้องรื้อสิ่งของที่อยู่ ในที่นั้นไปจากที่*

---

[69] หจช. เอกสาร ร.5 ยธ. 9/1 ที่ 9/3 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ถึงกรมหมื่นพิทยาลาภพฤฒิชาดา สำเนาการประชุมเมื่อวันที่ 4 มิถุนายน ร.ศ. 117 และ หจช. ร.5 ยธ. 9/3 "สังเขปความเรื่องขัดข้องในการจัดที่ตัดถนน"

[70] หจช. ร.5 น. 46.4/2 ที่ 15/1661 "กรมหมื่นนเรศรวรฤทธิ์ คอมมิตตีบังคับการกรมพระนครบาล มีหนังสือถึง พระยาอินทราธิบดีสีหราชรองเมือง เจ้าหน้าที่ของกรมพระนครบาล" (4 มิถุนายน ร.ศ. 109), หจช. ร.5 น. 46.4/2 ที่ 43/3439 "กรมหมื่นนเรศรวรฤทธิ์ คอมมิตตีบังคับการกรมพระนครบาล มีหนังสือถึง พระยาอินทราธิบดีสีหราชรองเมือง เจ้าหน้าที่ของกรมพระนครบาล" (25 กรกฎาคม ร.ศ. 109), หจช. ร.5 น. 46.4/2 ที่ 105/8650 "กรมหมื่นนเรศรวรฤทธิ์ คอมมิตตีบังคับการกรมพระนครบาล มีหนังสือถึง พระยาอินทราธิบดีสีหราชรองเมือง เจ้าหน้าที่ของกรมพระนครบาล" (17 ธันวาคม ร.ศ. 109)

[71] หจช. ร.5 น. 18.1 ข/8 ที่ 51/5067 "คำกราบบังคมทูลของกรมหมื่นนเรศรวรฤทธิ์ คอมมิตตีกรมพระนครบาล" (30 สิงหาคม ร.ศ. 110)

โดยเปล่าด้วย..." อีกทั้ง เมื่อตัดถนนไปแถวใด "*ที่ริมถนนนั้นกลับมีราคาขึ้น เจ้าของที่ทั้งปวงเกิดผลประโยชน์ ส่วนผู้ที่ถูกตัดถนนทั้งหมดไม่มีเหลือนั้นก็มีแต่น้อยราย จึ่งไม่มีเสียงเดือดร้อนเปนความปรากฏดังขึ้น...*"[72]

5.4.3 แนวนโยบายการตัดถนนใหม่

เพื่อให้แนวทางปฏิบัติใหม่ของการเวนคืนที่ดินได้รับการดำเนินการอย่างเป็นรูปธรรม กรมหมื่นนเรศรวรฤทธิ์ทรงเสนอร่างพระราชกำหนดการตัดถนน ซึ่งนอกจากจะกำหนดให้รัฐบาลจ่ายค่าชดเชยทรัพย์สินที่ราษฎรต้องสูญเสียไปจากการเวนคืน อันได้แก่ ที่ดิน สิ่งปลูกสร้าง และพืชเศรษฐกิจแล้ว ยังวางหลักเกณฑ์การจ่ายค่าชดเชยที่แน่นอนด้วย เช่น ในกรณีที่ที่ดินแปลงหนึ่งๆ ถูกเวนคืนทำเป็นถนนทั้งหมดหรือเหลือส่วนอยู่เพียงเล็กน้อย จนเจ้าของที่ไม่อาจนำเอาไปใช้ประโยชน์ใดๆ ได้ รัฐบาลจะจ่ายเงินชดใช้แก่เจ้าของที่ดิน เป็นจำนวนเท่าราคาทุนเดิมที่เจ้าของได้ซื้อที่ดินนั้นมา ในกรณีที่ที่ดินถูกเวนคืนเพียงบางส่วน โดยที่ส่วนที่เหลือจากการเวนคืนยังทำประโยชน์ได้ รัฐบาลไม่ต้องจ่ายเงินชดใช้ใดๆ สำหรับอาคารบ้านเรือนที่จะต้องถูกรื้อถอน และพืชเศรษฐกิจที่ต้องตัดฟันทิ้ง รัฐบาลจะจ่ายค่าชดใช้ให้ตามพิกัด เช่น เรือนขัดแตะถือปูนมุงกระเบื้องให้เงินชดใช้ในอัตราห้องละ 2 บาท 2 อัฐ เรือนขัดแตะถือปูนมุงจากให้เงินชดใช้ในอัตราห้องละ 2 บาท ตึกบ้านเรือนให้เจ้าภาษี เจ้าพนักงานสรรพากร และกรมเมืองร่วมกันตีราคา ที่นา ที่สวน รวมทั้งต้นไม้ในนาในสวนนั้นๆ ให้กรมนาและกรมพระคลังสวนตีราคา ส่วนอาคารบ้านเรือนใดที่ปลูกอยู่ในที่หลวงโดยไม่เสียค่าเช่า หากต้องรื้อถอนเพราะถูกเวนคืน รัฐบาลไม่ต้องออกค่าชดใช้ใดๆ ให้เจ้าของ

ในเดือนมีนาคม ค.ศ. 1893 ที่ประชุมเสนาบดีพิจารณาร่างพระราชกำหนดของกรมหมื่นนเรศรวรฤทธิ์ และมีมติให้ระงับร่างกฎหมายฉบับนี้ไว้ก่อน เพื่อรอกฎหมายนัคราภิบาล (Municipal Laws) ที่ประชุมยังไม่เห็นความจำเป็นของกฎหมายฉบับดังกล่าว[73] ทั้งนี้เนื่องจาก กว่า 20 ปีนับแต่ต้นทศวรรษ 1870 ที่เริ่มมีการตัดถนนจริงจังในพระนคร กระทั่งถึงต้นทศวรรษ 1890 เหตุขัดข้องในการตัดถนนยังไม่ปรากฏเด่นชัดเท่าใดนัก ด้วยถนนที่ตัดในช่วงเวลานั้น มักไม่ได้ตัดผ่านชุมชนหนาแน่น หรือไม่ก็เป็นถนนสายสั้นๆ ที่ตัดทับตรอกทางเดินเท้าที่มีอยู่แต่เดิม พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงไม่เห็นด้วยกับร่างพระราชกำหนดของกรมหมื่นนเรศรวรฤทธิ์เช่นกัน ทรงมีพระราชวินิจฉัยว่าเนื้อหาของร่างกฎหมายละเลยประเด็นความชอบธรรมในการใช้จ่ายงบประมาณแผ่นดิน พระองค์ทรงชี้ว่า อันงบประมาณแผ่นดินนั้นเป็นเงินของคนทั้งประเทศ การจะทุ่มเทงบประมาณจำนวนมากให้กับการตัดถนน เพื่อประโยชน์ของคนเพียงย่านใดย่านหนึ่งในพระนครเท่านั้นจึงเป็นเรื่องไม่สมควร[74]

การที่ราษฎรขัดขืนไม่ยอมย้ายออกจากที่ดินที่ถูกเวนคืน นอกจากจะมีสาเหตุมาจากความขัดสนเรื่องค่าใช้จ่ายที่จะใช้ในการรื้อถอนอาคารบ้านเรือนและหาที่อยู่ใหม่แล้ว ยังเกี่ยวโยงกับนโยบายของกระทรวงโยธาธิการว่าด้วยการเลือกแนวเส้นทางตัดถนนอีกด้วย นโยบายที่ว่านี้คือ การมุ่งหลีกเลี่ยงการตัดถนนผ่านอาคารสถานใหญ่โตที่สร้างอย่างมั่นคงแข็งแรงด้วยการก่ออิฐถือปูน หรือวัสดุถาวร ซึ่งเจ้าของล้วนเป็นผู้มีฐานะดี กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิธาดา เสนาบดีกระทรวงโยธาธิการ ทรงแสดงความเห็นในปี ค.ศ. 1894 ว่า "*ตึกที่ราษฎรได้ออกทุนทรัพย์เปนอันมาก สร้างขึ้นในแผ่นดินแล้วก็นับว่าเปนของสำหรับแผ่นดินอยู่ชั่วกาลนาน เปนการเจริญแก่บ้านเมือง แลไม่เปนเชื้อแห่งอัคคีไภยด้วย*

---

[72] เรื่องเดียวกัน

[73] หจช. ร.5 ยธ. 9/3 "รายงานการประชุมเสนาบดีที่มุขกระสัน พระที่นั่งวิมานรัฐยา"

[74] หจช. ร.5 ยธ. 9/41 "รายงานประชุมเสนาบดี เรื่องที่ 6 พระราชบัญญัติน้ำทาง" (6 กรกฎาคม ร.ศ. 118)

เพราะผู้ที่ได้ลงทุนก่อสร้างขึ้นแล้วนั้น ถ้าภายหลังจะขัดสนลงก็ไม่สามารถจะรื้อถอนตึกนั้นไปได้ มีแต่ต้องขายให้ผู้อื่นต่อไป ของนั้นก็คงอยู่ในแผ่นดินนั้นเอง..."[75] ราษฎรจำนวนหนึ่งมองว่า นโยบายดังกล่าวไม่ยุติธรรม ในปี ค.ศ. 1894 ชาวตำบลตรอกเต้าเขียนจดหมายร้องทุกข์ กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า *"ด้วยที่ๆ ตำบลตรอกนั้น เจ้าพนักงานไปวัดตัดจะทำถนน วัดปักไม้หาตรงเปนยุติธรรมไม่ ถ้าถูกที่บ้านผู้มีบรรดาศักดิ์ เจ้าพนักงานก็ไม่ทำ กลับวัดปักใหม่ ถูกแต่ที่ราษฎรทั้งสิ้น ถนนก็หาตรงไม่ ภวกข้าพระพุทธเจ้า ได้รับความเดือดร้อนนัก เพราะจะอยู่อาไศรไม่มีๆ ก็ถูกตัดทำถนนหมด..."*[76] ในปี ค.ศ. 1896 ชาวบ้านแถวป้อมมหาไชย ถึงวัดไตรมิตร ซึ่งเข้าข่ายที่ที่ดินบ้านเรือนของตนต้องถูกเวนคืนไปทำถนนเยาวราช ได้ร้องทุกข์ผ่านกระทรวงนครบาลในทำนองเดียวกัน ชาวบ้านเหล่านี้ยังสำทับด้วยว่า ถ้าเจ้าพนักงานวัดที่ดินให้ตรงแล้ว แม้จะถูกที่บ้านเรือนจนหมดก็จะย้ายออกไป[77]

กรมหมื่นนเรศรวรฤทธิ์ ทรงเห็นว่าที่ชาวบ้านร้องเรียนนั้นชอบด้วยเหตุผล *"การกะที่ตัดถนนหลีกเลี่ยงตึกนั้น ไม่ยุติธรรม ถ้าทำถนนคดๆ เคี้ยวๆ ก็ควรจะให้เงินค่าที่ดิน ตามที่ได้ถวายร่างพระราชกำหนดตัดถนนไว้"*[78] แต่กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิชาดา ทรงแย้งว่า *"ถ้าจะตัดถนนให้ตรงจะถูกตึกมาก เสียทรัพย์สมบัติประชาชนมากด้วย ถ้าจะให้เงินทุนค่าที่ดินให้กับราษฎรก็จะเปลืองเงินหลวงมากขึ้น"*[79] ทรงย้ำว่า *"ตึกนั้นมีความแข็งแรงทนทาน ไม่สามารถรื้อย้ายถอนไปได้ ถือเป็นของสำหรับแผ่นดินนานเท่านาน เป็นสิ่งเชิดหน้าชูตา แสดงให้เห็นถึงความเจริญของบ้านเมือง"*[80] และยังทรงชี้ว่าที่ชาวบ้านท้วงติงเรื่องความไม่ยุติธรรมนั้นน่าจะเกิดจากความเข้าใจที่คลาดเคลื่อน *"ข้อที่ราษฎรกล่าวหาว่า ทำการไม่ยุติธรรมนั้น ก็เหนจะเพ่งเลงเอาว่า กรมที่จัดการเหนแก่สินจ้าง สินบนของผู้มีทรัพย์ เพื่อจะได้ผลประโยชน์ตนเท่านั้น ซึ่งได้ทำถนนให้คดงอเว้นตามชอบใจ หาคิดไปถึงกรมที่จัดการได้อุตสาหตรวจตราป้องกันเพื่อจะไม่ให้สิ่งที่เจริญแก่บ้านเมืองแล้ว ชุดโซมไปได้"*[81]

เจ้าของที่ดินบ้านเรือนที่อยู่ในเขตเวนคืนหลายรายเป็นคนในบังคับของชาวตะวันตก คนเหล่านี้ต้องการให้รัฐบาลสยามปฏิบัติต่อตนในเรื่องการเวนคืนเยี่ยงเดียวกับที่รัฐบาลตะวันตกปฏิบัติต่อประชาชนในประเทศอาณานิคม[82] จึงเรียกร้องให้รัฐบาลสยามจ่ายค่าชดใช้ให้กับตนอย่างเหมาะสม กงสุลของประเทศตะวันตก เช่น อังกฤษ ฝรั่งเศส โปรตุเกส ต่างให้การสนับสนุนข้อเรียกร้องดังกล่าวเป็นอย่างดี มีการยื่นหนังสือต่อกระทรวงการต่างประเทศ แจ้งให้รัฐบาลสยามจ่ายค่าชดใช้ตามราคาที่เจ้าของที่ดินในบังคับของตนกำหนด[83] ด้วยการหนุนหลังของกงสุลประเทศตะวันตก เจ้าของที่ดินที่เป็นคนในบังคับของชาวตะวันตกย่อมมีอำนาจมากที่จะต่อรองกับกระทรวงนครบาลซึ่งมีหน้าที่จัดหาที่ดินทำถนน เช่น กรณีการตัดถนนผ่านบ้านมะหมัดฮุเซน คนในบังคับของอังกฤษ ที่ดำบลสี่แยกคลองผดุงกรุงเกษม กงสุลอังกฤษกดดัน

---

[75] หจช. ร.5 ยธ. 9/3 สำเนาที่ 1539/17 "พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิชาดา เสนาบดีกระทรวงโยธาธิการ กราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นนเรศรวรฤทธิ์ เสนาบดีกระทรวงนครบาล" (10 ตุลาคม ร.ศ. 112)

[76] หจช. ร.5 ยธ. 9/3 "ราษฎรตำบลตรอกเต้า เขียนกราบบังคมทูลรัชกาลที่ 5 ว่าเจ้าพนักงานวัดตัดถนนไม่ยุติธรรม" (มีนาคม ร.ศ. 112)

[77] หจช. ร.5 ยธ. 9/8 "ราษฎร 13 คน เข้าชื่อกันยื่นเรื่องราวร้องทุกข์ต่อกรมหมื่นนเรศรวรฤทธิ์ เสนาบดีกระทรวงนครบาล ขอให้นำขึ้นกราบบังคมทูลพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว" (26 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 114- 30 พฤษภาคม ร.ศ. 114)

[78] สยมพร ทองสาริ 2526: 80 มีที่มาจาก หจช. ร.5 ยธ. 9/3 ที่ 41/10637 "จดหมายเหตุเรื่องที่ถูกตัดทำถนน รายงานประชุมเสนาบดีที่มุขกระสันพระที่นั่งวิมานรัฐยา" (4 มีนาคม ร.ศ. 112)

[79] เรื่องเดียวกัน

[80] เรื่องเดียวกัน

[81] หจช. ร.5 ยธ. 9/3 สำเนาที่ 1539/17 "จดหมายเหตุเรื่องที่ถูกตัดทำถนน รายงานประชุมเสนาบดีที่มุขกระสันพระที่นั่งวิมานรัฐยา" (4 มีนาคม ร.ศ. 112)

[82] หจช. ร.5 ยธ. 9/3 "สังเขปความเรื่องขัดข้องในการจัดที่ตัดถนน"

[83] หจช. ร.5 ค. 4.4/4 ที่ 27/2639 "คำกราบบังคมทูลของกรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิชาดา เสนาบดีกระทรวงโยธาธิการ" (8 กรกฎาคม ร.ศ. 116)

ให้รัฐบาลสยามจ่ายค่าชดเชยการเวนคืนแก่มะหมัดฮุเซน ด้วยการทำหนังสือผ่านกระทรวงต่างประเทศถึง 3 ครั้ง จนรัฐบาลสยามจำต้องจ่ายเงินชดเชยให้ตามที่ขอ[84] ในบางกรณี คนในบังคับของชาวตะวันตกก็ดึงดันไม่ยอมย้ายไปไหน เช่นกรณีการตัดถนนพลับพลาไชยซึ่งมีแนวผ่านตึกเม่นสูน ที่เจ้าของที่ดินและตึกเป็นคนในบังคับของฝรั่งเศส รัฐบาลสยามไม่สามารถรื้อตึกและตัดถนนทับที่ดินที่เป็นที่ตั้งของตึกได้ เพราะเจ้าของไม่ยินยอม รัฐบาลจำต้องเบี่ยงแนวถนนเลี่ยงตึกเม่นสูน จึงจะสามารถตัดถนนพลับพลาไชยไปจรดกับถนนเจริญกรุงได้[85]

สรุปท้ายบท

การบริหารจัดการการตัดถนนในสมัยรัชกาลที่ 5 มีแนวทางและกระบวนการเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอนับแต่ต้นถึงปลายรัชกาล การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นเป็นผลมาจากการปฏิรูประบบราชการของสยามให้เป็นระบบระเบียบตามอย่างตะวันตก รวมทั้งการปรับวิธีการเพื่อสนองต่อปัญหาอุปสรรคเฉพาะหน้าที่รัฐบาลต้องเผชิญในระหว่างการตัดถนน ในช่วงสี่ทศวรรษของรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สาระสำคัญของการเปลี่ยนแปลงคือ การตั้งหน่วยงานรับผิดชอบเรื่องการตัดถนนอย่างเป็นกิจจะลักษณะ ในช่วงแรก หน่วยงานที่ทำหน้าที่ดังกล่าวมี 3 หน่วยงาน ทำงานประสานกัน ได้แก่ กรมโยธาธิการ (ภายหลังยกเป็นกระทรวงโยธาธิการ) กรมพระนครบาล (ภายหลังยกเป็นกระทรวงนครบาล) และกรมแผนที่ ต่อมาหน้าที่การตัดถนนในพระนครถูกโอนย้ายไปให้กรมสุขาภิบาลเพียงหน่วยงานเดียว นอกจากนี้ ยังมีการออกกฎหมายและกฎเกณฑ์ว่าด้วยการเวนคืนที่ดินและการชดเชยค่าที่ดินที่ถูกเวนคืน รวมถึงหลักการในการลงทุนสร้างถนน

โครงข่ายถนนในเขตกำแพงพระนครสมัยรัชกาลที่ 5 ประกอบด้วยถนน 2 กลุ่ม ได้แก่ 1) กลุ่มถนนที่ปรับปรุงให้เป็นถนนสมัยใหม่จากถนนเดิมที่มีมาก่อนรัชสมัย และ 2) กลุ่มถนนที่ตัดขึ้นใหม่ในรัชสมัย ถนนสายสำคัญที่ได้รับการปรับปรุง คือ ถนนเจริญกรุง ถนนบำรุงเมือง และถนนเฟื่องนคร การปรับปรุงถนนเหล่านี้นอกจากจะทำเพื่อฟื้นฟูและจัดระเบียบทางกายภาพ ยังเป็นการส่งเสริมกิจกรรมทางเศรษฐกิจอีกด้วย หลังจากการปรับปรุงฟื้นฟูถนนไม่นาน ย่านที่ถนนผ่านก็กลายเป็นแหล่งการค้าสำคัญของพระนคร ถนนที่ตัดใหม่อย่างถนนราชินีและถนนอัษฎางค์ ซึ่งตัดทอดขนานไปกับคลองคูเมืองเดิม เป็นถนนสายแรกๆ ในพระนครที่ถอดแบบมาจากถนนแบบตะวันตก ถนนทั้งสองทำหน้าที่ทั้งเสริมทัศนียภาพแก่พระนคร เอื้อประโยชน์ด้านการจราจรทางบกแล้ว และเป็นเครื่องมือในการปรับเปลี่ยนวิถีชีวิตของชาวพระนคร จากที่เคยชินกับการใช้ชีวิตในน้ำให้หันมาใช้ชีวิตบนบก

โครงข่ายถนนในเขตพระนครชั้นนอกสมัยรัชกาลที่ 5 ถูกสร้างขึ้นระหว่างทศวรรษ 1880 ถึง 1900 ประกอบด้วย 2 โครงข่ายย่อย คือ โครงข่ายซีกเหนือ และโครงข่ายซีกใต้ โครงข่ายซีกเหนือประกอบด้วยถนนตัดใหม่อย่างน้อย 8 สาย ถนนสายสำคัญคือ ถนนราชดำเนินนอก ซึ่งถูกสร้างให้เป็นทางเสด็จพระราชดำเนินระหว่างพระบรมมหาราชวังกับพระราชวังดุสิต ถนนส่วนใหญ่พาดตัวจากคลองรอบกรุงไปจรดคลองผดุงกรุงเกษม การตัดถนนในเขตนี้มี

---

[84] หจช. ร.5 น. 18.1/133 ที่ 96 "มิสเตอร์เฟรนช์ กงสุลอังกฤษ แจ้งความมายังพระยาพิพัฒน์โกษา ราชปลัดทูลฉลองกรมท่า" (26 มีนาคม ร.ศ. 110) และ กจช. ร.5 น. 18.1/133 ที่ 105/17614 "พระยาพิพัฒน์โกษา ปลัดทูลฉลองกรมท่า แจ้งความมายังพระอาณัติดินรากร เจ้าหน้าที่กระทรวงนครบาล" (5 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 110)

[85] หจช. ร.5 ยธ. 9/19 ที่ 147/330 "หลวงสถิตนิมานการ มีหนังสือถึงพระเสถียรฐาปนสถิต รักษาการแทนปลัดทูลฉลองกระทรวงนครบาล" (28 สิงหาคม ร.ศ. 115) และ กจช. ร.5 ยธ. 9/19 ที่ 27/3128 "คำกราบบังคมทูลของกรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิชาดา เสนาบดีกระทรวงโยธาธิการ" (5 มิถุนายน ร.ศ. 115)

วัตถุประสงค์หลักๆ อยู่ 3 ประการคือ 1) เปิดพื้นที่ที่เป็นที่ตาบอดให้เข้าถึงได้สะดวก 2) เชื่อมโยงพื้นที่เขตกำแพงพระนครกับพื้นที่ชานพระนครเข้าด้วยกัน และ 3) เพิ่มมูลค่าทางเศรษฐกิจให้กับบริเวณที่ถนนตัดผ่าน สำหรับถนนบางสายมีการเปลี่ยนวิธีการลงทุนตัดถนนจากเดิมที่ใช้เงินงบประมาณแผ่นดิน หรือเงินพระราชทรัพย์ในการก่อสร้าง ไปเป็นการให้เจ้าของที่ดินซึ่งถือครองที่ดินตามริมถนนที่จะตัดผ่านช่วยกันออกทุนในการทำถนน โครงข่ายซึกได้ ประกอบด้วยถนนตัดใหม่เกือบ 20 สาย ถนนส่วนใหญ่อยู่ในย่านสำเพ็ง โดยมีถนนเยาวรฉชเป็นถนนสายสำคัญ ทางการจงใจตัดถนนเข้าไปในย่านการค้าที่เป็นชุมชนหนาแน่น ด้วยหวังผลตอบแทนทางเศรษฐกิจจากการเข้าครอบครองที่ดินริมถนนและทำธุรกิจอสังหาริมทรัพย์ อย่างไรก็ตาม การตัดถนนในย่านดังกล่าวต้องประสบอุปสรรคนานัปการอันเกี่ยวเนื่องกับการจัดหาที่ดินโดยการเวนคืน จนโครงการตัดถนนต้องล่าช้าไปนานนับทศวรรษ แม้ต้องเผชิญกับความยุ่งยากมากมาย แต่พระคลังข้างที่ก็สามารถเข้าไปครอบครองที่ดินริมถนนในย่านนี้ได้เป็นจำนวนมาก และได้ผลประโยชน์อย่างเป็นกอบเป็นกำจากธุรกิจอสังหาริมทรัพย์

บทที่ 6

โครงข่ายถนนชานพระนคร สมัยรัชกาลที่ 5 (ค.ศ. 1868-1910)

บทที่ 6 โครงข่ายถนนชานพระนคร สมัยรัชกาลที่ 5 (ค.ศ. 1868-1910)

พื้นที่ทางเหนือ ตะวันออกและใต้ของกรุงเทพมหานครมีสภาพดั้งเดิมเป็นท้องทุ่งกว้างใหญ่ ประชากรอยู่อาศัยเบาบาง ภูมิประเทศแทบทั้งหมดเป็นที่ลุ่ม เป็นทุ่งหญ้ากว้างใหญ่สลับกับหนองน้ำ มีดอนป่าละเมาะกระจัดกระจาย ในหน้าน้ำหลาก พื้นที่แถบนี้จะมีน้ำเอ่อครอบคลุมบริเวณกว้างไกลไปจรดอยุธยา[1] ท้องทุ่งสำคัญๆ ที่มีชื่อเรียกเฉพาะในแถบนี้มี อาทิ ทุ่งบางกะปิ ทุ่งวัวลำพอง ทุ่งศาลาแดง ทุ่งสามเสน ทุ่งส้มป่อย ทุ่งพญาไท (หรือทุ่งพระยาไทย) ทุ่งมหาเมฆและทุ่งวัดดอน ในคริสต์ศตวรรษที่ 19 ท้องทุ่งเหล่านี้เป็นหลักแหล่งที่มีชาวบ้านจำนวนไม่น้อยเข้าไปหักร้างถางพงทำมาหากิน บ้างก็ทำนาปลูกข้าว บ้างก็ทำสวนผักผลไม้[2] ถึงกระนั้น บริเวณส่วนใหญ่ก็ยังเป็นที่รกร้าง ปราศจากการตั้งถิ่นฐานชุมชน และการเพาะปลูก

พื้นที่ 'ชานพระนคร' เป็นส่วนหนึ่งของเขตท้องทุ่งดังกล่าว ในสมัยรัชกาลที่ 4 การพัฒนาโครงข่ายถนนในพื้นที่ชานพระนครได้เริ่มต้นขึ้น มีการตัดถนนสายหลักจากพื้นที่ในพระนครออกสู่ท้องทุ่งตะวันออกและใต้ 3 สาย คือ ถนนตรง ถนนเจริญกรุง และถนนปทุมวัน และถนนสายรองอีก 1 สาย อันได้แก่ถนนสีลม พอเข้าสมัยรัชกาลที่ 5 การพัฒนาโครงข่ายถนนในพื้นที่ดังกล่าวเป็นไปอย่างเข้มข้น ถนนสายใหม่ๆ นับร้อยสายถูกตัดขึ้นในท้องทุ่งรอบตัวเมืองพระนคร ทั้งทางเหนือ ทางตะวันออก และทางใต้

เนื้อหาในบทนี้คือการสำรวจพัฒนาการของโครงข่ายถนนของพระนครในช่วงเวลาราวสี่ทศวรรษของสมัยรัชกาลที่ 5 โดยจำกัดขอบเขตเชิงพื้นที่เฉพาะพื้นที่ 'ชานพระนคร' เพื่อความสะดวกในการนำเสนอและความกระจ่างในการทำความเข้าใจ ผู้วิจัยได้แบ่งพื้นที่ชานพระนครออกเป็น 2 ส่วน ได้แก่ พื้นที่ชานพระนครซีกเหนือ และพื้นที่ชานพระนครซีกใต้ พื้นที่ชานพระนครซีกเหนือหมายถึง บริเวณทางด้านเหนือของพระนครที่ล้อมรอบด้วย คลองผดุงกรุงเกษมและคลองแสนแสบทางด้านใต้ คลองสามเสนทางด้านเหนือ แม่น้ำเจ้าพระยาทางด้านตะวันตก และทุ่งพญาไททางด้านตะวันออก พื้นที่ชานพระนครซีกใต้หมายถึงบริเวณที่มีขอบเขตทางตะวันตกจรดคลองผดุงกรุงเกษมและแม่น้ำเจ้าพระยา ทางเหนือจรดคลองแสนแสบ ทางตะวันออกจรดทุ่งศาลาแดง และทางใต้จรดทุ่งมหาเมฆและทุ่งวัดดอน

คำถามสำคัญที่ยกมาอภิปรายในบทมีด้วยกัน 3 ประเด็นทำนองเดียวกับบทก่อนๆ คือ 1) โครงข่ายถนนในพื้นที่ชานพระนครสมัยรัชกาลที่ 5 มีลักษณะเป็นเช่นไร 2) ปัจจัยใดบ้างที่ส่งผลต่อการตัดสินใจตัดถนนสายหนึ่งๆ ในช่วงเวลาดังกล่าว และ 3) รูปแบบและการใช้งานของถนนเป็นอย่างไรและมีการเปลี่ยนแปลงอย่างไรบ้าง เนื้อหาของบทแบ่งออกเป็น 2 ส่วน ได้แก่ 1) การพัฒนาโครงข่ายถนนชานพระนครซีกใต้ และ 2) การพัฒนาโครงข่ายถนนชานพระนครซีกเหนือ ในแต่ละส่วน มีการขยายความเนื้อหาโดยอภิปรายเจาะลึกไปที่โครงข่ายถนนย่อยในย่านต่างๆ ของพื้นที่ เช่น ย่านดุสิต ย่านปทุมวัน และย่านบางรัก

---

[1] Terwiel 1989, Sternstein 1993, Takaya 1987, Ishii 1978, ชัย เรืองศิลป์ 2522 และผาสุก 2546: 8, 21

[2] โรม บุนนาค 2553

6.1 โครงข่ายถนนชานพระนครซีกใต้

พื้นที่ชานพระนครซีกใต้เป็นบริเวณแรกๆ ที่รัฐบาลสยามเริ่มเข้าไปพัฒนาเส้นทางสัญจรสายยาวๆ ในพื้นที่ ในปลายทศวรรษ 1830 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดฯ ให้ขุดคลองสายตรงจากปลายคลองมหานาคไปออกแม่น้ำบางปะกง เพื่อเป็นเส้นทางอำนวยการสงครามกับญวนในเขมร (อ่านเพิ่มเติมเกี่ยวกับคลองแสนแสบได้ในบทที่ 2) ในปี ค.ศ. 1857 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดฯ ให้ตัดถนนและขุดคลองคู่ขนานกันฝ่าเข้าไปในทุ่งวัวลำพอง ไปออกแม่น้ำเจ้าพระยาตรงปากคลองพระโขนงตามคำขอของชาวต่างประเทศ ถนนที่มีชื่อเรียกว่า ถนนตรง ส่วนคลองขุดคู่ขนานกันมีชื่อว่า คลองถนนตรง ถนนตรงนับเป็นถนนสายยาวสายแรกในสยาม สี่ปีต่อมาในปี ค.ศ. 1861 ทรงโปรดฯ ให้ตัดถนนเจริญกรุงเลียบตามโค้งน้ำเจ้าพระยา ผ่านฟากตะวันตกของพื้นที่ชานพระนครซีกใต้ ในเวลาไล่เลี่ยกันนี้ ได้มีการสร้างถนนสีลมเชื่อมระหว่างถนนเจริญกรุงกับถนนตรง ราวปลายทศวรรษ 1860 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดฯ ให้ตัดถนนปทุมวันโยงจากปลายถนนบำรุงเมืองไปสิ้นสุดที่วังสระปทุมวัน ซึ่งตั้งอยู่ตอนบนสุดของเขตชานพระนครซีกใต้ (อ่านเพิ่มเติมเกี่ยวกับถนนตรง ถนนเจริญกรุง ถนนสีลม และถนนปทุมวันได้ใน 4.2) ในปี ค.ศ. 1896 ทางรถไฟสายอยุธยาสร้างเสร็จ ทางสายนี้เริ่มต้นจากสถานีกรุงเทพฯ ซึ่งตั้งอยู่ริมคลองผดุงกรุงเกษมทางตะวันตกสุดของพื้นที่ชานพระนครซีกใต้ มุ่งขึ้นเหนือเลียบไปตามลำคลอง

เมื่อสิ้นคริสต์ศตวรรษที่ 19 พื้นที่ชานพระนครซีกใต้ มีเส้นทางสัญจรสายตรงยาวที่รัฐบาลดำเนินการสร้างอยู่หลายเส้นทาง เส้นทางน้ำ มี 2 เส้นทางคือ คลองแสนแสบและคลองถนนตรง ถนนมี 3 สายคือ ถนนตรง ถนนเจริญกรุง ถนนสีลม และถนนปทุมวัน และทางรถไฟมี 1 สาย พร้อมสถานีรถไฟสำคัญ 1 สถานี หากเปรียบเทียบโดยพิจารณาจำนวนเส้นทางสัญจรในพื้นที่ พื้นที่ชานพระนครซีกเหนือดูจะพัฒนาล่าช้ากว่าพื้นที่ชานพระนครซีกใต้มาก อย่างไรก็ตาม จำนวนเส้นทางสัญจรมิได้สะท้อนระดับการพัฒนาในพื้นที่นัก ตลอดคริสต์ศตวรรษที่ 19 พื้นที่ชานพระนครซีกใต้มีสภาพไม่ต่างจากพื้นที่ชานพระนครซีกเหนือนัก ไม่มีปรากฏว่ามีการเติบโตของชุมชนหนาแน่นขนาดชุมชนเมืองตามเส้นทางสัญจรสายยาวแต่อย่างใด พื้นที่แถบนี้ยังมีผู้คนอยู่อาศัยเบาบาง สองข้างทางสัญจรแม้จะมีชุมชนชาวนาและไร่นาเรือกสวนกระจายอยู่ แต่ที่ดินริมทางเป็นจำนวนมากก็ยังมีสภาพเป็นทุ่งหญ้ารกร้างและป่าละเมาะ ถนนตรงและคลองถนนตรงเป็นเส้นทางที่มีผู้คนสัญจรเบาบาง และสองข้างทางยังเต็มไปด้วยที่รกร้าง ถนนปทุมวันก็มีสภาพไม่ต่างกัน ย่านที่มีผู้คนหนาแน่นกระจุกตัวอยู่ที่วังสระปทุมวัน และบริเวณรอบๆ เท่านั้น คลองแสนแสบเป็นเส้นทางที่เปลี่ยนแปลงมากที่สุด ชาวบ้านได้เข้าจับจองที่ดินริม 2 ฝั่งคลอง และหักร้างถางพงทำเป็นแปลงเพาะปลูกเป็นจำนวนมาก มีการตั้งถิ่นฐานชุมชนหมู่บ้านอยู่ทั่วไป เส้นทางที่พอจะมีผู้คนคับคั่งคือ ถนนเจริญกรุง หลายช่วงตอนของถนนเจริญกรุงเป็นที่ตั้งชุมชนชาวตะวันตกที่รวมกลุ่มกันอย่างหนาแน่น

หลังจากตัดถนนปทุมวันในปลายทศวรรษ 1860 การตัดถนนในพื้นที่ชานพระนครซีกใต้ก็หยุดชะงักไปนาน กระทั่งปลายทศวรรษ 1880 การตัดถนนในพื้นที่ดังกล่าวถึงเริ่มขึ้นอีกครั้ง ในทศวรรษนี้ มีการตัดถนนใหม่หลายสาย ที่เชื่อมโยงกันอย่างเป็นโครงข่ายภายใน และเชื่อมโยงกับพื้นที่ส่วนอื่นๆ ของพระนครอย่างเป็นระบบ

6.1.1 โครงข่ายถนนย่านบางรัก

สำหรับการศึกษานี้ ย่านบางรักหมายถึง บริเวณตอนล่างของพื้นที่ชานพระนครชีกใต้ ซึ่งมีอาณาเขตนับจากถนนตรงลงมาทางใต้ ในทศวรรษ 1900 ย่านนี้ประกอบด้วยถนน 3 รูปแบบ คือ ถนนสายหลัก ถนนสายรอง และถนนสายย่อย ถนนสายหลัก หมายถึงทางสายยาวที่ทอดตัวผ่านเข้ามาในย่าน โดยปลายข้างหนึ่งเชื่อมโยงกับโครงข่ายถนนในพระนคร ส่วนปลายอีกข้างมุ่งออกสู่นอกเมือง ถนนสายหลักในย่านนี้มี 2 สาย ได้แก่

1. ถนนตรง
2. ถนนเจริญกรุง

ถนนสายรอง หมายถึงทางที่ตัดขวางและเชื่อมโยงระหว่างถนนสายหลักทั้งสอง ถนนสายรองในย่านนี้มี 4 สาย ได้แก่

1. ถนนสีลม
2. ถนนสาทร
3. ถนนสี่พระยา
4. ถนนสุรวงศ์

ถนนสายย่อย คือทางที่ตัดขวางถนนสายรอง และเชื่อมโยงถนนสายรองเข้าด้วยกัน ถนนสายย่อยในย่านนี้มีกว่าสิบสาย เช่น

1. ถนนเดโช เชื่อมถนนสีลมกับถนนสุรวงศ์
2. ถนนนเรศ เชื่อมถนนสี่พระยากับสุรวงศ์
3. ถนนสุนทรพิมล เชื่อมถนนสี่พระยากับสุรวงศ์
4. ถนนสุรศักดิ์ เชื่อมถนนสีลมกับถนนสาทรเหนือ
5. ถนนพระยาพิพัฒน์ เชื่อมถนนสีลมกับถนนสาทรเหนือ
6. ถนนประมวญ เชื่อมถนนสีลมกับถนนสาทรเหนือ
7. ถนนโรงเรียน หรือถนนคอนแวนต์ เชื่อมถนนสีลมกับถนนสาทรเหนือ
8. ถนนปั้น เชื่อมถนนสีลมกับถนนสาทรเหนือ
9. ซอยศึกษาวิทยา (หรือซอยสุสาน ไม่ปรากฏชื่อเดิมที่ใช้เรียกขานกันในสมัยรัชกาลที่ 5)

ดังที่กล่าวไว้ก่อนหน้า ในช่วงต้นทศวรรษ 1860 ในย่านนี้มีถนนอยู่แล้วถึง 3 สาย คือ ถนนตรง ถนนเจริญกรุง และถนนสีลม (อ่านเพิ่มเติมได้ใน 4.2) อย่างไรก็ตาม พื้นที่โดยมากของย่านก็ยังคงความเป็นชนบท ผู้คนอยู่อาศัยเบาบาง ที่ดินส่วนใหญ่ใช้ประโยชน์ในการเกษตร บางแห่งเป็นที่นาปลูกข้าว เช่น ที่นาแถบศาลาแดงของเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสง-ชูโต) ที่นาหลวง ที่นาของมิสซังโรมันคาทอลิก เป็นต้น บางแห่งเป็นที่สวนปลูกผักกาด หอม มะม่วง กล้วย อ้อย หมาก เช่น สวนของพระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงสรรพศาสตร์ศุภกิจ ติดคลองช่องนนทรี และสวนผักของนางปั้น ภรรยาหลวงอุปการโกษากร (เวก วัชราภัย) เป็นต้น บางแห่งใช้เลี้ยงสัตว์ อาทิ แพะและโค ส่วนใหญ่เป็นที่ดินของแขก เช่น ที่เลี้ยงโคของมะหะหมัดยูซุฟ เป็นต้น

ในทศวรรษต่อๆ มา การพัฒนาชุมชนเมืองค่อยๆ ขยายตัวตามริมถนนเจริญกรุงเลียบขนานไปตามแม่น้ำเจ้าพระยา ไล่ไปจนถึงปลายสุดถนนที่ตำบลบางคอแหลม พื้นที่ระหว่างถนนเจริญกรุงกับแม่น้ำเจ้าพระยา เป็นที่ตั้งของสถานกงสุล

ของชาติตะวันตกแทบทุกชาติ ได้แก่ ออสเตรีย เยอรมัน โปรตุเกส อังกฤษ อเมริกัน ฝรั่งเศส เดนมาร์ก นอรเวย์ และสวีเดน อีกทั้งเป็นที่ตั้งสำนักงาน และองค์กรธุรกิจสมัยใหม่ เช่น กรมศุลกากร ที่ทำการโทรเลข ห้างกัมปนี โรงพิมพ์ ธนาคารฮ่องกงเซี่ยงไฮ้ โรงแรมโอเรียนเทล และยังมีศาสนสถานของคริสต์ศาสนาอีกด้วย[3] ในปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 บริเวณดังกล่าวได้กลายเป็นแหล่งชุมชน และแหล่งทำธุรกิจสมัยใหม่ที่พลุกพล่านคึกคัก ทั้งยังมีโอกาสที่จะเติบโตได้อีกมาก ตั้งแต่ปลายทศวรรษ 1880 เป็นต้นมา ได้มีการตัดถนนแตกแขนงออกจากถนนเจริญกรุง เพื่อรองรับการเติบโตดังกล่าว อันปลายทศวรรษ 1880 นั้นเป็นช่วงเวลาเดียวกับที่รัฐบาลเริ่มตัดถนน 4 สายในพระนครชั้นนอกชีกเหนือ อันได้แก่ ถนนพฤฒิบาศ ถนนสามเสน ถนนหน้าวัดรังษี และถนนกรุงเกษม ซึ่งเป็นถนนชุดแรกๆ ที่รัฐบาลตัดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 5 (อ่านเพิ่มเติม 5.2 และ 5.3)

การตัดถนนในย่านบางรักมีความแตกต่างกับการตัดถนนในย่านอื่นๆ ของพระนครตรงที่ ถนนระยะแรกๆ ส่วนใหญ่ถูกตัดขึ้นโดยภาคเอกชน ในบรรดาถนนย่านบางรักที่มีอยู่ในทศวรรษ 1900 นอกจากถนนตรง ถนนเจริญกรุง และถนนสีลมแล้ว ถนนสายอื่นๆ ล้วนมีบุคคล หรือคณะบุคคลเป็นผู้ดำเนินการสร้างทั้งสิ้น ถนนเหล่านี้ก่อนสร้าง ผู้ดำเนินการจะยื่นเรื่องขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตก่อน ครั้นเมื่อสร้างแล้วเสร็จ ก็มักยกถนนให้กับทางราชการเพื่อใช้ในการสาธารณประโยชน์ แรงจูงใจที่ผลักดันให้เอกชนเข้ามาดำเนินการตัดถนนในย่านนี้ก็คือผลกำไรจากการทำธุรกิจค้าขายที่ดินจัดสรรริมถนนที่ตนตัดขึ้น พระยาสีหราชเดโชไชย (โด บุนนาค) ได้ให้ความเห็นว่า *"เมื่อตัดถนนขึ้นแล้ว คงมีผู้ต้องการที่ ทำขึ้นให้เป็นประโยชน์ เพราะเปนที่ประชุมของพ่อค้า ชาวยุโรป แลไทย จีน คงจะก่อสร้างเปนตึก เปนบ้านขึ้น"*[4]

กฎหมายสยามในยุคนั้นเอื้อประโยชน์ให้กับผู้ลงทุนตัดถนนเพื่อแบ่งที่ดินริมถนนขายทำกำไรไม่น้อย พระราชกำหนดเก่ากระทรวงนครบาล ซึ่งมีผลบังคับใช้จนกระทั่ง ค.ศ. 1899 กำหนดไว้ว่า *"ที่ดินของผู้ถ้าถูกเปนถนน เจ้าของที่ดินนั้นต้องเสียที่เปล่า และต้องรื้อเรือนย้ายไปโดยไม่ได้รับเงิน ค่าแรงรื้อที่ด้วย"*[5] ทั้งนี้เพราะถือว่าการตัดถนนเป็นการทำเพื่อประโยชน์สาธารณะ[6] กฎหมายดังกล่าวส่งผลดีแก่เอกชนผู้ลงทุนตัดถนนอย่างน้อย 3 ประการ ประการแรก ด้วยอำนาจตามความในกฎหมาย เอกชนผู้ลงทุนตัดถนนไม่จำเป็นต้องจ่ายค่าที่ดินตรงเขตทางที่จะสร้างถนน จ่ายแต่เฉพาะที่ดินริมทางซึ่งพวกเขาสามารถนำไปจัดสรรแบ่งขายทำกำไรต่อได้ สิ่งนี้มีผลช่วยลดต้นทุนค่าที่ดินของผู้ลงทุนไปได้มาก ประการที่สอง ทางราชการมีหน้าที่เกื้อหนุนเอกชนผู้ลงทุนตัดถนนให้ตัดถนนสำเร็จลุล่วงไปได้ การที่เอกชนรายหนึ่งๆ ได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ตัดถนน หมายถึง เอกชนรายนั้นๆ ได้อภิสิทธิ์ตามพระราชกำหนด หากเจ้าของที่ดินรายหนึ่งรายใดไม่ยอมให้เอกชนตัดถนนผ่าน หรือรื้อย้ายสิ่งปลูกสร้างที่ขัดขวางเขตทางออกไป รัฐบาลจะมอบหมายให้นายอำเภอท้องที่ หรือตำรวจยาม ซึ่งเป็นเจ้าพนักงานกระทรวงนครบาล บังคับเอาที่ดินจากเจ้าของที่ดินหรือรื้อย้ายสิ่งปลูกสร้างต่างๆ เพื่อส่งมอบที่ดินให้เอกชนได้ตัดถนนให้สำเร็จเสร็จสิ้นตามพระบรมราชานุญาต[7] ประการที่สาม การได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ตัดถนน ช่วยให้เอกชนผู้ลงทุนตัดถนนสามารถซื้อที่ดินในย่านที่แนวถนนพาดผ่านได้ในราคาถูกลง ในการรวบรวมจัดซื้อที่ดินนอกเหนือจากแนวเขตทางเพื่อนำไปจัดสรร

---

[3] ม.ล. ปิ่น มาลากุล 2509: 17-29 และแน่งน้อย และคณะ 2534

[4] หจช. ร.5 น. 46.4/25 "พระยาสีหราชเดโช เขียนกราบทูลกรมขุนนริศรานุวัติวงศ์ เสนาบดีว่าการกรมโยธาธิการ" (18 เมษายน ร.ศ. 111)

[5] หจช. ร.5 น. 46.4/25 สำเนาที่ 2/2956

[6] หจช. ร.5 น. 46.4/25 สำเนาที่ 2/2956 "กรมหมื่นนเรศรวรฤทธิ์ เสนาบดีกระทรวงนครบาล ถึงพระยาราชประสิทธิ์" (18 มิถุนายน ร.ศ. 111)

[7] หจช. ร.5 น. 46.4/25 สำเนาที่ 2/2956 เรื่องเดิม

ภายหลังนั้น บ่อยครั้ง เอกชนผู้ลงทุนต้องประสบปัญหาจากการที่เจ้าของที่ดินบางรายโก่งราคาที่ดิน ด้วยรับรู้ว่าที่ดินของตนอยู่ติดแนวถนนใหม่ หากบริเวณใดได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ตัดถนน เจ้าของที่ดินเดิมมักไม่ใคร่ตั้งราคาที่ดินจนสูงลิ่ว ทำให้เอกชนไม่ต้องซื้อหาที่ดินในราคาแพงจนเกินไป

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักดีว่า ที่เอกชนยอมลงทุนตัดถนนแล้วยกให้ทางราชการนั้น มีเหตุจูงใจมาจากผลประโยชน์ส่วนตนเป็นมูลฐาน หาได้ทำไปเพื่อประโยชน์ส่วนรวมของชาวพระนครไม่ ทรงปรารภว่า *"ที่จริงการตัดถนนไม่ใช่ทำเพื่อสาธารณประโยชน์ ทำเพื่อผลประโยชน์"*[8] *"พวกทำถนนครั้งนี้ ขายที่เอาทุนคืน และซ้ำได้กำไร..."*[9] กระนั้นก็ตาม พระองค์ก็มิได้ทรงกีดกันมิให้เหล่าเอกชนตัดถนนด้วยทรงเล็งเห็นว่า ถนนเป็นประโยชน์แก่แผ่นดิน ผู้ลงทุนไม่ได้ต้องการครอบครองถนน หากต้องการเพียงขายที่ดินริมถนนให้ได้ราคา จึงล้วนยอมยกถนนตัดใหม่ให้เป็นทางสาธารณะทุกรายไป เป็นอันว่า รัฐบาลได้ถนนตัดใหม่โดยไม่ต้องลงทุนเอง กรมหลวงนเรศรวรฤทธิ์เสนาบดีกระทรวงนครบาล เคยกราบทูลถวายความเห็นว่า *"ถ้ารัฐบาลทำเอง ก็คงต้องซื้อที่ออกทุนมาก แต่จะกลับคืนได้ไม่ใช่เร็ว"*[10] ถนนใหม่ๆ ที่ตัดโดยเอกชนในย่านบางรัก ไม่เพียงให้ประโยชน์สาธารณะเนื่องจากเป็นทางไปมาค้าขายภายในย่านเท่านั้น หากยังช่วยแบ่งเบาภาระการจราจรจากถนนสายเก่าอย่างถนนเจริญกรุง ซึ่งในตอนนั้นเริ่มมีการจราจรคับคั่ง เต็มไปด้วย รถเจ๊ก รถม้า[11] ย่านบางรักเป็นย่านเดียวในพระนครที่รัฐบาลในสมัยรัชกาลที่ 5 ไม่ได้จัดงบประมาณการตัดถนนไว้เลย ดังนั้นจึงเปิดช่องให้เอกชนหลายรายแสวงหาผลประโยชน์จากการตัดถนนและจัดสรรที่ดินในย่านนี้ได้อย่างกว้างขวาง

ในปี ค.ศ. 1888 เจ๊สัวยม (ยม พิศลย์บุตร) เล็งเห็นโอกาสทางธุรกิจจากความต้องการของชาวตะวันตก คนในบังคับชาติตะวันตก และพ่อค้าจีนผู้มั่งมีที่ประสงค์จะปลูกบ้านหลังงามหรือห้างริมถนน เขาได้กว้านซื้อที่นาตราจอง บริเวณทุ่งวัวลำพอง ระหว่างถนนสีลมกับบ้านทวาย แล้วจ้างคนงานจีนขุดคลองใหญ่จากแม่น้ำเจ้าพระยา ผ่านถนนเจริญกรุง มุ่งตรงไปทางตะวันออก ไปบรรจบกับคลองถนนตรง[12] ดินจากการขุดคลองถูกนำมาถมไว้ทั้งสองข้างคลอง ทำเป็นถนนคู่ขนานไปตามริมสองฟากลำคลอง สำหรับที่ดินริมถนนซึ่งเจ๊สัวยมซื้อไว้ก่อนแล้วทั้งหมดนั้น เจ๊สัวยมแบ่งที่ดินออกเป็นแปลงย่อยๆ แปลงละประมาณไร่ครึ่ง ด้านกว้างติดถนนยาว 40 เมตร ลึกเข้าไป 60 เมตร จากนั้นก็ประกาศขายแก่ประชาชนทั่วไป ด้วยราคาแปลงละ 1,600-1,740 บาท[13] การดำเนินการตัดถนนแบ่งแปลงที่ดินเพื่อจำหน่ายของเจ๊สัวยมนับเป็นโครงการจัดสรรที่ดิน หรือธุรกิจอสังหาริมทรัพย์ (Real Estate) โครงการแรกของสยาม ถนนที่เจ๊สัวยมตัดทอดตัวเชื่อมระหว่างถนนเจริญกรุงกับถนนตรง แนวถนนอยู่ทางใต้ และขนานไปกับถนนสีลม ในครั้งนั้นคนทั่วไปเรียกคลองตัดใหม่สายนี้ว่า 'คลองเจ๊สัวยม' หรือ 'คลองพ่อยม' พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเรียกว่า 'คลองนายยม' ต่อมาเจ๊สัวยมได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็น 'หลวงสาธรราชายุกต์' จึงทรงเปลี่ยนไปเรียกชื่อคลองว่า 'คลองหลวงสาธรราชายุกต์' นานวันเข้า ชาวบ้านได้เรียกชื่อคลองให้สั้นเข้าเป็น 'คลองสาธร' ถนนสองฝั่งคลองก็พลอยมีชื่อเรียกตามนั้นไปด้วย โดยถนนที่เลียบฝั่งเหนือของลำคลองมีชื่อว่า 'ถนนสาธรเหนือ' ส่วนถนน

---

[8] หจช. ร.5 ยธ. 9/100 "พระราชกระแสเรื่องถนนสี่พระยากับ กรมขุนสมมตอมรพันธุ์ อธิบดีกรมพระคลังข้างที่" (ไม่ปรากฏ ร.ศ.)

[9] หจช. ร.5 ยธ. 9/89 "พระราชหัตถเลขาถึง กรมขุนนริศรานุวัติวงษ์ เสนาบดีกระทรวงโยธาธิการ" (ไม่ปรากฏ ร.ศ.)

[10] หจช. ร.5 ยธ. 9/89 ที่ 22/9310 "คำกราบบังคมทูลของกรมหลวงนเรศรวรฤทธิ์ เสนาบดีกระทรวงนครบาล" (18 ตุลาคม ร.ศ. 123)

[11] หจช. ร.5 ยธ. 9/89 ที่ 21/824 เรื่องเดิม

[12] ชัย เรืองศิลป์ 2522

[13] หจช. ร.5 น. 18.3 ก/40 "กรมหมื่นนเรศรวรฤทธิ์ คอมมิตตี กรมพระนครบาล มีหนังสือถึง เจ้าพนักงานกรมพระคลังมหาสมบัติ" (4 ตุลาคม ร.ศ. 109)

ที่เลียบฝั่งใต้ของลำคลองมีชื่อว่า 'ถนนสาธรใต้'[14] ต่อมา หลวงสาธรราชายุกต์ได้ตัดถนนซอยจากถนนสาธรเหนือไปเชื่อมกับถนนสีลม (ปัจจุบันคือซอยศึกษาวิทยา) และแบ่งที่ดินริมถนนซอยให้ลูกหลาน รวมทั้งสร้างบ้านพักส่วนตัว (บ้านหลวงสาธรราชายุกต์ ปัจจุบันคือสถานทูตรัสเซีย) หลวงสาธรราชายุกต์ยกถนนและลำคลองต่างๆ ที่ตนตัดในย่านบางรักให้แก่ทางราชการเพื่อใช้ในการสาธารณะประโยชน์

การจัดสรรที่ดินริมถนนสาธรสร้างรายได้ให้กับหลวงสาธรราชายุกต์เป็นกอบเป็นกำ จึงได้กลายเป็นแบบอย่างให้กับชนชั้นนำสยามแสวงหาผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจจากการพัฒนาที่ดินในเวลาต่อมา ในปี ค.ศ. 1893 กลุ่มลูกหลานของสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ซึ่งมีพระยาสีหราชเดโชไชย (โต บุนนาค)[15] เป็นตัวตั้งตัวดี ได้ดำเนินการตัดถนน 2 สายผ่านที่ดินของพวกตนในย่านบางรัก ถนนสายหนึ่งทอดขนานด้านเหนือของถนนสีลม ตั้งต้นจากถนนเจริญกรุงไปออกถนนตรง ถนนอีกสายหนึ่ง ตัดขวางถนนสายแรกไปเชื่อมกับถนนสีลม สมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ ขณะทรงดำรงตำแหน่งผู้สำเร็จราชการแผ่นดินเมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสยุโรป ทรงพระราชทานนามถนนสายแรกว่า 'ถนนสุรวงษ์' ส่วนถนนสายที่สองว่า 'ถนนเดโช' พร้อมทั้งโปรดฯ ให้เจ้าพนักงานรับถนนทั้งสองสายนี้เป็นถนนหลวงสำหรับพระนครเพื่อให้เจ้าพนักงานรักษาและซ่อมแซมเหมือนถนนหลวงทั่วไป พระยาสีหราชเดโชไชยทรงจัดการแบ่งแปลงที่ดินริมถนนทั้งสอง แล้วนำที่ดินออกขายแก่ประชาชนทั่วไปเป็นแปลงๆ เพื่อแสวงหาผลกำไร เช่นเดียวกับที่หลวงสาธรราชายุกต์ทำเมื่อทศวรรษก่อน[16]

ในปี ค.ศ. 1903 กลุ่มขุนนางอันประกอบด้วยพระยาอินทราธิบดีสีหราชรองเมือง (ม.ร.ว. ลบ สุทัศน์) พระยาพิพัฒน์โกษา (เซเลสติโน ซาเวียร์)[17] พระยานรฤทธิ์ราชหัช (ทองดี โชติกเสถียร) พระยานรนารถภักดี (สุด บุนนาค) และหลวงมนัศมานิต (เผล่ วสุวัต)[18] ได้ร่วมทุนกันซื้อที่สวนระหว่างถนนสุรวงศ์ กับคลองผดุงกรุงเกษม แล้วขอพระบรมราชานุญาตินัดถนนผ่านกลางที่ดินจากถนนเจริญกรุงไปออกถนนตรงแถววัดหัวลำโพง ในเบื้องต้น ถนนสายนี้จะถูกกะให้มีกว้าง 10 เมตร ยาว 1,416 เมตร ปูด้วยอิฐตะแคง[19] แต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นว่าถนนแคบไป จึงรับสั่งให้เสนาบดีกระทรวงนครบาลเจรจากับกลุ่มผู้ลงทุนให้ขยายความกว้างของถนนเป็น 22-24 เมตร "*โดยว่าจะรังเกียจในการปูอิฐ จะปูแต่เพียง 5 วา เหลือที่ข้างเป็นหญ้าเปล่าไว้สำหรับภายน่าก็ยังดี ถ้าจะตัดแต่เพียง 5 วา ไม่อยากอนุญาต*"[20] กลุ่มผู้ลงทุนต่อรองขอให้ถนนแคบกว่าที่มีพระราชประสงค์ เนื่องจากหากทำตามนั้นพวกเขาจะขาดทุน ผลสุดท้ายตกลงกันได้ที่ความกว้าง 15 เมตร พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชทานนามถนนตัดใหม่นี้ว่า 'ถนนสี่พระยา' ด้วยเหตุที่ในกลุ่มผู้ลงทุนประกอบด้วยพระยา 4 คน เช่นเดียวกับหลวงสาธรราชายุกต์และกลุ่มพระยาสีหราชเดโชไชย กลุ่มสี่พระยาได้แบ่งแปลงที่ดินริมถนนและนำออกขายทำกำไร[21]

---

[14] เรียบเรียงจาก ทองต่อ กล้วยไม้ ณ อยุธยา 2531: 34

[15] ต่อมาได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็น เจ้าพระยาสุรวงศ์วัฒนศักดิ์

[16] เรียบเรียงจาก ทองต่อ กล้วยไม้ ณ อยุธยา 2531: 34, ประกาศพระราชทานนามถนน เมื่อวันที่ 12 มิถุนายน รัตนโกสินทรศก 116 และ จดหมายเหตุอัครสังฆมณฑลกรุงเทพฯ http://haab.catholic.or.th/silom/silom1/silom1.html

[17] เขาเป็นผู้มีบทบาทสำคัญในการศึกษาวางแผนและพัฒนาโครงการ ด้วยเป็นผู้มีความรู้ทางด้านธุรกิจ และมีความสัมพันธ์กับคหบดีและชาวต่างชาติผู้เป็นลูกค้าหลัก

[18] ต่อมาได้รับพระราชทางบรรดาศักดิ์เป็น พระยาสุนทรพิมล

[19] หนังสือทูลเกล้าฯ ถวายลงวันที่ 31 สิงหาคม ร.ศ. 123

[20] ทองต่อ กล้วยไม้ ณ อยุธยา 2531: 35

[21] เรียบเรียงจาก ทองต่อ กล้วยไม้ ณ อยุธยา 2531: 34 และ Wright and Breakspear 2003:152

ในทศวรรษ 1890 ต่อต้นทศวรรษ 1900 มีผู้คนเข้าไปตั้งบ้านเรือน ห้างร้าน ริมถนนสีลมและสาธรมากขึ้นเป็นลำดับ เมื่อเป็นเช่นนี้ จึงได้มีเอกชนหลายรายที่เห็นโอกาสทางธุรกิจ เข้ารวบรวมจัดซื้อที่ดิน และดำเนินการตัดถนนอีกหลายสาย เชื่อมโยงระหว่างถนนสีลมกับถนนสาธร จากนั้นก็ทำการจัดสรรที่ดินริมถนนเหล่านี้เพื่อทำกำไร ถนนสายสำคัญๆ ได้แก่ ถนนสุรศักดิ์ (ตัดโดยเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี เจิม แสงชูโต) ถนนพระยาพิพัฒน์ (ตัดโดยพระยาพิพัฒน์โกษา เซเรสติโน ซาเวียร์) ถนนประมวญ (ตัดโดยพระประมวญคัคณานต์) ถนนโรงเรียนหรือถนนคอนแวนต์ ถนนปั้น (ตัดโดยนางปั้น วัชราภัย) และซอยศึกษาวิทยา (ตัดโดยหลวงสาธรราชายุกต์)

ถนนใหม่ในย่านบางรักมักมีคลองคู่กันขนานไปตลอดสาย คลองนั้นมีประโยชน์สองประการ คือเป็นแหล่งน้ำอุปโภคบริโภคสำหรับผู้คนที่อยู่อาศัยริมทางประการหนึ่ง และมูลดินที่ขุดคลองนำมาถมเป็นถนนได้อีกประการหนึ่ง ถนนส่วนใหญ่มีความกว้างประมาณ 10-14 เมตร เขตทางประกอบด้วย ทางเดินยานพาหนะปูด้วยอิฐตะแคงโรยทราย ขนาบสองข้างด้วยทางเดินเท้า

จะเห็นได้ว่า ผู้ดำเนินการตัดถนนในย่านบางรัก ล้วนเป็นชนชั้นนำของประเทศเป็นส่วนใหญ่ เจ๊สัวยม เป็นลูกชายเจ๊สัวยิ้ม[22] หรือ พระภาษีสมบัติบริบูรณ์ ซึ่งต่อมาได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นพระยาพิสณฑ์สมบัติบริบูรณ์ พระภาษีสมบัติบริบูรณ์ มีตำแหน่งเป็นเจ้าภาษีนายอากรฝิ่น ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 และเป็นเจ้าของโรงหวย เจ้าของเรือกลไฟชื่อ 'เจ้าพระยา' เดินระหว่างกรุงเทพฯ-สิงคโปร์ อีกทั้งเป็นผู้ขุดคลองภาษีเจริญและเจ้าที่ดินริมคลองภาษีเจริญ ด้วยกิจการเหล่านี้ เขาจึงเป็นผู้มั่งคั่งร่ำรวยมากในสังคมสยาม พระยาพิสณฑ์สมบัติบริบูรณ์ เกี่ยวดองกับราชวงศ์จักรี เนื่องด้วยเป็นบิดาของคุณอ่วม เจ้าจอมมารดาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เจ้าจอมมารดาอ่วมเป็นพระราชมารดาของ พระเจ้าลูกยาเธอพระองค์เจ้ากิติยากรวรลักษณ์ เมื่อเติบใหญ่ พระองค์เจ้ากิติยากรวรลักษณ์ ทรงเข้ารับราชการทรงกรมเป็น กรมหมื่นจันทบุรีนฤนาถ พระยาอินทราธิบดีสีหราชรองเมืองเป็นข้าราชการระดับสูง มีตำแหน่งเป็นถึงปลัดทูลฉลองกระทรวงนครบาล ต่อมาได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็น เจ้าพระยาอภัยราชา พระยาพิพัฒน์โกษา เป็นข้าราชการระดับสูงเช่นกัน มีตำแหน่งเป็นปลัดทูลฉลองกระทรวงการต่างประเทศ บิดาของพระยาพิพัฒน์โกษา คือ นายหลุยส์ ซาเวียร์ (Luiz Xavier) นั้นเป็นเจ้าของโรงสีข้าวซาเวียร์ หรือ L. Xavier Rice Mill ที่มีชื่อเสียงเพราะใช้เครื่องจักรทันสมัย สามารถสีข้าวได้คุณภาพและขาวกว่าข้าวจากโรงสีอื่นๆ พระยาสีหราชเดโชไชย และพระยานรนารถภักดีเป็นลูกหลานในตระกูลบุนนาค ซึ่งเรืองอำนาจอย่างมากในสมัยรัชกาลที่ 5 พระยาสีหราชเดโชไชย ดำรงตำแหน่งระดับสูงหลายตำแหน่งในวงการทหาร เช่น ผู้บังคับการกองทหารปืนใหญ่ ผู้บังคับการโรงเรียนนายร้อยทหารบก และราชองครักษ์ประจำพระองค์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ท้ายสุดมียศพลโท บรรดาศักดิ์เจ้าพระยาสุรวงศ์วัฒนศักดิ์ ตำแหน่ง สมุหราชองครักษ์ ส่วนพระยานรนารถภักดีเป็นหนึ่งในสมาชิกสภาที่ปรึกษาส่วนพระองค์ (Privy Council) เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสงชูโต) เป็นบุตรของพระยาสุรศักดิ์มนตรี (แสง แสงชูโต) กับคุณเดิม บุนนาค รับตำแหน่งระดับสูงในกองทัพหลายตำแหน่ง ต่อมาได้รับโปรดเกล้าฯ ให้เป็นเสนาบดี กระทรวงเกษตราธิการ และผู้ว่าการมณฑลปราจีนบุรี นางปั้น วัชราภัย เป็นธิดาของเจ้าพระยาวิเชียรคีรี (เม่น ณ สงขลา) ผู้สำเร็จราชการเมืองสงขลาลำดับที่ 6 และเป็นภรรยาหลวงอุปการโกษากร (เวท วัชราภัย) คหบดีผู้มั่งคั่งจากการค้าขายเรือสำเภา

---

[22] ต้นสกุล 'พิศลยบุตร'

6.1.2 โครงข่ายถนนย่านปทุมวัน

สำหรับการศึกษานี้ ย่านปทุมวันหมายถึง บริเวณตอนบนของพื้นที่ชานพระนครชีกใต้ ซึ่งมีอาณาเขตนับจากถนนตรงขึ้นไปทางเหนือจนจรดคลองแสนแสบ ในทศวรรษ 1900 บริเวณนี้ประกอบด้วยถนน 3 รูปแบบ คือ ถนนสายหลัก ถนนสายรอง และถนนสายย่อย

ถนนสายหลัก หมายถึงทางสายยาวที่ทอดตัวอยู่ในย่านโดยปลายข้างหนึ่งเชื่อมโยงกับโครงข่ายถนนในพระนคร ถนนสายหลักในย่านนี้มี 2 สาย ได้แก่

1. ถนนตรง (ปัจจุบันคือถนนพระราม 4)
2. ถนนปทุมวัน (ปัจจุบันคือถนนพระราม 1)

ถนนสายรอง หมายถึงทางที่ตัดขวางและเชื่อมโยงระหว่างถนนสายหลักทั้งสอง ถนนสายรองในย่านนี้มี 4 สาย ได้แก่

1. ถนนราชดำริ
2. ถนนสนามม้า (ปัจจุบันคือถนนอังรีดูนังต์)
3. ถนนพญาไท
4. ถนนรองเมือง

ถนนสายย่อย คือทางที่ตัดแยกออกจากถนนสายรอง ถนนสายย่อยในย่านนี้มี 4 สาย อันได้แก่ถนนสาขาของถนนรองเมือง

อย่างที่ได้เคยกล่าวไว้ก่อนหน้า ถนนสายหลักสองสายในย่านปทุมวัน อันได้แก่ ถนนตรงและถนนปทุมวัน เป็นถนนดั้งเดิมที่มีมาตั้งแต่กลางคริสต์ศตวรรษที่ 19 ส่วนถนนสายที่เหลือเริ่มตัดขึ้นตั้งแต่ต้นทศวรรษ 1900 เป็นต้นมา ถนนแทบทุกสายในย่านนี้มีภาครัฐเป็นผู้ดำเนินการก่อสร้าง จะมีก็แต่ถนนรองเมืองเท่านั้นที่เอกชนเป็นผู้ดำเนินการ

ถนนสายรองทุกสายทอดตัวขนานกันตามแนวเหนือ-ใต้เชื่อมโยงระหว่างถนนตรงกับถนนปทุมวัน ในปี ค.ศ. 1901 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดฯ ให้กรมสุขาภิบาลเป็นนายงานตัดถนนและขุดคลองขนานกันไปจากจุดที่ถนนตรงบรรจบกับถนนสีลม ทอดไปทางเหนือ แตะปลายตะวันออกของถนนปทุมวัน ไปออกทุ่งบางกะปิริมคลองแสนแสบ (ปลายถนนข้างนี้ ต่อมาขยายข้ามคลองแสนแสบไปบรรจบกับปลายตะวันออกของถนนประแจจีน ซึ่งสร้างขึ้นภายหลัง อ่านเพิ่มเติมเกี่ยวกับถนนประแจจีนได้ใน 6.2) ทรงพระราชทานนามถนนว่า 'ถนนราชดำริ' และพระราชทานนามคลองว่า 'คลองราชดำริ' ถนนและคลองดังกล่าว นอกจากจะถูกสร้างขึ้นเพื่อเปิดพื้นที่ชานพระนครด้านตะวันออกแล้ว วัตถุประสงค์สำคัญอีกประการหนึ่งคือ การเป็นเส้นทางเข้าถึง Royal Bangkok Sport Club (หรือ RBSC ปัจจุบันคือ ราชกรีฑาสโมสร) ซึ่งเพิ่งเปิดทำการในปี ค.ศ. 1901[23] Royal Bangkok Sport Club เกิดขึ้นตามคำขอของชาวต่างประเทศ ในปี ค.ศ. 1890 นายแฟรงคลิน เฮิร์สท์ (Franklin Hurst) ชาวอังกฤษ ได้ยื่นหนังสือต่อสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าเทวัญอุไทยวงศ์ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ เสนาบดีว่าการต่างประเทศ เสนอให้จัดตั้งสมาคมเพื่อส่งเสริมการเพาะพันธุ์ดูแลม้าและการเล่นกีฬา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรง

[23] เรียบเรียงจาก RBSC Magazine, Vol.7 No.73 July 2007, หน้า 35, และ William Warren, Celebrating 100 Years The Royal Bangkok Sports Club, Mark Standen Publishing Co

พระราชทานพระบรมราชานุญาต และโปรดฯ ให้จัดสร้างอาคารสถานและลานกีฬาเพื่อการดังกล่าวบนที่ดินของพระคลังข้างที่ ทางด้านใต้ของถนนปทุมวัน โครงการเริ่มต้นในปี ค.ศ. 1892 เมื่อสมาคมทำสัญญาเช่าที่ดินจากพระคลังข้างที่อย่างเป็นทางการ อย่างไรก็ตาม ด้วยเหตุผลบางประการ การก่อสร้างดำเนินไปอย่างล่าช้า กว่าจะแล้วเสร็จก็ล่วงเข้าปี ค.ศ. 1901 Royal Bangkok Sport Club ถือเป็นสถานที่ของชนชั้นนำของประเทศ ผู้มีสิทธิเข้าใช้บริการต้องเป็นสมาชิกเท่านั้น นับแต่ก่อตั้ง สมาชิกของสโมสรล้วนเป็นชาวสยาม หรือชาวต่างประเทศที่อยู่ในแวดวงสังคมชั้นสูงทั้งสิ้น Royal Bangkok Sport Club ถูกใช้เป็นสถานที่เล่นและจัดแข่งกีฬาของชนชั้นสูงในสมัยนั้นหลายประเภท เช่น กอล์ฟ ม้าแข่ง คริกเกต และรักบี้ เป็นต้น ถนนราชดำริทอดตัวขนาบด้านตะวันออกของ Royal Bangkok Sport Club ตลอดแนว 'ถนนสนามม้า' ถูกตัดขึ้นในช่วงเวลาไล่เลี่ยกับถนนราชดำริ และยังมีวัตถุประสงค์ในการก่อสร้างไม่ต่างไปจากถนนราชดำริเช่นกัน กล่าวคือ เป็นทั้งทางที่เปิดพื้นที่ชานพระนคร และทางเข้าถึง Royal Bangkok Sport Club แนวถนนดั้งเดิมจากจุดที่ถนนตรงตรงบรรจบกับถนนสุรวงศ์ มุ่งขึ้นเหนือ เลียบด้านตะวันตกของ Royal Bangkok Sport Club และไปสิ้นสุดที่ถนนปทุมวัน

ในต้นทศวรรษ 1900 รัฐบาลสยามได้ทดลองตัดถนนโดยให้ค่าชดเชยแก่เจ้าของที่ดินที่ถูกเวนคืนที่ทำถนน วิธีการตัดถนนแบบใหม่นี้เป็นลู่ทางให้กับเจ้าพนักงานของรัฐ โดยเฉพาะที่สังกัดกระทรวงนครบาล ได้แสวงหาผลประโยชน์ใส่ตนด้วยความที่เป็นคนใน ขุนนางกระทรวงนครบาลมักรับรู้ล่วงหน้าก่อนเสมอว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริกับเสนาบดีกระทรวงนครบาลว่าจะตัดถนนใหม่ในบริเวณใดบริเวณหนึ่ง ด้วยข้อมูลนี้ ขุนนางที่ประสงค์กำไรก็พากันไปกว้านซื้อที่ดินบริเวณนั้นๆ ไว้เป็นจำนวนมากในราคาถูกๆ ทั้งนี้เพราะ เมื่อใดที่มีประกาศตัดถนนในบริเวณดังกล่าว ตนซึ่งเป็นเจ้าของที่จะได้ค่าเวนคืนที่ดินจากรัฐบาลในราคาที่สูงกว่าที่ซื้อมามาก ส่วนต่างของราคาที่ซื้อที่ดินมากับค่าเวนคืนมีมากโข จึงถือว่าเป็นการลงทุนที่คุ้มค่า นอกจากนี้ที่ดินริมถนนที่เหลือยังแบ่งแปลงขายทำกำไรได้อีกต่อหนึ่ง ด้วยตำแหน่งปลัดทูลฉลองกระทรวงนครบาล พระยาอินทราธิบดีสีหราชรองเมือง (ม.ร.ว. ลบ สุทัศน์) หนึ่งในกลุ่มผู้ตัดถนนสี่พระยา ได้รับทราบล่วงหน้าว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำริจะตัดถนนแถวๆ ข้างสถานีรถไฟกรุงเทพฯ จึงจัดซื้อที่ดินบริเวณดังกล่าวไว้เป็นจำนวนมาก อย่างไรก็ตาม รัฐบาลมีอันต้องล้มเลิกโครงการตัดถนนในบริเวณนี้กลางคัน สาเหตุประการหนึ่งก็คือ ราคาที่ดินแพงเกินไป ดังพระราชปรารภของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ว่า *"การที่จะตัดถนนไปในที่แห่งใด ก็มักมีคนคอยหากินดักซื้อที่ขึ้นราคาแพงเสีย ตัดไปได้ยาก"*[24] เมื่อเป็นเช่นนี้ พระยาอินทราธิบดีสีหราชรองเมืองจึงจำเป็นต้องตัดถนนขึ้นเอง เนื่องจากได้ลงทุนซื้อที่ไปมากแล้ว หากไม่ทำอะไรต่อก็ต้องประสบการขาดทุนย่อยยับ ในปี ค.ศ. 1903 เขาได้ดำเนินการตัดถนนบริเวณข้างสถานีรถไฟกรุงเทพฯ โดยตัดจากต้นถนนตรง มุ่งขึ้นเหนือ ไปบรรจบกับต้นถนนปทุมวัน ถนนสายนี้ได้รับพระราชทานนามว่า 'ถนนรองเมือง' ตามชื่อผู้ริเริ่ม ต่อมามีการตัดถนนย่อยเป็นซอยแยกจากถนนรองเมือง 3 สาย คือ รองเมืองซอย 1 รองเมืองซอย 2 และรองเมืองซอย 3 กับถนนเลียบคลองอรชร ที่เชื่อมโยงปลายถนนซอยทั้ง 3 เข้าด้วยกัน และไปทะลุออกถนนปทุมวัน ถนนย่อยทั้ง 4 สายนี้ยังไม่ปรากฏหลักฐานว่าผู้ใดเป็นผู้สร้าง[25]

ในราวปลายทศวรรษ 1900 มีการสร้างวังพญาไทขึ้นริมคลองสามเสนทางตอนเหนือของพระนคร (อ่านเพิ่มเติมเกี่ยวกับวังพญาไทได้ใน 6.2) เพื่อให้การติดต่อระหว่างวังพญาไทกับวังสระปทุมวัน และพื้นที่ทางตอนใต้ของพระนครสะดวก

---

[24] หจช. ร.5 ยธ. 9/44 ที่ 101/1061 "พระราชหัตถเลขาถึงกรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย เสนาบดีกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ" (4 ธันวาคม ร.ศ. 118)

[25] ทองต่อ กล้วยไม้ ณ อยุธยา 2531: 35

ขึ้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงโปรดฯ ให้กรมสุขาภิบาลได้ตัดถนนเป็นสายยาวตามแนวเหนือ-ใต้ โดยเริ่มจากริมคลองสามเสนแถววังพญาไท ซึ่งเป็นปลายถนนซางฮี้ (อ่านเพิ่มเกี่ยวกับถนนซางฮี้ได้ใน 6.2.2) ทอดลงใต้ ตัดถนนประแจจีน (อ่านเพิ่มเกี่ยวกับถนนประแจจีนได้ใน 6.2.2) ข้ามคลองแสนแสบ ตัดถนนปทุมวัน ผ่าเข้าไปในพื้นที่ระหว่างถนนสนามม้ากับถนนรองเมือง ไปสิ้นสุดที่ถนนตรง ตรงจุดที่ถนนตรงบรรจบกับถนนสี่พระยา เท่ากับว่าแนวถนนทาบทับอยู่ทั้งบนพื้นที่ชานพระนครซีกเหนือและพื้นที่ชานพระนครซีกใต้ หรือถือได้ว่า แนวถนนเชื่อมโยงโครงข่ายถนนชานพระนครซีกเหนือกับโครงข่ายถนนชานพระนครซีกใต้เข้าด้วยกัน ถนนสายนี้ได้รับพระราชทานนามว่า 'ถนนพญาไท'

การสร้างโครงข่ายถนนชานพระนครด้านตะวันออก ไม่ประสบปัญหายุ่งยากนัก เทียบไม่ได้กับการสร้างโครงข่ายถนนย่านสามเพ็ง ซึ่งแม้จะเป็นโครงการที่ต้องการให้เสร็จสิ้นในคราวเดียว แต่ก็ต้องยืดเยื้อเป็นเวลานานนับทศวรรษ ที่เป็นเช่นนี้ สาเหตุหลักมาจากการที่พื้นที่ชานพระนครด้านตะวันออกในสมัยนั้นยังเป็นที่รกร้าง หรือที่นาที่สวน ไม่มีอาคารปลูกสร้างเสียเป็นส่วนมาก อีกทั้งประชากรในแถบนี้ก็เบาบาง การเวนคืนที่ดินทำถนนจึงสำเร็จลุล่วงโดยง่าย

6.2 โครงข่ายถนนชานพระนครซีกเหนือ

ในปี ค.ศ. 1870 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดฯ ให้ขุดคลองจากคลองผดุงกรุงเกษมบริเวณหน้าวัดโสมนัสวิหาร ไปทะลุตำบลเกาะใหญ่ เมืองอยุธยา เป็นระยะทาง 50 กิโลเมตรเศษ ทรงพระราชทานนามว่า 'คลองเปรมประชากร' คลองเส้นนี้วางตามแนวเหนือใต้ มีลักษณะเป็นคลองลัดที่ตัดตรงจากพระนครไปออกอยุธยา แม้ลำคลองจะขนานไปกับลำน้ำเจ้าพระยา แต่ด้วยแนวคลองที่ตัดตรง ขณะที่ลำน้ำเจ้าพระยาคดเคี้ยว จึงทำให้ระยะทางเดินเรือผ่านคลองเปรมประชากรสั้นกว่าและระยะเวลาเดินทางน้อยกว่า คลองเปรมประชากรซึ่งตัดผ่านพื้นที่ชานพระนครซีกเหนือโดยตรง นอกจากจะอำนวยความสะดวกและเพิ่มความรวดเร็วให้กับการสัญจรจากพระนครขึ้นเหนือแล้ว ยังเปิดพื้นที่บริเวณสองฝั่งคลอง ซึ่งเดิมเป็นทุ่งหญ้าป่าละเมาะรกร้าง ให้เข้าถึงได้สะดวก ซึ่งเท่ากับการเปิดโอกาสให้ราษฎรได้จับจองบุกเบิกพื้นที่ทำการเพาะปลูกพืชเศรษฐกิจในบริเวณนั้น[26] ในแง่นี้ การขุดคลองเปรมประชากรจึงเป็นความพยายามแรกๆ ของรัฐในการขยายการตั้งถิ่นฐานชุมชนขึ้นไปทางตอนเหนือของพระนคร

ปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 รัฐบาลได้เริ่มต้นโครงการรถไฟในประเทศ โครงการดังกล่าวเกี่ยวโยงกับการพัฒนาพื้นที่ทางตอนเหนือของกรุงเทพมหานครโดยตรง ในเดือนมีนาคม ค.ศ. 1890 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระบรมราชโองการสร้างทางรถไฟจากกรุงเทพมหานครถึงเมืองนครราชสีมาเป็นสายแรก ในการนี้ กระทรวงโยธาธิการได้ว่าจ้างให้นาย จี. มูเร แคมป์เบลล์ รับเหมาก่อสร้างทางรถไฟสายดังกล่าว การก่อสร้างเริ่มต้นในปี ค.ศ. 1891 ทางรถไฟช่วงตอนแรกจากกรุงเทพฯ ถึงอยุธยาสร้างเสร็จและทำการเดินรถได้ในปี ค.ศ. 1896 ในระยะแรกของการเดินรถ มีสถานีตามรายทางรวม 10 สถานี คือ สถานีกรุงเทพ (หรือสถานีหัวลำโพง) สามเสน บางซื่อ หลักสี่ หลักหก คลองรังสิต เชียงราก เชียงรากน้อย บางปะอิน และกรุงเก่า สถานีสามเสนเป็นสถานีที่ตั้งอยู่ในพื้นที่ชานพระนครซีกเหนือ เมื่อพิจารณาตำแหน่งที่ตั้งสถานีเหล่านี้ จะเห็นได้ว่า ทางรถไฟสายดังกล่าวไม่เพียงเชื่อมโยงพระนครกับหัวเมืองอยุธยาเท่านั้น แต่ยังเปิดการเข้าถึงให้กับพื้นที่ชานพระนครด้านเหนืออีกด้วย เท่ากับว่า ทางรถไฟได้สร้างศักยภาพการขยายชุมชนเมืองของพระนครขึ้นไปทางเหนือ

---

[26] ปิยนาถ บุนนาคและคณะ 2524

6.2.1 วังในย่านชานพระนครชีกเหนือ

ในปี ค.ศ. 1887 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดฯ ให้คอมมิตตีกรมพระนครบาลหารือเพื่อจัดหาสถานที่สร้างวังส่วนพระองค์สำหรับสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอและพระเจ้าลูกยาเธอที่จะเจริญพระชันษา 13 พระองค์ในอนาคต คอมมิตตีกรมพระนครบาลได้กราบบังคมทูลเสนอให้จัดซื้อที่ดินฝั่งเหนือของคลองผดุงกรุงเกษมเป็นผืนใหญ่ติดต่อกัน ที่ดินในย่านดังกล่าวยังเป็นที่นาที่สวน จึงง่ายต่อการจัดซื้อที่ดินจากราษฎร[27]

แม้จะมีแผนการตั้งแต่ปลายทศวรรษ 1880 แต่การขยายตัวชุมชนเมืองในพื้นที่ชานพระนครชีกเหนือเริ่มเป็นที่ปรากฏในปลายทศวรรษ 1890 ในปี ค.ศ. 1897 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเสด็จประพาสยุโรปครั้งแรกอย่างเป็นทางการเป็นเวลา 9 เดือน ในการเสด็จประพาสยุโรปครั้งนั้น พระองค์ได้ทอดพระเนตรเห็นความเจริญของมหานครต่างๆ สิ่งนี้เป็นแรงบันดาลใจสำคัญที่ทำให้พระองค์ทรงดำเนินการปรับปรุงสภาพทางกายภาพของพระนครขนานใหญ่ในเวลาต่อมา เพื่อให้พระนครมีความงดงาม สะอาดสะอ้าน เป็นระเบียบเรียบร้อย และทันสมัยเยี่ยงมหานครในยุโรป ในปีเดียวกับที่เสด็จกลับจากยุโรปนั้นเอง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเสด็จประพาส 'ทุ่งสามเสน' ซึ่งมีสภาพเป็นท้องนาต่อกับเรือกสวน ทรงพอพระทัยบริเวณดังกล่าว มีพระราชดำรัสว่าเป็นที่ *"เย็นสบายดี"*[28] *"ที่ซึ่งตั้งอยู่ในระหว่างคลองผดุงกรุงเกษมข้างทิศใต้ คลองสามเสนข้างทิศเหนือ เปนที่สวนแลท้องทุ่งนา มีไชยภูมิดี สมควรเปนที่เสด็จประพาส"*[29] จึง *"มีพระราชประสงค์ที่จะสร้างอุทยานสถาน ให้เปนที่สำราญพระราชหฤทัย โดยได้เสด็จประพาสเนืองๆ"*[30] ในการนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดฯ *"ให้จัดซื้อที่ตำบลนี้ตามราคาอันสมควรจากราษฎรเจ้าของที่ โดยเงินพระคลังข้างที่ ซึ่งเปนพระราชทรัพย์สำหรับใช้จ่ายการในพระองค์"*[31] พระคลังข้างที่ได้รวบรวมจัดซื้อที่ดินจากราษฎรทีละเล็กละน้อย ปะติดปะต่อกันจนเป็นที่ดินผืนเดียว มีเนื้อที่นับพันไร่

ครั้นถึงปี ค.ศ. 1899 พระองค์ทรงโปรดฯ ให้สร้างพลับพลาขึ้นบนที่ดินแปลงนี้ เพื่อใช้เป็นที่เสด็จประทับแรมเปลี่ยนพระราชอิริยาบถในวันว่างจากพระราชกิจ ทรงพระราชทานนามสถานที่นี้ว่า 'สวนดุสิต' พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเสด็จประทับแรมที่สวนดุสิตบ่อยครั้ง จนกระทั่ง ทรงโปรดฯ ให้สร้างที่ประทับขึ้นเป็นการถาวร[32]

เมื่อที่ประทับถาวรแล้วเสร็จ พระองค์ได้ทรงประทับอยู่ที่สวนดุสิตเป็นหลัก จะเสด็จพระราชดำเนินมายังพระบรมมหาราชวังก็ต่อเมื่อมีพระราชพิธีต่างๆ เท่านั้น ต่อมา ได้มีการสร้างพระที่นั่งอีกหลายองค์ เพื่อใช้เป็นที่ประทับ ที่ว่าราชการและใช้ในการประกอบพระราชพิธีได้เช่นเดียวกับพระบรมมหาราชวัง พระที่นั่งสำคัญๆ มีอาทิ พระที่นั่งวิมานเมฆ (ก่อสร้างระหว่างปี ค.ศ. 1901-1902) พระที่นั่งอัมพรสถาน (ก่อสร้างระหว่างปี ค.ศ. 1902-1906) และพระที่นั่งอนันตสมาคม (ก่อสร้างระหว่างปี ค.ศ. 1908-1915) นอกจากนี้ ยังมีการสร้างเรือนต้นเพื่อรับรอง

---

[27] สำนักจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 น. 18.1/4 เรื่องที่วังสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ

[28] ทองต่อ กล้วยไม้ ณ อยุธยา 2531: 39

[29] "ประกาศพระบรมราชโองการสร้างพระที่นั่งวิมานเมฆ", ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 17 (วันที่ 9 กันยายน ร.ศ. 119) 302-304

[30] "ประกาศพระบรมราชโองการสร้างพระที่นั่งวิมานเมฆ", ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 17 (วันที่ 9 กันยายน ร.ศ. 119) 302-304

[31] หจช. ร.5 ยธ. 9/93 ที่ 36/414 "พระราชหัตถเลขา ถึงกรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย เสนาบดีกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ" (31 กรกฎาคม ร.ศ. 118) และ "ประกาศพระบรมราชโองการสร้างพระที่นั่งวิมานเมฆ", ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 17 (วันที่ 9 กันยายน ร.ศ. 119) 302-304

[32] นายแพทย์ประจำพระองค์ได้กราบบังคมทูลว่า ในพระบรมมหาราชวังซึ่งเป็นพระราชนิเวศน์ที่ประทับมาแต่เดิมไม่ถูกสุขลักษณะ อันพระราชนิเวศน์ที่ประทับ ซึ่งประกอบด้วยพระราชมณเฑียร หมู่พระตำหนัก หมู่เรือนในเขตพระราชฐานชั้นใน และหมู่เรือนข้าราชบริพาร มีอาคารปลูกสร้างอย่างแออัด ทำให้อากาศไม่ถ่ายเท และร้อนจัด ส่งผลให้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ตลอดทั้งพระบรมวงศานุวงศ์ทรงพระประชวรกันเสมอ

ประชาชนที่ทรงรู้จักเมื่อครั้งเสด็จประพาสต้น และสร้างพระตำหนักของเหล่าพระชายา พระโอรสและพระธิดา เท่ากับว่าสวนดุสิตมีองค์ประกอบของการเป็นพระราชฐานของพระมหากษัตริย์อย่างครบครัน ในตอนนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดฯ ให้จัดระเบียบสถานที่สวนดุสิตเป็นเขตพระราชฐาน ฝ่ายหน้า ฝ่ายใน อย่างถาวร และพระราชทานนามใหม่ว่า 'วังสวนดุสิต' ในกาลต่อมา สวนดุสิตถูกเปลี่ยนนามอีก 2 ครั้ง คือในปี ค.ศ. 1909 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดให้เปลี่ยนนามเป็น 'พระราชวังสวนดุสิต' กระทั่งรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดตัดคำว่า 'สวน' ออกไป สวนดุสิตจึงได้ชื่อ 'พระราชวังดุสิต' นับแต่บัดนั้น

หลังจากการเสด็จประพาสทวีปยุโรปเป็นครั้งที่ 2 ในปี ค.ศ. 1908 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดฯ ให้สร้างพระราชอุทยานส่วนพระองค์ขึ้นบนที่ดิน 122 ไร่ด้านตะวันตกของวังสวนดุสิต เพื่อเป็นสถานที่พักผ่อนพระอิริยาบถแทนการเสด็จประพาสหัวเมือง และเตรียมการไว้ให้เป็นที่ประทับถาวรของเจ้านายฝ่ายในในพระองค์ ภายหลังผลัดแผ่นดิน ทรงพระราชทานนามพระราชอุทยานนี้ว่า 'สวนสุนันทา' สวนสุนันทาถูกออกแบบให้มีลักษณะเป็นสวนป่าที่รวบรวมพันธุ์ไม้ดอกไม้ผลชั้นดีและหายากนานาชนิด ท่ามกลางสวนป่า มีหมู่พระตำหนักของเจ้านายฝ่ายในตั้งกระจายอยู่

ในปี ค.ศ. 1909 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดฯ ให้สร้างวังขึ้นอีกแห่งที่ริมคลองสามเสน บริเวณทุ่งพญาไทซึ่งอยู่ห่างออกไปทางทิศตะวันออกของวังสวนดุสิต พื้นที่ดังกล่าวแต่ดั้งเดิมมีสภาพเป็นท้องทุ่งลุ่มต่ำ สลับป่าละเมาะ ในต้นทศวรรษ 1900 พื้นที่ส่วนใหญ่กลายเป็นที่นา สวนดอกไม้และสวนผัก ความโล่งกว้าง อากาศโปร่งสบายของทุ่งพญาไท เป็นที่ต้องพระราชอัธยาศัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอย่างมาก พระองค์จึงทรงโปรดฯ ให้ซื้อที่ดินประมาณ 100 ไร่เศษ จากชาวนาชาวสวนแถวนั้น ในเบื้องแรก สถานที่แห่งนี้ถูกใช้เป็นที่ทดลองปลูกธัญพืช และเป็นที่ประทับพักผ่อนพระราชอิริยาบท นอกจากนี้ ยังทรงโปรดฯ ให้ย้ายสถานที่ประกอบพระราชพิธีจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ จากที่เคยประกอบที่ทุ่งพระเมรุ (ท้องสนามหลวง) มาจัดที่ทุ่งพญาไท โรงเรือนหลังแรกที่สร้าง ณ ที่นี้ คือพระตำหนักที่ถูกออกแบบเลียนอย่างโรงนา ทรงพระราชทานนามว่า 'โรงนาหลวงคลองพญาไท' พระตำหนักก่อสร้างเสร็จสมบูรณ์ และมีพิธีบำเพ็ญพระราชกุศลคฤหมงคล (ขึ้นเรือนใหม่) ในต้นปี ค.ศ. 1910 นับแต่นั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเสด็จมาประทับที่วังทุ่งพญาไทบ่อยครั้ง

ตุลาคม ค.ศ. 1910 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต ขณะประทับที่พระที่นั่งอัมพรสถาน หนึ่งในพระที่นั่งในพระราชวังดุสิต ในปีที่สวรรคตนั้น สวนสุนันทายังสร้างไม่เสร็จสมบูรณ์ ทั้งวังทุ่งพญาไทก็มีเพียงพระตำหนักเดียว พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว พระมหากษัตริย์รัชกาลต่อมา ทรงโปรดฯ ให้สร้างสวนสุนันทาต่อจนเสร็จสิ้นใน ค.ศ. 1923 สวนสุนันทาเมื่อแล้วเสร็จมีสิ่งปลูกสร้างเป็นตำหนักที่ประทับของพระมเหสี พระราชชนิดา พระบรมวงศานุวงศ์ เจ้าจอมมารดา และเจ้าจอม ในรัชกาลที่ 5 ทั้งสิ้น 32 ตำหนัก ทุกตำหนัก มีการปลูกไม้ดอกไม้ใบอย่างงดงาม มีรั้วไม้ระแนงหรือ รั้วพู่ระหงษ์ กั้นพองาม สามารถเดินติดต่อถึงกันได้ และยังมีสวนพฤษชาติตกแต่งเป็นโขดเขาคูคลองประดับด้วยไม้หายากนานาพันธุ์ ส่วนวังทุ่งพญาไท พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดฯ ให้เป็นที่ประทับของสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนี พระพันปีหลวง พระราชมารดา หลังจากสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถสวรรคตในปี ค.ศ. 1920 พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดฯ ให้รื้อพระตำหนักพญาไทเดิม เหลือไว้เพียง พระที่นั่งเทวราชสภารมย์ ซึ่งเป็นท้องพระโรง และสร้างพระที่นั่งใหม่อีกหลาย

องค์ด้วยกัน ต่อมา วังที่ทุ่งพญาไทได้รับการสถาปนาเป็น 'พระราชวังพญาไท' พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จมาประทับที่พระราชวังนี้เป็นประจำ จวบจนกระทั่งปี ค.ศ. 1925 อันเป็นปีสวรรคต

ในปี ค.ศ. 1913 พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงโปรดฯให้สร้างพระตำหนักขึ้นอีกแห่งที่ทุ่งส้มป่อย ระหว่างพระราชวังดุสิตกับทางรถไฟสายเหนือ เพื่อใช้เป็นที่รโหฐานสำหรับทรงพระราชนิพนธ์หนังสือ รวมทั้งเป็นสถานที่เข้าเฝ้าเป็นการส่วนพระองค์ของเหล่าราชเสวก[33] ทรงพระราชทานนามทุ่งส้มป่อยว่า 'สวนจิตรลดา' และพระราชทานนามพระตำหนักที่สร้างใหม่ว่า 'พระตำหนักจิตรลดารโหฐาน' สวนจิตรลดามีอาณาเขตเป็นรูปสี่เหลี่ยมโดยรอบมีคูและกำแพงรั้วเหล็กล้อมทุกด้าน

6.2.2 การสร้างโครงข่ายถนน

พร้อมๆ ไปกับการสร้างสวนดุสิตในปลายทศวรรษ 1890 รัฐบาลได้สร้างโครงข่ายถนนใหม่ในพื้นที่ชานพระนครด้านเหนือ โครงข่ายถนนชานพระนครด้านเหนือในสมัยต้นทศวรรษ 1900 ประกอบด้วยถนนสายหลัก 13 สาย และถนนสายรองอีกหลายสิบสาย ถนนสายหลักในโครงข่ายถูกออกแบบให้มีขนาดกว้าง 20 เมตร โดยแบ่งเป็นทางเท้าข้างละ 2 เมตร[34] แนวถนนตัดตรง ถนนที่วางในแนวทิศเดียวกัน ไม่ว่าจะเป็นแนวเหนือ-ใต้ หรือแนวตะวันออก-ตะวันตก ล้วนมีแนวขนานกัน ด้วยแบบแผนการตัดถนนดังกล่าว ผังรวมของโครงข่ายถนนแถบนี้จึงมีลักษณะเป็นตาตาราง

ในโครงข่ายนี้ ถนนสายหลักในแนวทิศตะวันออก-ตะวันตกมีด้วยกัน 5 สายคือ

1. ถนนราชวัตร (ปัจจุบันคือถนนนครชัยศรี) วางแนวอยู่ด้านเหนือสุดของโครงข่าย อยู่เหนือคลองสามเสนขึ้นไป
2. ถนนดวงเดือน (ปัจจุบันคือถนนสุโขทัย)
3. ถนนซางฮี้ (ปัจจุบันคือถนนราชวิถี)
4. ถนนดวงตะวัน (ปัจจุบันคือถนนศรีอยุธยา)
5. ถนนคอเสื้อ (ปัจจุบันคือถนนพิษณุโลก) เป็นถนนที่วางแนวอยู่ใต้สุดในโครงข่าย อยู่เหนือคลองผดุงกรุงเกษม

ถนนทั้ง 5 สายตัดข้ามทางรถไฟสายเหนือ และมีปลายด้านตะวันออกจรดถนนประทัดทอง (ปัจจุบันคือถนนพระราม 6) เหมือนๆ กัน สำหรับปลายด้านตะวันตกของถนนเหล่านี้ ถนน 3 สายแรกจรดแม่น้ำเจ้าพระยา ขณะที่ถนน 2 สายที่เหลือจรดถนนสามเสน ถนน 4 สายแรกมีแนวขนานกันไปตลอดสาย ขณะที่ถนนสายสุดท้ายมิได้วางตามแนวขนานนั้น แต่กลับขนานไปกับคลองผดุงกรุงเกษม ดังนั้นแนวถนนสายนี้จึงเบี่ยงลงใต้

ถนนหลักๆ ในแนวเหนือ-ใต้มีอยู่ 8 สาย ได้แก่

1. ถนนสามเสน (ส่วนใต้ของถนนสายนี้ถูกตัดขึ้นก่อนตั้งแต่ปลายทศวรรษ 1880 อ่านเพิ่มเติมในบทที่ 6) แนวถนนอยู่ฝากตะวันตกสุดของโครงข่าย
2. ถนนดวงดาว (ปัจจุบันคือถนนนครราชสีมา)

---

[33] โดยโปรดฯ ให้เจ้าพระยายมราช (ปั้น สุขุม) เสนาบดีกระทรวงนครบาลจัดสร้างพระตำหนักขึ้น โดยมีพระยาวิศุกรรมศิลปประสิทธิ์ (น้อย ศิลปี) เป็นผู้ควบคุมและดำเนินการก่อสร้าง

[34] กระทรวงนครบาล กรมสุขาภิบาล ที่ 1/50 เรื่องเดิม

3. ถนนพุดตานเหนือ (ปัจจุบันคือถนนพิชัย)
4. ถนนปลายใบพร (ปัจจุบันคือถนนอู่ทองใน)
5. ถนนเบญจมาศนอก (ปัจจุบันคือส่วนหนึ่งของถนนราชดำเนินนอก)
6. ถนนลก (ปัจจุบันคือถนนพระราม 5) วางแนวขนานฝั่งตะวันออกของคลองเปรมประชากร
7. ถนนสิ้ว (ปัจจุบันคือถนนสวรรคโลก) วางแนวขนานทางรถไฟสายเหนือ
8. ถนนประทัดทอง (ปัจจุบันคือถนนพระราม 6) วางแนวอยู่ฟากตะวันออกสุดของโครงข่าย อยู่พ้นจากแนวทางรถไฟสายเหนือออกไปทางตะวันออก

ถนนสามเสน ถนนดวงดาว ถนนพุดตานเหนือ ถนนลก ถนนสิ้ว และถนนประทัดทอง มีแนวขนานกันทุกสาย และล้วนมีปลายด้านเหนือจรดถนนราชวัตร ถนนสามเสน ถนนดวงดาว และถนนลกมีปลายข้างใต้จรดคลองผดุงกรุงเกษม ส่วนถนนสิ้ว และถนนประทัดทองมีปลายข้างใต้จรดถนนคอเสื้อ ขณะที่ถนนพุดตานเหนือมีปลายข้างใต้สิ้นสุดแค่ถนนชางฮี้ ถนนปลายใบพรและถนนเบญจมาศนอกเป็นถนนที่ต่อเนื่องกัน ถนนปลายใบพรตัดระหว่างถนนชางฮี้กับถนนดวงตะวัน และถนนเบญจมาศนอกตัดระหว่างถนนดวงตะวันกับคลองผดุงกรุงเกษม

ถนนสามเสนเป็นถนนสายสำคัญที่เก่าแก่ที่สุดของย่านนี้ แนวถนนตั้งต้นจากริมคลองรอบกรุงตรงปลายถนนจักรพงษ์ (เดิมคือถนนพระจันทร์เสี้ยว) ทอดขึ้นเหนือ ข้ามคลองผดุงกรุงเกษมและคลองสามเสน ไปสิ้นสุดที่ถนนราชวัตร ช่วงหนึ่งของถนนสายนี้ทอดประชิดชายขอบด้านตะวันตกของสวนดุสิต โครงการตัดถนนสามเสนถูกริเริ่มตั้งแต่ปลายทศวรรษ 1880 ในตอนนั้น มีการวางแผนตัดถนนจากคลองรอบกรุงไปจรดคลองสามเสน อย่างไรก็ตาม ด้วยความขัดสนเรื่องงบประมาณ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระบรมราชานุญาติให้ดำเนินการก่อสร้างเพียงถนนช่วงต้นจากคลองรอบกรุงถึงคลองผดุงกรุงเกษมเท่านั้น ครั้นเมื่อมีการสร้างสวนดุสิต ทรงโปรดฯ ให้ขุดคลองเม่งเส็งเป็นขอบเขตตะวันตกของสวนดุสิต ลำคลองเป็นแนวตรงขนานไปกับแม่น้ำเจ้าพระยา เชื่อมโยงคลองผดุงกรุงเกษมกับคลองสามเสนเข้าด้วยกัน พร้อมกันนี้ทรงโปรดฯ ให้ตัดถนนสามเสนต่อออกไปจนจรดคลองสามเสนตามแผนที่วางไว้ก่อนหน้า โดยแนวถนนคู่ขนานไปกับคลองเม่งเส็ง ก่อนที่ถนนราชดำเนินจะสร้างเสร็จตลอดสายในปี ค.ศ. 1903 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้เส้นทางตามถนนจักรวรรดิวังหน้า ถนนจักรพงษ์ และถนนสามเสนเสด็จพระราชดำเนินระหว่างพระบรมมหาราชวังกับสวนดุสิตเป็นหลัก

เป็นที่น่าสังเกตว่า แม้ถนนสามเสนจะถูกใช้เป็นทางเสด็จไปมาระหว่างวังทั้งสองตั้งแต่ก่อนมีถนนราชดำเนิน แต่ถนนตลอดทั้งสายกลับสร้างเสร็จในปี ค.ศ. 1905[35] หลังจากที่ถนนราชดำเนินซึ่งสร้างเสร็จตลอดสายในปี ค.ศ. 1903 ถึง 2 ปี ที่เป็นเช่นนี้เพราะโครงการถนนสามเสนมิได้เป็นโครงการตัดถนนสายเดียวโดดๆ อย่างที่เป็นเมื่อครั้งเริ่มต้นโครงการในทศวรรษ 1880 แต่โครงการนี้ถูกควบรวมเป็นส่วนหนึ่งของโครงข่ายถนนพระนครเหนือ ดังนั้นจึงมีการต่อขยายแนวถนน จากที่วางแผนไว้ในโครงการเดิมซึ่งสิ้นสุดเพียงคลองสามเสน ออกไปจนจรดถนนราชวัตร ซึ่งเป็นขอบเหนือสุดของโครงข่ายถนนพระนครเหนือในต้นทศวรรษ 1900

อาณาบริเวณของพระราชวังสวนดุสิตมีรูปร่างเป็นสี่เหลี่ยมผืนผ้า ที่ถูกล้อมรอบด้วยถนน 4 สาย ได้แก่ ถนนชางฮี้ทางทิศเหนือ ถนนดวงตะวันทางทิศใต้ ถนนลกทางทิศตะวันออก และถนนสามเสนทางทิศตะวันตก ในรัชสมัย

[35] กรมสุขาภิบาลฝ่ายเหนือที่ 104/228 "พระอินทราเทพถึงพระนรสารทสารกรรม" (4 ธันวาคม ร.ศ. 123)

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว มีการขยายพระราชวังสวนดุสิตออกไปยังทุ่งส้มป่อย ดังนั้น อาณาเขตของพระราชวังดุสิตจึงครอบคลุมไปจนจรดทางรถไฟสายเหนือทางด้านตะวันออก

ในปลายทศวรรษ 1900 มีการตัดถนนจากโครงข่ายถนนชานพระนครชีกเหนือออกไปทางทุ่งตะวันออกอีก 3 สาย ได้แก่

1. ถนนช้างอี้ส่วนต่อขยาย
2. ถนนประแจจีน
3. ถนนพญาไท

'ถนนช้างอี้ส่วนต่อขยาย' เริ่มต้นจากปลายตะวันออกของถนนช้างอี้ซึ่งตัดกับถนนประทัดทอง มุ่งหน้าไปทางตะวันออกไปสิ้นสุดที่วังพญาไท ถนนสายนี้ถูกตัดขึ้นเพื่อเป็นเส้นทางเชื่อมโยงระหว่างสวนดุสิตกับวังพญาไท 'ถนนประแจจีน' ตั้งต้นจากปลายถนนคอเสื้อ (ปัจจุบันคือถนนพิษณุโลก) ข้ามทางรถไฟสายเหนือ ตัดทุ่งบางกะปิฝั่งเหนือคลองแสนแสบไปบรรจบกับปลายด้านเหนือของถนนราชดำริที่แถวริมคลองแสนแสบ (อ่านเพิ่มเติมเกี่ยวกับถนนราชดำริได้ใน 6.1) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงโปรดฯ ให้กรมสุขาภิบาลตัดถนนสายนี้ในปี ค.ศ. 1905 โดยมีวัตถุประสงค์เบื้องต้นเพื่อย่นระยะทางระหว่างสวนดุสิตกับวังสระประทุมวัน การตัดถนนประแจจีนต้องประสบปัญหาเรื่องการเวนคืนที่ดินพอสมควร จากหลักฐานที่ปรากฏ แนวถนนประแจจีนตัดผ่านหมู่บ้านของคนในบังคับต่างชาติสองสามแห่ง คนเหล่านี้ขัดขืนไม่ยอมย้ายออก รัฐบาลได้มอบหมายให้นายเอ็ดเวิร์ด สโตรเบล (Edward Strobale) ที่ปรึกษาราชการดำเนินการเจรจา จนในที่สุด รัฐบาลต้องชดเชยการค่าที่ดินและค่ารื้อถอนให้คนในบังคับต่างชาติที่ถือครองที่ดินในเขตเวนคืน เรื่องจึงยุติ และการตัดถนนดำเนินไปได้ 'ถนนพญาไท' เป็นถนนสายยาวตามแนวเหนือ-ใต้ โดยตั้งต้นจากถนนช้างอี้ส่วนต่อขยาย ตอนใกล้พระราชวังพญาไท ทอดลงใต้ ตัดผ่านถนนประแจจีน ไปสิ้นสุดที่ถนนตรง รัฐบาลตัดถนนสายนี้ในราวปลายทศวรรษ 1900 อันเป็นช่วงเวลาที่มีการสร้างพระราชวังพญาไทในบริเวณด้านเหนือของพระนคร (อ่านเพิ่มเติมเกี่ยวกับถนนพญาไทได้ใน 6.1)

ถนนสายรองหมายถึงถนนที่ตัดขึ้นภายในพื้นที่กรอบสี่เหลี่ยม (block) ที่เกิดจากการตัดกันของถนนสายหลัก มีความกว้าง 12 เมตร โดยแบ่งเป็นทางเท้าข้างละ 2 เมตร[36] ถนนเหล่านี้มักใช้เป็นเส้นทางติดต่อในระยะทางสั้นๆ ภายในกรอบถนนหนึ่งๆ หากกรอบถนนใดเป็นที่ตั้งของพระราชฐาน ถนนดังกล่าวก็เป็นเส้นทางติดต่อภายในวัง ในทศวรรษ 1900 ถนนสายย่อยที่ตัดในพื้นที่ชานพระนครด้านเหนือมีจำนวนรวมกันหลายสิบสาย ถนนสายรองนอกเขตพระราชฐาน มีอาทิ ถนนใบพร (ปัจจุบันคือถนนอู่ทองนอก) เป็นเส้นทางที่เชื่อมต่อระหว่างถนนสามเสนกับถนนดวงดาว แนวถนนตัดเลียบด้านใต้ของสวนสุนันทา ถนนส้มมือหนู (ปัจจุบันคือถนนสุพรรณ) ตัดจากถนนช้างอี้ ขึ้นเหนือไปจรดริมคลองสามเสน ถนนฮก (ปัจจุบันคือถนนนครปฐม) ตัดขนาบฝั่งตะวันตกของคลองเปรมประชากร ตรงช่วงระหว่างถนนดวงตะวันกับคลองผดุงกรุงเกษม ถนนขาว ตัดขนานลำน้ำเจ้าพระยา เชื่อมถนนช้างอี้กับถนนดวงเดือนเข้าด้วยกัน ถนนสังคโลก เชื่อมโยงระหว่างถนนขาวกับถนนสามเสน ถนนดาวข่าง ตัดเลียบแม่น้ำเจ้าพระยาจากปลายตะวันตกของถนนดวงเดือน ไปจรดปากคลองสามเสน ส่วนถนนสายรองในเขตพระราชฐานก็มีอาทิ ถนนบ่วย

[36] กระทรวงนครบาล กรมศุขาภิบาล ที่ 1/50 เรื่องเดิม

ถนนทับทิม ถนนหงส์หย่อม ถนนเด็กเหนือ ถนนเด็กใต้ ถนนปักโป้ ถนนมังกรหย่อม ถนนโปยปอเงิน และถนนพุดตาล เป็นต้น[37]

ถนนในพื้นที่ชานพระนครชีกเหนือส่วนใหญ่ปูด้วยอิฐตะแคงโรยทราย จะมีบางถนนเท่านั้นที่ปูด้วยอิฐหัก เช่น ถนนชางฮี้ และถนนดวงดาว ถนนที่ปูอิฐตะแคงโรยทราย มีระยะเวลาการใช้งานประมาณ 3 ปีจึงหมดอายุต้องถมดินปูอิฐใหม่[38] ส่วนถนนที่ถมด้วยอิฐหักกากปูนนั้น ไม่คงทน ต้องบำรุงซ่อมแซมกันตั้งแต่แรกเสร็จเลยทีเดียว การทำถนนแบบปูด้วยอิฐหักมีข้อดีประการเดียวคือ ประหยัดเงินลงทุน เนื่องจากอิฐหักนั้นมีอยู่มากและได้มาเปล่า ๆ จากการรื้อป้อม และกำแพงเมือง[39] ถนนเหล่านี้มีปัญหาในการบำรุงรักษามาก ถนนสายที่ไม่ได้บดให้เรียบร้อย เพียงแต่ถมเศษอิฐหักกากปูน จะเต็มไปด้วยฝุ่นคละคลุ้งในหน้าแล้ง พอหน้าฝน ผิวถนนก็กลายเป็นโคลนตม ทำให้ล้อรถยนต์จมโคลน นอกจากนี้ ทางระบายน้ำก็อุดตันอยู่เสมอ เนื่องจากฝุ่นผงตามทางตกสะสม ถนนสายใดที่ไม่ใคร่มีรถผ่าน มักมีหญ้าขึ้นจนรกเต็ม[40]

6.2.3 วัตถุประสงค์ของการสร้างโครงข่ายถนน

โครงข่ายถนนชานพระนครด้านเหนือถูกสร้างขึ้นด้วยวัตถุประสงค์ที่แตกต่างไปจากของโครงข่ายถนนอื่น ๆ ในพระนครที่ดำเนินการก่อสร้างไปก่อนหน้า พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชปรารภกับพระเทเวศร์วงษ์วิวัฒน์ครั้งหนึ่งว่า ที่พระองค์ทรงโปรดฯ ให้ตัดถนนมากมายบริเวณสวนดุสิตก็ "*ด้วยมีความประสงค์อันเจือด้วยประโยชน์ตน ไม่ใช่การสำหรับสาธารณะประโยชน์แท้อย่างหนึ่ง*"[41] ถนนเป็นจำนวนมากถูกตัดขึ้นเพื่อใช้เป็นเส้นทางติดต่อภายในเขตพระราชฐานของวังสวนดุสิตโดยเฉพาะ ถนนสายหลักหลายสายถูกตัดขึ้นเพื่อใช้เป็นเส้นทางให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบรมวงศานุวงศ์ และข้าราชบริพารไปมาระหว่างสวนดุสิตกับสถานที่สำคัญอื่นๆ ในพระนคร เช่น พระบรมมหาราชวัง วังสระปทุมวัน สถานีรถไฟสามเสน และแม่น้ำเจ้าพระยา ถนนสามเสนถูกตัดเพื่อเป็นเส้นทางเชื่อมโยงระหว่างสวนดุสิตกับพระบรมมหาราชวัง ถนนประแจจีนถูกตัดเพื่อเป็นเส้นทางเชื่อมโยงระหว่างสวนดุสิตกับวังสระปทุมวัน ถนนราชวัตรถูกตัดเพื่อเป็นเส้นทางเชื่อมโยงระหว่างสวนดุสิตกับสถานีรถไฟสามเสน ถนนชางฮี้ถูกตัดเพื่อเป็นเส้นทางเชื่อมโยงระหว่างสวนดุสิตกับแม่น้ำเจ้าพระยา ทั้งถนนราชวัตรและถนนชางฮี้ยังเป็นเส้นทางขนส่งวัสดุก่อสร้าง และเครื่องใช้ไม้สอยสำหรับการก่อสร้างอาคารสถานต่าง ๆ ในบริเวณสวนดุสิตอีกด้วย[42] นอกจากนี้ ถนนสายต่าง ๆ ในสวนดุสิตยังถูกออกแบบให้เหมาะกับการขับรถ ทั้งนี้เพื่อสำหรับเป็นเส้นทางขับรถเล่นของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบรมวงศานุวงศ์[43]

---

[37] กองบัญชาการแผนกการเงินคงกรม กระทรวงนครบาล "พระอินทรเทพเจ้า กรมศุขาภิบาลฝ่ายเหนือ ทำบาญชีงบประมาณต่าง ๆ ของกรมศุขาภิบาลฝ่ายเหนือ ศก 123 เสนอ เจ้าพระยาเทเวศร์วงษ์วิวัฒน์ ผู้บัญชาการกรมศุขาภิบาล" (26 เมษายน ร.ศ. 118)

[38] หจช. ร.5 ยธ. 9/39 สำเนาที่ 96/149 "พระสถิตยนิมมานการ เขียนกราบเรียน เสนาบดีกระทรวงโยธาธิการ" (31 กรกฎาคม ร.ศ. 110)

[39] หจช. ร.5 ยธ. 9/39 ที่ 23/772 "พระราชหัตถเลขา ถึง กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ อธิบดีกรมพระคลังข้างที่"

[40] หจช. ร.5 น. 5.8/21 ที่ 2/28 เรื่องเดิม

[41] กองบัญชาการแผนกการเงินคงกรม กระทรวงนครบาล กรมศุขาภิบาล ที่ 1/50 "พระราชหัตถเลขา ถึง พระยาเทเวศร์วงษ์วิวัฒน์" (26 เมษายน ร.ศ. 118)

[42] กระทรวงนครบาล กรมสุขาภิบาล ที่ 1/50 เรื่องเดิม และ หจช. ร.5 ยธ. 9/39 ที่ 36/414

[43] กระทรวงนครบาล กรมสุขาภิบาล ที่ 1/50 เรื่องเดิม

อย่างไรก็ตาม แม้ถนนส่วนใหญ่จะถูกตัดขึ้นเพื่อประโยชน์ของชนชั้นสูง แต่ถนนบางสายก็อำนวยประโยชน์แก่สาธารณชนเช่นกัน ส่วนปลายตะวันตกของถนนชางฮี้และถนนดวงเดือน และถนนดาวข่าง ซึ่งล้วนอยู่ติดต่อกับแม่น้ำเจ้าพระยา เป็นเส้นทางที่ผู้คนใช้เดินทางไปมาหาสู่ ทำมาค้าขายกันมาก[44]

เมื่อโครงการสวนดุสิตดำเนินเป็นรูปเป็นร่าง พื้นที่ดังกล่าวได้กลายเป็นเขตที่พักอาศัยของชนชั้นสูงของสยาม ในบริเวณ มีทั้งวังของพระราชโอรสทั้งหลายที่เสด็จกลับจากทรงศึกษาในยุโรป วังของพระเจ้าน้องยาเธอที่ทรงย้ายจากวังเก่าในเขตกำแพงพระนครที่คับแคบ และบ้านของขุนนางคหบดีรุ่นใหม่ที่มั่งมี อาคารสถานในย่านสวนดุสิต ล้วนได้อย่างหรือเจือด้วยรูปแบบสถาปัตยกรรมตะวันตกแบบต่างๆ ซึ่งผิดแผกไปมากจากรูปแบบสถาปัตยกรรมประเพณีของอาคารสถานส่วนใหญ่ในเขตกำแพงพระนคร

การตัดถนนในบริเวณสวนดุสิตเป็นไปอย่างรวดเร็วดังพระราชประสงค์ ภายในช่วงเวลา 7 ปี ระหว่าง ค.ศ. 1899 ถึง ค.ศ. 1906 กรมสุขาภิบาลฝ่ายเหนือตัดถนนเสร็จสิ้นเป็นจำนวนถึง 50 สาย[45] ที่เป็นเช่นนี้ได้ก็เพราะ พระคลังข้างที่ได้กว้านซื้อที่ดินแถวทุ่งสามเสนจากชาวบ้านไว้เป็นจำนวนมากก่อนที่จะลงมือพัฒนาพื้นที่ดิน ดังนั้น ที่ดินที่ใช้ทำโครงข่ายถนนรวมทั้งพระราชวัง ในย่านนี้ จึงเป็นของหลวงทั้งหมด มิจำเป็นต้องมีการเวนคืนและไล่รื้อบ้านเรือนราษฎรแต่อย่างใด[46] อย่างไรก็ตาม เรื่องงบประมาณลงทุนเพื่อสร้างถนนนั้นมีปัญหาอยู่บ้าง ในปีแรกเริ่มโครงการเมื่อ ค.ศ. 1899 พระราชบัญญัติงบประมาณแผ่นดินประจำปี ค.ศ. 1899 ได้ประกาศใช้แล้วก่อนที่จะมีการดำเนินโครงการตัดถนนบริเวณสวนดุสิต เท่ากับว่า โครงการตัดถนนบริเวณสวนดุสิตเป็นโครงการนอกงบประมาณแผ่นดิน ดังนั้น จึงไม่มีเงินลงทุนตามระเบียบสำหรับโครงการนี้[47] แต่ด้วยความที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชประสงค์ที่จะให้โครงการสำเร็จโดยไว และเริ่มต้นในปีนั้นเลย จึงทรงโปรดฯ ให้รวบรวมเงินจากแหล่งต่างๆ ในหน่วยราชการที่พอเหลืออยู่ในขณะนั้นมาใช้ไปพลางก่อน แหล่งเงินทุนที่ว่า มีอาทิ เงินจากรายการที่ยังไม่ได้เบิกจ่ายจากงบประมาณของกรมสุขาภิบาล เช่น เงินเดือนเจ้าพนักงานจัดการโรงพยาบาลหญิงโสเภณี เงินเบี้ยเลี้ยงหญิงโสเภณี และ เงินการจรสำหรับทำตลาดเสาชิงช้า เป็นต้น[48] กระทรวงพระคลังมหาสมบัตินำเงินเผื่อขาดในงบพิเศษของกระทรวงการคลังมหาสมบัติทดลองจ่ายให้แก่กรมสุขาภิบาลก่อน[49] นอกจากนี้ พระคลังข้างที่ยังให้กรมสุขาภิบาลยืมเงินเพื่อนำมาใช้จ่ายเบื้องต้น[50] ในปีต่อๆ มา ปัญหาดังกล่าวหมดไป เพราะได้มีการบรรจุโครงการตัดถนนบริเวณสวนดุสิตเข้าไว้ในงบประมาณแผ่นดิน และตั้งงบประมาณให้กับกรมสุขาภิบาลฝ่ายเหนือเป็นการเฉพาะ

---

[44] หจช. ร.5 ยธ. 9/39 ที่ 36/414

[45] กระทรวงนครบาล กรมสุขาภิบาล กองบัญชาการแผนกการเงินคงกรม ร.ศ. 116-122 เรื่องที่ 10 เล่ม 1 เรื่องงบประมาณปี 121 ที่ 10/29 "กรมสุขาภิบาลฝ่ายเหนือ มีหนังสือกราบเรียนพระยาเทเวศร์วงษ์วิวัฒน์ ผู้บัญชาการกรมสุขาภิบาล" (16 เมษายน ร.ศ. 122) และ กระทรวงนครบาล กรมสุขาภิบาลฝ่ายเหนือ ที่ 15/103 "พระยามหาเทพเจ้า กรมสุขาภิบาลฝ่ายเหนือ กราบเรียน พระยาเทเวศร์วงษ์วิวัฒน์ ผู้บัญชาการ กรมสุขาภิบาล" (11 เมษายน ร.ศ. 125)

[46] หจช. ร.5 น. 5.8/25 ที่ 18/468 "พระราชหัตถเลขา ถึง พระยาเทเวศรวงษ์วิวัฒน์ ผู้บัญชาการกรมสุขาภิบาล" (11 สิงหาคม ร.ศ. 118)

[47] หจช. ร.5 ยธ. 9/39 ที่ 36/414 เรื่องเดิม

[48] กระทรวงนครบาล กรมสุขาภิบาล ที่ 14/971 "พระยาเทเวศร์วงษ์วิวัฒน์ ผู้บัญชาการกรมสุขาภิบาล เขียนกราบทูล กรมหมื่นมหิศวราชหฤทัย เสนาบดี กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ" (18 พฤศจิกายน ร.ศ. 118)

[49] หจช. ร.5 ยธ. 9/39 ที่ 97/7730 "คำกราบบังคมทูล กรมหมื่นมหิศวราชหฤทัย เสนาบดี กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ " (9 สิงหาคม ร.ศ. 118)

[50] หจช. ร.5 ค. 9.2/32 "พระราชกระแสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่อง พระยาสุขุมขอพระราชทานยืมเงินพระคลังข้างที่ไปจ่ายทำถนนประแจจีน" (5 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 126-29 กันยายน ร.ศ. 129)

สวนดุสิตมิได้เป็นเพียงแค่วังชานพระนครสำหรับ *"เปนที่ไปเที่ยวเล่น"* เท่านั้น แต่ด้วยขนาดเนื้อที่อันกว้างขวางนับพันไร่ และความทุ่มเทของชนชั้นนำสมัยนั้นในการพัฒนาพื้นที่ตามรอยตะวันตก สวนดุสิตจึงเทียบได้กับโครงการเมืองใหม่ขนาดใหญ่ *"เป็นอุทยานนคร (Garden City) สมัยใหม่ที่เจ้านาย ขุนนางสยามทดลองแนวคิดต่างๆ ในการพัฒนาเมืองให้ทันสมัยเป็นระบบ ที่มีระบบสาธารณูปโภค น้ำประปา ไฟฟ้าที่ทันสมัย มีถนนกว้างตัดกันเป็นตาตาราง แบ่งพื้นที่อันกว้างใหญ่นั้นออกเป็นส่วนๆ เป็นระเบียบ ทั้งส่วนพระราชฐานที่ประทับ ส่วนของวังพระบรมวงศานุวงศ์ บ้านเรือนขุนนางข้าราชการ ตลอดจนบ้านเรือนราษฎรทั่วไป"*[51]

สรุปท้ายบท

โครงข่ายถนนในพื้นที่ชานพระนครเริ่มมีขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 4 หรือราวครึ่งหลังของคริสต์ศตวรรษที่ 19 เมื่อมีการตัดถนน 4 สายคือ ถนนตรง ถนนเจริญกรุง ถนนปทุมวัน และถนนสีลม เมื่อถึงสมัยรัชกาลที่ 5 การพัฒนาโครงข่ายถนนในพื้นที่ดังกล่าวเป็นไปอย่างเข้มข้น ถนนสายใหม่นับร้อยสายถูกตัดขึ้นในท้องทุ่งรอบๆ ตัวเมืองพระนคร ทั้งทางเหนือ ทางตะวันออก และทางใต้

พื้นที่ทางใต้หรือที่เรียกกันว่า 'ย่านบางรัก' มีการตัดถนนใหม่อย่างหนาแน่น โครงข่ายถนนของย่านนี้ ประกอบด้วยถนน 3 ระดับศักย์คือ 1) ถนนสายหลัก 2 สาย ได้แก่ ถนนตรง และถนนเจริญกรุง ซึ่งเป็นถนนสายเก่าตัดขึ้นตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 2) ถนนรอง 4 สายได้แก่ ถนนสาทร ถนนสี่พระยา ถนนสุรวงศ์ และถนนสีลม (ถนนสีลมตัดขึ้นตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4) ถนนเหล่านี้เป็นทางที่ตัดขวางและเชื่อมโยงระหว่างถนนสายหลักทั้งสอง และ 3) ถนนสายย่อยอีกนับสิบสาย ที่ตัดขวางถนนสายรอง และเชื่อมโยงถนนสายรองเข้าด้วยกัน การตัดถนนในย่านบางรักมีความแตกต่างกับการตัดถนนในย่านอื่นๆ ของพระนครตรงที่ ถนนส่วนใหญ่ถูกตัดขึ้นโดยภาคเอกชน แรงจูงใจที่ผลักดันให้เอกชนเข้ามาดำเนินการตัดถนนในย่านนี้ก็คือผลกำไรจากการทำธุรกิจค้าขายที่ดินจัดสรรริมถนนที่ตนตัดขึ้น ผู้ดำเนินการตัดถนนในย่านบางรักล้วนเป็นชนชั้นนำของสยามทั้งสิ้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักดีว่า ที่เอกชนยอมลงทุนตัดถนนนั้น ก็เพื่อผลประโยชน์ส่วนตน มิใช่เพื่อประโยชน์ส่วนรวม แต่พระองค์ก็ทรงยอมให้เหล่าเอกชนตัดถนนและหากำไรจากที่ดินริมถนนได้ ด้วยทรงถือว่า ถนนเป็นประโยชน์แก่แผ่นดิน ผู้ลงทุนตัดถนนล้วนยกถนนตัดใหม่ให้เป็นทางสาธารณะทุกรายไป เท่ากับว่า รัฐบาลได้ถนนตัดใหม่โดยไม่ต้องลงทุนเอง

พื้นที่ทางตะวันออกหรือที่เรียกกันว่า 'ย่านปทุมวัน' มีการตัดถนนใหม่เบาบางกว่าย่านบางรักมาก โครงข่ายถนนของย่านนี้ ประกอบด้วยถนน 3 ระดับศักย์เช่นเดียวกับในย่านบางรักคือ 1) ถนนสายหลัก 2 สายได้แก่ ถนนตรง และถนนปทุมวัน ซึ่งเป็นถนนสายเก่าตัดขึ้นตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 2) ถนนรอง 4 สายได้แก่ ถนนราชดำริ ถนนสนามม้า ถนนพญาไท และถนนรองเมือง ถนนเหล่านี้เป็นทางที่ตัดขวางและเชื่อมโยงระหว่างถนนสายหลักทั้งสอง และ 3) ถนนสายย่อยจำนวนหนึ่ง ซึ่งตัดแยกออกจากถนนสายรอง ถนนราชดำริ ถนนสนามม้า และถนนพญาไท เป็นถนนที่ตัดโดยทางการเพื่อวัตถุประสงค์ในการขยายชุมชนเมืองไปทางตะวันออก และการเชื่อมโยงสถานที่สำคัญเช่น พระราชวังพญาไท พระราชวังสระปทุมวัน และ Royal Bangkok Sport Club ส่วนถนนรองเมืองถูกตัดขึ้นโดยเอกชนเพื่อผลประโยชน์ทางธุรกิจของผู้ตัดถนน

---

[51] พีรศรี โพวาทอง 2550: 39

พื้นที่ทางเหนือหรือที่เรียกกันว่า 'ย่านดุสิต' มีการตัดถนนใหม่จำนวนมากอย่างเป็นระบบ เพื่อรองรับการสร้างวังใหม่นอกเมืองของพระมหากษัตริย์ อันได้แก่ วังสวนดุสิต และวังพญาไท รวมทั้งชุมชนใหม่ของชนชั้นนำสยาม โครงข่ายของย่านนี้ถนนมีลักษณะเป็นตาตาราง ประกอบด้วยถนน 2 ระดับศักย์ เช่นเดียวกับย่านอีกสองย่าน คือ 1) ถนนสายหลัก 13 สาย เป็นถนนในแนวตะวันออก-ตะวันตก 5 สาย และในแนวเหนือ-ใต้ 8 สาย และ 2) ถนนสายรองหลายสิบสาย ซึ่งตัดขึ้นภายในพื้นที่กรอบสี่เหลี่ยม (block) ที่เกิดจากการตัดกันของถนนสายหลัก แม้ถนนส่วนใหญ่ในย่านดุสิตจะถูกตัดขึ้นเพื่อประโยชน์ของชนชั้นสูง แต่ถนนบางสายก็อำนวยประโยชน์แก่สาธารณชนเช่นกัน เช่น ถนนซางฮี้ ถนนดวงเดือน และถนนดาวข่าง ในส่วนที่ติดต่อกับแม่น้ำเจ้าพระยา เป็นเส้นทางที่ผู้คนใช้เดินทางไปมาหาสู่ ทำมาค้าขายกันมาก โครงข่ายถนนย่านดุสิตได้ปรับเปลี่ยนให้ทุ่งสามเสนและทุ่งพญาไทกลายเป็นแหล่งที่พักอาศัยของชนชั้นสูงของสยาม นอกจากพระราชวังของพระมหากษัตริย์แล้ว พื้นที่สองข้างถนนในโครงข่ายเป็นที่ตั้งของวังหลายแห่ง และบ้านของขุนนางคหบดีผู้ร่ำรวย

บทที่ 7

โครงข่ายถนนราชดำเนิน

บทที่ 7 โครงข่ายถนนราชดำเนิน

โครงข่ายถนนราชดำเนินเป็นเส้นทางเชื่อมโยงพระบรมมหาราชวังกับพระราชวังดุสิต ประกอบด้วยถนนสามช่วงตอน ได้แก่ ถนนราชดำเนินใน ถนนราชดำเนินกลาง และถนนราชดำเนินนอก ระหว่างถนนราชดำเนินในกับถนนราชดำเนินกลางมีคลองคูเมืองเดิมคั่น โดยที่ถนนทั้งสองต่อกันด้วยสะพานผ่านพิภพลีลา ส่วนระหว่างถนนราชดำเนินกลางกับถนนราชดำเนินนอกมีคลองรอบกรุงคั่น โดยที่ถนนทั้งสองต่อกันด้วยสะพานผ่านฟ้าลีลาศ โครงการตัดถนนราชดำเนินถือกำเนิดขึ้นในปี ค.ศ. 1899 ตาม 'ประกาศจัดที่สร้างถนนราชดำเนิน' ลงในราชกิจจานุเบกษา วันที่ 27 สิงหาคม ร.ศ. 118[1]

วัตถุประสงค์ของการสร้างโครงข่ายถนนราชดำเนินตามที่ประกาศในราชกิจจานุเบกษา คือ *"ด้วยทรงพระราชดำริห์เห็นว่า ท้องที่ตำบลบ้านพานถมตรงตลอดไป ถึงท้องที่ตำบลป้อมหักกำลังดัษกรนั้น เปนที่เรือกสวนเปลี่ยวอยู่ในระหว่างถนนพฤฒิบาศกับถนนสามเสน ยังไม่เป็นที่สมบูรณทันเสมอท้องที่ตำบลอื่น เพราะเหตุด้วยยังไม่ได้มีถนนหลวง อันสำหรับชักนำให้มหาชนได้กระทำการค้าขายให้เปนการสะดวกขึ้น"* ตามความในคำกราบบังคมทูลของพระยาเทเวศร์วงษ์วิวัฒน์ (ม.ร.ว. หลาน กุญชร) ในพระราชพิธีเปิดถนนราชดำเนินนอก เมื่อวันที่ 1 ตุลาคม ค.ศ. 1903 ระบุว่า ถนนสายนี้ตัดขึ้น *"เพื่อบำรุงราษฎรในท้องที่"* หรือเพื่อประโยชน์สาธารณะแก่ประชาชนทั่วไป และ *"เพื่อเปนทางเสด็จพระราชดำเนินวังสวนดุสิตด้วย"* ก่อนที่จะมีการตัดถนนราชดำเนินนั้น เส้นทางต่อเนื่องถนนจักรวรรดิวังหน้า-ถนนจักรพงษ์-ถนนสามเสน เป็นเส้นทางหลักในการเสด็จพระราชดำเนินระหว่างพระบรมมหาราชวังกับสวนดุสิต แม้จะเป็นเส้นทางที่เดินทางได้สะดวก ทว่าเส้นทางดังกล่าวก็มีแนวคดโค้งไปตามแนวลำน้ำเจ้าพระยา ทั้งยังเข้าสู่เขตวังสวนดุสิตด้านทิศตะวันตก ซึ่งถูกวางแผนให้เป็นเขตพระราชฐานชั้นใน ดังนั้น จึงเป็นการชอบที่จะตัดถนนอีกสายที่ลัดตรงกว่าและเข้าสู่ด้านหน้าวังสวนดุสิตโดยตรง[2]

อย่างไรก็ตาม วัตถุประสงค์อย่างไม่เป็นทางการที่มิได้ประกาศแก่สาธารณชนยังมีอีก 3 ประการ ประการแรกคือ เพื่อเปิดเป็นทางโล่งกว้างให้ชนชั้นสูงได้พักผ่อนหย่อนใจ ประการที่สอง เพื่อความสง่างามของบ้านเมือง ตามความในพระราชหัตถเลขา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชปรารภแก่พระยาเทเวศร์วงษ์วิวัฒน์ว่า ถนนสายนี้ *"จะเปนถนนแฟตชันเนบอล สำหรับขี่รถวนไปวนมา ที่ 2 ข้างนั้นต่อไปจะต้องเปนวัง เปนออฟฟิซใหญ่ ถ้าบ้านผู้มั่งมีที่จะตั้งกันหยุมๆ หยิมๆ ไม่ได้"* และประการที่สาม เพื่อการลงทุนพัฒนาอสังหาริมทรัพย์

บุคลากรคนสำคัญๆ ที่เกี่ยวข้องกับการตัดถนนราชดำเนินมีอาทิ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงนเรศรวรฤทธิ์ เสนาบดีกระทรวงนครบาล เป็นแม่กอง พันโทออคตาฟ ฟาริโอลา เดอ รอสโซลี (Lt. Col. Octave Fariola de Rozzoli) วิศวกรชาวอเมริกันเชื้อสายเบลเยี่ยม ดำรงตำแหน่งนายช่างใหญ่ประจำกรมสุขาภิบาล ทำหน้าที่รังวัดกำหนดแนวที่เขตถนน นายคาร์ล ซันเดรสกี (Carl Sandreczki) สถาปนิกชาวเยอรมัน ดำรงตำแหน่งนายช่างเอกประจำกระทรวงโยธาธิการ ทำหน้าที่ออกแบบกำหนดสัดส่วนความกว้างถนน สะพาน ตลอดจนรายละเอียดเครื่องประดับถนนต่างๆ บุคลากรผู้

[1] 'ประกาศจัดที่สร้างถนนราชดำเนิน' ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 16 (วันที่ 27 สิงหาคม ร.ศ. 118) หน้า 276

[2] พีรศรี โพวาทอง 2550: 40

บทบาทโดดเด่นที่สุดคือ พระยาเทเวศร์วงษ์วิวัฒน์ (ม.ร.ว. หลาน กุญชร) ผู้บัญชาการกรมสุขาภิบาล พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดฯ ให้เขาเข้ามากำกับการการตัดถนนโดยตรง[3]

รายละเอียดเกี่ยวกับการสร้างโครงข่ายถนนราชดำเนินในแต่ละช่วงตอนมีดังต่อไปนี้

7.1 ถนนราชดำเนินนอก

ถนนราชดำเนินนอก เป็นถนนช่วงตอนแรกของโครงข่ายถนนราชดำเนินที่ถูกตัดขึ้น โดยดำเนินก่อสร้างระหว่างปี ค.ศ. 1899-1901 รวมระยะเวลาก่อสร้างราว 2 ปี[4] ในเบื้องแรก ถนนช่วงตอนนี้มีชื่อว่า ถนนราชดำเนิน เพียงเท่านั้น ต่อเมื่อมีการตัดถนนช่วงตอนอื่นอีกสองตอน ถนนช่วงตอนดังกล่าวจึงเปลี่ยนชื่อไปเป็น ถนนราชดำเนินนอก ตามตำแหน่งของแนวถนนที่อยู่นอกเขตพระนคร ไกลจากพระบรมมหาราชวังที่สุด อันชื่อถนนราชดำเนินนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงได้ต้นเค้ามาจากชื่อถนน Queen's Walk ในกรุงลอนดอน ประเทศอังกฤษ[5] ตามความในพระราชหัตเลขาพระราชทานพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงนเรศรวรฤทธิ์ พระองค์ทรงเล่าว่า *"วันนี้ดูแปลนทหารวอลันเตียเดินในเมืองแก้ว ไปเจอ Queen's Walk ในกรีนปาร์ก ซึ่งรู้จักจึงนึกขึ้นมาได้ จึงขอให้ตั้งชื่อว่า ถนนราชดำเนิน"*[6]

ถนนราชดำเนินนอกมีความยาว 760 เมตรเศษ แนวถนนตั้งต้นจากปลายด้านตะวันออกของถนนพฤฒิบาศ (ประตูยอดพฤฒิบาศ) ริมคลองรอบกรุงข้างป้อมมหากาฬ ทอดขึ้นเหนือผ่านตำบลบ้านหล่อ มุ่งไปทางป้อมหักกำลังดัสกรริมคลองผดุงกรุงเกษม ตัดถนนกรุงเกษม แล้วข้ามคลองผดุงกรุงเกษมไปบรรจบกับปลายด้านใต้ของถนนเบญจมาศ (ปัจจุบันคือส่วนหนึ่งของถนนราชดำเนินนอก) ซึ่งเป็นหนึ่งในโครงข่ายถนนชานพระนครซีกเหนือ สะพานข้ามคลองผดุงกรุงเกษมตรงจุดที่ถนนราชดำเนินนอกต่อกับถนนเบญจมาศคือ 'สะพานมัฆวานรังสรรค์' เมื่อแรกออกประกาศจัดซื้อที่ดินเพื่อตัดถนนราชดำเนินในวันที่ 15 สิงหาคม ค.ศ. 1899 นั้น หน่วยงานตัดถนนมิได้กำหนดแนวเขตทางถนนราชดำเนินนอกอย่างที่ปรากฏในปัจจุบัน หากวางแผนให้แนวถนนตั้งต้นจากริมคลองรอบกรุงแถววัดบวรนิเวศ ผ่านตำบลบ้านพานถม ไปจรดปลายด้านใต้ของถนนเบญจมาศ อย่างไรก็ตาม เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นแนวถนนตามแผน ทรงมีพระราชปรารภว่า *"ถ้าตัดถนนไปในตำบลบ้านพานถม จะไม่เป็นถนนที่ได้แนวตรงตลอด"*[7] ซึ่งหมายความว่า แนวถนนตัดใหม่จะไม่เป็นแนวเดียวกับถนนเบญจมาศ ทั้งยังไม่ได้แนวขนานไปกับแบบแผนตาตะรางของแนวถนนอื่นๆ ในย่านสวนดุสิต พระองค์จึงโปรดฯ ให้ปรับแนวถนนเสียใหม่ให้เป็นดังที่บรรยายข้างต้น แนวถนนตามพระราชดำรินี้ตัดผ่าเข้าไปในวัดปรินายก วัดพรหมสุรินทร์ และป้อมหักกำลังดัษกร ริมคลองผดุงกรุงเกษม ทำให้ต้องเวนคืนที่ส่วนหนึ่งของวัดปรินายก ยุบเลิกวัดพรหมสุรินทร์ และรื้อป้อมหักกำลังดัษกร

ถนนราชดำเนินนอกเป็นถนนที่ได้รับการออกแบบเป็นพิเศษผิดแผกจากถนนสายอื่นๆ ที่มีอยู่ในพระนครขณะนั้นทุกสาย รูปแบบถนนได้แบบอย่างมาจากถนนแกนสำคัญ (Boulevard) ในยุโรป เช่น ถนนชองเอลิเซ่ (Champs-Elysees) ในปารีส เดอะมอล (The Mall) ในลอนดอน และ อันเตอร์ เดน ลินเดน (Unter den Linden) ในเบอร์ลิน เขตทางถูก

---

[3] หจช. ร.5 น.5 8/25 หนังสือพระคลังข้างที่ เจ้าพระยาเทเวศร์เบิกเงินทำถนน แลทำการต่างๆ ในหน้าที่ศุขาภิบาลฝ่ายเหนือ

[4] หจช. ร.5 ค. 4/3 ที่ดินริมถนนราชดำเนิน

[5] หจช. ร.5 น. 18.1/1 ที่ 13/331 "พระราชหัตถเลขาถึงกรมหมื่นนเรศรวรฤทธิ์ เสนาบดีกระทรวงนครบาล" (15 สิงหาคม ร.ศ. 118)

[6] หจช. ร.5 น.18.1 ข/1 จัดซื้อที่สร้างถนนราชดำเนิน เรื่องที่ดีกดิน ซึ่งพระราชทานให้พระยาศักดาภิเดชวรฤทธิด้วย

[7] "ประกาศแก้เรื่องการจัดที่สร้างถนนราชดำเนิน" ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 16 (วันที่ 1 ตุลาคม ร.ศ. 118) หน้า 387-388

ออกแบบให้มีช่องทางใหญ่ตรงกลาง ขนาบทั้งสองข้างด้วยช่องทางคู่ขนาน มีเกาะคั่นกลางระหว่างช่องทางตรงกลางกับช่องทางคู่ขนาน และมีทางเท้ากว้างทั้งสองฝั่งถนน มีการปลูกต้นไม้ใหญ่ร่มรื่นเป็นแนวตลอดเกาะกลางและทางเท้า[8] เทคนิควิธีการก่อสร้างถนนทำโดยการถมดินแล้วปูอิฐ แล้ววางท่อระบายน้ำด้านข้าง ซึ่งเป็นเทคนิควิธีเดียวกับที่ใช้ในการตัดถนนย่านสวนดุสิต[9] นอกจากเขตทางที่เป็นถนนดังกล่าวแล้ว ทางการยังได้เวนคืนที่ดินริมถนนทั้งสองฝั่งไว้ข้างละ 33 เมตร ไว้สำหรับปลูกสร้างอาคารสถาน *"กำหนดเขตรที่ดินกว้างเฉพาะถนนรถสายกลางกับทั้งท่อน้ำด้วย 6 วาที่ปลูกต้นไม้กับทางคนเดิน 2 ข้างถนนสายกลางข้างละ 5 วา 2 ศอก ถนนรถสายนอก 2 ข้างกับทั้งท่อน้ำด้วยข้างละ 3 วา 2 ศอก ทางคนเดินสายนอกอีก 2 ข้าง ๆ ละ 1 วา 2 ศอก รวมเปนที่เฉพาะถนน 1 เส้น 7 วา กับที่ดินแนวริมถนนอีก กว้างข้างละ 16 วา 2 ศอก รวมทั้งสิ้นเปนที่กว้าง 3 เส้น"*[10] หนังสือพิมพ์บางกอกไทมส์ ฉบับวันที่ 7 ธันวาคม ค.ศ. 1899 ได้ลงข่าวบรรยายถึงความพิเศษของถนนราชดำเนินนอกว่า *"ใครเหนต้องว่าโต สามเส้นสิบห้าวา ถนนพระราชดำเนิน...มีกำหนดกว้าง 36 วาเศษ และในระหว่างถนนนั้นจะแบ่งเปนแผนกมีต้นไม้กับถนนสำหรับสัญจรไปมาต่างๆ ทุกถนนในประเทษสยาม คงจะไม่มีถนนอื่นยิ่งกว่าเปนแท้"*[11]

ดังที่กล่าวไว้ในบทก่อนๆ การตัดถนนหลายสายในสมัยรัชกาลที่ 5 ช่วงก่อนคริสต์ศตวรรษที่ 20 ต้องประสบอุปสรรคในการจัดหาที่ดินทำถนน อันเนื่องมาจากการที่ราษฎรดื้อแพ่งไม่ยอมย้ายออกจากแนวเวนคืนที่ทำถนน (อ่านเพิ่มเติมได้ใน 5.4) เพื่อแก้ไขปัญหาดังกล่าวและผลักดันให้การตัดถนนราชดำเนินสำเร็จโดยไว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดฯ ให้แก้ไขพระราชบัญญัติเดิมซึ่งกำหนดให้รัฐไม่ต้องจ่ายค่าชดเชยใดๆ แก่เจ้าของที่ดินที่ที่ดินของเขาโดนเวนคืนที่ทำถนนเสียใหม่ โดยโปรดฯ ให้ออกพระราชบัญญัติอีกฉบับ เรียกว่า 'พระราชบัญญัติจัดที่ตัดถนนราชดำเนิน'[12] สาระสำคัญของพระราชบัญญัตินี้คือ การกำหนดให้รัฐต้องเสียค่าชดเชยให้แก่เจ้าของที่ดินที่ที่ดินของเขาโดนเวนคืนที่ทำถนน โดยจ่ายเป็นทั้งค่าที่ดิน และค่ารื้อถอนสิ่งปลูกสร้างในที่ดินในราคาอันสมควร ในการจ่ายค่าชดเชย รัฐบาลกำหนดหลักการไว้ว่า รัฐบาลจะรับซื้อที่ดินที่อยู่ในแนวเขตทาง และที่ดินริมแนวเขตทางทั้ง 2 ข้าง จากเส้นเขตทางจรดแนวขนานที่ห่างออกไปจากเส้นเขตทาง 30 เมตร[13] โดยราคารับซื้อจะเท่ากับราคาซื้อขายก่อนหน้าที่จะมีโครงการตัดถนน 1 ปี เมื่อถนนแล้วเสร็จ รัฐบาลจะขายที่ดินริมถนนคืนให้กับเจ้าของที่ดินเดิมใน 'ราคาทุน' ที่ตัดถนน ซึ่งเท่ากับผลรวมของค่าที่ดิน ค่าวัสดุ และค่าแรงงาน เฉลี่ยตามทำเลที่ถนนตัดผ่าน[14] ราคาขายคืนเท่าราคาทุนนั้นมีกำหนดเวลา หากเจ้าของที่ดินเดิมไม่ซื้อที่ดินเดิมของตนคืนภายในระยะเวลาที่กำหนด เขาจะไม่ได้รับสิทธิพิเศษรัฐบาลจะไม่ขายที่ดินให้ในราคาทุน[15] อย่างไรก็ตาม เป็นไปได้ว่า รัฐบาลมิได้จริงจังกับการขายคืนที่ดินให้เจ้าของเดิมนัก กรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย เสนาบดีกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ เคยกราบบังคมทูลเสนอความคิดเห็นว่า "...

---

[8] เสถียร ลายลักษณ์ และคณะ 2478

[9] หจช. ร.5 น.5 8/21 ศุขาภิบาลฝ่ายเหนือ ถนนและสะพานต่างๆ (พีรศรี 46) และ หจช. ร.5 ค. 4/3 "พระราชหัตถเลขาถึง กรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย เสนาบดีกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ" (ไม่ปรากฏวันที่)

[10] "ประกาศแก้เรื่องการจัดที่สร้างถนนราชดำเนิน" ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 16 (วันที่ 1 ตุลาคม ร.ศ. 118) หน้า 387-388

[11] คอลัมน์ "ใครเหนต้องว่าโต สามเส้นสิบห้าวา", หนังสือพิมพ์บางกอกไทมส์ 7 ธันวาคม ค.ศ. 1899

[12] พระราชบัญญัติเวนคืนที่ตัดถนนราชดำเนิน ได้รับการตรวจแก้ไขอย่างละเอียดโดยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และกรมหมื่นนเรศรวรฤทธิ์ เสนาบดีกระทรวงนครบาล ทั้งยังมีนักกฎหมายได้แก่ กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ และเจ้าพระยาอภัยราชา (โรลัง ยัคมินส์ ชาวเบลเยี่ยม) ร่วมตรวจและให้คำปรึกษาอีกด้วย

[13] หจช. ร.5 น. 18.1/1 "ประกาศแก้กำหนดขนาดจัดเขตที่ดินสร้างถนนราชดำเนิน" (26 กันยายน ร.ศ. 118)

[14] เสถียร ลายลักษณ์ และคณะ 2478

[15] หจช. ร.5 ค. 4/3 ที่ 9/303 "พระราชหัตถเลขาถึงกรมหมื่นนเรศรวรฤทธิ์ เสนาบดีกระทรวงนครบาล และกรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย เสนาบดีพระทรวงพระคลังมหาสมบัติ" (7 สิงหาคม ร.ศ. 120)

ประกาศเรียกเจ้าของมาซื้อคืนเสีย ตามประกาศจะดีกว่ากระมัง เพราะเวลานี้ที่เหล่านั้นยังไม่มีใครคิดเหนว่า จะมีราคาฤามีประโยชน์ ถ้าประกาศไปก็คงไม่มีใครซื้อคืนเปนแน่ ถ้าพ้นเวลากำหนดแล้วก็ตีกินเสียทีเดียว..."[16] ความคิดดังกล่าวของคนของรัฐ ผนวกกับวิสัยทัศน์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงคาดหวังให้สองข้างถนนราชดำเนินนอกเต็มไปด้วยอาคารสถานโอ่อ่าตั้งเรียงราย สื่อนัยว่า รัฐบาลน่าจะต้องการครอบครองที่ดินสองข้างถนนทั้งหมด เพื่อจัดการให้ได้ภาพลักษณ์ตามพระราชประสงค์

สำหรับเจ้าของที่ดินที่ยังมีที่ดินเหลือจากเขตรับซื้อของรัฐบาล รัฐบาลกำหนดให้เจ้าของที่ดินเหล่านั้นต้องออกเงินช่วยค่าตัดถนนเมื่อถนนแล้วเสร็จด้วย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้เหตุผลว่า ที่ควรเป็นเช่นนี้เป็นเพราะ ในทางหนึ่ง เจ้าของที่ดินกลุ่มดังกล่าว ล้วนได้ประโยชน์จากการตัดถนน เป็นต้นว่า ที่ดินราคาแพงขึ้น การเดินทางสะดวกขึ้น และเป็นทำเลที่มีคุณค่าทางเศรษฐกิจสูงขึ้น ในอีกทางหนึ่ง ทรงเห็นว่าการตัดถนนนั้นต้องใช้เงินงบประมาณแผ่นดิน ซึ่งเป็นภาษีอากรของราษฎรทั่วประเทศ การนำเงินงบประมาณแผ่นดินมาใช้ทำประโยชน์ในตำบลใดตำบลหนึ่ง แทนที่จะใช้บำรุงราษฎรโดยทั่วหน้า ย่อมเป็นเรื่องไม่เป็นธรรมนัก ดังนั้น การออกเงินช่วยตัดถนนของเจ้าของที่ดินที่ได้รับประโยชน์จึงชอบด้วยเหตุผล[17]

การตัดถนนราชดำเนินนอกถือเป็นการทดลองตัดถนนด้วยวิธีการตามพระราชบัญญัติใหม่ที่กำหนดให้รัฐจ่ายค่าชดเชยแก่ผู้ถูกเวนคืนที่ทำถนน เพื่อให้เห็นจริงว่า การตัดถนนด้วยวิธีการนี้จะลุล่วงไปด้วยดีและสำเร็จโดยเร็วหรือไม่ รัฐกับราษฎรได้เปรียบเสียเปรียบกันประการใดบ้าง และมีเหตุขัดข้องอันใดในกระบวนการตัดถนนที่ต้องปรับปรุงแก้ไขในภายภาคหน้า[18] การทดลองตัดถนนด้วยวิธีการใหม่นี้ หากแม้นเกิดเหตุพลาดพลั้งสูญเสียไปบ้าง รัฐก็จะไม่เสียหายมากนัก ทั้งนี้เพราะ ถนนราชดำเนินนอกเป็นเพียงถนนสายสั้นๆ มีความยาวเพียง 760 เมตรเศษเท่านั้น

ในทศวรรษ 1900 ย่านถนนราชดำเนินนอก ได้กลายเป็นแหล่งที่พักอาศัยของบุคคลชั้นสูงของสยาม สองข้างถนนเป็นที่ตั้งของวังและคฤหาสน์หลายสิบแห่ง เช่น พระราชวังจันทรเกษม[19] วังปารุสกวัน[20] วังกรมหลวงชุมพร วังกรมหลวงลพบุรีราเมศร์ วังกรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ พระตำหนักสวนกุหลาบ เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีห้างร้านขนาดใหญ่ของชาวตะวันตก ชื่อ ห้างยอน แซมป์สัน[21] ตั้งตรงหัวถนนราชดำเนินนอก อาคารที่อยู่ในเขตรายรอบถนนราชดำเนินนั้นล้วนมีรูปแบบอิงกับสถาปัตยกรรมแบบตะวันตก และออกแบบควบคุมงานก่อสร้างโดยสถาปนิกชาวตะวันตกทั้งสิ้น

7.2 ถนนราชดำเนินกลาง

เมื่อการก่อสร้างถนนราชดำเนินนอกแล้วเสร็จในปี ค.ศ. 1901 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดฯ ให้กรมสุขาภิบาลฝ่ายเหนือดำเนินการตัดถนนราชดำเนินกลางต่อไปทันที ประกาศจัดที่สร้างถนนราชดำเนินกลางมีสาระสำคัญคล้ายคลึงกับประกาศของถนนราชดำเนินนอก ความว่า "*ด้วยทรงพระราชดำริห์เห็นว่า ท้องที่ตำบลบ้าน*

---

[16] หจช. ร.5 ค. 4/3 "คำกราบบังคมทูลของกรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย เสนาบดีกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ เรื่องที่ดินริมถนนราชดำเนิน" (ไม่ปรากฏวันที่)

[17] เสถียร ลายลักษณ์ และคณะ 2478

[18] หจช. ร.5 ยธ. 9/41 "ร่างกระทรวงโยธาธิการ" (1 พฤศจิการยน ร.ศ. 122)

[19] พระราชวังจันทรเกษม รัชกาลที่ 5 ทรงสร้างให้เป็นที่ประทับของรัชกาลที่ 6 เมื่อครั้งสำเร็จการศึกษาจากอังกฤษ

[20] วังปารุสกวัน ซึ่งพระองค์สร้างให้แก่เจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถ เมื่อสำเร็จการศึกษาวิชาการทหารจากประเทศรัสเซีย

[21] ต่อมาใช้เป็นที่ตั้งกรมโยธาธิการ ในปัจจุบันเป็นพิพิธภัณฑ์ สถาบันพระปกเกล้า

แขกริมเชิงสะพานเสี้ยว กับตำบลบ้านตนาว ตำบลสวนตีกดิน และตำบลประตูพฤฒิบาศ ทั้ง 4 ตำบลนี้เป็นท้องที่ซึ่งเปลี่ยวอยู่ในกำแพงพระนคร ยังไม่เป็นที่สมบูรณ์ทันเสมอท้องที่ตำบลอื่น เพราะเหตุด้วยยังไม่มีถนนหลวง สำหรับชักนำให้มหาชนได้ตั้งกระทำการค้าขาย จึ่งมีพระราชประสงค์ที่จะจัดการบำรุงท้องที่ในพระนครตำบลซึ่งยังไม่สมบูรณ์นั้นให้มีความเจริญขึ้น เพื่อจะได้เป็นผลเกิดประโยชน์ขึ้นแก่มหาชน อันอยู่ในท้องที่ตำบลนั้น ๆ สืบไป จึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ จะให้สร้างถนนหลวง ในท้องที่ตำบลอันกล่าวแล้วนั้น"[22]

การตัดถนนราชดำเนินกลางยังคงใช้วิธีการตามพระราชบัญญัติใหม่เช่นเดียวกับถนนราชดำเนินนอกเป็นหลักใหญ่ ทว่ามีการปรับแก้ไน 2 ประเด็นหลัก ประเด็นแรก ประกาศจัดที่สร้างถนนราชดำเนินกลางกำหนดให้เจ้าของที่ดินที่อยู่ในบริเวณเวนคืนที่ทำถนนขายที่ดินทั้งหมดให้กับรัฐ แต่หากเจ้าของที่ดินไม่ประสงค์จะขายที่ดินให้รัฐ เขาต้องยินยอมให้เจ้าพนักงานตัดถนนและทางเดินเท้าริมถนนบนที่ดินของตน พร้อมทั้งออกเงินค่าใช้จ่ายสำหรับการตัดถนนและทางเดินเท้านั้นล่วงหน้าตามราคาที่เจ้าพนักงานกำหนด ค่าใช้จ่ายดังกล่าว เท่ากับ ราคาขายที่ดินภายหลังจากที่ถนนตัดเสร็จ ซึ่งคำนวณจากต้นทุนค่าที่ดินทำถนน บวกค่าก่อสร้างถนนและทางเดินเท้า[23] ประเด็นที่สอง ประกาศจัดที่สร้างถนนราชดำเนินกลางยกเลิกข้อกำหนดที่ว่า ให้รัฐบาลขายที่ดินริมถนนคืนให้กับเจ้าของที่ดินเดิมในราคาทุนที่ตัดถนน[24]

ถนนราชดำเนินกลางมีความยาว 1,200 เมตร[25] ตั้งต้นจากริมคลองรอบกรุงตรงปลายด้านใต้ของถนนราชดำเนินนอกหรือบริเวณประตูยอดพฤฒิบาศ ใกล้ป้อมมหากาฬ ทอดไปทางตะวันตก ไปสิ้นสุดที่ริมคลองคูเมืองเดิม ถนนราชดำเนินนอกกับถนนราชดำเนินกลางต่อเชื่อมกันด้วย สะพานนามว่า 'สะพานผ่าฟ้าลีลาศ' ซึ่งข้ามคลองรอบกรุง ในต้นทศวรรษ 1900 สะพานผ่านฟ้าลีลาศได้กลายเป็นแพร่งใหญ่ที่มีถนนถึง 7 สายต่อเชื่อม เชิงสะพานฝั่งตะวันออกมีถนน 4 สายมาบรรจบกัน คือ ถนนพฤฒิบาศ ถนนราชดำเนินนอก ถนนสนามควาย และถนนดำรงรักษ์ (อ่านเพิ่มเติมเกี่ยวกับถนนพฤฒิบาศ ถนนสนามควาย และถนนดำรงรักษ์ได้ใน 5.3) ส่วนเชิงสะพานฝั่งตะวันตกมีถนน 3 สายมาบรรจบกัน คือ ถนนราชดำเนินกลาง ถนนพระสุเมรุ (เดิมคือถนนหน้าวัดรังษี ส่วนหนึ่งของถนนรอบพระนคร อ่านเพิ่มเติมได้ใน 5.3) และถนนมหาไชย (เดิมคือส่วนหนึ่งของถนนรอบพระนคร)

ถนนราชดำเนินกลางมีลักษณะการออกแบบไม่ต่างจากถนนราชดำเนินนอก กล่าวคือ ตัวถนนแบ่งเป็นสามช่องทาง คือ ช่องทางใหญ่ตรงกลาง ขนาบทั้งสองข้างด้วยช่องทางคู่ขนาน มีเกาะคั่นกลางระหว่างช่องทางตรงกลางกับช่องทางคู่ขนาน และมีทางเท้ากว้างทั้งสองฝั่งถนน ที่เกาะกลางและทางเท้ามีการปลูกต้นไม้ใหญ่ร่มรื่นเป็นแนวตลอด ริมเขตทางสองข้างเป็นที่ดินที่ทางการเวนคืนไว้อีกข้างละประมาณ 30 เมตรเพื่อปลูกตึก อย่างไรก็ตาม ถนนราชดำเนินกลางยังมีองค์ประกอบเสริมอีกอย่างคือ 'ถนนสุขาภิบาล' ซึ่งตัดไว้เพื่อ "*...ป้องกันไม่ให้เรือนจากรุงรังติดหลังตึกอย่างหนึ่ง เป็นทางขนของโสโครกไม่ให้ต้องขนทางน่าตึกอีกอย่างหนึ่ง*"[26] ถนนสุขาภิบาลเป็นถนนสายแคบ ๆ ความกว้าง 4 เมตร ทอดตัวขนานไปตลอดแนวถนนราชดำเนินกลางโดยอยู่ในแนวชายด้านหลังของที่ดินสองข้างถนนที่ทางการเวนคืนไว้ ถนนสุขาภิบาลมีด้วยกัน 2 สาย สายหนึ่งอยู่ทางเหนือของถนนราชดำเนินกลาง อีกสายหนึ่งอยู่ทางใต้ของถนนราชดำเนินกลาง

---

[22] "ประกาศจัดที่สร้างถนนราชดำเนินกลาง" ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 18 (วันที่ 29 กันยายน ร.ศ. 120) หน้า 406

[23] เสถียร ลายลักษณ์ และคณะ 2478

[24] หจช. ร.5 ค 4/3 ที่ 24/8996 "คำกราบบังคมทูลของกรมหลวงนเรศรวรฤทธิ์ เสนาบดีกระทรวงนครบาล" (16 กันยายน ร.ศ. 120)

[25] ___ 2505, ทำเนียบนาม ภาค 4 ถนนในจังหวัดพระนครและธนบุรี, โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, หน้า 37-38

[26] หจช. ร.5 ค. 4/3 ที่ดินริมถนนราชดำเนิน

ถนนราชดำเนินกลางใช้เทคนิคการก่อสร้างที่ต่างไปจากของถนนราชดำเนินนอก เทคนิคก่อสร้างถนนดังกล่าวเป็นวิธีการสมัยใหม่อย่างตะวันตก ที่นายออสกูต นายช่างใหญ่ กองช่างไฟฟ้า กรมสุขาภิบาลนำเสนอต่อเจ้าพระยาเทเวศรวงษ์วิวัฒน์ ผู้บัญชาการกรมสุขาภิบาล อันเทคนิคก่อสร้างถนนแบบดั้งเดิมนั้น มีวิธีการทำโดยใช้หินขนาดต่างๆ ถมเป็นชั้นๆ แล้วบดทับด้วยลูกกลิ้งให้แน่น วิธีการดังกล่าวไม่สามารถทำให้หินเกาะเป็นเนื้อเดียวกันได้ ยังมีช่องว่างให้น้ำไหลผ่านได้ ยามฝนตก น้ำที่ซอกซอนลงไปถึงดินชั้นล่าง ทำให้ดินเปียกแฉะเป็นโคลนตม เมื่อมีน้ำหนักกดทับ โคลนตมจะแทรกขึ้นมาบนผิวหน้าถนน ทำให้ผิวหน้าถนนเลอะเทอะเป็นอุปสรรคต่อการสัญจรทั้งโดยการเดินเท้าและการใช้ยานพาหนะ[27] เทคนิคการก่อสร้างถนนสมัยใหม่มี 3 ขั้นตอน ขั้นแรก นำหินก้อนใหญ่ถมเป็นฐาน แล้วบดทับให้แน่นด้วยลูกกลิ้ง ขั้นที่สอง นำทรายอย่างดี โรยทับชั้นหินหนา 1 นิ้ว แล้วบดทับด้วยลูกกลิ้งอีกครั้ง ขั้นที่สาม นำหินขนาดเล็กปนด้วยทราย หรือหินย่อยละเอียดร้อยละ 15 โรยทับอีกชั้น แล้วบดทับด้วยลูกกลิ้งเป็นครั้งที่สาม ปรับให้ผิวเรียบเสมอ จากนั้นก็ปูแผ่นหินทับเป็นชั้นสุดท้าย การโรยหินเป็นชั้นๆ ไล่ตามขนาดก้อนหินในลักษณะดังกล่าว ทำให้วัสดุที่ใช้เป็นฐานถนนติดแน่นเป็นเนื้อเดียว น้ำไม่สามารถซึมลงไปถึงดินชั้นล่างได้ ผลก็คือ ในยามฝนตก ถนนจะไม่เฉอะแฉะเป็นโคลนตม[28]

งบประมาณที่ใช้ในการตัดถนนราชดำเนินกลาง ซึ่งรวมค่าซื้อที่ดิน ค่าชดใช้และรื้อถอนสิ่งปลูกสร้าง และค่าก่อสร้างทาง เป็นจำนวนเงินทั้งสิ้น 758,618 บาท 41 อัฐ เงินส่วนนี้พระคลังมหาสมบัติเป็นผู้ออกให้เกือบทั้งหมด มีเจ้าของที่ดินในเขตเวนคืนออกเงินสมทบเพื่อตัดถนนเพียง 2 ราย[29] เป็นจำนวนเงิน 17,359 บาทเศษ หรือราวร้อยละ 2.3 ของงบประมาณทั้งหมดเท่านั้น ด้วยความที่เป็นผู้ลงทุนตัดถนนรายใหญ่ พระคลังมหาสมบัติจึงถือกรรมสิทธิ์ที่ดินสองข้างทางถนนราชดำเนินกลางเกือบตลอดสาย รวมเนื้อที่ 195,121 ตารางวา หรือประมาณ 487 ไร่เศษ เมื่อถนนราชดำเนินกลางแล้วเสร็จในปี ค.ศ. 1903 พระคลังมหาสมบัติได้มอบที่ดินข้างถนนจำนวน 6 แปลงรวมเนื้อที่ 4,669 ตารางวา 1 ศอก (ประมาณร้อยละ 2.4 ของที่ดินริมถนนที่พระคลังมหาสมบัติครอบครอง) ให้พระคลังข้างที่โดยไม่มีการซื้อขาย หลังจากนั้น พระคลังมหาสมบัติก็ประกาศขายที่ดินสองฟากถนนให้กับเอกชนในราคาที่ได้กำไร[30]

พระคลังมหาสมบัติมีวิสัยทัศน์ว่า พื้นที่ริมถนนราชดำเนินกลางควรได้รับการพัฒนาเป็น *"ที่ค้าขาย เช่น ตลาดตึกแถว หรือจะเป็นอาคารใหญ่ๆ เช่นคลับหรือออฟฟิศ หรือบ้านงามๆ เป็นต้น"*[31] มีหลักฐานว่า ทางการได้วางแผนที่จะให้มีการสร้างตึกโอ่โถงเรียงรายไปตลอดถนน พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย เสนาบดีกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ ทรงเสนอให้ออกข้อบังคับว่าด้วยการก่อสร้างอาคารริมถนนราชดำเนินกลาง ซึ่งกำหนดห้ามปลูกสร้างอาคารบางประเภท เช่น เรือนยกพื้นฝาไม้สิงคโปร์ และเรือนหลังคามุงจาก ทั้งยังกำหนดให้ผู้ก่อสร้างอาคารต้องสร้างรั้วริมทางโดยวัสดุทำรั้วต้องไม่เป็นไม้ไผ่ อย่างไรก็ตาม วิสัยทัศน์ดังกล่าวหาได้เป็นจริงในสมัยรัชกาลที่ 5 ไม่ ในตอนนั้น มิได้มีเอกชนรายใดลงทุนสร้างอาคารใหญ่โต ด้วยเหตุที่ทำเลถนนราชดำเนินกลางยังเปลี่ยวร้างไม่เหมาะกับการทำธุรกิจ ส่วนรัฐบาลเองก็กำลังลงทุนในโครงการสาธารณูปโภคพื้นฐาน และสิ่งก่อสร้างจำนวนมาก ทำให้มีงบประมาณจำกัดจำเขี่ยในการใช้จ่าย การจะนำเงินมาลงทุนสร้างตึกใหญ่โตริมถนนราชดำเนินกลางจึงยังไม่เป็นการสมควร

---

[27] หจช. ร.5 ค. 4/3 "คำกราบบังคมทูลของเจ้าหมื่นเสมอใจราช" (8 ตุลาคม ร.ศ. 121)

[28] หจช. ร.5 ค. 4/3 ที่ดินริมถนนราชดำเนิน

[29] ขุนพลหาญห้าวศึก ออกเงินสมทบ 9,852 บาท 3 อัฐ 20 เบี้ย และนายเอี่ยม ออกเงินสมทบ 7,507 บาท 60 อัฐ 80 เบี้ย (สยมพร ทองสารี 2526: 110)

[30] หจช. ร.5 ค. 4/3 "พระราชหัตถเลขา ถึง เจ้าพระยาเทเวศร์วงษ์วิวัฒน์ ผู้บัญชาการกรมสุขาภิบาล" (10 ตุลาคม ร.ศ. 121)

[31] พีรศรี โพวาทอง 2550: 49

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชวินิจฉัยเกี่ยวกับการพัฒนาที่ดินริมถนนราชดำเนินกลางว่า *"ถนนใดซึ่งตัดขึ้นใหม่ จะมีผู้ใดคิดปลูกสร้างโรงเรือนให้เช่า ผู้ที่มาเช่านั้นคงอิ้งอยู่ก่อน เพราะเหตุที่จะมาอยู่คนเดียว เปลี่ยวกลัวคนร้ายอย่างหนึ่ง ไกลตลาดยี่สารไม่เปนทางค้าทำขายอีกอย่างหนึ่ง คงจะต้องเรียกค่าเช่าบา 1 ฤาถึง ตำลึงเปนอย่างถูก 4 บาทเปนอย่างสูง ...ผู้ซึ่งจะทำให้เช่า เมื่อคิดเหนว่าจะได้ราคาเพียงที่ว่าไว้... จะทำก็เสียดายเงิน เอาทุนไปทิ้งไว้เปล่า ๆ... ผู้ที่จะมาสร้างบ้านเรือนอยู่ คนที่มั่งมีใหญ่โตเปนปึกแผ่น ก็ไม่มีกี่คน ที่วิ่งหาบ้านว่อนอยู่เดี๋ยวนี้ ก็แต่พวกที่ทำงานมีเงินเดือนช่วยทุนเดิม ถ้าเปนแต่ทำงานเอาเงินเดือนไม่มีทุนเดิมก็เหนจะไม่มีใครเรอเข้ามาอยู่ถนน ราชดำเนิน ...ถนนนี้...ก็จะต้องเปนห้างเปนคลับเปนออฟฟิซราชการ เปนวังเจ้าแลบ้านขุนนาง บ้านเสรษฐี ออฟฟิซ วัง คงจะมีเวลาเกิดขึ้นได้ แต่ห้างน่าที่จะยังไม่เกิดขึ้นได้อีกช้านาน เพราะเหตุว่าไม่เปนทางคนเดินไปมามาก ถ้าจะสร้างให้ งดงามมั่นคง ก็หาผู้เช่าไม่ได้ นึกวิตกไปว่าโดยจะลดราคาให้อย่างต่ำ เช่นที่เรียก 100 ห้อง 2 สลึง ก็จะยังไม่มีพวกพ่อค้า ใหญ่ ๆ มาอยู่ ถ้าจะทำตึกเช่าอย่างดีแล้วลดราคาลงมาให้พอพวกตั้งขวดคั่นบันไดเช่าได้ ก็กลับขาดทุน"*[32] ทรงมีพระราชปรารภว่า *"ฉันไปปลงตกเสียว่า น่าจะต้องปล่อยให้เปนไปตามบุญตามกำม์ก่อน... พอให้มีผู้คนบริบูรณ เปนทำเลค้าขายได้ จนพ่อค้าใหญ่ ๆ พอจะมาตั้งค้าขายว่ากับเจ้าของที่ให้สร้างตึกขึ้นเช่นนั้นจึงจะสร้างขึ้นได้"*[33] สำหรับเรื่องข้อบังคับที่กรมหมื่นมหิศรราชหฤทัยเสนอนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นว่า *"ตามเอกสปีเรียนที่ได้เคยเหนที่ในถนนทั้งปวงมาบ้าง ตามที่เคยรู้สึกแก่ตัวเองบ้าง เหนว่าบังคับยากนัก... ถ้าที่แห่งใดบังคับจู้จี้หนักแล้ว ไม่คิดว่าจู้จี้สำหรับดีร้ายอย่างไร รู้แต่ว่ามีข้อบังคับก็เบือนหนีเสียง่าย ๆ เหนว่าถ้าออกข้อบังคับนี้ไปแล้ว จะไม่มีผู้ซื้อที่ งดไว้ขยับขยายต่อภายน่าจะดีกว่า ใจฉันหันไปสมัครข้างให้เปนโรงโถงอไรไปก่อน ดีกว่าปลูกตึกขึ้นในเวลานี้"*[34]

ในสมัยรัชกาลที่ 5 มีอาคารใหญ่โตเพียงหลังเดียวเท่านั้นที่สร้างขึ้นบนถนนราชดำเนินกลาง อาคารที่ว่านี้ตึก 3 ชั้น รูปแบบสถาปัตยกรรมนีโอคลาสสิค ตั้งอยู่เชิงสะพานผ่านพิภพลีลา ตรงปลายตะวันตกของถนนราชดำเนินกลาง เมื่อสร้างเสร็จในปี ค.ศ. 1905 พระคลังมหาสมบัติได้ให้นายแฮร์รี เอ. แบดแมน เช่าทำห้างสรรพสินค้า 'แบดแมน แอนด์ กำปะนี'[35] ห้างแบดแมนนับเป็นห้างร้านที่ใหญ่โตหรูหราที่สุดในพระนครขณะนั้น ข้าวของเครื่องใช้ต่างๆ ที่นำมาขายล้วนแล้วแต่เป็นของฝรั่งทันสมัย เช่น สุรา ยารักษาโรค และพืชไร่ที่ต้องสั่งเข้ามาจากต่างประเทศ ลูกค้าของห้างส่วนใหญ่เป็นชนชั้นสูง ทั้งเจ้านาย ขุนนาง และคหบดีผู้มั่งคั่ง

7.3 ถนนราชดำเนินใน

หลังจากที่มีการยุบเลิกตำแหน่งวังหน้า หรือพระมหาอุปราชในปี ค.ศ. 1885 พระราชวังบวรสถานมงคลก็ร้างลง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมิได้ทรงพระราชทานวังนี้ให้เป็นที่ประทับของเจ้านายพระองค์ใดอีก ต่อมาได้ทรงโปรดฯ ให้รื้อเขตพระราชฐานชั้นนอกของพระราชวังบวรสถานมงคลทางซีกตะวันออกเสีย คงเหลือไว้แต่เขตพระราชฐานชั้นในทางซีกตะวันตกติดแม่น้ำเจ้าพระยา พื้นที่ส่วนที่รื้อไปถูกปรับเปลี่ยนรวมเป็นส่วนหนึ่งของท้องสนามหลวง เดิมทีท้องสนามหลวงมีรูปร่างเป็นสี่เหลี่ยมคางหมูและกินอาณาบริเวณเพียงครึ่งด้านใต้จองพื้นที่ที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน ด้านตะวันตกขนาบด้วยถนนหน้าพระธาตุ (เดิมคือถนนหน้าวัดมหาธาตุ) ด้านตะวันออกขนาบด้วยถนน

---

[32] หจช. ร.5 ค. 4/3 ที่ดินริมถนนราชดำเนิน

[33] หจช. ร.5 ค. 4/3 ที่ดินริมถนนราชดำเนิน

[34] หจช. ร.5 ค. 4/3 ที่ดินริมถนนราชดำเนิน

[35] ห้างแบดแมน ก่อตั้งขึ้นเมื่อปี ค.ศ. 1879 เดิมทีตั้งอยู่ที่หัวมุมกระทรวงมหาดไทย ถนนบำรุงเมือง ก่อนจะย้ายมาตั้งอยู่ที่หัวถนนราชดำเนินกลาง

จักรวรรดิวังหน้า ด้านเหนือขนาบด้วยถนนพระจันทร์ (ถนนส่วนนี้ปัจจุบันกลายเป็นถนนผ่านกลางสนามหลวง) ส่วนด้านใต้ขนาบด้วยถนนหน้าพระลาน (เดิมคือถนนท่าช้างวังหลวง) เมื่อมีการขยายท้องสนามหลวงไปครอบคลุมส่วนหนึ่งของพระราชวังบวรสถานมงคลได้มีการปรับแนวถนนรอบๆ เสียใหม่ ถนนหน้าพระธาตุถูกต่อขยายตามแนวเดิมตรงขึ้นไปทางเหนือ ถนนจักรวรรดิวังหน้าแต่ดั้งเดิมนั้น ไม่เป็นแนวตรงตลอดทั้งสาย แถวช่วงกลางของถนนตรงที่ถนนพระจันทร์พุ่งมาบรรจบเป็นจุดเบี่ยงเบนของแนวถนน แนวถนนตอนใต้ของจุดนี้ลงมา ทอดตัวเป็นแนวเดียวกับถนนสนามไชย ขณะที่แนวถนนตอนเหนือของจุดนี้ขึ้นไป ทอดขนานไปกับกำแพงวังหน้า การปรับถนนจักรวรรดิวังหน้าทำโดยการขยายให้กว้างขวางขึ้น และปรับแนวให้เป็นเส้นตรงตลอดสาย แนวถนนใหม่อ้างอิงกับแนวถนนหน้าพระธาตุ โดยทำเป็นแนวขนานกันไป ถนนด้านเหนือและถนนด้านใต้ของท้องสนามหลวงถูกปรับให้เป็นวงโค้งครึ่งวงกลม โดยที่ปลายวงโค้งสองด้านต่อเชื่อมกับปลายถนนหน้าพระธาตุ และถนนจักรวรรดิวังหน้า การปรับแนวถนนรอบๆ ท้องสนามหลวงทำให้ รูปร่างท้องสนามหลวงได้เปลี่ยนไปเป็นรูปแคปซูลแคบยาว

ถนนจักรวรรดิวังหน้าได้รับการปรับปรุงไปพร้อมๆ กับการตัดถนนราชดำเนินกลาง ซึ่งเริ่มต้นราวปี ค.ศ. 1901 ถนนสายนี้ถูกกำหนดให้เป็นส่วนหนึ่งของโครงข่ายถนนราชดำเนิน กล่าวคือเป็นส่วนหนึ่งของเส้นทางอันโอ่อ่ากว้างขวางที่เชื่อมโยงพระบรมมหาราชวังเข้ากับพระราชวังสวนดุสิตในพื้นที่ชนพระนครชีกเหนือ ถนนแล้วเสร็จเมื่อปี ค.ศ. 1903 ได้รับพระราชทานนามว่า 'ถนนราชดำเนินใน' ถนนราชดำเนินในมีความยาว 525 เมตร[36] ตั้งต้นตั้งแต่หัวมุมตะวันออกเฉียงเหนือของกำแพงพระบรมมหาราชวัง ตรงที่ถนนหน้าพระลาน (เดิมคือถนนท่าช้างวังหลวง) และถนนสนามไชย (เดิมคือถนนจักรวรรดิวังหลวง) บรรจบกัน (อ่านเพิ่มเติมเกี่ยวกับถนนท่าช้างวังหลวงและถนนจักรวรรดิวังหลวงได้ใน 4.1 และตาราง 4.1) ทอดขึ้นเหนือไปจรดริมคลองคูเมืองเดิม ที่ปลายถนนข้างนี้ มีการสร้างสะพานนามว่า 'สะพานผ่านพิภพลีลา' ข้ามคลองคูเมืองเดิม เป็นตัวเชื่อมกับปลายตะวันตกของถนนราชดำเนินกลาง

โครงข่ายถนนราชดำเนินซึ่งประกอบด้วยถนน 3 ช่วงตอนนั้น มิได้แนวตรงตลอดทั้งสาย แต่มีจุดหักเห 2 จุด ตรงสะพานผ่านฟ้าลีลาศหนึ่งจุด และตรงสะพานผ่านพิภพลีลาอีกหนึ่งจุด แนวถนนดังกล่าวถูกกำหนดโดยแนวถนนที่สร้างขึ้นก่อน กล่าวคือ แนวถนนราชดำเนินนอกถูกวางให้ต่อเป็นแนวตรงเดียวกับถนนเบญจมาศ ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของโครงข่ายตาตารางของถนนในพื้นที่สวนดุสิต แนวถนนราชดำเนินในถูกวางให้เป็นแนวคู่ขนานกับถนนหน้าพระธาตุ ส่วนแนวถนนราชดำเนินกลางเป็นตัวต่อโยงระหว่างปลายด้านใต้ของถนนราชดำเนินนอกกับปลายด้านเหนือของถนนราชดำเนินใน[37] การตัดถนนราชดำเนินกลางและราชดำเนินในลุล่วงไปได้เร็วกว่าการตัดถนนราชดำเนินนอกมาก เพียงปีเศษถนนทั้งสองก็เสร็จเป็นรูปร่าง โครงข่ายถนนราชดำเนินสำเร็จสมบูรณ์ในปี ค.ศ. 1903

สรุปท้ายบท

ราชดำเนินเป็นถนนสายพิเศษที่โดดเด่นกว่าถนนทุกสายในพระนคร ทั้งในเชิงกายภาพ การใช้สอย และความหมายในด้านกายภาพ ตัวถนนได้รับการออกแบบอย่างดีตามแบบอย่างถนนสายสำคัญในยุโรป โดยสถาปนิกและวิศวกรชาวตะวันตก เขตทางกว้างขวางกว่าถนนทั่วไปในพระนครหลายเท่า ประกอบด้วยช่องทางใหญ่ตรงกลาง ขนาบทั้งสองข้างด้วยช่องทางคู่ขนาน มีเกาะคั่นกลางระหว่างช่องทางตรงกลางกับช่องทางคู่ขนาน และมีทางเท้ากว้างทั้งสองฝั่ง

---

[36] ___ 2505, ทำเนียบนาม ภาค 4 ถนนในจังหวัดพระนครและธนบุรี, โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, หน้า 37-38

[37] ตั้งข้อสังเกตโดย พีรศรี โพวาทอง 2550: 48

ถนน ตลอดเกาะกลางและทางเท้า มีการปลูกต้นไม้ใหญ่ร่มรื่นเป็นแถวแนว ในด้านการใช้สอย ถนนราชดำเนินถูกกำหนดให้เป็นทางสัญจรของประชาชนทั่วไป ทางเสด็จพระราชดำเนินระหว่างพระบรมมหาราชวังและพระราชวังดุสิต และพื้นที่เปิดโล่งให้ชนชั้นสูงได้พักผ่อนหย่อนใจไปพร้อมๆ กัน นอกจากนี้ พื้นที่สองข้างทางยังถูกตระเตรียมให้เป็นย่านที่พักของชนชั้นสูงและย่านการค้ามีระดับ รวมทั้งเป็นแหล่งแสวงหาผลประโยชน์จากธุรกิจอสังหาริมทรัพย์ของชนชั้นนำ ในด้านความหมาย ถนนราชดำเนิน ถูกรังสรรค์ให้เป็นเครื่องเชิดชูความภูมิฐานของบ้านเมืองและเกียรติยศของพระมหากษัตริย์ดังประเพณีดั้งเดิมของสยาม ขณะเดียวกันก็เป็นฉากภูมิทัศน์ที่แสดงความศิวิไลซ์แบบสากลของสยาม ความมุ่งหมายเหล่านี้ มิใช่ว่าจะบรรลุผลไปเสียทั้งหมด ขณะที่รูปแบบทางกายภาพได้รับการสร้างสรรค์อย่างสมบูรณ์และขับส่งให้ถนนกลายเป็นสัญลักษณ์แห่งความเป็นอารยะในโลกสมัยใหม่ แต่เป้าหมายเชิงธุรกิจและความมุ่งหวังที่จะสร้างย่านพักอาศัยของชนชั้นสูงกลับไม่ประสบความสำเร็จเท่าที่ควร เมื่อสิ้นแผ่นดินรัชกาลที่ 5 ริมถนนราชดำเนินนอกและถนนราชดำเนินกลางมีอาคารสถานใหญ่โตโอ่อ่า เช่น วังและห้างร้านทันสมัย ตั้งอยู่เพียงประปราย

บทที่ ๘

มูลเหตุแห่งการตัดถนนในยุคต้นรัตนโกสินทร์

บทที่ 8 มูลเหตุแห่งการตัดถนนในยุคต้นรัตนโกสินทร์

ในคริสต์ศตวรรษที่ 19 โครงข่ายลำน้ำสร้างกรอบการตั้งถิ่นฐานชุมชนในพื้นที่กรุงเทพมหานคร กล่าวคือ เป็นตัวกำหนดขอบเขตเมือง รวมทั้งตำแหน่งแห่งที่ของย่านและองค์ประกอบทางกายภาพทั้งหลายทั้งปวงในพระนคร ขณะที่โครงข่ายถนนทำหน้าที่เป็นทางเชื่อมโยงบนบกระหว่างอาคารและสถานที่สำคัญๆ ของเมืองซึ่งวางตามโครงข่ายลำน้ำ มิได้มีความสำคัญในการกำหนดที่ตั้งย่านหรืออาคาร ในช่วงเวลาดังกล่าว ถนนส่วนใหญ่อยู่ในเขตพระนครชั้นในและสร้างขึ้นเพื่อการใช้งานของชนชั้นสูงเป็นหลัก ชาวบ้านมิได้ใช้ถนนกันมากนัก ส่วนหนึ่งเป็นเพราะไม่มีความจำเป็นต้องใช้ ด้วยกิจกรรมทางสังคมแทบทั้งหมดของชาวบ้าน ทั้งการพักอาศัย การทำมาหากิน และกิจกรรมทางประเพณีวัฒนธรรมอื่นๆ ล้วนอยู่ตามชายน้ำทั้งสิ้น อีกส่วนหนึ่งเป็นเพราะชาวบ้านมักถูกทางการกีดกันมิให้ใช้ถนน ด้วยเห็นว่าถนนเป็นที่ที่พึงสงวนไว้สำหรับทำกิจกรรมของหลวง ด้วยเหตุนี้ ชาวบ้านจึงใช้ทางบกเป็นทางรอง เพื่อเสริมทางน้ำเท่านั้น โครงข่ายทางเดินเท้า หรือตรอก ที่เกิดขึ้นนั้น ทำหน้าที่ไม่ต่างจากโครงข่ายถนน ทว่าเป็นโครงข่ายระดับชาวบ้าน ที่เชื่อมโยงอาคารและสถานที่ที่ชาวบ้านใช้ในชีวิตประจำวัน เมื่อย่างเข้าปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 แบบแผนการก่อรูปของเมืองในศตวรรษก่อนก็เริ่มเปลี่ยนแปลงไป มีการตัดถนนมากสายขึ้นเรื่อยๆ และการกีดกันเริ่มเปลี่ยนเป็นการส่งเสริมให้ใช้ถนน ไม่นานนัก โครงข่ายถนนก็เข้ามามีบทบาทเสมอหน้าโครงข่ายลำน้ำในการกำหนดขอบเขตของเมืองและย่าน รวมทั้งตำแหน่งแห่งที่ของอาคารสถานต่างๆ ในคริสต์ศตวรรษที่ 20 การขยายโครงข่ายลำน้ำในกรุงเทพมหานครยุติลงโดยสิ้นเชิง โครงข่ายถนนได้กลายเป็นสิ่งเดียวที่กำหนดทิศทางและขอบเขตการเติบโตของชุมชนเมืองกรุงเทพมหานคร

คำถามสำคัญที่เกิดขึ้นจากการศึกษาแบบแผนโครงข่ายถนนในพระนครในช่วง 13 ทศวรรษแรกของสมัยรัตนโกสินทร์ ดังที่ได้แสดงเนื้อหาในบทก่อนๆ คือ เหตุใดโครงข่ายถนนจึงก่อรูปขึ้นในพระนคร และปัจจัยใดบ้างที่เป็นตัวกำหนดให้โครงข่ายถนนก่อรูปอย่างที่ปรากฏ เนื้อหาในบทนี้คือความพยายามในการตอบคำถามดังกล่าว โดยการสำรวจและอภิปรายที่ครอบคลุมประเด็นอันหลากหลาย ทั้งในแง่ความเชื่อ เศรษฐกิจ การเมือง สังคม และสิ่งแวดล้อม งานวิจัยสรุปว่า ปัจจัยหลักๆ ที่ส่งผลให้เกิดการพัฒนาโครงข่ายถนนและเป็นตัวกำหนดแบบแผนโครงข่ายถนนในพระนครช่วงต้นมีอยู่ด้วยกัน 5 ประการ คือ

1. คติประเพณีและประโยชน์ใช้สอยของชนชั้นสูง
2. ภัยคุกคามจากชาติตะวันตก
3. ผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจของชนชั้นสูง
4. อิทธิพลทางความคิดของชาติตะวันตกและค่านิยมความทันสมัย
5. สาธารณประโยชน์

เนื้อหาการอภิปรายในแต่ละหัวข้อมีดังต่อไปนี้

8.1 คติประเพณีและประโยชน์ใช้สอยของชนชั้นสูง

ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ โครงสร้างเชิงพื้นที่ของกรุงเทพมหานครก่อร่างขึ้นจากโครงข่ายลำน้ำ 8 สายหลัก ได้แก่ แม่น้ำเจ้าพระยา คลองทางฟากตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา 2 สาย (คลองบางกอกน้อย-บางกอกใหญ่ และคลองคูเมืองธนบุรี) และคลองทางฟากตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยาอีก 5 สาย (ได้แก่ คลองคูเมืองเดิม คลองรอบกรุง คลองหลอดสายเหนือ คลองหลอดสายใต้ และคลองผดุงกรุงเกษม) นอกจากสายน้ำหลักเหล่านี้ ยังมีลำน้ำสายย่อยและลำรางไหลแทรกอยู่อีกมากมาย เขตเมืองของกรุงเทพมหานคร หรือในที่นี้เรียกว่า เขตพระนคร หมายถึงอาณาบริเวณที่ล้อมรอบด้วย แม่น้ำเจ้าพระยาทางทิศตะวันตก และคลองผดุงกรุงเกษมทางทิศตะวันออก บริเวณตามริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา มีลักษณะเป็นที่ดอน ที่เรียกว่า 'คันดินธรรมชาติริมฝั่งแม่น้ำ' (river levee) ส่วนพื้นที่ที่อยู่ถัดออกไปเรียกว่า 'ที่ราบหลังแม่น้ำ' (river basin) มีลักษณะเป็นที่ลุ่มต่ำน้ำท่วมขังอยู่เสมอ จากข้อมูลนี้ สรุปได้ว่า กรุงเทพมหานคร มีลักษณะทางภูมิศาสตร์ที่สำคัญคือ 1) มีลำน้ำมากมาย และ 2) เป็นพื้นที่ลุ่มต่ำน้ำท่วมถึง

สภาพทางภูมิศาสตร์ดังกล่าว มีส่วนกำหนดลักษณะการตั้งถิ่นฐานเป็นอย่างมาก บรรดาชาวตะวันตกทั้งหลายที่มาเยือนสยามในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ล้วนกล่าวถึงพระนครในทำนองเดียวกันว่า เป็น 'เมืองลอยน้ำ' (floating city) หลักฐานจากข้อเขียนของชาวตะวันตก[1] ระบุว่า ในกลางคริสต์ศตวรรษที่ 19 ประชากรเกือบร้อยละ 90 ของพระนครอยู่อาศัยและทำมาหากินในแม่น้ำลำคลองหรือตามริมตลิ่ง แม่น้ำลำคลองเป็นที่ที่คึกคักมีชีวิตชีวา เต็มไปด้วยเรือนแพและเรือนานาชนิด ซึ่งชาวบ้านชาวเมืองส่วนใหญ่ใช้เป็นทั้งที่พัก ที่ค้าขาย และเป็นยานพาหนะ พื้นที่บนบกของพระนครมีผู้คนและสิ่งปลูกสร้างเบาบาง และถนนหนทางก็มีน้อยเต็มที กระนั้นก็ตาม พื้นที่ส่วนนี้กลับมีความสำคัญยิ่งในเชิงการเมือง เนื่องจากเป็นแหล่งพำนักของชนชั้นนำของราชอาณาจักร อันได้แก่ พระมหากษัตริย์ เจ้านาย ขุนนาง พระ และเหล่าข้าบริวาร พื้นที่ดังกล่าวเป็นที่ตั้งอาคารสถานอันโอ่อ่า ที่ก่อสร้างอย่างวิจิตรบรรจงและมั่นคงแข็งแรง อาทิ พระบรมมหาราชวัง และวังน้อยใหญ่อื่นๆ วัด และเรือนขุนนาง สิ่งก่อสร้างของชนชั้นสูงเหล่านี้แตกต่างอย่างสิ้นเชิงกับสิ่งก่อสร้างของชาวบ้านตามลำน้ำ ซึ่งแต่ละหลังมีขนาดเล็ก รูปแบบเรียบง่าย และสร้างด้วยวัสดุไม่คงทน (อ่านเพิ่ม 2.2)

โดยอาศัยโครงข่ายลำน้ำเป็นกรอบอ้างอิง ชนชั้นนำของสยามในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ได้สร้างอาคารสถานต่างๆ อาทิ พระบรมมหาราชวัง พระราชวังบวรสถานมงคล พระราชวังบวรสถานพิมุข วังเจ้านายน้อยใหญ่ ศาสนสถาน กรมกองหน่วยราชการ และจวนขุนนาง ขึ้นในพระนคร เพื่อเป็นหลักแหล่งที่ตั้งขององค์กรบริหารจัดการควบคุมการปกครองราชอาณาจักร อาคารสถานแต่ละแห่งถูกกำหนดที่ตั้งให้อยู่ในตำแหน่งแห่งที่อันเหมาะสม ทั้งในเชิงยุทธศาสตร์ คติความเชื่อ ประโยชน์ใช้สอย และลำดับชั้นฐานานุศักดิ์ อันจะส่งเสริมความมั่นคงให้กับระบอบการปกครอง ในแง่นี้ ผังพระนครในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ จึงก่อร่างขึ้นจากโครงข่ายลำน้ำและตำแหน่งแห่งที่ของอาคารสถานของชนชั้นสูง ถนนหาได้มีส่วนในการกำหนดแบบแผนผังพระนครไม่ ด้วยความที่ชาวพระนครส่วนใหญ่อาศัยอยู่ตามลำน้ำน้ำ ทางสัญจรบนบกจึงมิได้สำคัญต่อชาวพระนครนัก

[1] เฟรดริก นีล และบาทหลวงปาลเลกัวซ์

8.1.2 ถนนกับคติประเพณีและประโยชน์ใช้สอยในสมัยรัชกาลที่ 1-3

กระนั้นก็ตาม พระนครยุคต้นก็มิได้ปราศจากถนนโดยสิ้นเชิง ในช่วงเจ็ดทศวรรษแรกของการสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ หรือ ระหว่างรัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 3 พระนครมีถนนอยู่ถึง 18 สาย ดังที่ได้กล่าวไว้ก่อนหน้าใน 2.3 และ 4.1 ถนนในพระนครส่วนใหญ่ถูกตัดขึ้นเพื่อเชื่อมโยงสถานที่สำคัญๆ ของรัฐและสถานที่อันเกี่ยวโยงกับชนชั้นสูง เช่น วัง ศาสนสถาน หน่วยราชการ จวนขุนนางและประตูเมืองเข้าด้วยกัน ในแง่นี้ การตัดถนนจึงเป็นโครงการสนองประโยชน์ของรัฐและชนชั้นสูง

ถนนของพระนครยุคแรกที่ทำหน้าที่เชื่อมโยงสถานที่สำคัญ ได้แก่

1. ถนนจักรวรรดิวังหลวง-ถนนจักรวรรดิวังหน้า-ถนนสะพานเสี้ยว เป็นถนนแกนหลักที่ตัดผ่านสถานที่สำคัญ ได้แก่ กลุ่มอาคารราชการ (คลังดินปืน กรมพระนครบาล คุก) วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม กลุ่มวังเจ้านายฝ่ายพระมหากษัตริย์ย่านหน้าวัดพระเชตุพนฯ พระบรมมหาราชวัง ศาลหลักเมือง ศาลลูกขุนนอก ทุ่งพระสุเมรุ กลุ่มวังเจ้านายฝ่ายกรมพระราชวังบวรสถานมงคลย่านริมคลองคูเมืองเดิมซีกเหนือ พระราชวังบวรสถานมงคล กลุ่มวังเจ้านายฝ่ายกรมพระราชวังบวรสถานมงคลย่านบางลำภู วัดชนะสงคราม และวัดบวรนิเวศน์ และไปสิ้นสุดที่ประตูกำแพงพระนครทางด้านเหนือ ระหว่างป้อมพระสุเมรุกับป้อมยุคนธร
2. ถนนหน้าวัดมหาธาตุ เป็นเส้นทางเชื่อมโยงระหว่างพระบรมมหาราชวังกับพระราชวังบวรสถานมงคล ถนนสายนี้มีความสำคัญทางการเมืองมาก เนื่องจากเป็นเส้นทางที่พระมหาอุปราชทรงเสด็จพระราชดำเนินมาเฝ้าแหนพระมหากษัตริย์เป็นกิจวัตร
3. ถนนท่าช้างวังหลวง-ถนนหลักเมือง ตัดผ่านสถานที่สำคัญได้แก่ พระบรมมหาราชวัง กลุ่มวังเจ้านายฝ่ายพระมหากษัตริย์ย่านหน้าพระบรมมหาราชวัง ศาลหลักเมือง และกลุ่มวังเจ้านายฝ่ายพระมหากษัตริย์ย่านคลองคูเมืองเดิม
4. ถนนท่าขุนนาง เชื่อมโยงพระบรมมหาราชวังกับริมแม่น้ำเจ้าพระยา
5. ถนนโรงม้า-ถนนเสาชิงช้า เชื่อมโยงสถานที่สำคัญ ได้แก่ พระบรมมหาราชวัง กลุ่มวังเจ้านายฝ่ายพระมหากษัตริย์ กลุ่มวังเจ้านายฝ่ายพระมหากษัตริย์ วัดสุทัศน์ เสาชิงช้า โบสถ์พราหมณ์ กลุ่มวังริมกำแพงเมือง ไปสุดที่ประตูสำราญราษฎร์
6. ถนนบ้านหม้อ-ถนนสามเพ็ง ตัดจากปลายถนนจักรวรรดิวังหลวง ผ่านกลุ่มวังเจ้านายฝ่ายพระมหากษัตริย์ทางด้านใต้ ไปออกประตูกำแพงพระนครด้านใต้ และต่อไปยังย่านชุมชนจีนสำเพ็ง
7. ถนนรอบพระนคร เชื่อมโยงประตูกำแพงเมืองทุกประตู และเชื่อมโยงปลายถนนต่างๆ ที่พุ่งออกจากพื้นที่ภายใน ได้แก่ ถนนสะพานเสี้ยว ถนนเสาชิงช้า ถนนบ้านหม้อ ถนนป้อมเสือทะยาน และถนนบ้านตะนาว
8. ถนนป้อมเสือทะยาน เชื่อมโยงพระบรมมหาราชวังกับประตูป้อมเสือทะยาน ทางด้านใต้ของพระนคร
9. ถนนบ้านตะนาว ตัดผ่ากลางพระนครตามแนวเหนือ-ใต้ ระหว่างประตูกำแพงเมืองด้านเหนือกับประตูกำแพงเมืองด้านใต้ ผ่านกลุ่มวังเจ้านายฝ่ายพระมหากษัตริย์ย่านริมคลองคูเมืองเดิม

(อ่านเพิ่มเกี่ยวกับถนนในช่วงเจ็ดทศวรรษแรกของพระนครใน 4.1)

ถนนบางสายมิได้ถูกตัดเพื่อเชื่อมโยงสถานที่สำคัญอันเกี่ยวเนื่องกับรัฐและชนชั้นสูงเป็นหลัก หากถูกตัดขึ้นสนองคติประเพณี และประโยชน์ในแง่อื่นของรัฐและชนชั้นสูง ถนนล้อมพระบรมมหาราชวัง อันได้แก่ ถนนหน้าพระลาน ถนนจักรวรรดิวังหลวง ถนนท้ายวัง และถนนเลียบกำแพงตะวันตก เป็นถนนถูกตัดขึ้นเพื่อประโยชน์ 4 ประการ ได้แก่

1. เป็นเครื่องเชิดชูแสดงความภูมิฐานของบ้านเมืองและเกียรติยศของพระมหากษัตริย์ ถนนล้อมวังกำหนดที่ว่างโดยรอบพระบรมมหาราชวัง ที่ว่างดังกล่าวขับเน้นทัศนียภาพความสง่างามของปราสาทราชมณเฑียรให้โดดเด่นยิ่งขึ้น
2. เป็นแนวกันชนระหว่างพระบรมมหาราชวังกับแหล่งชุมชน ประโยชน์ที่ได้นอกจากจะเป็นเครื่องแบ่งแยกระหว่างเขตพระราชฐานกับย่านอยู่อาศัยให้เป็นสัดเป็นส่วนแล้ว ยังเป็นแนวป้องกันอัคคีภัย ที่อาจลุกลามมาจากชุมชนข้างเคียง และ ลดการรบกวนจากเสียงอึกทึก ที่เกิดจากกิจกรรมทางสังคมต่างๆ ในชุมชน
3. เป็นแนวระวังภัยให้กับพระบรมมหาราชวัง ที่ว่างรอบพระบรมมหาราชวังเพิ่มทัศนวิสัยให้กับทหารประจำกำแพง ทำให้การปกป้องพระบรมมหาราชวังเป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพ
4. เป็นทางสำหรับประกอบพระราชพิธีที่มีการแห่แหนเป็นขบวน เช่น พระราชพิธีแห่เจ้านายทรงผนวช พระราชพิธีอาพาธพินาศ พระราชพิธีพิรุณศาสตร์ พระราชพิธีเชนทรัศวสนาน และพระราชพิธีตรียัมปวาย-ตรีปวาย

ถนนล้อมพระราชวังบวรสถานมงคล อันได้แก่ ถนนโรงไหม ส่วนหนึ่งของถนนจักรวรรดิวังหน้า และถนนพระจันทร์ ถูกตัดขึ้นเพื่อสนองประโยชน์เช่นเดียวกับถนนล้อมพระบรมมหาราชวัง สิ่งที่ต่างกันก็คือ ถนนล้อมพระราชวังบวรสถานมงคลมิได้เคยถูกใช้เพื่อการประกอบพระราชพิธี นอกจากถนนล้อมพระบรมมหาราชวังแล้ว ถนนที่ถูกใช้เป็นเส้นทางแห่แหนขบวนพระราชพิธี ยังมีถนนโรงม้า-ถนนเสาชิงช้า ซึ่งถูกใช้ในพระราชพิธีตรียัมปวาย-ตรีปวาย (อ่านเพิ่มเกี่ยวกับถนนสำหรับการพระราชพิธีได้ใน 4.1.2)

ถนนสายสำคัญหลายสาย โดยเฉพาะที่อยู่รอบๆ พระบรมมหาราชวังและพระราชวังบวรสถานมงคล ถือเป็นถนนหวงห้าม มิได้ตัดไว้เพื่อการสาธารณะ ราษฎรจะถูกกีดกันไม่ให้ใช้ถนนเหล่านี้ ด้วยทางการมองว่า พื้นที่ถนนดังกล่าวสมควรสงวนไว้สำหรับกิจกรรมของหลวง และการเดินเพ่นพ่านของราษฎรในพื้นที่ใกล้พระบรมมหาราชวังเป็นสิ่งไม่บังควร นอกจากนี้ การตั้งบ้านเรือนของราษฎรริมถนนสำคัญรอบๆ พระราชวังก็เป็นสิ่งต้องห้ามเช่นกัน ที่ดินริมถนนเหล่านี้ถือเป็นกรรมสิทธิ์ของรัฐทั้งหมด ผู้ที่จะครอบครองที่ดินตั้งบ้านเรือนได้ ต้องได้รับพระบรมราชานุญาตเสียก่อน หากมีการฝ่าฝืน เจ้าพนักงานมีอำนาจขับไล่ และรื้อถอนอาคารบ้านเรือนได้ (อ่านเพิ่ม 4.1.2)

โดยสรุป มูลเหตุของการตัดถนนในช่วงเจ็ดทศวรรษแรกของการก่อตั้งกรุงเทพมหานคร คือ

1. การเชื่อมโยงสถานที่สำคัญ
2. การสนองคติประเพณี
3. การเป็นแนวกันชนรอบพระราชวัง

มูลเหตุทั้งสามล้วนเป็นไปเพื่อประโยชน์ของรัฐและชนชั้นสูงเป็นหลัก

8.2.2 ถนนกับคติประเพณีและประโยชน์ใช้สอยในสมัยรัชกาลที่ 4-5

ในสมัยรัชกาลที่ 4 มีการตัดถนนใหม่หลายสาย แต่ละสายเป็นทางที่ทั้งกว้างและยาว เช่น ถนนเจริญกรุง ถนนบำรุงเมือง และถนนเฟื่องนคร เป็นต้น (อ่านเพิ่ม 4.2.2) อย่างไรก็ตาม มูลเหตุแรกเริ่มของการตัดถนนเหล่านี้หาได้

เหมือนกับของการตัดถนนในยุคก่อนไม่ กล่าวคือ ถนนที่ตัดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 4 มิได้มุ่งสนองคติประเพณีแบบโบราณ หรือประโยชน์ใช้สอยของชนชั้นสูงในสังคมสยามโดยเฉพาะเจาะจง ทว่าเปิดให้เป็นทางสาธารณะสำหรับสามัญชนสัญจรได้อย่างเสรี ถนนที่ตัดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 5 ยังถูกกำหนดให้ทำหน้าที่เป็นทางสาธารณะเช่นเดียวกับในสมัยรัชกาลที่ 4 อย่างไรก็ตาม ในสองรัชสมัยนี้ มีถนนจำนวนหนึ่งที่ถูกตัดขึ้นโดยมีวัตถุประสงค์เพื่อสนองประโยชน์ใช้สอยของชนชั้นสูงโดยตรง แต่ขณะเดียวกันก็เปิดโอกาสให้ประชาชนทั่วไปได้สัญจรโดยไม่มีการกีดกันด้วย ตัวอย่างเช่น ถนนปทุมวัน (ปัจจุบันคือ ถนนพระราม 1) ซึ่งถูกตัดขึ้นในปลายสมัยรัชกาลที่ 4 จากปลายถนนบำรุงเมืองไปยังพระราชวังสระปทุมวัน ถนนสายนี้โดยหลักแล้วถูกตัดขึ้นเพื่อเป็นทางเสด็จพระราชดำเนินสู่วังใหม่ชานพระนคร อย่างไรก็ตาม ไม่พบหลักฐานว่า ถนนปทุมวันถูกยกให้เป็นทางพิเศษที่ประชาชนถูกห้ามปรามมิให้ใช้ท้องถนนเป็นทางสัญจร (เหมือนอย่างถนนล้อมวัง—อ่านเพิ่ม 4.1) หรือมิให้ใช้ประโยชน์ที่ดินสองฟากถนน (เหมือนอย่างถนนราชดำเนิน—อ่านเพิ่ม 7.1 และ 7.2) แต่อย่างใด ดังนั้นจึงมองได้ว่า ถนนสายนี้เป็นทางที่ตัดเพื่อสนองประโยชน์ชนชั้นสูงแต่เปิดกว้างให้ประชาชนทั่วไปได้ใช้

โครงข่ายถนนย่านสวนดุสิตถูกสร้างขึ้นโดยมีเหตุผลเบื้องหลังดังที่ปรากฏในพระราชปรารภของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ว่า *"มีความประสงค์อันเจือด้วยประโยชน์ตน ไม่ใช่การสำหรับสาธารณะประโยชน์แท้อย่างหนึ่ง"*[2] ถนนหลายสายในโครงข่ายถูกออกแบบให้เป็นเส้นทางติดต่อภายในเขตพระราชฐานของวังสวนดุสิตโดยเฉพาะ ถนนบางสายถูกออกแบบเพื่อใช้เป็นเส้นทางให้ชนชั้นนำและข้าราชบริพารไปมาระหว่างสวนดุสิตกับสถานที่สำคัญอื่นๆ ในพระนคร เช่น พระบรมมหาราชวัง วังสระปทุมวัน สถานีรถไฟสามเสน และแม่น้ำเจ้าพระยา ถนนบางสายถูกออกแบบให้เป็นเส้นทางขนส่งวัสดุก่อสร้าง และเครื่องใช้ไม้สอยสำหรับการก่อสร้างอาคารสถานต่างๆ ในบริเวณสวนดุสิตอีกด้วย ที่สำคัญ ถนนส่วนใหญ่ในย่านสวนดุสิตถูกออกแบบให้เหมาะกับการขับรถ ทั้งนี้เพื่อสำหรับเป็นเส้นทางขับรถเล่นของชนชั้นนำ (อ่านเพิ่ม 6.2.2)

ถนนราชดำเนินเป็นถนนที่ถูกตัดขึ้นเพื่อประโยชน์เบื้องต้นแบบเดียวกับถนนปทุมวัน กล่าวคือ เป็นเส้นทางเชื่อมต่อระหว่างพระบรมมหาราชวังกับพระราชวังชานเมือง ซึ่งก็คือ พระราชวังดุสิต อย่างไรก็ตาม ถนนทั้งสองแตกต่างกันอย่างมากทั้งในเชิงกายภาพและในเชิงความหมาย ถนนปทุมวันนั้นถูกสร้างขึ้นเพื่อให้เกิดความสะดวกในการเดินทางระหว่างวังสองแห่งอย่างเฉพาะเจาะจง โดยมิได้คำนึงถึงผลประโยชน์ในแง่อื่นแต่อย่างใด ไม่ว่าจะเป็นประโยชน์เชิงเศรษฐกิจ การเมืองหรือสังคม (อ่านเพิ่ม 4.2.3) แม้จะมีเรื่องเล่าขานว่าเส้นทางที่ทำเป็นถนนปทุมวันนี้ เคยเป็นทางเดินทัพของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ครั้งยังเป็นเจ้าพระยาจักรี กลับจากการทำสงครามกับญวนในเขมร เพื่อระงับความวุ่นวายในกรุงธนบุรี ก่อนเสด็จขึ้นครองราชย์ในเวลาต่อมา แต่ถึงกระนั้น ก็มิได้มีการหยิบยกเรื่องนี้มาสร้างความสำคัญให้กับถนนปทุมวันเกินกว่าการเป็นทางเสด็จพระราชดำเนิน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ผู้ทรงมีพระราชดำริให้ตัดถนนปทุมวันมิได้มีโอกาสได้ใช้ถนนเส้นนี้ตามพระราชประสงค์ เนื่องจากพระองค์เสด็จสวรรคตก่อนที่ถนนจะสร้างเสร็จ ในรัชสมัยถัดมา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดฯ ให้สร้างถนนต่อจนแล้วเสร็จ จากหลักฐานเท่าที่ปรากฏ พระองค์มิได้ยกให้ถนนมีความสำคัญเหนือไปกว่าถนนอื่นๆ ที่ตัดในรัชกาลของพระองค์ อีกทั้งมิได้ดำเนินการใดๆ เป็นพิเศษเพื่อเสริมศักยภาพ หรือแสวงหาผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจใน

[2] กองบัญชาการแผนกการเงินคงกรม กระทรวงนครบาล กรมศุขาภิบาล ที่ 1/50 "พระราชหัตถเลขา ถึง พระยาเทเวศร์วงษ์วิวัฒน์" (26 เมษายน ร.ศ. 118)

พื้นที่สองข้างถนน ไม่มีหลักฐานยืนยันว่าถนนปทุมวันเมื่อครั้งสร้างเสร็จใหม่ๆ มีรูปแบบเป็นเช่นใด แต่พอจะสันนิษฐานจากเอกสารที่กล่าวถึงถนนเส้นนี้ได้ว่า ลักษณะของถนนคงไม่ต่างจากถนนทั่วไปในพระนคร กล่าวคือ เป็นถนนที่มีเขตทางไม่กว้างนัก และปูพื้นด้วยอิฐ ตลอดสมัยรัชกาลที่ 5 พื้นที่ริมถนนปทุมวันยังมีผู้อยู่อาศัย กิจการธุรกิจและการปลูกสร้างอาคารเบาบาง บริเวณทุ่งบางกะปิที่ถนนตัดผ่านยังมีลักษณะเป็นชนบท ไร่นาเสียเป็นส่วนใหญ่

ส่วนถนนราชดำเนิน ไม่เพียงทำหน้าที่เป็นเส้นทางพระราชดำเนินเท่านั้น หากยังถูกกำหนดให้รับอีกหลายบทบาทหน้าที่ไปพร้อมๆ กัน ทั้งเป็นฉากภูมิทัศน์ที่แสดงความศิวิไลซ์แบบตะวันตกซึ่งเป็นที่นิยมของชนชั้นนำสยาม เป็นพื้นที่เปิดโล่งให้ชนชั้นสูงได้พักผ่อนหย่อนใจ และเป็นแหล่งแสวงหาผลประโยชน์จากธุรกิจอสังหาริมทรัพย์ (อ่านเพิ่ม 7.1 และ 7.2) ด้วยบทบาทหน้าที่เหล่านี้ ถนนราชดำเนินจึงถูกออกแบบให้ มีลักษณะทางกายภาพที่โดดเด่นกว่าถนนใดๆ ในพระนคร ในแง่นี้ อาจมองได้ว่า ถนนสายนี้เป็นถนนที่ถูกสร้างขึ้นโดยให้น้ำหนักกับความต้องการของชนชั้นนำสยามเป็นส่วนมาก ขณะที่ประโยชน์ที่ตกแก่ประชาชนทั่วไปเป็นเพียงผลพลอยได้เท่านั้น

8.2 ภัยคุกคามจากชาติตะวันตก

ในปลายคริสต์ศตวรรษที่ 18 ชาติตะวันตกหลายชาติได้ถีบตัวขึ้นมาเป็นมหาอำนาจของโลกทั้งในทางเศรษฐกิจและการทหาร ชาติเหล่านี้ได้แผ่ขยายอิทธิพลมายังเอเชียตะวันออก โดยผ่าน 'การค้าเสรี' (Free Trade) และ 'ลัทธิล่าอาณานิคม' (Colonialism) ในปลายสมัยอยุธยา อังกฤษรุกคืบเข้ายึดครองดินแดนอนุทวีปอินเดีย ชาติมหาอำนาจทั้งอังกฤษ ฝรั่งเศส โปรตุเกส และอเมริกัน เข้าไปมีอิทธิพลในเมืองท่าต่างๆ ของจีน ฮอลันดาครอบงำดินแดนมะละกาและหลายส่วนของเกาะชวา พอเข้าต้นรัตนโกสินทร์ อิทธิพลของอังกฤษก็ขยับข้ามอ่าวเบงกอลมายังพม่าและมลายู ขณะที่ฝรั่งเศสปักหลักในอินโดจีน ในต้นคริสต์ศตวรรษที่ 20 สยามถูกขนาบด้วยดินแดนอาณานิคมของมหาอำนาจตะวันตกทุกด้าน อังกฤษประชิดด้านเหนือ ตะวันตก และใต้ ส่วนฝรั่งเศสประชิดทางเหนือและตะวันออก การทะยานสู่ความเป็นมหาอำนาจของชาติตะวันตกสวนทางกับความตกต่ำของจีนในฐานะมหาอำนาจดั้งเดิมที่บรรดารัฐทั้งหลายในภูมิภาคล้วนให้การยอมรับมาเนิ่นนาน ความพ่ายแพ้อย่างย่อยยับของจีนในสงครามฝิ่นสองครั้งเป็นประจักษ์พยานที่พิสูจน์ให้เห็นชัดถึงความแข็งแกร่งกว่าของชาติตะวันตกเหนือมหาอำนาจดั้งเดิมที่ชนชั้นนำสยามอ่อนน้อมให้มาตั้งแต่สมัยอยุธยา ในคริสต์ศตวรรษที่ 19 ชนชั้นนำของสยามเริ่มตระหนักแล้วว่าจีนมิได้เป็นมหาอำนาจที่มิอาจท้าทายได้ของภูมิภาคอีกต่อไป แต่เป็นชาติตะวันตกต่างหากที่มีพลังอำนาจสูงกว่า ซึ่งสยามพึงยำเกรง (อ่านเพิ่ม 3.1)

8.2.1 สนธิสัญญาเบอร์นี

สยามต้องเผชิญภัยคุกคามจากชาติตะวันตกไม่ต่างจากชาติอื่นๆ ในเอเชียตะวันออก อย่างไรก็ตาม ด้วยกุศโลบายนานาประการของเหล่าผู้นำปกครอง สยามสามารถรอดพ้นจากการตกเป็นอาณานิคมของชาติตะวันตกในที่สุด ถึงกระนั้น สยามก็มิอาจหลีกเลี่ยงอิทธิพลครอบงำทางอ้อมของชาติตะวันตกไปได้ ราวต้นทศวรรษ 1820 อังกฤษรุกเร้าที่จะเจรจาความเมืองกับสยามอันว่าด้วยการค้าและการเมืองในพม่าและมลายู แม้จะมิสู้เต็มใจ แต่ภายใต้สถานการณ์ที่อังกฤษกำลังมีชัยเหนือพม่า สยามจำต้องยอมทำตามประสงค์ของอังกฤษ ในปี ค.ศ. 1825 ฝ่ายอังกฤษได้ส่งนายเฮนรี เบอร์นี (Henry Burney) มาพระนครเพื่อเจรจากับฝ่ายสยามอย่างเป็นทางการ การเจรจานำไปสู่การทำสนธิสัญญามิตรไมตรีและการพาณิชย์ระหว่างสยามและสหราชอาณาจักร (Treaty of Amity and Commerce between Siam and the United Kingdom) หรือที่เรียกกันว่า 'สนธิสัญญาเบอร์นี' (Burney Treaty) นับเป็นสนธิสัญญาฉบับแรกที่

สยามทำกับชาติตะวันตกในสมัยรัตนโกสินทร์ สนธิสัญญาเบอร์นี ประกอบด้วย 2 ส่วนได้แก่ หนังสือสัญญาพระราชไมตรีและข้อตกลงทางการค้า ส่วนแรกมีเนื้อหาเด่นๆ เกี่ยวกับข้อตกลงว่าด้วยการเมืองระหว่างประเทศคือ 1) อังกฤษรับรองอำนาจของสยามเหนือสี่รัฐทางเหนือของมลายู อันได้แก่ ไทรบุรี กลันตัน ปะลิส ตรังกานู 2) สยามรับรองอำนาจของอังกฤษเหนือเกาะปีนัง 3) สยามจะไม่เข้าแทรกแซงการค้าของอังกฤษในกลันตันและตรังกานู ส่วนที่สองมีสาระสำคัญคือ 1) ให้สิทธิพ่อค้าทั้งสองฝ่ายค้าขายตามเมืองต่างๆ ของอีกฝ่ายหนึ่งได้อย่างเสรีตามกฎหมาย 2) ให้พ่อค้าทั้งสองฝ่ายเสียค่าธรรมเนียมของอีกฝ่าย และ 3) ให้สิทธิแก่พ่อค้าในการตั้งห้าง เรือนและเช่าที่โรงเรือนเก็บสินค้าในประเทศอีกฝ่ายหนึ่งได้ ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับดุลพินิจของกรมการเมือง

ในเชิงเศรษฐกิจ สนธิสัญญาเบอร์นีส่งผลให้สยามเริ่มเปลี่ยนแปลงแบบแผนการค้าจาก 'ระบบผูกขาดโดยรัฐ' ไปสู่ 'ระบบการค้าเสรี' ข้อผูกมัดในสนธิสัญญาทำให้รัฐบาล ราชสำนักและขุนนางผู้ใหญ่สูญเสียรายได้จากการค้าผูกขาดไปมาก จนต้องหาทางชดเชยโดยการจัดเก็บภาษีอากรภายในประเทศเพิ่มเติมอีกเกือบ 40 ประเภท อย่างไรก็ดี นับได้ว่าผู้แทนฝ่ายสยามได้รักษาเกียรติยศและผลประโยชน์ของชาติไว้อย่างดีที่สุดแล้ว สนธิสัญญามิได้เปิดทางให้มีการตั้งสถานกงสุลของอังกฤษในสยาม ทั้งยังไม่ยอมรับสิทธิสภาพนอกอาณาเขตของอังกฤษในสยาม

หลังจากที่ได้มีการลงนามในสนธิสัญญา เบอร์นีถูกกรมการเมืองปีนังและชาวอังกฤษในแหลมมลายูตำหนิเป็นอันมาก เพราะมองกันว่า สนธิสัญญาดังกล่าวทำให้ฝ่ายอังกฤษเสียเปรียบฝ่ายสยามทั้งในด้านการเมืองและการค้า พ่อค้าอังกฤษรู้สึกไม่พอใจเพราะต้องเสียค่าธรรมเนียมตามที่ฝ่ายสยามกำหนดในจำนวนที่แพงเกินควร และต้องอยู่ภายใต้บังคับกฎหมายและธรรมเนียมของสยาม นอกจากนี้ พวกเขายังขุ่นเคืองกับการที่รัฐบาลสยามไม่ปฏิบัติตามคำมั่นสัญญาต่างๆ ในปี ค.ศ. 1850 สมเด็จพระนางเจ้าวิกตอเรียแห่งอังกฤษได้ทรงส่งราชทูต เซอร์เจมส์ บรุค (Sir James Brooke) มายังพระนคร โดยมีจุดประสงค์ขอเจรจาปรับแก้สนธิสัญญาให้อังกฤษได้รับประโยชน์ทางการค้ามากขึ้น[3] การเจรจาล้มเหลว ฝ่ายสยามปฏิเสธไม่ยอมรับการแก้ไขสนธิสัญญาด้วยเหตุผลยืดยาว การปฏิเสธดังกล่าวได้สร้างความไม่พอใจให้แก่ราชทูตอังกฤษเป็นอย่างมาก ส่งผลให้เกิดความตึงเครียดระหว่างอังกฤษกับสยาม สถานการณ์ในตอนนั้นเลวร้ายขนาดที่เหล่ามิชชันนารีชาติตะวันตกในพระนครต่างพากันวิตกว่าจะเกิดสงครามขึ้น

ในปีถัดมา พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต เจ้าฟ้ามงกุฎทรงขึ้นเสวยราชย์สืบต่อ ทรงพระนามว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระมหากษัตริย์สยามพระองค์ใหม่ทรงมีท่าทีประนีประนอมกับชาติตะวันตกมากขึ้น ในปีนั้น ได้ทรงประกาศเจตนาว่ายินดีจะทำสนธิสัญญาฉบับใหม่กับอังกฤษ บรรณาธิการหนังสือพิมพ์ Singapore Free Press ได้นำจดหมายของสาธุคุณ จอห์น เทเลอร์ โจนส์ (Reverend John Taylor Jones) ลงตีพิมพ์ ใจความว่า "*เจ้าฟ้ามงกุฎได้ตรัสอย่างชัดเจน ว่าทางการที่ปฏิบัติต่อคณะทูตเมื่อปีก่อนนั้นทั้งหมดเป็นไปด้วยความเห็น*

---

[3] เนื้อหาที่ขอแก้ไขสนธิสัญญาสามารถสรุปได้ดังนี้ 1) ห้ามมิให้ขายฝิ่นในกรุงเทพ หากฝ่าฝืนให้ใช้เงินหรือจำไว้ 2) สินค้าเจ็ดประการ ได้แก่ น้ำมัน, ปืนลูกปืน และดินปืน, เหล็ก, กะทะเหล็ก, เหล็กกล้า, สุรา และไม้สัก ให้กรุงเทพคิดอัตราภาษีได้ตามความเห็นชอบ เรือพ่อค้าอังกฤษที่มีสินค้าเหล่านี้จะนำเข้าหรือส่งออกไม่ได้ ต้องได้รับอนุญาตจากข้าราชการไทย 3) ขออย่าให้เสียภาษีสินค้าทั้งปวง ยกเว้นที่กำหนดในคำสัญญานี้ 4) ขอให้คนอังกฤษและคนไทยค้าขายอย่างเสรี (ยกเว้นสินค้าในข้อ 2) และอย่าให้มีการเก็บภาษีเพิ่มจากที่ได้จ่ายไปครั้งแรกแล้ว 5) ขอให้ใช้ภาษีตามนี้แทนภาษีเก่า: ข้าวสาร - หาบละสลึง, น้ำตาลทราย - หาบละ 2 สลึง, ครั่ง - หาบละ 2 สลึง, เขาสัตว์ - หาบละสลึง, น้ำตาลทรายแดง - หาบละสลึง, เกลือ - เกวียนละ 2 บาท, ไม้ฝาง –หาบละเฟื้อง 6) ขอให้เรืออังกฤษคิดค่าปากเรือวาละ 500 บาท โดย 1 วาคิดเป็น 78 นิ้วอังกฤษ ใช้แทนค่าปากเรือและภาษีเก่าทั้งหมด กรณีไม่ได้นำสินค้ามาขาย ขอให้ไม่เสียค่าปากเรือ

ผิด เป็นชอบของคนๆ เดียว และถ้าคณะทูตกลับมาอีก ก็คงจะได้รับความต้อนรับโดยเมตตา ไม่ต้องระแวงว่าความประสงค์อันสำคัญยิ่งของคณะทูตจะไม่สำเร็จดังปรารถนา..."[4]

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักถึงอันตรายร้ายแรงต่อความมั่นคงและอธิปไตยของสยามอันหลีกเลี่ยงไม่ได้ หากรัฐบาลยังดึงดันต่อข้อเรียกร้องของอังกฤษ เป็นไปได้สูงว่า อังกฤษพร้อมทำสงครามกับสยามอยู่แล้วหากการเจรจาไม่ประสบผล[5] พระบรมราชวินิจฉัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นเป็นเรื่องน่าวิตก เมื่อพิจารณาสถานการณ์ร่วมสมัย ในกลางคริสต์ศตวรรษที่ 19 ภัยคุกคามจากชาติมหาอำนาจตะวันตกในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเพิ่มความเข้มข้นขึ้นทุกขณะ ในปี ค.ศ. 1842 หลังสิ้นสุดสงครามฝิ่นครั้งที่หนึ่ง อังกฤษบีบบังคับให้จีนลงนามในสนธิสัญญานานกิง ซึ่งมีผลให้จีนต้องชดใช้ค่าปฏิกรรมสงคราม เปิดเมืองท่า 4 แห่ง และยกฮ่องกงให้แก่อังกฤษ ทั้งยังต้องยอมมอบสิทธิสภาพนอกอาณาเขตแก่คนในบังคับของอังกฤษ ในปี ค.ศ. 1852 อังกฤษยึดครองพม่าตอนล่างได้ทั้งหมด ในปี ค.ศ. 1854 สหรัฐอเมริกาบีบบังคับให้ญี่ปุ่นลงนามในสนธิสัญญาคะนะงะวะ ซึ่งร่างขึ้นโดยใช้สนธิสัญญานานกิงเป็นต้นแบบ มีผลให้ญี่ปุ่นต้องเปิดเมืองท่าชิโมดะและฮาโกดาเตะให้ค้าขายกับสหรัฐอเมริกาและรับประกันความปลอดภัยของกะลาสีเรือแตกชาวอเมริกัน

ท่าทีประนีประนอมต่อข้อเรียกร้องของอังกฤษ นอกจากจะเป็นไปเพราะความยำเกรงในแสนยานุภาพทางทหารแล้ว ในอีกแง่หนึ่ง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ยังทรงเล็งเห็นผลดีของการค้าเสรีด้วยเช่นกัน ทรงประเมินว่า การเปิดให้ค้าข้าวกับต่างประเทศได้อย่างเสรีจะทำให้ข้าวกลายเป็นสินค้าส่งออกในตลาดนานาชาติ แทนที่จะเป็นสินค้าควบคุม เมื่อตลาดใหญ่ขึ้น ความต้องการซื้อข้าวสยามก็สูงขึ้น ส่งผลให้ราคาข้าวขยับตัวสูงตามไป ชาวนาจะมีรายได้มากขึ้น ส่วนรัฐบาลก็พลอยมีรายได้มากขึ้นด้วยจากการเก็บภาษีอากร ทรงมีพระบรมราชวินิจฉัยว่า "*แต่ก่อนในหลวงห้ามปิดเข้า ไว้ไม่ให้เอาออกไปขายนอกประเทศ ยอมให้เอาไป แต่ภอเปนสเบียง คนทั้งปวงที่มิใช่ชาวนาแลพ่อค้าเรือต่างประเทศก็มีความสบาย ด้วยเข้าถูก แต่ชาวนาไม่ชอบใจ เพราะขายเข้าได้น้อย ไม่ภอกิน ต้องทิ้งที่นาไปหากินอย่างอื่น ถึงพ่อค้าก็ไม่ชอบใจ ด้วยอยากจะขายเข้าออกไปนอกประเทศ ต้องลักลอบเอาไป ...*"[6]

8.2.2 สนธิสัญญาเบาว์ริง

ในปี ค.ศ. 1855 สมเด็จพระบรมราชินีนาถวิกตอเรีย ได้ส่งราชทูต เซอร์จอห์น เบาว์ริง (Sir John Bowring) มายังพระนคร เพื่อเจรจาความว่าด้วยการค้าระหว่างประเทศอีกครั้ง ผลของการเจรจาคือ 'สนธิสัญญาทางพระราชไมตรีและการค้าระหว่างจักรวรรดิบริเตนและราชอาณาจักรสยาม' (Treaty of Friendship and Commerce between the British Empire and the Kingdom of Siam) หรือที่มักเรียกกันทั่วไปว่า 'สนธิสัญญาเบาว์ริง' (Bowring Treaty) สนธิสัญญาเบาว์ริงมีเนื้อหาโดยสังเขปดังนี้[7]

1. คนในบังคับอังกฤษได้รับสิทธิในการค้าขายอย่างเสรีในเมืองท่าทุกแห่งของสยาม หรืออีกนัยหนึ่ง คนในบังคับอังกฤษ ได้รับอนุญาตให้ซื้อขายโดยตรงได้กับเอกชนสยามโดยไม่มีผู้ใดผู้หนึ่งขัดขวาง

---

[4] ชัย เรืองศิลป์ 2522: 179

[5] โกวิท วงศ์สุรวัฒน์ 2553: 23

[6] อ้างจาก ชัย เรืองศิลป์ 2522: 174

[7] เรียบเรียงจาก Ingram 1971: 17

2. คนในบังคับอังกฤษสามารถพำนักอาศัยอยู่ในกรุงเทพมหานครเป็นการถาวรได้ ภายในอาณาเขตสี่ไมล์ (สองร้อยเส้น) แต่ไม่เกินกำลังเรือแจวเดินทางในยี่สิบสี่ชั่วโมงจากกำแพงพระนคร โดยที่คนในบังคับอังกฤษสามารถซื้อหรือเช่าอสังหาริมทรัพย์ในบริเวณดังกล่าวได้
3. ให้มีจัดตั้งกงสุลอังกฤษขึ้นในพระนครได้
4. คนในบังคับอังกฤษได้รับอนุญาตให้เดินทางได้อย่างเสรีในสยามโดยมีหนังสือ ที่ได้รับการรับรองจากกงสุล
5. คนในบังคับอังกฤษจะอยู่ภายใต้อำนาจควบคุมของกงสุลอังกฤษ หากกระทำผิดใดๆ ในแผนดินสยาม มิต้องขึ้นศาลสยาม เท่ากับว่า สยามมอบสิทธิทางกฎหมายนอกอาณาเขตแก่คนต่างด้าว
6. ยกเลิกค่าธรรมเนียมปากเรือ และกำหนดอัตราภาษีขาเข้าและขาออกชัดเจน โดยอัตราภาษีขาเข้าของสินค้าทุกชนิดกำหนดไว้ที่ร้อยละ 3 (ยกเว้นฝิ่นที่ไม่ต้องเสียภาษี แต่ต้องขายให้กับเจ้าภาษี) ส่วนสินค้าส่งออกให้มีการเก็บภาษีชั้นเดียว โดยเลือกว่าจะเก็บภาษีชั้นใน (จังกอบ ภาษีป่า ภาษีปากเรือ) หรือภาษีส่งออก
7. รัฐบาลสยามสงวนสิทธิ์ในการห้ามส่งออกข้าว เกลือและปลา เมื่อสินค้าดังกล่าวมีทีท่าว่าจะขาดแคลนในประเทศ

สรุปความได้ว่าสนธิสัญญาเบาว์ริง มีสาระสำคัญคือ 1) กำหนดให้สยามเปิดประตูการค้าเสรีอย่างเต็มที่ 2) ยอมรับสิทธิการถือครองของคนในบังคับอังกฤษในพื้นที่ชายพระนคร และ 3) รับประกันสิทธิสภาพนอกอาณาเขตให้คนในบังคับอังกฤษ แม้จะมีข้อดีทางเศรษฐกิจอยู่บ้าง แต่การดำเนินการตามสนธิสัญญาทำให้สยามเสียเปรียบอังกฤษเป็นอย่างมาก ทั้งเรื่องสิทธิสภาพนอกอาณาเขตและเรื่องอัตราภาษีตายตัว ฝ่ายสยามถือว่าสนธิสัญญานี้เป็นข้อตกลงที่ไม่เป็นธรรม แสนยานุภาพทางทหารของอังกฤษที่ปกแผ่ในภูมิภาคขณะนั้น ทำให้ฝ่ายสยามไม่อยู่ในฐานะเท่าเทียมในการเจรจากับคู่เจรจาอย่างอังกฤษ กระนั้นก็ตาม รัฐบาลสยามก็ต้องจำยอมใช้สนธิสัญญาเบาว์ริงเป็นต้นร่างให้กับสนธิสัญญาระหว่างสยามกับมหาอำนาจตะวันตกชาติอื่นๆ อีกหลายชาติ สนธิสัญญาเหล่านี้ล้วนมีลักษณะไม่เป็นธรรมต่อสยามในทำนองเดียวกันทั้งสิ้น

การทำสนธิสัญญาเบาว์ริงส่งผลให้สภาพเศรษฐกิจการเมืองของสยามเปลี่ยนแปลงอย่างกว้างขวางและรวดเร็ว อิทธิพลของชาติตะวันตกถาโถมเข้าสู่สยามอย่างรุนแรงยิ่งกว่ายุคสมัยใดๆ ที่ผ่านมา การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวเป็นสิ่งที่ผู้นำสยามไม่อาจควบคุมได้ มหาอำนาจตะวันตกเป็นผู้กำหนดทิศทางเศรษฐกิจการเมืองของภูมิภาค ซึ่งรวมทั้งสยามอย่างเบ็ดเสร็จ เพื่อให้รักษาเอกราชไว้ รัฐบาลสยามยอมโอนอ่อนไปตามกระแสเศรษฐกิจการเมืองโลกที่มีมหาอำนาจตะวันตกควบคุมโดยดำเนินนโยบายให้สอดคล้องตามกระแสนั้น ในเวทีการค้านอกประเทศ สยามได้สวมบทบาทที่ชาติมหาอำนาจกำหนด ทั้งในด้านการผลิต การขาย และการซื้อ บทบาทที่ว่าคือผู้ส่งออกสินค้าเกษตรกรรม และแร่ธาตุที่โรงงานในยุโรปต้องการ และผู้รับซื้อสินค้าอุตสาหกรรมของยุโรป สำหรับภายในประเทศ สยามได้เปลี่ยนแปลงประเทศให้สอดรับกับกระแสเศรษฐกิจการเมืองโลก โดยเปลี่ยนระบบเศรษฐกิจให้เป็นทุนนิยม ปรับปรุงระบบราชการให้รองรับระบบการค้าสมัยใหม่ได้อย่างคล่องตัวโดยรับแนวคิดตะวันตกมาใช้บางส่วน และพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานด้วยนวัตกรรมตะวันตกเพื่ออำนวยความสะดวกแก่การประกอบธุรกิจของพ่อค้าตะวันตก

8.2.3 อิทธิพลทางตรงของชาติตะวันตกกับการสร้างโครงข่ายถนนสมัยใหม่

การก่อร่างโครงข่ายถนนในพระนครสมัยรัชกาลที่ 4 เกี่ยวโยงกับข้อผูกพันตามสนธิสัญญาเบาว์ริงเป็นอย่างมาก เท่ากับว่า โครงข่ายถนนในพระนครสมัยนั้นก่อร่างขึ้นด้วยแรงผลักดันจากอิทธิพลของชาติตะวันตกเป็นสำคัญ การตัดถนนตรง ถนนเจริญกรุง ถนนบำรุงเมือง และถนนเฟื่องนคร ในปลายทศวรรษ 1850 ต่อต้นทศวรรษ 1860 ซึ่งเป็นช่วงหลังการลงนามในสนธิสัญญาเบาว์ริง หาได้เกิดขึ้นจากพระราชดำริ หรือจากการริเริ่มของทางการสยาม หากมีที่มาจากการร้องขอของกลุ่มชาวต่างชาติที่พำนักอาศัยในพระนคร ข้อตกลงในสนธิสัญญาเบาว์ริงอันว่าด้วยสิทธิสภาพนอกอาณาเขตของคนในบังคับชาติตะวันตก ไม่เพียงลิดรอนอำนาจการบังคับใช้กฎหมายของรัฐสยามในแผ่นดินของตนเอง แต่ยังเปิดทางให้กับการขยายอิทธิพลของชาติตะวันตกในแผ่นดินสยาม สิ่งนี้เท่ากับเป็นการบั่นทอนพระราชอำนาจโดยปริยาย ภายใต้สนธิสัญญาเบาว์ริง คนในบังคับชาติตะวันตก นอกจากจะหมดความยำเกรงกฎหมายและเจ้าพนักงานของสยามแล้ว ยังมีอำนาจต่อรองกับรัฐบาลสยามมากขึ้นอีกด้วย การร้องขอของชาวตะวันตก ไม่ว่าจะเป็น การเกื้อหนุนในการสร้างนิคมชาวตะวันตกที่บางนาก็ดี การตัดถนนและคลองลัดเชื่อมโยงพระนครกับบางนาก็ดี หรือการตัดถนนในพระนครให้ชาวตะวันตกได้ขี่ม้านั่งรถเล่นก็ดี ล้วนได้รับการสนองตอบจากทางการสยาม โดยการตัดถนนตรง ถนนเจริญกรุง ถนนบำรุงเมือง และถนนเฟื่องนคร

ในกรณีถนนตรงและคลองถนนตรง การที่ทางการสยามยอมตามความประสงค์ของชาติตะวันตกนั้น ในแง่หนึ่งน่าจะเป็นเพราะข้ออ้างที่ชาวตะวันตกยกมาสนับสนุนความประสงค์ของตนที่จะย้ายไปตั้งนิคมที่บางนาล้วนมีน้ำหนัก ไม่ว่าจะเป็นปัญหาที่อยู่อาศัยและที่ทำกินในพระนคร ความขัดแย้งกับคนชาติอื่น ความแออัดของท่าเรือ การแข่งขันกับพ่อค้าชาวจีน หรือความสะดวกปลอดภัยในการคมนาคม แม้จะมีการทักท้วงว่าการตั้งนิคมที่บางนาทำได้ยากเนื่องจากเป็นท้องที่ที่อัตคัดน้ำจืด ทั้งการขุดคลองทะลุเข้าพระนครจะเปิดช่องให้น้ำเค็มทะลักเข้าท่วมที่นาเสียหายได้ แต่ชาวตะวันตกก็มีข้อแก้ต่างอันสมเหตุสมผล โดยชี้แจงว่าปัญหาน้ำจืดขาดแคลนนั้น สามารถแก้ไขได้ด้วยการรองน้ำฝนมาเก็บกักไว้ ส่วนปัญหาน้ำทะเลหนุนก็แก้ไขได้ด้วยการทำประตูกั้นลำน้ำเสีย (อ่านเพิ่ม 4.2.1) ในอีกแง่หนึ่ง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นว่าที่ชาวตะวันตกขอไปอยู่รวมกันนอกพระนครนั้นย่อมเป็นการดี การมีชาวตะวันตกตั้งหลักแหล่งเป็นจำนวนมากในพระนคร นอกจากจะก่อให้เกิดปัญหากระทบกระทั่งกับคนชาติอื่นแล้ว ยังเสี่ยงต่อความมั่นคงของรัฐอีกด้วย เนื่องจากในตอนนั้น ชาวตะวันตกมีศักยภาพทางทหารเหนือกว่าสยามมาก เหตุผลทั้งสองที่ทำให้รัฐบาลสยามตัดสินใจตัดถนนตรงและส่งเสริมให้สร้างนิคมชาวตะวันตกที่บางนา สะท้อนให้เห็นว่าชาวตะวันตกมีอิทธิพลเป็นอย่างสูงต่อสยามถึงขั้นกำหนดนโยบายรัฐบาลได้ ปัญหาการใช้ชีวิตในพระนครทำนองเดียวกับที่ชาวตะวันตกประสบ ใช่ว่าจะไม่เกิดขึ้นกับชาวต่างชาติอื่นๆ และหากชาวต่างชาติเหล่านั้นร้องเรียนในลักษณะเดียวกัน เป็นไปได้สูงว่ารัฐบาลสยามอาจไม่ให้ความสนใจใดๆ (อย่างไรก็ตาม ไม่ปรากฏว่ามีการร้องเรียนในลักษณะดังกล่าว) การที่มหาอำนาจตะวันตกมีอำนาจทวีขึ้นทุกทีในภูมิภาค และมีท่าทีคุกคามต่อสยาม ทำให้รัฐบาลระมัดระวังในเรื่องความสัมพันธ์กับมหาอำนาจตะวันตกเหล่านั้นเป็นพิเศษ เพื่อไม่ให้เกิดความบาดหมางต่อกัน เมื่อเป็นเช่นนี้ คำขอร้องของคนในบังคับของชาติมหาอำนาจ จึงเป็นสิ่งที่รัฐบาลสยามไม่อาจเพิกเฉย และมีแนวโน้มที่จะยอมตามในเรื่องที่ไม่เหลือวิสัย การตั้งนิคมนอกพระนครให้ชาวตะวันตกไปอยู่รวมกันนั้น นอกจากจะบรรเทาปัญหาอันเกี่ยวข้องกับชาวตะวันตกแล้ว ยังเป็นการลดอิทธิพลของชาติมหาอำนาจในเมืองหลวงอีกด้วย การมีนิคมต่างชาตินอกพระนครไม่ใช่สิ่งใหม่ แต่เป็นธรรมเนียมที่ถือปฏิบัติในสยามมาตั้งแต่สมัยอยุธยา

กรณีการตัดถนนเจริญกรุง ถนนบำรุงเมือง และถนนเฟื่องนคร แสดงให้เห็นถึงความเข้มข้นของอิทธิพลชาติตะวันตกบนแผ่นดินสยามยิ่งขึ้นไปอีก ถนนเหล่านี้เกิดขึ้นตามคำร้องของชาวตะวันตกในพระนครเช่นเดียวกับถนนตรง แต่ข้ออ้างของชาวตะวันตกในครั้งนี้ต่างออกไป กล่าวคือ พวกเขาต้องการให้รัฐบาลสยามตัดถนนสายใหม่ที่กว้างและยาวในพระนคร เพื่อสันทนาการและสุขอนามัยในหมู่ตน ข้ออ้างดังกล่าวดูจะอ่อนน้ำหนักเป็นอย่างยิ่ง เมื่อเทียบกับข้ออ้างเพื่อขอตัดถนนตรง หากว่ากันตามตัวอักษรดังที่ปรากฏในหลักฐานเอกสาร คณะผู้ร้องขอตัดถนนใหม่มิได้ไยดีกับประเด็นอื่นใดอันจะพึงมีพึงได้จากการตัดถนน ไม่ว่าจะเป็นการแก้ปัญหาหรือการสร้างประโยชน์ทางเศรษฐกิจและสังคมของพวกเดียวกันเอง หรือของสาธารณชนชาวพระนคร กระนั้นก็ตาม ในที่สุด รัฐบาลสยามก็ตกลงสร้างถนนตามคำขอของชาวตะวันตกโดยดี แม้การสนองตอบจะเป็นเช่นนี้ แต่ก็มิได้หมายความว่า รัฐบาลสยามเห็นดีด้วยกับการตัดถนนเพื่อปรับปรุงคุณภาพชีวิตของชาวตะวันตกในพระนคร

ที่จริงแล้ว ที่รัฐบาลสยามทำไปมีมูลเหตุหนึ่งมาจากการที่คนในบังคับชาติตะวันตกกระทำการหมิ่นพระบรมเดชานุภาพอย่างเปิดเผยอยู่เป็นเนืองนิจ ภายใต้สนธิสัญญาเบาริ่ง คนในบังคับชาติตะวันตกถือสิทธิสภาพนอกอาณาเขตเหนือแผ่นดินสยาม ดังนั้น หากคนเหล่านี้กระทำผิดหรือถูกกล่าวหาว่ากระทำผิด ทางการสยามจึงไม่มีอำนาจชำระความเองไม่ว่าจะในกรณีใดๆ แต่จะต้องส่งตัวผู้กระทำผิดหรือผู้ถูกกล่าวหาให้กงสุลอังกฤษเป็นผู้จัดการชำระความ การณ์ดังกล่าวทำให้คนในบังคับชาติตะวันตกขาดความยำเกรงกฎหมายและเจ้าพนักงานของสยาม หลายคนย่ามใจขนาดละเมิดกฎหมายบ้านเมือง การกระทำการจาบจ้วง อันได้แก่การที่คนในบังคับตะวันตกฝ่าฝืนข้อห้ามของราชสำนักด้วยการขี่ม้ารุกล้ำเข้าไปในสนามไชย ซึ่งเป็นสถานที่ที่สงวนไว้สำหรับเจ้านายและพระราชพิธี โดยบางครั้งถึงกับละเมิดกฎมณเฑียรบาลโดยการขี่ม้าผ่านหน้าที่ประทับโดยไม่ยอมลงจากหลังม้า ทำให้พระมหากษัตริย์เสื่อมเสียพระเกียรติเป็นอย่างยิ่ง แต่ถึงกระนั้น ทางการสยามก็มิอาจเอาเรื่องผู้กระทำผิดได้ ครั้นเมื่อชาวตะวันตกเรียกร้องขอถนนขี่ม้าเล่น ทางการสยามก็เห็นทางออกที่จะแก้การกระทำอันล่วงละเมิดดังกล่าวได้ ทางการสยามหวังว่า การตัดถนนใหม่ให้ต้องตามประสงค์ของชาวตะวันตกจะจูงใจให้ชาวตะวันตกหันไปใช้ถนนเป็นที่ขี่ม้าแล่นรถแทนที่จะรุกล้ำเข้าไปในเขตหวงห้ามของพระมหากษัตริย์

นอกจากเหตุอันกระทบกระเทือนพระราชอำนาจแล้ว พันธะต่อสนธิสัญญาเบาว์ริงยังเป็นแรงกดดันให้รัฐบาลสยามสร้างโครงข่ายถนนขึ้นในพระนครอีกด้วย เนื้อความในสนธิสัญญาแสดงนัยว่า รัฐบาลสยามต้องทำหน้าที่อำนวยความสะดวกให้แก่ชาวตะวันตกในการเข้ามาค้าขายและลงทุนทำอุตสาหกรรมต่างๆ ในสยาม ในการนี้ รัฐบาลต้องดำเนินการปรับปรุงระบบอันเกี่ยวเนื่องกับการทำธุรกิจในหลายด้าน ภารกิจหลักๆ คือ การบริหารจัดการด้านการจัดเก็บภาษี และการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานเพื่อรองรับการทำธุรกิจ ภารกิจอย่างหลังครอบคลุมการสร้างระบบคมนาคมขนส่งภายในประเทศ ทั้งระบบรถไฟ ท่าเรือ ระบบไปรษณีย์ และที่สำคัญ ระบบถนนในเมืองหลวง

8.2.4 อิทธิพลทางอ้อมของชาติตะวันตกกับการสร้างโครงข่ายถนนสมัยใหม่

เหตุการณ์ที่กล่าวมาข้างต้นนำไปสู่ข้อสรุปที่ว่า อิทธิพลตะวันตกเป็นพลังสำคัญที่ผลักดันให้มีการตัดถนนตรง ถนนเจริญกรุง ถนนบำรุงเมือง และถนนเฟื่องนคร ในกรณีการตัดถนนทั้งสี่นี้ อิทธิพลของชาติตะวันตกเป็นไปอย่างซึ่งหน้า กล่าวคือมีการยื่นข้อเสนอให้ปฏิบัติตามโดยตรง ไม่เพียงเท่านั้น อิทธิพลตะวันตกต่อการตัดถนนในพระนครยังครอบงำในทางอ้อมอีกด้วย

ลัทธิจักรวรรดินิยม (Imperialism) แห่งคริสต์ศตวรรษที่ 19 อ้างความชอบธรรมของมหาอำนาจตะวันตกในการยึดครองดินแดนนอกทวีปยุโรปเป็นอาณานิคม โดยยกฐานคิดทางวิทยาศาสตร์และศาสนามารองรับ ในกลางคริสต์ศตวรรษที่ 19 ชาร์ลส์ ดาร์วิน (Charles Darwin) นักธรรมชาติวิทยาชาวอังกฤษ ได้เสนอ 'ทฤษฎีวิวัฒนาการ' (Theory of Evolution) ซึ่งยืนยันว่า ความหลากหลายทางชีวภาพบนโลกเกิดขึ้นจากกลไกการคัดสรรตามธรรมชาติ (Natural Selection) และสายพันธุ์ที่เข้มแข็งที่สุดเท่านั้นที่สามารถอยู่รอดดำรงเผ่าพันธุ์ต่อไปได้ในโลก (Survival of the Fittest)[8] แม้เมื่อแรกนำเสนอจะถูกต่อต้านอย่างหนัก โดยเฉพาะจากคริสตจักร แต่ไม่นานนัก ทฤษฎีวิวัฒนาการก็ได้รับการยอมรับอย่างกว้างขวางทั้งในแวดวงวิทยาศาสตร์และสาธารณชน นักคิดทางสังคมเช่นเฮอร์เบิร์ต สเปนเซอร์ (Herbert Spencer) ได้นำทฤษฎีทางวิทยาศาสตร์ธรรมชาติของดาร์วินไปปรับใช้อธิบายปรากฏการณ์ทางสังคม จนก่อให้เกิดทฤษฎี 'วิวัฒนาการทางสังคม' (Social Darwinism) ตามมา นักทฤษฎีวิวัฒนาการทางสังคมเชื่อว่าเผ่าพันธุ์มนุษย์ประกอบด้วยชาติพันธุ์ที่สูงส่งกว่า และชาติพันธุ์ที่ด้อยกว่า ซึ่งแบ่งแยกได้ด้วยสีผิวและลักษณะรูปร่างหน้าตา ภายใต้กรอบคิดนี้ คนผิวขาว คือชาติพันธุ์ที่สูงส่งกว่า เพราะได้สร้างความเจริญในทุกด้านให้ปรากฏ ส่วนคนผิวสีอื่น คือชาติพันธุ์ที่ด้อยกว่า เพราะไร้ซึ่งความเจริญ ในยุคเดียวกับที่ดาร์วินเสนอทฤษฎีของเขา แนวคิดร่วมสมัยที่แพร่หลายของคริสต์ศาสนานิกายโปรเตสแตนท์มีพื้นฐานมาจากถ้อยความในคัมภีร์ไบเบิล "*จงท่องไปทุกมุมโลก และเผยแผ่คำสอนแก่สรรพสัตว์*" (Go ye into all the world, and preach the gospel to every creature) สังคมคริสต์ในยุคนั้นตีความว่าชาวคริสเตียนมีภารกิจทางศีลธรรมที่จะต้องช่วยให้คนนอกศาสนาพ้นทุกข์ และพบหนทางสู่สวรรค์ ภารกิจดังกล่าวจะสำเร็จได้ก็ด้วยการนำพาคนเหล่านี้เข้ารีต และการให้ความช่วยเหลือเชิงมนุษยธรรม ผลที่ตามมาคือการเกิดขึ้นของขบวนการเผยแผ่คริสต์ศาสนาระดับโลก เหล่ามิชชันนารีเป็นจำนวนมากได้เดินทางจากยุโรปและอเมริกาออกไปยังภูมิภาคต่างๆ เพื่อปฏิบัติการเผยแผ่คำสอน พร้อมๆ ไปกับการให้ความช่วยเหลือด้านการศึกษา การสาธารณสุข และอื่นๆ ลัทธิจักรวรรดินิยมผูกโยงทฤษฎีวิวัฒนาการทางสังคมและแนวคิดของคริสต์ศาสนาเข้าด้วยกัน และผลิตชุดความคิด 'ภาระของคนขาว' (white man's burden) ขึ้นมาเพื่อสนับสนุนความชอบธรรมในการยึดครองดินแดนนอกทวีปยุโรปเป็นอาณานิคม ภายใต้ชุดความคิดดังกล่าว ชาวตะวันตกอ้างว่า พวกตนซึ่งเป็นชาติพันธุ์ที่เหนือกว่า มีหน้าที่สร้างความเจริญทั้งทางวัตถุและทางจิตวิญญาณให้เหล่าชาติพันธุ์ที่ด้อยกว่า หรืออีกนัยหนึ่ง ชาติตะวันตกมีสิทธิโดยชอบธรรมที่จะเข้าไปพัฒนาดินแดนที่ล้าหลังป่าเถื่อนนอกยุโรป และปกครองชาติพันธุ์อื่นๆ ทั้งหมด

ด้วยตรรกะของลัทธิจักรวรรดินิยม สยามย่อมเข้าข่ายที่จะถูกชาติมหาอำนาจยึดครอง รัฐบาลสยามในปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 ตระหนักดีถึงภัยคุกคามดังกล่าว ซึ่งหนุนด้วยเหตุผลความชอบธรรมที่ชาติตะวันตกอุปโลกน์ขึ้นเอง เพื่อนำพาชาติให้รอดพ้นจากการตกเป็นเมืองขึ้น รัฐบาลสยามเลือกที่จะยอมรับตรรกะของลัทธิจักรวรรดินิยมแต่โดยดี โดยการแสดงนัยยอมรับว่า บ้านเมืองสยามยังด้อยความเจริญ และต้องการการพัฒนาตามอย่างบ้านเมืองในยุโรป ก้าวแรกของการพัฒนาบ้านเมืองตามอย่างตะวันตกในสยามที่เห็นเป็นรูปธรรมปรากฏตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 ซึ่งก็คือการตัดถนนเจริญกรุง ถนนบำรุงเมืองและถนนเฟื่องนครนั่นเอง ถนนเหล่านี้สร้างขึ้นโดยมีรูปแบบและใช้เทคนิควิธีก่อสร้างแบบตะวันตก สองข้างถนนมีการปลูกตึกแถวแบบสถาปัตยกรรมยุโรปซึ่งถ่ายแบบมาจากตึกแถวในสิงคโปร์ อาณานิคมของอังกฤษ แม้การตัดถนนและสร้างตึกแถวริมถนนดังกล่าวจะไม่ถึงกับทำให้พระนครเจริญขึ้นมาทันตาเห็น แต่ก็

[8] ดาร์วิน หมายถึง สิ่งมีชีวิตที่ปรับตัวให้เข้ากับสิ่งแวดล้อมได้ดีที่สุดคือสายพันธุ์ที่สามารถดำรงอยู่ได้ต่อไปในโลก (better designed for an immediate, local environment)

เป็นการสร้างภาพความศิวิไลซ์อย่างยุโรปให้ปรากฏขึ้นในพระนคร ซึ่งเท่ากับการแสดงให้ชาติตะวันตกเห็นว่า สยามได้พยายามปรับตัวให้เจริญขึ้นได้ด้วยตัวเอง โดยไม่จำเป็นที่ชาติตะวันตกต้องเข้ามาแทรกแซง

ในปี ค.ศ. 1870 ซึ่งเป็นปีต้นๆ ของรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คลองสุเอซซึ่งเชื่อมระหว่างทะเลเมดิเตอร์เรเนียนกับทะเลแดงถูกขุดแล้วเสร็จและเปิดให้เรือเดินสมุทรผ่าน นับแต่นั้นมา การเดินทางโดยเรือจากยุโรปมายังเอเชียตะวันออกก็มิต้องอ้อมทวีปอาฟริกาอีกต่อไป เส้นทางเดินเรือใหม่ที่ผ่านคลองสุเอซย่นระยะทางได้หลายพันไมล์ และลดเวลาเดินทางได้นับเดือน สิ่งนี้ส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงครั้งใหญ่ในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ รวมทั้งสยามประเทศ กระแสทางเศรษฐกิจและการเมือง แสนยานุภาพทางทหาร วิทยาการและวัฒนธรรมตะวันตกสามารถเข้าถึงเอเชียได้อย่างรวดเร็ว กว้างขวาง และเข้มข้นอย่างที่ไม่เคยมีมาก่อน ในตอนนั้น ประเทศในเอเชียแทบทั้งหมดถูกมหาอำนาจตะวันตกยึดครองเป็นอาณานิคม ด้วยความที่โครงสร้างการปกครองและสังคมเก่าของรัฐในเอเชียไม่อาจตอบสนองสภาวะทางเศรษฐกิจการเมืองใหม่ได้อย่างมีประสิทธิภาพ มหาอำนาจตะวันตกจึงจัดตั้งรัฐบาลอาณานิคมขึ้นมาปกครองดินแดนเหล่านี้อย่างเบ็ดเสร็จ รัฐบาลอาณานิคมเป็นองค์กรที่มีหน้าที่หลักคือ รวมศูนย์อำนาจเข้าสู่ศูนย์กลาง ควบคุมความสงบเรียบร้อยของดินแดนในอาณัติ อำนวยการให้การค้าระหว่างประเทศเป็นไปอย่างราบรื่น และจัดการให้กระบวนการดึงดูดทรัพยากรจากดินแดนอาณานิคม เช่นแร่ธาตุ ไม้และธัญพืช ไปยังประเทศเจ้าอาณานิคมเป็นไปอย่างต่อเนื่อง

แม้จะไม่ถูกยึดครองเป็นอาณานิคม แต่สยามก็ตกอยู่ภายใต้การครอบงำของชาติตะวันตก และถูกกำหนดบทบาทในระบบเศรษฐกิจการเมืองโลกให้เป็นแหล่งวัตถุดิบและผลผลิตการเกษตรป้อนประเทศตะวันตกและดินแดนอาณานิคมใกล้เคียง และเป็นตลาดรองรับผลิตภัณฑ์อุตสาหกรรมจากประเทศตะวันตก ไม่ต่างกับดินแดนอื่นๆ ในเอเชีย สถาบันการปกครองและสังคมเดิมของสยามไม่มีศักยภาพพอที่จะตอบสนองบทบาทดังกล่าวได้ตามความคาดหวังของมหาอำนาจตะวันตก ภายใต้แรงกดดันที่โถมทวีขึ้นกว่าสมัยรัชกาลที่ 4 เป็นอันมาก พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักว่า หากไม่ดำเนินการเปลี่ยนแปลงประเทศในทันที สยามก็คงสูญเสียเอกราชในไม่ช้า เพื่อให้รอดพ้นภัยคุกคามจากมหาอำนาจในตอนนั้น การเปลี่ยนแปลงต้องลุ่มลึกและไปไกลเกินกว่าในสมัยของพระราชบิดา ต้องมีการปฏิรูปสถาบันหลักของประเทศทั้งหมด วิกฤตการณ์ ร.ศ. 112 ในปี ค.ศ. 1893 อันนำไปสู่การสูญเสียส่วนหนึ่งของลาว ซึ่งขณะนั้นเป็นดินแดนภายใต้อิทธิพลของสยามทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำโขง เป็นตัวกระตุ้นสำคัญที่ทำให้สยามต้องดำเนินการปฏิรูปประเทศอย่างเร่งด่วน ในรัชสมัยนี้ กระบวนการสร้างความศิวิไลซ์ หรือ กระบวนการสร้างความทันสมัย (modernisation) เป็นไปอย่างเข้มข้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดฯ ให้มีการเปลี่ยนแปลงระบบราชการในหลายมิติ เช่น การยกเลิกโครงสร้างการบริหารราชการแบบจตุสดมภ์และแทนที่ด้วยโครงสร้างการบริหารราชการแบบกระทรวง ทบวง กรม (อ่านเพิ่ม 5.1) การยกเลิกธรรมเนียมที่ล้าหลัง เช่น การหมอบคลาน การปรับเปลี่ยนระบบการค้าใหม่ทั้งระบบ ทั้งในด้านภาษี การเงิน กฎหมาย ระเบียบข้อบังคับ และบุคลากร ตลอดจนการสร้างสรรค์ความเจริญทางวัตถุต่างๆ อย่างรวดเร็ว โดยการสร้างสาธารณูปโภค สาธารณูปการ อาคารสถานของทางราชการและของชนชั้นสูงใหม่มากมาย การดำเนินการในเรื่องเหล่านี้ล้วนมีต้นแบบมาจากชาติตะวันตกทั้งสิ้น

การตัดถนนใหม่ในพระนครเป็นส่วนสำคัญในกระบวนการสร้างความทันสมัย รัฐบาลสยามจงใจเปลี่ยนพระนครจากที่เคยเป็นเมืองน้ำ ให้เป็นเมืองบกเหมือนกับเมืองในยุโรปหรือเมืองอาณานิคม โดยพยายามเพิ่มจำนวนถนนเพื่อให้ถนน

กลายเป็นเส้นทางสัญจรหลักภายในเมืองแทนแม่น้ำลำคลอง ถนนราชินีและถนนอัษฎางค์ ซึ่งสร้างเลียนอย่างถนนเลียบสองฝั่งคลองในชวา เป็นตัวอย่างหนึ่งของการถอดแบบความศิวิไลซ์อย่างตะวันตกมาใช้ในพระนครแบบตรงไปตรงมา ถนนทั้งสอง ไม่เพียงเสนอภาพความศิวิไลซ์แบบอ้างอิงได้เท่านั้น แต่ยังถูกใช้เป็นเครื่องมือในการปรับเปลี่ยนค่านิยมและพฤติกรรมของชาวพระนคร จากที่เคยชินกับการเดินทางและใช้ชีวิตตามลำน้ำให้หันมาทำกิจกรรมบนบก (อ่านเพิ่มเกี่ยวกับถนนราชินีและถนนอัษฎางค์ใน 5.2) ถนนสายอื่นๆ ที่ตัดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 5 แม้จะมีส่วนในการพัฒนาพระนครในมิติต่างๆ แต่ประโยชน์สำคัญของถนนเหล่านี้คือการสร้างภาพความศิวิไลซ์ของพระนครให้ปรากฏ

โครงข่ายถนนย่านสวนดุสิต ผนวกกับโครงข่ายถนนราชดำเนินคือภาพความศิวิไลซ์แบบตะวันตกในพระนครที่โดดเด่นที่สุด ถนนทั้งหมดในเครือข่ายถนนย่านสวนดุสิตมีเขตทางกว้าง ยาว และตรง ในจำนวนนี้ มีถนนสองชุดทอดแนวคนละทิศทาง ถนนชุดหนึ่งทอดในแนวเหนือ-ใต้ อีกชุดหนึ่งทอดตามแนวตะวันออก-ตะวันตก ถนนในแต่ละชุดจะทอดตัวขนานกัน ขณะที่ถนนต่างชุดกันจะตัดกันเป็นมุมฉาก ลักษณะการทอดตัวของถนนดังกล่าวก่อร่างเป็นโครงข่ายถนนแบบตาตาราง รูปแบบถนนและลักษณะโครงข่ายถนนดังกล่าว ซึ่งสร้างสำเร็จในคราวเดียวเป็นของใหม่สำหรับพระนคร ก่อนหน้าที่จะสร้างโครงข่ายถนนย่านสวนดุสิต ไม่มีโครงข่ายถนนในพระนครส่วนใดมีรูปแบบถนน และลักษณะโครงข่ายเช่นนี้ (อ่านเพิ่มเกี่ยวกับโครงข่ายถนนย่านสวนดุสิตใน 6.2) ถนนราชดำเนินยิ่งฉายภาพความศิวิไลซ์แบบตะวันตกได้แจ่มชัดกว่า รูปแบบของถนนราชดำเนินนอก และถนนราชดำเนินกลางถอดแบบมาจากถนนแกนสำคัญ (Boulevard) ในมหานครในยุโรป ในสายตาของชนชั้นนำสยาม ถนนแกนสำคัญของพระนคร แบบเดียวกับถนนในมหานครของยุโรป คือสัญลักษณ์แสดงให้เห็นถึงความเจริญของสยามเทียมเทียบกับอารยประเทศ (อ่านเพิ่มเกี่ยวกับถนนราชดำเนินในบทที่ 7)

จากที่ได้อภิปรายข้างต้น พอสรุปได้ว่า อำนาจจักรวรรดินิยม ส่งอิทธิพลต่อการตัดถนนในพระนคร ในแง่ที่เป็นแรงกดดันให้รัฐบาลสยามต้องเร่งสร้างภาพความศิวิไลซ์ให้ปรากฏในนครหลวง เพื่อชูให้เหล่ามหาอำนาจเห็นว่า สยามมิได้ด้อยพัฒนาจนถึงขั้นที่มหาอำนาจเหล่านั้นต้องยื่นมือเข้ามาเปลี่ยนแปลงให้

8.3 ผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจของชนชั้นสูง

การตัดถนนเกี่ยวโยงกับผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจของชนชั้นปกครองเป็นอย่างมาก ถนนหลายสายในพระนครถูกตัดขึ้นโดยพระมหากษัตริย์ เจ้านาย ขุนนาง หรือผู้มั่งมีในสังคม เพื่อเปิดทางให้กับการแสวงหากำไรจากอสังหาริมทรัพย์ที่ผู้ตัดถนนพัฒนาขึ้นตามแนวถนน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นผู้ริเริ่มหรือผู้บุกเบิกทำโครงการหารายได้จากที่ดินริมเส้นทางคมนาคม พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงดำเนินรอยตาม ทรงขยายธุรกิจอย่างกว้างขวาง กลายเป็นกิจการส่วนพระองค์ที่ทำรายได้เป็นกอบเป็นกำ

อันที่จริง ไม่ใช่เรื่องแปลกใหม่ที่พระมหากษัตริย์สยามทรงเข้าไปยุ่งเกี่ยวกับการแสวงหากำไรจากการค้าโดยตรง พระมหากษัตริย์ 3 พระองค์แรกของกรุงรัตนโกสินทร์ทรงเป็นตัวตั้งตัวตีดำเนินธุรกิจค้าสำเภาอย่างเป็นล่ำเป็นสัน ด้วยเหตุที่ในยุคนั้น สมบัติของแผ่นดินกับพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์มิได้แยกจากกันเป็นเด็ดขาด ตามโบราณราชประเพณีเท่าที่ปรากฏ พระราชทรัพย์ในท้องพระคลังแผ่นดิน ซึ่งหมายถึงเงินผลประโยชน์รายได้แผ่นดินทั้งหมด เป็นพระราชทรัพย์ของพระมหากษัตริย์ คำกราบบังคมทูลของเสนาบดีจตุสดมภ์ทั้งสี่ เป็นธรรมเนียมในพระราชพิธีบรม

ราชาภิเษกของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกความว่า *"ขอเดชะฝ่าละอองธุลีพระบาทฯ ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานทูลเกล้าฯ ถวายเครื่องพระพัทธยากรราชสมบัติทั้งสิบสองพระคลังแด่พระบาทสมเด็จพระบรมนารถบพิตรเจ้าอยู่หัว ขอเดชะ"*[9] แสดงชัดถึงการถวายสรรพราชสมบัติที่อยู่ในหน้าที่ดูแลของเหล่าขุนนางระดับสูงสุดให้กับพระมหากษัตริย์ ทรัพย์ทั้งหลายในพระคลังมหาสมบัติมิได้ถูกแบ่งสัดส่วนกันเป็นอัตราที่แน่นอนระหว่างทรัพย์ส่วนพระองค์และทรัพย์ส่วนราชการแผ่นดิน ตามหลักการนี้ รายได้ของพระมหากษัตริย์ก็คือรายได้ของรัฐ ต้องนำเข้าพระคลังมหาสมบัติ การค้าของพระมหากษัตริย์เท่ากับการค้าของรัฐ และการได้มาซึ่งผลกำไรจากการค้าของพระมหากษัตริย์เท่ากับการเพิ่มพูนรายได้ให้กับรัฐ ดังนั้น จึงมองได้ว่า พระมหากษัตริย์ทรงทำการค้าเพื่อผลประโยชน์ของรัฐ

8.3.1 สถานะทางการเงินของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

การค้าสำเภาสร้างผลกำไรมหาศาลให้กับพระมหากษัตริย์ ในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รายได้จากกิจการดังกล่าวมีสัดส่วนสูงถึงราวครึ่งหนึ่งของรายได้ทั้งหมดของรัฐในแต่ละปี อย่างไรก็ตาม เมื่อถึงสมัยรัชกาลที่ 4 สถานการณ์ทางเศรษฐกิจกลับพลิกผัน การค้าสำเภาไม่อาจเป็นแหล่งรายได้ที่มั่นคงให้กับพระมหากษัตริย์ได้อีกต่อไป สนธิสัญญาเบาว์ริงที่ทำขึ้นตั้งแต่ต้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวผลักให้สยามเข้าสู่ระบบการค้าเสรีระดับโลก และล้มเลิกระบบผูกขาดสินค้าในประเทศ ภายใต้ข้อผูกมัดของสนธิสัญญา พระมหากษัตริย์ไม่อาจรวบเอาสินค้าทำเงินอันเป็นที่ต้องการของต่างประเทศมาเก็บไว้ และตั้งตัวเป็นผู้จำหน่ายและผู้กำหนดราคาขายแต่เพียงผู้เดียวได้อีกต่อไป การค้าสำเภาโดยพระมหากษัตริย์จึงต้องเผชิญกับการแข่งขันอย่างไม่อาจหลีกเลี่ยง และในที่สุดก็สิ้นสภาพการเป็นแหล่งทำกำไรให้กับรัฐ เหตุดังกล่าวย่อมส่งผลให้รายได้ของพระมหากษัตริย์ตกต่ำลง (อ่านเพิ่ม 3.2)

นอกจากการสูญเสียแหล่งรายได้ใหญ่ที่ว่าแล้ว สถานการณ์เศรษฐกิจการเมืองภายในประเทศในสมัยรัชกาลที่ 4 ยังบั่นทอนสถานะทางการเงินของพระมหากษัตริย์เป็นอย่างมาก นับแต่ทศวรรษ 1810 หรือต้นรัชกาลที่ 2 ระบบไพร่ซึ่งเป็นฐานทั้งทางเศรษฐกิจและทางการเมืองให้กับรัฐเสื่อมลงเป็นลำดับ พอย่างเข้ารัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ระบบตกต่ำลงเกือบถึงขีดสุด กลไกควบคุมแรงงานไร้ประสิทธิภาพ ไพร่หนีพันธะมีเป็นจำนวนมาก ทำให้รัฐขาดแรงงาน ส่วยลดลง และรายได้ถดถอย ในทศวรรษ 1860 ระบบไพร่ก็ล้มเหลวอย่างหมดรูป ประชากรสยามกว่าร้อยละ 80 หลีกเลี่ยงการเกณฑ์แรงงาน[10] การดำเนินงานของรัฐต้องพึงพาแรงงานรับจ้างแทบทั้งหมด การลดลงของผลประโยชน์จากไพร่และการจ้างแรงงานเพิ่มทำให้รัฐตกอยู่ในภาวะขัดสนทางการเงิน (อ่านเพิ่ม 3.2)

อันที่จริงในสมัยรัชกาลที่ 3 รัฐบาลสยามเคยสูญเสียรายได้บางส่วนที่เคยได้รับเป็นจำนวนไม่น้อย เนื่องจากข้อผูกมัดของสนธิสัญญาเบอร์นี ซึ่งมีผลให้รัฐต้องยกเลิกประเพณีการค้าขายบางประการไป ในตอนนั้น ภาวะการเงินของแผ่นดินออกจะตึงตัว ด้วยเหตุที่รัฐบาลมีภาระค่าใช้จ่ายมากจากทั้งการศึกสงครามกับญวน การก่อสร้าง และการบำรุงพระศาสนา พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงชดเชยรายได้ที่ขาดหายและเพิ่มพูนรายรับเพื่อให้ครอบคลุมค่าใช้จ่ายที่ทวีขึ้น ด้วยการกำหนดประเภทภาษีอากรภายในประเทศขึ้นใหม่ 38 ประเภท[11] การจัดเก็บภาษีเหล่านี้ใช้

---

[9] สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ 2478: 86

[10] Battye 1974

[11] กรมสรรพากร 2505

วิธีประมูลผูกขาดโดยเจ้าภาษีนายอากรที่เริ่มมีมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 2 เมื่อต้องเผชิญภาวะขัดสนทางการเงิน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงหาทางออกด้วยวิธีการเดียวกัน กล่าวคือ ทรงเพิ่มประเภทภาษีอากรอีก 14 ชนิด[12] อย่างไรก็ตาม การแก้ปัญหาด้วยวิธีดังกล่าวมิได้ช่วยให้สถานะทางการเงินของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวดีขึ้นนัก ข้อบกพร่องในระบบการจัดเก็บและรวบรวมภาษีเป็นปัญหาพื้นฐานอย่างหนึ่งที่เป็นต้นตอของความขัดสนทางการเงินของรัฐ

ในสมัยรัชกาลที่ 4 ระบบการจัดเก็บและรวบรวมภาษีมีความบกพร่องอย่างน้อย 3 ประการ ประการแรก กระบวนการจัดเก็บรวบรวมภาษีไม่มีแบบแผนและวิธีการที่รัดกุมเพียงพอ ข้อด้อยที่เห็นได้ชัดคือ ไม่มีหน่วยงานใดที่ทำหน้าที่จัดเก็บรวบรวมภาษีโดยเฉพาะ แม้จะเป็นคลังแผ่นดิน แต่กรมพระคลังมหาสมบัติกลับมิได้มีหน้าที่จัดเก็บภาษีเองทั้งหมด ภาษีอากรประเภท ส่วย อากรขนอน อากรตลาด อากรค่านา และเงินค่าธรรมเนียมมีกรมพระกลาโหม กรมมหาดไทย กรมท่า ซึ่งควบคุมดูแลหัวเมือง และ กรมนา ซึ่งดูแลงานด้านการเกษตร[13] เป็นหน่วยงานรวบรวมก่อนส่งต่อให้พระคลังมหาสมบัติ ส่วนภาษีอากรแบบประมูลผูกขาดซึ่งในสมัยรัชกาลที่ 4 มีอยู่ประมาณ 60 ประเภทนั้น มีหน่วยราชการกว่า 10 กรม[14]ทำหน้าที่รับประมูลและรวบรวมภาษีที่เจ้าภาษีนายอากรนำส่ง และส่งต่อให้กรมพระคลังมหาสมบัติอีกที[15] เงินภาษีอากรส่วนนี้ ไม่ได้เข้าสู่ท้องพระคลังทั้งหมด แต่ยังต้องแบ่งเป็น 'เงินขึ้น' หรือเงินส่วนแบ่งให้เจ้านายส่วนหนึ่งก่อนที่จะนำส่งพระคลังมหาสมบัติ อันธรรมเนียมเงินขึ้นนั้น ไม่มีการกำหนดกฎเกณฑ์ตายตัวว่าจะแบ่งให้เจ้านายพระองค์ใด เป็นจำนวนเงินเท่าไร เจ้าภาษีนายอากรจะเป็นผู้เสนอต่อกรมเจ้าสังกัดภาษีว่าจะถวายเงินส่วนแบ่งให้เจ้านายพระองค์ใด เป็นจำนวนเงินเท่าไร ตามกฎหมาย กรมพระคลังมหาสมบัติเป็นเพียงเจ้าพนักงานรับเงินหลวง ไม่มีอำนาจบังคับหรือเรียกร้องให้กรมต่างๆ และเจ้าภาษีนายอากรปฏิบัติตามแต่อย่างใด นอกจากนี้ การส่ง-รับเงินภาษีก็ไม่มีระเบียบกฎเกณฑ์แน่นอน เมื่อต้องมีการส่งต่อหลายทอด เงินภาษีจึงมักรั่วไหลไประหว่างทางมาก ปัญหาดังกล่าวยังคาราคาซังอยู่จนสมัยรัชกาลที่ 5 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชปรารภตอนหนึ่งว่า *"พระยาราชภักดีซึ่งช่วยราชการพระยาพระคลังก็ไม่มีอำนาจในการเร่งรัดตักเตือนภาษีที่ขึ้นในกรมกองต่างๆ มีมากน้อยเพียงใดก็ไม่อาจทราบได้ สุดแล้วแต่ว่าส่งมาให้เท่าใดก็รับไว้เท่านั้น"*[16]

ประการที่สอง ไม่มีระเบียบแบบแผนที่แน่นอนในการจัดทำบัญชีงบประมาณรายได้รายจ่ายของแผ่นดิน แม้จะมีข้าราชการตำแหน่ง 'พระไชยยศสมบัติ' ทำหน้าที่จำทำบัญชีรายรับรายจ่ายของแผ่นดิน แต่พระไชยยศสมบัติแต่ละคนก็มิได้รวบรวมรายการบันทึกไว้เป็นกิจจะลักษณะ บัญชีรายรับรายจ่ายมักสูญหายไปพร้อมกับการตายของพระไชยยศสมบัติ[17] การไม่มีบัญชีรายรับรายจ่ายของแผ่นดินเป็นเรื่องราว ทำให้การตรวจสอบการรั่วไหลของเงินรายได้ทำได้ยากหรือไม่อาจทำได้เลย ประการที่สาม ราษฎรเป็นจำนวนมากหลบเลี่ยงการจ่ายภาษี ส่วนเจ้าภาษีนายอากรก็หลบเลี่ยงการนำส่งเงินภาษีให้หน่วยงานรับประมูล หรือนำส่งเงินภาษีในจำนวนที่ต่ำกว่าที่ตกลง ด้วยกลไกการบังคับใช้

---

[12] เรื่องเดียวกัน

[13] สมคิด ศรีสิงห์ 2515: 41-43

[14] ได้แก่ กรมพระคลังมหาสมบัติ กรมพระคลังสินค้า กรมพระกลาโหม กรมมหาดไทย กรมพระคลังในซ้าย กรมพระคลังในขวา กรมท่ากลาง กรมท่าซ้าย กรมพระคลังราชการ และกรมนา

[15] สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ 2506: 176-179

[16] พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว 2470: 7

[17] กรมธนารักษ์ 2502

กฎหมายอันหย่อนยาน การติดตามทวงเงินภาษีจากผู้ที่หลบเลี่ยงมักไม่ใคร่ประสบผล ผลก็คือรัฐไม่ได้รับเงินภาษีเต็มเม็ดเต็มหน่วย

เมื่อแรกขึ้นครองราชย์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์อยู่เพียงน้อย หลักฐานระบุว่า พระองค์ทรงมีทุนเดิมที่สะสมมาก่อนอยู่ 100 ชั่ง และต่อมาได้รับเงินคงคลังเพิ่มเติมอีก 100 ชั่ง รวมกันเป็น 200 ชั่ง พระราชทรัพย์จำนวนนี้เทียบไม่ได้เลยกับพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์ของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ในตอนสิ้นรัชกาล พระองค์ทรงมีพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์ทิ้งไว้เป็นเงินถึง 40,000 ชั่ง แม้จะไม่ปรากฏหลักฐานยืนยันว่าพระองค์ทรงมีพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์เป็นเงินเท่าใดเมื่อครั้งขึ้นครองราชย์ แต่ก็พอจะประเมินได้ว่า พระองค์ต้องมีพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์ติดตัวมาเป็นเงินจำนวนมาก เพราะก่อนทรงขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์ พระองค์ทรงเป็นเศรษฐีค้าสำเภารายใหญ่ กระทั่งได้สมญาว่า 'เจ้าสัว' ในยามที่จวนสวรรคต พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชกระแสรับสั่งถึงการใช้จ่ายเงินก้อนนี้ว่า *"เงินในท้องพระคลังทั้งข้างน่าข้างในมีอยู่สักสี่หมื่นชั่งเศศ ขอไว้ให้ข้าสักหมื่นชั่งจะได้ใช้ในการพระราชกุศล ซึ่งยังอยู่นั้นเงินอีกสามหมื่นชั่งเศศจงเอาไว้ในราชการแผ่นดินต่อไปเถิด"*[18] กล่าวคือ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก่อนเสด็จสวรรคตทรงมีพระราชประสงค์ให้แบ่งเงินออกเป็นสองส่วน ส่วนหนึ่งใช้ทำบุญบำเพ็ญพระราชกุศล อีกส่วนหนึ่งมอบให้เป็นพระราชมรดกแก่พระมหากษัตริย์ที่สืบราชบัลลังก์ต่อจากพระองค์ อย่างไรก็ตาม พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกลับทรงปฏิเสธที่จะรับเงินส่วนดังกล่าว ด้วยทรงน้อยใจที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมิได้ทรงแสดงพระราชประสงค์ให้พระองค์เป็นพระมหากษัตริย์สืบต่ออย่างเฉพาะเจาะจง แต่กลับให้ขุนนางผู้ใหญ่เป็นผู้พิจารณาเลือกตัวพระมหากษัตริย์พระองค์ใหม่แทน พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสั่งเสียว่า *"คุณพระศรีรัตนตรัยอันเป็นใหญ่ในโลกย์นี้ ให้เจ้าพระยาพระคลัง พระยาศรีพัฒน์ พระยาราชสุภาวดี กับขุนนางผู้น้อยทั้งปวงจงเปนสามัคคีประนีประนอมกันสมมุติให้พระองค์ใดหรือผู้ใดขึ้นเป็นเจ้าแผ่นดินที่สุดก็แต่เหนพร้อมกันเถิด..."*[19] เมื่อทรงทราบความ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชปรารภว่า *"แต่เพราะรู้ว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ท่านไม่ได้เลือกหม่อมฉันเฉพาะตัวโดยตรง ก็ไม่ว่าจะถือเอาพระราชสมบัติของท่านเปนมรดกไว้ ของทั้งปวงก็ยังคงเปนของกลางแผ่นดินอยู่หมด"*[20] ทรงทำตามพระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวแต่เพียงส่วนแรกคือถวายเงินหนึ่งหมื่นชั่งบำรุงพระศาสนา ส่วนเงินที่เหลือยกให้พระคลังมหาสมบัติทั้งหมดสำหรับเป็นเงินส่วนกลางของแผ่นดิน *"พระราชทรัพย์ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวซึ่งอยู่ในที่ใดก็ดี ในพระคลังก็ดี ข้าพเจ้าไม่รับประทานเลย... ข้าพเจ้าไม่ได้ยักยอกเอามาใช้สอย นอกจากจ่ายทำวัดของท่านที่ยังค้างอยู่ดังที่ท่านรับสั่งนั้นเลย"*[21]

ด้วยความที่มีพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์ติดตัวเพียงน้อยนิด พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงต้องพึ่งพาเงินจากพระคลังมหาสมบัติเป็นส่วนใหญ่ในกิจการส่วนพระองค์ อาทิ การเลี้ยงดูอุปถัมภ์พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชบริพารใกล้ชิด ระบบไพร่ที่เสื่อมทรามลงเป็นลำดับทำให้ผลประโยชน์ที่เจ้านายใกล้ชิดหลายพระองค์ได้รับลดถอยลงจนถึงขั้นไม่อาจเลี้ยงดูตัวเองได้ อย่างไรก็ตาม แม้จะทรงมีฐานะเป็นพระมหากษัตริย์ผู้ครองพระราชสมบัติทั้งปวงในแผ่นดิน แต่พระองค์ก็หาได้มีอำนาจในการจัดการพระราชทรัพย์ในพระคลังมหาสมบัติไม่ การแบ่งสรรทรัพย์ใน

---

[18] หจช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1212 "พระบรมราชโองการเรื่องมีพระราชดำรัสสั่งไว้เมื่อจวนสวรรคต"

[19] เรื่องเดียวกัน

[20] พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว 2473: 125

[21] เสถียร ลายลักษณ์ และคณะ 2478: 306

ท้องพระคลังเพื่อการใช้จ่ายในการงานต่างๆ มิได้อยู่ภายใต้พระบรมราชวินิจฉัยของพระองค์ อำนาจดังกล่าวตกเป็นของขุนนางผู้ใหญ่แห่งตระกูลบุนนาค ผู้ทรงอิทธิพลทางการเมืองสูงสุดในสยามยุคนั้น ตำแหน่งราชการสำคัญๆ เช่น เสนาบดีคลัง เสนาบดีกลาโหม เสนาบดีมหาดไทย และเจ้ากรมท่า หมุนเวียนอยู่ในหมู่คนจากตระกูลบุนนาคเรื่อยมานับแต่สมัยรัชกาลที่ 2 ที่สำคัญ คนในตระกูลนี้มีบทบาทสำคัญในอัญเชิญพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวขึ้นครองราชย์ (ต่อมามีบทบาทในการอัญเชิญพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวขึ้นครองราชย์ด้วย) พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเกรงพระทัยและยอมอ่อนน้อมต่อขุนนางผู้ใหญ่จากตระกูลบุนนาคเสมอ ทรงถึงกับเรียกคนเหล่านี้ว่า 'ท่านผู้ใหญ่ในแผ่นดิน'[22]

ในสมัยรัชกาลที่ 4 พระมหากษัตริย์ทรงมีพระราชอำนาจอย่างจำกัด โดยเฉพาะในแง่ที่เกี่ยวโยงกับผลประโยชน์ของขุนนาง เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพยายามจะรวบอำนาจการบริหารราชการมาไว้ในมือ คณะเสนาบดีก็จะออกโรงต่อต้านจนเกิดวิกฤตการณ์ เสนาบดีสยามที่ไม่พอใจท่าทีของพระองค์อยู่เบื้องหลังการตีพิมพ์จดหมายวิพากษ์วิจารณ์พระองค์ในหนังสือพิมพ์ Straits Times ของสิงคโปร์ จดหมายดังกล่าวมีข้อความโจมตีพระองค์อย่างรุนแรงโดยระบุว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผูกขาดอำนาจในการปกครอง ทรงมีพระทัยคับแคบ ไม่มีผู้ใดจะทัดทานพระราชโองการได้[23] วิกฤตการณ์นี้ทำให้พระองค์ถึงกับหวั่นพระทัยว่าจะทรงถูกปลดออกจากราชบัลลังก์[24] ในที่สุดก็ทรงจำต้องเลิกราความพยายามเรื่องนี้ไป หลักฐานที่แสดงถึงการมีพระราชอำนาจจำกัดของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวปรากฏในเหตุการณ์หลายครั้ง ตัวอย่างเช่น เมื่อรัฐบาลสยามส่งคณะทูตเดินทางไปยุโรป หลายครั้งที่คณะทูตซึ่งมีขุนนางตระกูลบุนนาคเป็นหัวหน้ามิได้มีหนังสือกราบบังคมทูลรายละเอียดในการเดินทางต่อพระองค์โดยตรง ทรงถึงกับตัดพ้อว่า คณะทูตกระทำเหมือนกับพระองค์ไม่มีตัวตน[25] ในพระราชหัตเลขาบางฉบับ ทรงสรุปลักษณะความสัมพันธ์ของพระองค์กับเหล่าขุนนางไว้ว่า *"เมื่อมีพระราชโองการอย่างใดไป พวกขุนนางผู้ใหญ่อยากจะทำตามก็ได้ ไม่ทำตามก็ได้ ไม่ต้องกลัวไม่ต้องเกรงพระทัยพระมหากษัตริย์"*[26]

ในสมัยรัชกาลที่ 4 ขุนนางผู้ใหญ่จากตระกูลบุนนาคควบคุมการใช้จ่ายเงินราชการส่วนกลางไว้เกือบเบ็ดเสร็จ และจำกัดการใช้พระราชทรัพย์ส่วนพระองค์ สิ่งนี้ทำให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอึดอัดพระทัยเป็นอย่างมาก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงหาทางออกเป็น 2 ทาง ทางหนึ่งคือ การแบ่งส่วนรายรับประจำปีของพระคลังมหาสมบัติในอัตราที่แน่นอน ย้ายโอนมาให้เป็นพระราชทรัพย์สำหรับใช้สอยส่วนพระองค์ หลังจากที่พระองค์ได้เจรจาต่อรองกับท่านผู้ใหญ่ในแผ่นดิน ก็มีการกำหนดเงินส่วนแบ่ง หรือ เงินขึ้น ที่เรียกกันว่า 'เงินงวดพระคลังข้างที่' ขึ้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชหัตเลขาอธิบายความว่า *"เงินพระคลังข้างที่คือเงินภาษีอากรซึ่งยกเป็นส่วนหนึ่งต่างหากจากพระราชทรัพย์สำหรับจ่ายราชการแผ่นดิน ยกเป็นส่วนถวายพระเจ้าแผ่นดินสำหรับทรงใช้สอยในการพระองค์เป็นธรรมเนียมสืบมาแต่แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ จนถึงแผ่นดินประจุบันนี้..."*[27] เงินภาษีที่ว่านั้นมีที่มาจาก 2 แหล่งคือ 1) ภาษีประเภทอากร อาทิ อากรค่านา และอากรสุรา ซึ่ง

---

[22] สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ 2522: 110

[23] เฟลดัส 2504: 85-86, Bradley 1936: 92 และนฤมล ธีรวัฒน์ 2525: 265

[24] จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1215 เลขที่ 82 อ้างอิงใน นฤมล ธีรวัฒน์ 2525: 164 และ Bradley 1936: 173

[25] พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เล่ม 2, 2506: 213-229

[26] พระราชหัตเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เล่ม 1, 2506: 188-189 ยกข้อความมาจาก วิไลเลขา ถาวรธนสาร 2545: 86

[27] หจช. ร.5 สมุดพิเศษ เล่ม 2 (จ.ศ. 1238-1240) "พระราชหัตเลขาพระราชทานเครื่องยศแก่พระองค์เจ้าหญิงสุขุมาลมารศรี พระอรรคราชเทวี", หน้า 283

กำหนดเงินส่วนแบ่งเป็นเงินจำนวนตายตัวต่อปี ตัวอย่างเช่น อากรค่านาถูกแบ่งเป็นเงินงวดพระคลังข้างที่เป็นจำนวนเงิน 2,000 ชั่งต่อปี และ 2) ภาษีประเภทประมูลผูกขาด ซึ่งกำหนดให้หักเงินงวดภาษีอากรในอัตราร้อยละ 5 ของเงินภาษีที่เก็บได้รายปีเป็นเงินขึ้น ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว เงินภาษีส่วนนี้ซึ่งมีอยู่ถึง 60 ประเภทจะถูกรวบรวมโดยกรมต่าง ๆ 10 กรม อย่างไรก็ตาม ฝ่ายขุนนางผู้ใหญ่ตกลงให้เพียง 6 กรมเท่านั้นที่มีพันธะแบ่งส่วนภาษีให้เป็นเงินงวดพระคลังข้างที่ กรมเหล่านี้ได้แก่ กรมมหาดไทย กรมพระกลาโหม พระคลังมหาสมบัติ พระคลังสินค้า พระคลังราชการ และพระคลังในขวา อันเงินขึ้นส่วนนี้นั้น กรมทั้งหกมิได้เป็นธุระตามเก็บเงินและถวายต่อให้พระมหากษัตริย์ หากพระมหากษัตริย์ต้องแต่งเจ้าพนักงานไปติดตามเงินเอาเองจากเจ้าภาษีนายอากร

การเปลี่ยนแปลงทางการคลังครั้งนี้ถือเป็นครั้งแรกในประวัติศาสตร์สยามที่มีการแบ่งรายได้จากพระคลังมหาสมบัติมาให้พระมหากษัตริย์ในสัดส่วนตายตัว อย่างไรก็ดี ถึงจะมีหลักเกณฑ์การปันส่วนเงินอย่างเป็นทางการ แต่ในทางปฏิบัติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกลับมิเคยได้รับเงินอย่างเต็มเม็ดเต็มหน่วยตามอัตราที่กำหนดกันไว้เลย ปัญหาที่พบนอกจากจะมาจากข้อบกพร่องในกระบวนการจัดเก็บและรวบรวมเงินภาษีอากรดังที่ได้กล่าวถึงข้างต้นแล้ว ยังมีที่มาจากการที่กลุ่มขุนนางผู้ใหญ่ใช้อำนาจหน้าที่ราชการตัดทอนโยกย้ายเงินรายได้พระราชทรัพย์ไปตามความพอใจของตนเสมอ ทั้งเจ้าภาษีอากรก็มักหลบเลี่ยง บิดพลิ้ว หรือผัดผ่อนการจ่ายอยู่เป็นนิจ

อีกทางหนึ่งคือ การบริหารจัดการเพิ่มพูนพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์ให้มากขึ้น โดยนำพระราชทรัพย์แรกเริ่มที่มีอยู่ 200 ชั่งไปลงทุนหากำไรต่อไป เกี่ยวกับเรื่องนี้ ทรงมีพระราชปรารภว่า *"ก็แต่เพราะข้าพเจ้าอุตส่าห์เลือกสนหาตามกำลัง ด้วยไว้ตัวเหมือนอย่างไม่ได้เป็นเจ้าแผ่นดิน ก็มีเงินด้วยค้าขายได้กำไรบ้าง ท่านข้างโน้นข้างนี้มีคุณูปการช่วยหาให้บ้าง ให้ชาวนอกประเทศกู้ยืมได้ดอกเบี้ยบ้าง มีขึ้นจึ่งได้จับจ่ายให้เป็นคุณแก่บุตรภรรยา..."*[28] ด้วยเงินเริ่มต้น 200 ชั่ง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงนำไปลงทุนหารายได้เพิ่มโดยการซื้อสินค้าฝากเรือไปขาย และปล่อยกู้เอาดอกเบี้ยได้กำไรงอกเงยมากโข ต่อมาทรงหันไปหารายได้จากที่ดิน ในทศวรรษ 1850 รัฐบาลขุดคลองสองสายคือคลองเจดีย์บูชาและคลองมหาสวัสดิ์ เป็นแนวเนื่องกันจากคลองลัดบางกรวย ผ่านแม่น้ำนครชัยศรีไปออกนครปฐม เมื่อแล้วเสร็จ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเข้าถือกรรมสิทธิ์ในที่ดิน 16,200 ไร่ตามแนวสองฝั่งคลอง และพระราชทานที่ดินแก่พระราชโอรสและพระราชธิดา เพื่อให้เก็บเกี่ยวผลประโยชน์จากค่าเช่าทำนา[29] การกระทำดังกล่าวเป็นแบบอย่างให้กับขุนนางหลายคน ขุดคลองและหาประโยชน์จากที่ดินริมคลองบ้าง ตัวอย่างเช่น ในทศวรรษ 1860 เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ได้รับสิทธิให้ขุดคลองคลองดำเนินสะดวก โดยออกเงินค่าขุดส่วนหนึ่ง เมื่อขุดเสร็จ เขาอ้างสิทธิเป็นเจ้าของที่ดินสองฝั่งคลองที่ขุดใหม่นี้ แล้วนำไปแจกจ่ายให้กับญาติพี่น้อง และบริวาร ทั้งยังขายสิทธิในการจับจองที่ดินให้กับคนทั่วไปด้วย

ไม่เพียงการหารายได้จากที่ดินริมคลองเท่านั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงหารายได้จากที่ดินในพระนครอีกด้วย ในทศวรรษ 1850 ทรงโปรดฯ ให้สร้างตึกแถวขึ้นหลายแห่งเพื่อปล่อยให้เช่า ตึกแถวส่วนใหญ่ตั้งอยู่หน้าวัดซึ่งเป็นแหล่งชุมชน เช่น หน้าวัดจักรวรรดิ์ และหน้าวัดประยูรวงศาวาส[30] บางส่วนตั้งอยู่ในเขตพระราชฐานชั้นนอก

---

[28] หนังสือพิมพ์วชิรญาณวิเสศ เล่ม 2 เดือน 7 แรม 15 ค่ำ ปีกุน นพศก 1249 "พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ประกาศพระราชโอรสพระธิดาในพระบวรราชวัง", หน้า 269

[29] หจช. ร. 5 กษ. 3 3/31 รายงานกราบบังคมทูลของกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, อ้างจาก ปิยนาถ บุนนาค และคณะ 2525: 51

[30] หอวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4, เลขที่ 308, เรื่องบัญชีเก็บเงินค่าเช่าตึกหน้าวัดจักรวรรดิ์ จ.ศ. 1223 และเลขที่ 115 "เรื่องประกาศตึกวัดประยูรวงษ์" ไม่ปรากฏ จ.ศ.

ของพระบรมมหาราชวัง แถวพระที่นั่งสุทไธสวรรย์[31] (อ่านเพิ่ม 4.2) ที่สำคัญ พระองค์ทรงสร้างตึกแถวตามรูปแบบสถาปัตยกรรมตะวันตกริมถนนเจริญกรุง เมื่อถนนเจริญกรุงสร้างเสร็จใหม่ๆ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงจับจองที่ดินสองฟากถนน แล้วปลูกตึกแถว พระราชทานห้องในตึกแถวแก่พระราชโอรสและพระราชธิดาอย่างถ้วนทั่วกันทุกพระองค์ ห้องในตึกแถวเหล่านี้ได้ถูกนำออกให้พ่อค้าเช่าทำการค้า ค่าเช่าที่เก็บได้ถือเป็นรายได้ของพระราชโอรสและพระราชธิดาผู้เป็นเจ้าของ[32] วิธีการหาประโยชน์จากที่ดินดังกล่าว คือทางออกอย่างเป็นรูปธรรมของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในหาค่าใช้จ่ายเพื่อการอุปถัมภ์เลี้ยงดูพระบรมวงศานุวงศ์ในระยะยาว

ในสมัยรัชกาลที่ 4 ธุรกิจการเช่าที่ทำนาริมคลองมหาสวัสดิและการเช่าตึกแถวริมถนนเจริญกรุงออกจะซบเซา ไม่เป็นไปดังพระราชประสงค์ แปลงที่ดินริมคลองมหาสวัสดิมีชาวนาเช่าทำนาเป็นจำนวนน้อย ส่วนตึกแถวริมถนนเจริญกรุงก็มีพ่อค้ามาเช่าค้าขายเพียงไม่กี่ห้อง จึงนับได้ว่าเป็นความล้มเหลวทางธุรกิจ อย่างไรก็ตาม โครงการทั้งสองก็ถือเป็นหมุดหมายสำคัญของการพัฒนาที่ดินในสยาม โครงการดังกล่าวเป็นแม่แบบให้กับการเพิ่มพูนพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์ของพระมหากษัตริย์พระองค์อื่นๆ และเป็นแม่แบบให้กับธุรกิจอสังหาริมทรัพย์ที่ดำเนินการโดยชนชั้นนำของสยามในเวลาต่อมา แม้ในเบื้องแรก การขุดคลองตัดถนนจะเป็นเหตุให้มีการพัฒนาที่ดินริมทาง กล่าวคือ มีการวางแผนขุดคลองตัดถนนก่อน แล้วจึงมีการคิดทำประโยชน์จากที่ดินรายทาง แต่ในภายหลัง การขุดคลองตัดถนนกลับเป็นผลของความต้องการที่จะพัฒนาที่ดิน กล่าวคือ มีการวางแผนที่จะทำประโยชน์จากที่ดินในย่านหนึ่งๆ ก่อน แล้วจึงมีการขุดคลองตัดถนนผ่าเข้าไป

8.3.2 สถานะทางการเงินของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ในยุคต้นของรัชกาลที่ 5 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประสบปัญหาทางการเงินไม่ต่างไปจากพระมหากษัตริย์รัชกาลก่อน หากพิจารณาอย่างถ้วนถี่ ปัญหาทางการเงินที่พระองค์ประสบดูจะหนักหนาเสียยิ่งกว่า ในวันที่เสด็จขึ้นครองราชย์ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์อยู่เดิมราว 3,000 ชั่ง เป็นเงินออมแต่เดิมของพระองค์ 1,000 ชั่ง และเป็นเงินพระราชมรดกตกทอดจากเงินส่วนพระองค์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอีกราว 2,000 ชั่ง[33] เงินจำนวนนี้นับได้ว่ามากอยู่ หากเปรียบกับเงินเพียง 200 ชั่งที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีขณะขึ้นครองราชย์ ทว่าเมื่อคำนึงถึงพระราชภาระในอนาคต เงินจำนวนดังกล่าวก็ถือว่าเป็นเงินน้อยนิด พระราชภาระที่สำคัญในอันดับต้นๆ คือ การรับผิดชอบอุปถัมภ์เลี้ยงดูพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชบริพารในราชสำนัก ซึ่งรวมถึงพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชบริพารของพระมหากษัตริย์พระองค์ก่อนด้วย พระราชภาระดังกล่าวเป็นธรรมเนียมโบราณที่พระมหากษัตริย์ทุกพระองค์ถือปฏิบัติสืบทอดกันมาช้านาน อันการสืบราชสมบัตินั้น ในความหมายหนึ่งก็คือ การรับพระราชมรดกและพระราชภาระทั้งปวงมาจากพระมหากษัตริย์พระองค์ก่อน การอุปถัมภ์เลี้ยงดูเจ้านายและข้าราชบริพารในราชสำนักเป็นภาระอันหนักหน่วงที่ต้องใช้เงินทองมากมาย เนื่องจากผู้ที่อยู่ในอุปถัมภ์มีจำนวนมากและเพิ่มขึ้นทุกปี ทั้งพระบรมวงศานุวงศ์แต่ละพระองค์ต้องมีความเป็นอยู่อย่างสมเกียรติสมฐานะ ต้องได้รับเงินเบี้ยหวัด เป็นเงินเดือน เงินปี หรือเงินงวด สำหรับดำรงชีพตามแต่ระดับชั้นฐานันดรและหน้าที่ราชการ พระราชภาระส่วนนี้ออกจะคลุมเครือในแง่ที่ว่าใครสมควรเป็นผู้รับผิดชอบ

---

[31] สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ 2522: 20

[32] เรื่องเดียวกัน

[33] หจช. ร.5 รล. 6/5 "กระแสพระบรมราชโองการเกี่ยวกับพระราชทรัพย์ส่วนพระคลังข้างที่" (ร.ศ. 125)

ค่าใช้จ่าย ทางหนึ่งอาจถือได้ว่าเป็นค่าใช้จ่ายของพระคลังมหาสมบัติ หากยึดตามหลักการที่ว่าทรัพย์ทั้งปวงในแผ่นดินเป็นของพระมหากษัตริย์ แต่ในทางอีกทางหนึ่งก็มองได้อีกเช่นกันว่า พระราชภาระส่วนนี้สมควรที่พระมหากษัตริย์จะดูแลรับผิดชอบเอง เนื่องจากเป็นส่วนที่ไม่เกี่ยวข้องกับกิจการบ้านเมืองโดยตรง ภายใต้สภาพการณ์ที่กลุ่มขุนนางมีอำนาจเหนือพระมหากษัตริย์ และคุมส่วนราชการสำคัญ แนวทางอย่างหลังดูเหมือนจะมีน้ำหนักมากกว่า

ขณะขึ้นครองราชย์ สถานะทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอ่อนแอเป็นอย่างยิ่ง พระองค์ทรงเยาว์วัย พระชนมายุเพียง 15 พรรษา และมีพระพลานามัยไม่แข็งแรง ทั้งยังแทบจะไร้พวกพ้อง ไม่ว่าจะเป็นเจ้านายหรือขุนนาง ที่ให้การสนับสนุน สถานะทางการเมืองของของพระองค์ไม่อาจเทียบได้กับของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวครั้งขึ้นครองราชย์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงขึ้นครองราชย์เมื่อพระชนมายุ 47 พรรษา ทรงเป็นผู้นำธรรมยุตนิกาย และยังมีเจ้านายและขุนนางกลุ่มหนึ่งสนับสนุน กระนั้นก็ตาม ด้วยพื้นฐานทางการเมืองขนาดนี้ ก็ยังไม่ช่วยให้พระองค์ต่อกรกับอิทธิพลของขุนนางตระกูลบุนนาคได้ ดังนั้น จึงไม่เป็นที่สงสัยว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในวัยก่อนบรรลุนิติภาวะ ย่อมตกอยู่ภายใต้การกำกับของขุนนางกลุ่มดังกล่าวอย่างเบ็ดเสร็จกว่ารัชกาลก่อน สิ่งนี้สะท้อนชัดจากการที่ตำแหน่งผู้สำเร็จราชการแผ่นดินระหว่างที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังไม่บรรลุนิติภาวะตกแก่สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ผู้นำของตระกูลบุนนาค ตามธรรมเนียมแต่โบราณนั้น ผู้รับตำแหน่งผู้สำเร็จราชการแผ่นดินแทนพระองค์ล้วนเป็นหนึ่งในพระราชวงศ์ทั้งสิ้น การที่ขุนนางผู้ใหญ่ได้รับแต่งตั้งในตำแหน่งนี้ย่อมแสดงให้เห็นถึงอำนาจบารมีเกินปกติธรรมดาของขุนนางผู้นั้น

ด้วยอำนาจบารมีเหนือองค์พระมหากษัตริย์ดังกล่าว ขุนนางผู้ใหญ่เข้าควบคุมวงเงินพระราชทรัพย์สำหรับใช้สอยส่วนพระองค์อย่างเคร่งครัดเสียยิ่งกว่าในสมัยรัชกาลที่ 4 ทั้งยังพยายามตัดลดวงเงินส่วนนั้นให้น้อยลงเสมอ เงินงวดพระคลังข้างที่ส่วนที่เป็นส่วนแบ่งจากภาษีประเภทประมูลผูกขาดอัตราร้อยละ 5 ไม่สามารถเก็บได้ตามที่กำหนดเสียเป็นส่วนใหญ่ ทั้งนี้เพราะมีการเปลี่ยนแปลงจำนวนกรมที่มีภาษีขึ้นอยู่เสมอ อย่างที่กล่าวไว้ก่อนหน้า ในสมัยรัชกาลที่ 4 กรมที่มีพันธะนำส่งเงินงวดพระคลังข้างที่มีทั้งสิ้น 6 กรม แต่พอถึงสมัยรัชกาลที่ 5 ปรากฏว่าจำนวนกรมที่นำส่งเงินขึ้นมีเหลือเพียง 3 กรมเท่านั้น ได้แก่ พระคลังมหาสมบัติ พระคลังราชการ และพระคลังในขวา ยิ่งไปกว่านั้น เจ้าภาษีนายอากรยังค้างส่งเงินงวดอยู่เสมอ เงินส่วนที่ขาดส่งอยู่ก่อนหน้าหลายปีมักไม่สามารถเร่งรัดตามทวงได้ ผลที่ตามมาคือเงินงวดพระคลังข้างที่ในส่วนภาษีประเภทประมูลผูกขาดลดลงจาก 1,943 ชั่งในสมัยรัชกาลที่ 4 เหลือเพียง 576 ชั่งในสมัยรัชกาลที่ 5[34] ส่วนเงินงวดพระคลังข้างที่ในส่วนที่เป็นส่วนแบ่งจากภาษีประเภทอากรก็ถดถอยเช่นกัน ในสมัยต้นรัชกาลที่ 5 เสนาบดีผู้ใหญ่ได้สั่งการให้ยกเลิกเงินขึ้นจากค่านาซึ่งในสมัยรัชกาลที่ 4 กำหนดไว้ที่ 2,000 ชั่งต่อปี และปรับลดเงินขึ้นจากอากรสุราหัวเมืองต่างๆ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชปรารภเกี่ยวกับเงินรายได้ส่วนพระองค์ในพระราชหัตถเลขาความตอนหนึ่งว่า "*คลังสินค้าก็ไปอยู่ในมือกรมหลวงวงษา ซึ่งถือว่าเป็นเสนาบดีองค์หนึ่ง... พระยาพลเทพก็ตัดเงินค่านา 2,000 ชั่ง ที่เคยได้นี้เสีย... เงินสุราหัวเมืองก็ลดลงบ้าง ภายหลังสมเด็จเจ้าพระยายกทำเปนรัฐบาล ก็ตัดเงินพระคลังข้างที่ทั้งหมดเปนได้เท่าไรส่งคลัง*"[35] พระองค์ทรงพยายามต่อรองกับเสนาบดีผู้ใหญ่ด้วยการ "*...ขอให้สมเด็จเจ้าพระยากำหนดเงินพระคลังข้างที่ให้ว่าจะให้ปีละเท่าใดแล้ว ขอให้ได้ตามกำหนด อย่าให้ต้องเร่งเงินจากเจ้าภาษีนายอากรเลย...*" หมายความว่าทรงมีพระราชประสงค์ให้เสนาบดีผู้ใหญ่กำหนด

---

[34] หจช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1232 เลขที่ 1610 "บัญชีเรื่องเร่งเจ้าภาษีนายอากร ปีมะโรงถึงปีมะเมีย"

[35] พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีไปมากับสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส: 225-226

เงินถวายเป็นรายได้ส่วนพระองค์รายปีเป็นจำนวนเงินที่แน่นอนไปเลย ไม่ต้องคิดเป็นอัตราส่วนจากภาษีประเภทต่างๆ อย่างไรก็ตาม สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ไม่ยอมตกลงด้วย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงบันทึกเกี่ยวกับเรื่องนี้ไว้ว่า "*...ท่านก็ไม่ยอม ท่านว่าถึงทีเงินพระคลังข้างที่จะเอาเต็ม เงินที่ขาดค้างอยู่จะให้ตกกับพระคลังมหาสมบัติ*"[36] สถานการณ์ที่บรรยายมานี้แสดงให้เห็นว่า ในสมัยต้นรัชกาลที่ 5 พระมหากษัตริย์ไม่มีพระราชอำนาจเพียงพอในการจัดการการคลังแผ่นดินไม่ว่าจะเป็นส่วนกลางหรือส่วนพระองค์ ทั้งๆ ที่ตามหลักประเพณีแล้วพระองค์ทรงมีพระราชอำนาจและพระราชอภิสิทธิ์อย่างเต็มที่ นอกจากนี้ พระมหากษัตริย์ยังทรงมีรายได้ส่วนพระองค์ไม่แน่ไม่นอน และมีแนวโน้มถดถอยลงเป็นลำดับ ความขัดสนทางการเงินคงจะมีมาก กระทั่งพระองค์ถึงกับทรงมีพระราชปรารภตอนหนึ่งว่า "*...จนเวลาหนึ่งจะต้องการเงินใช้สัก 20 ชั่ง ก็ไม่มีใช้ ต้องยืมจากกรมสมเด็จพระสุดารัตน์มาใช้ ที่กล่าวขึ้นนี้เพื่อจะให้เหนว่าฉันได้รับความคับแค้นมาอย่างไร...*"[37]

ไม่เพียงปัญหาอันว่าด้วยพระราชอำนาจทางการคลังเท่านั้น ปัญหาเดิมๆ ที่ปรากฏมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 ไม่ว่าจะเป็นกระบวนการจัดเก็บรวบรวมภาษีที่ไม่มีแบบแผนและวิธีการที่รัดกุมเพียงพอ ทำให้เงินรายได้รั่วไหลมาก ความไม่มีระเบียบแบบแผนที่แน่นอนในการจัดทำบัญชีงบประมาณรายได้รายจ่ายของแผ่นดิน หรือความหย่อนยานของกลไกการติดตามทวงเงินภาษีจากผู้ที่หลบเลี่ยง ยังคงเรื้อรังจนถึงสมัยต้นรัชกาลที่ 5 สิ่งเหล่านี้บั่นทอนสถานะทางการเงินของทั้งพระมหากษัตริย์และพระคลังมหาสมบัติไปพร้อมๆ กัน

นับตั้งแต่ปี ค.ศ. 1868 อันเป็นปีผลัดแผ่นดินเป็นต้นมา เงินผลประโยชน์ของแผ่นดินลดลงไปมาก เงินภาษีที่เก็บได้ส่วนใหญ่ไปตกอยู่ในมือขุนนางและเจ้าภาษีนายอากร ขุนนางที่ควบคุมกรมและหัวเมือง และกลุ่มเจ้าภาษีนายอากรต่างๆ สร้างเครือข่ายเก็บส่วยภาษีที่โยงใยถึงกัน และมักตักตวงผลประโยชน์เจ้าพกเข้าห่อพวกตนเป็นส่วนใหญ่ โดยส่งรายได้ส่วนน้อยเข้าส่วนกลาง ด้วยเหตุนี้ แม้ว่าเศรษฐกิจการค้าจะขยายตัวตลอดครึ่งหลังของคริสต์ศตวรรษที่ 19 แต่รายได้แผ่นดินกลับน้อยลง ระหว่างปลายทศวรรษ 1860 และต้นทศวรรษ 1870 รายได้แผ่นดินลดลงจากราวสี่ล้านแปดแสนบาทเหลือเพียงหนึ่งล้านหกแสนบาทต่อปี (อ่านเพิ่ม 3.6) ขณะเดียวกัน รายจ่ายของกรมพระคลังมหาสมบัติก็เพิ่มขึ้นทุกปี จนในที่สุดรายได้ไม่พอจ่ายต้องค้างชำระ รัฐบาลต้องเป็นหนี้สินอยู่เป็นอันมาก พระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส กล่าวถึงเรื่องนี้ว่า "*...ในเวลาครึ่งปีต่อมา เงินภาษีอากรก็ลดเกือบหมดทุกอย่าง ลดลงไปเป็นลำดับ จนถึงปีมะแม ตรีศก (ค.ศ. 1871) เงินแผ่นดินที่เคยได้อยู่ปีละ 50,000 - 60,000 ชั่งนั้น เหลือจำนวนอยู่ 40,000 ชั่ง แต่ไม่ได้ตัวเงินกี่มากน้อย แต่เงินเบี้ยหวัดปีละ 11,000 ชั่ง ก็วิ่งตาแตก ได้เงินในคลังมหาสมบัติ ซึ่งเป็นของเจ้าหน้าที่วิ่งมาหาเป็นพื้น นอกนั้นก็ปล่อยค้าง ที่ได้เงินตัวจริงมีประมาณ 20,000 ชั่งเท่านั้น เงินไม่พอจ่ายราชการก็ต้องเป็นหนี้...*"[38]

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงหาทางออกให้กับปัญหาการคลังแผ่นดินและการเงินส่วนพระองค์ด้วยวิธีการที่ก้าวหน้าและจริงจังกว่าในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มาตรการที่พระองค์ดำเนินการคือ การปฏิรูปการคลังแผ่นดินทั้งระบบ ในปี ค.ศ. 1873 เมื่อทรงบรรลุนิติภาวะและเสด็จขึ้นว่าราชการแผ่นดินโดยเด็ดขาดไม่

---

[36] หจช. ร.5 รล.6/5 "กระแสพระบรมราชโองการเกี่ยวกับพระราชทรัพย์ส่วนพระคลังข้างที่" (ร.ศ. 125)

[37] หจช. ร.5 รล.6/5 "กระแสพระบรมราชโองการเกี่ยวกับพระราชทรัพย์ส่วนพระคลังข้างที่" (ร.ศ. 125)

[38] พระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งทรงมีถึงสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ฉบับลงวันที่ 28 ตุลาคม ร.ศ. 122

ต้องมีผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเริ่มงานปฏิรูปการคลังแผ่นดินไปพร้อมๆ กับการปฏิรูปในด้านอื่นๆ ทันที ทรงจัดตั้ง 'หอรัษฎากรพิพัฒน์' ขึ้นในพระบรมมหาราชวัง เพื่อเป็นสำนักงานกลางสำหรับรวบรวมเงินผลประโยชน์รายได้ของแผ่นดิน หอรัษฎากรพิพัฒน์มีหน้าที่ทำบัญชีเงินผลประโยชน์แผ่นดิน ตรวจตราการเก็บภาษีอากรที่กรมต่างๆ เป็นเจ้าหน้าที่เก็บ เร่งรัดเรียกเงินภาษีอากรจากหน่วยงานต่างๆ ให้ส่งเข้าพระคลังมหาสมบัติตามกำหนด และควบคุมจัดระเบียบการประมูล การจัดเก็บ และการนำส่งเงินภาษีของเจ้าภาษีนายอากร

การปฏิรูปก่อให้เกิดการต่อต้านอย่างหนักจากเจ้านายและขุนนางเก่าซึ่งสูญเสียผลประโยชน์จากการปฏิรูป การต่อต้านเป็นไปอย่างเข้มข้นจนนำไปสู่ 'วิกฤตการณ์วังหน้า' ในปี ค.ศ. 1874 ซึ่งเป็นสถานการณ์อันล่อแหลมต่อการเกิดสงครามกลางเมือง (อ่านเพิ่ม 5.1) ถึงกระนั้น กระบวนการปฏิรูปก็ยังดำเนินต่อ ในปี ค.ศ. 1875 มีการตราพระราชบัญญัติกรมพระคลังมหาสมบัติ จ.ศ. 1237 ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของการปฏิรูปการคลัง พระราชบัญญัติกรมพระคลังมหาสมบัติมีเนื้อหากำหนดหน้าที่ราชการของกรมพระคลังมหาสมบัติ และกำหนดแบบแผนการทำบัญชีรายรับรายจ่ายเงินแผ่นดินอย่างรัดกุม ทั้งยังแยกกิจการต่างประเทศออกจากภาระหน้าที่ของกรมพระคลังมหาสมบัติ โดยการให้กรมท่าออกจากสังกัดกรมพระคลังมหาสมบัติ และทำหน้าที่ด้านการต่างประเทศโดยเฉพาะ ในปีเดียวกัน วิกฤติวังหน้าได้คลี่คลายลงเมื่อเหล่าผู้นำสยามประนอมความขัดแย้งกันได้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตัดสินพระทัยชะลอการปฏิรูปออกไป

การปฏิรูปการคลังช่วยพยุงฐานะการเงินของแผ่นดินอย่างได้ผล ด้วยเป็นการบรรเทาการรั่วไหลของเงินภาษีอันเกิดจากความหละหลวมในกระบวนการการจัดเก็บภาษีและการทำบัญชี ภายหลังจากที่กรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ ซึ่งเป็นผู้นำฝ่ายต่อต้านการปฏิรูปเสด็จทิวงคตในปี ค.ศ. 1885 กระบวนการปฏิรูปก็เริ่มขึ้นอีกครั้งอย่างค่อยเป็นค่อยไป ในปี ค.ศ. 1890 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดฯ ให้ตราพระราชบัญญัติพระธรรมนูญการปกครองแผ่นดินขึ้น พระราชบัญญัตินี้กำหนดการปกครองส่วนกลางเป็นกระทรวง ทบวง กรม ซึ่งเป็นการปฏิรูปโครงสร้างการปกครองประเทศตามแบบอย่างชาติตะวันตก ในการนี้ กรมพระคลังมหาสมบัติได้รับการยกฐานะเป็น 'กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ' มีกรมในสังกัด 13 กรม มีการจัดตั้ง 'กรมพระคลังข้างที่' เป็นหนึ่งในกรม 13 กรมที่สังกัดกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ นับเป็นการจัดตั้งหน่วยงานดูแลพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์อย่างเป็นกิจจะลักษณะเป็นครั้งแรกของสยาม ในปี ค.ศ. 1893 กรมพระคลังข้างที่ย้ายไปสังกัดกระทรวงมุรธาธร[39] ต่อมาปี ค.ศ. 1898 กระทรวงมุรธาธรถูกยุบไปรวมกับกระทรวงวัง กรมพระคลังข้างที่ก็ย้ายไปสังกัดกระทรวงวัง ครั้นถึงปี ค.ศ. 1899 กระทรวงวังถูกยุบเลิก กรมพระคลังข้างที่กลายเป็นหน่วยงานที่เป็นอิสระจากโครงสร้างบริหารราชการส่วนกลาง และย้ายไปสังกัดกรมราชเลขานุการ นับแต่นั้นมา ถือได้ว่ากรมพระคลังข้างที่เป็นหน่วยงานที่ขึ้นตรงต่อพระมหากษัตริย์โดยตรง

กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงเล่าถึงความเป็นมาของพระคลังข้างที่ไว้ว่า *"มูลของพระคลังข้างที่นั้นหม่อมฉันเคยได้ยินผู้หลักผู้ใหญ่เล่ากันมาว่า เดิมพระเจ้าแผ่นดินโปรดให้มีกำปั่นเงินไว้ข้างพระแท่นที่บรรทมใบหนึ่ง สำหรับทรงหยิบพระราชทานผู้ใดหรือใช้จ่ายอันใดโดยลำพังพระองค์เอง คือไม่ต้องบอกให้ผู้อื่นรู้ จะเป็นประเพณีมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาหรือมามีขึ้นในกรุงรัตนโกสินทร์ไม่ทราบแน่ เห็นจะเรียกกันว่า 'เงินข้างที่' และคงแบ่งไปจากคลังนั่นเอง ถึงสมัยรัชกาลที่ 3 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงเก็บหอมรอมริบเงินซึ่งเป็นส่วนพระองค์เพิ่มขึ้นในเงินข้างที่อีกมาก สำหรับทรงบำเพ็ญพระราชกุศลต่างๆ และมีเงินซึ่งเรียกกันว่า 'เงินถุงแดง' สำรองไว้สำหรับใช้ในเวลาบ้านเมืองเกิดยุค*

[39] เป็นหน่วยราชการที่มีหน้าที่ดูแลรักษาพระราชลัญจกรและหนังสือราชการทั้งปวงที่เกี่ยวข้องกับพระมหากษัตริย์

เข็ญ กำปั่นเก็บเงินมีมากขึ้น หรือจะต้องไปเก็บในห้องหนึ่งต่างหากเหมือนอย่างคลัง จึงเรียกกันว่า 'คลังข้างที่' เกิดขึ้นเมื่อรัชกาลที่ 2 แต่ดูเหมือนจะเรียกกันแต่ในราชสำนักฝ่ายใน จนมาถึงในรัชกาลที่ 4 จึงเรียกปรากฏเป็นทางการ..." [40]

พระราชบัญญัติพระคลังข้างที่ ค.ศ. 1890 กำหนดหน้าที่กรมพระคลังข้างที่ไว้ว่า *"เพื่อทำหน้าที่ดูแลจัดการพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์ทั้งในด้านของการเบิกจ่าย การจัดการหาผลประโยชน์รายได้เพื่อเพิ่มพระราชทรัพย์ และจัดการนำส่งกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ"*[41] พระราชทรัพย์ส่วนพระคลังข้างที่ หมายถึงพระราชทรัพย์อันเป็นขององค์พระมหากษัตริย์ที่ทรงมีไว้ใช้สอยในกิจการส่วนพระองค์ต่างๆ ตามพระราชอัธยาศัย นอกจากนี้ยังมีการกำหนดรายได้ส่วนพระมหากษัตริย์อย่างชัดเจน *"...บรรดาเงินภาษีอากรต่างๆ ซึ่งแบ่งเป็นเงินงวด และเงินพระคลังข้างที่ทั้งปวงให้บวกเป็นเงินแผ่นดินอย่างเดียวกันทั้งสิ้น และเงินแผ่นดินปีหนึ่งได้รับเท่าใด ให้หักเป็นเงินส่วนพระคลังข้างที่ร้อยละ 15"*[42] เท่ากับว่าร้อยละ 15 ของเงินรายได้แผ่นดินรายปีทั้งหมดจะต้องถูกโอนให้กรมพระคลังข้างที่ เพื่อเป็นเงินใช้จ่ายส่วนพระองค์

ในปี ค.ศ. 1895 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเสริมความมั่นคงทางการเงินให้กับประเทศอีกทางด้วยการประกาศยกเลิกระบบเจ้าภาษีนายอากร และเปลี่ยนมาให้รัฐบาลจัดเก็บภาษีประเภทที่เจ้าภาษีนายอากรเคยผูกขาดเองทั่วราชอาณาจักร การจัดเก็บภาษีเองของรัฐบาล ทำให้เงินรั่วไหลระหว่างกระบวนการจัดเก็บลดลงเป็นอย่างมาก ผลก็คือรายได้แผ่นดินเพิ่มขึ้นอย่างทวีคูณ โดยมิต้องเพิ่มประเภทของภาษีแต่อย่างใด[43]

รายรับของพระคลังข้างที่ในสัดส่วนร้อยละ 15 ของรายได้แผ่นดินนับว่าเป็นเงินจำนวนมาก ตั้งแต่ที่มีการตั้งหอรัษฎากรพิพัฒน์ รายได้แผ่นดินเพิ่มพูนเป็นลำดับ และยิ่งทวีมากขึ้นหลังจากการปฏิรูปการคลังในปี ค.ศ. 1890 และการยกเลิกระบบเจ้าภาษีอากรในปี ค.ศ. 1895 ตามหลักฐานทางบัญชีของทางราชการ ในปี ค.ศ. 1892 รายได้แผ่นดินรวมเป็นเงินราว 15 ล้านบาท พ้อถึงปี ค.ศ. 1904 รายได้แผ่นดินพุ่งขึ้นเป็น 45 ล้านบาท[44] สิ่งนี้ย่อมแสดงถึงแนวโน้มที่สูงขึ้นของความมั่นคงทางการเงินของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อย่างไรก็ตาม แม้จะมีแนวโน้มในทางที่ดี แต่กรมพระคลังข้างที่ก็หาได้รับเงินส่วนแบ่งรายได้แผ่นดินเต็มเม็ดเต็มหน่วยตามที่กำหนดในพระราชบัญญัติไม่ ในทางปฏิบัติ จำนวนเงินที่กรมพระคลังข้างที่จะได้รับในปีหนึ่งๆ ตั้งขึ้นจากการประมาณรายจ่ายของราชสำนักในปีนั้นๆ แต่ถ้าปีใดเงินไม่พอใช้สอย กรมพระคลังข้างที่ก็อาจเรียกเงินเพิ่มเติมได้ตามความจำเป็น[45] หลักฐานทางบัญชีของทางราชการแสดงว่า ระหว่างปี ค.ศ. 1892 ถึง ค.ศ. 1898 กรมพระคลังข้างที่มีรายรับเฉลี่ยปีละประมาณ 1,500,000-2,000,000 บาท[46] หากคิดเป็นสัดส่วนของรายได้แผ่นดิน แม้บางปีกรมพระคลังข้างที่จะรับส่วนแบ่งสูงถึงราวร้อยละ 17 แต่โดยเฉลี่ยแล้วเงินที่กรมได้รับคิดเป็นสัดส่วนเพียงร้อยละ 12 ของรายได้แผ่นดินเท่านั้น[47]

---

[40] สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ 2504

[41] หจช. ร.5 ค. 9.1/1 "สำเนาพระราชหัตถเลขาพระราชบัญญัติกรมพระคลังข้างที่ ร.ศ. 109 วันที่ 1 เมษายน ร.ศ. 110"

[42] เรื่องเดียวกัน

[43] สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ 2494: 38-39

[44] หจช. ร.5 ค.2.1/13 "ยอดงบพระคลังข้างที่ ร.ศ. 112"

[45] พรเพ็ญ ฮั่นตระกูล 2517: 27 (ชลลดา 34) และ กรมบาญชีกลาง กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ "บาญชีเทียบเงินจ่ายทั่วพระราชอาณาเขตร์สยามตั้งแต่ศก 111-119", รายงานแลงบปี พ.ศ. 2443-2449 โดย มร. อี โฟลริโอ เจ้ากรมตรวจแลสารบาญชี, หน้า 23

[46] สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ 2494: 121

[47] กรมบาญชีกลาง กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ "บาญชีเทียบเงินจ่ายทั่วพระราชอาณาเขตร์สยามตั้งแต่ศก 111-119", รายงานแลงบปี พ.ศ. 2443-2449 โดย มร. อี โฟลริโอ เจ้ากรมตรวจแลสารบาญชี, หน้า 23

ในปี ค.ศ. 1898 มีการเปลี่ยนแปลงแบบแผนการแบ่งส่วนเงินแผ่นดินให้กรมพระคลังข้างที่อีกครั้ง ในตอนนั้น รัฐบาลสยามวางแผนสร้างทางรถไฟสายตะวันออกเฉียงเหนือ และต้องการกู้เงินจากต่างประเทศมาลงทุน ตามเงื่อนไขการขอกู้เงิน รัฐบาลสยามจะต้องเปิดเผยงบรายรับรายจ่าย และหนี้สินของแผ่นดินต่อแหล่งเงินกู้เพื่อการประเมินความเสี่ยง เพื่อให้มีความเป็นสากล นายมิตเชล อินเนส (Mitchell Innes) ที่ปรึกษากระทรวงพระคลังมหาสมบัติ เสนอให้รัฐบาลสยามจัดพิมพ์เป็นรายงานเผยแพร่อย่างเป็นกิจจะลักษณะ รัฐบาลสยามเห็นดีเห็นงามด้วย แต่ยังมีข้อกังวลที่ว่ารายงานดังกล่าวจะเปิดเผยให้ชาวตะวันตกรับรู้ว่า เงินแผ่นดินถูกแบ่งส่วนเป็นเงินส่วนพระองค์ถึงร้อยละ 15 ตามมาตรฐานของชาวตะวันตกขณะนั้น ส่วนแบ่งเงินส่วนพระองค์ตามอัตราดังกล่าวถือว่ามีสัดส่วนที่สูงเกินไป โดยหลักการแล้ว เงินส่วนพระมหากษัตริย์ไม่เพียงต้องแยกขาดออกจากงบประมาณแผ่นดินเท่านั้น แต่ยังต้องถูกกำหนดเป็นจำนวนเงินที่แน่นอน ระบุเป็นตัวเลขไว้เลยในงบประมาณแผ่นดิน มิใช่คิดเป็นสัดส่วนโดยปราศจากตัวเลขชัดๆ เพื่อให้สอดคล้องกับธรรมเนียมตะวันตก พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดฯ ให้แก้ไขระเบียบการเงินส่วนพระองค์ โดยเปลี่ยนจากที่คิดแบ่งเป็นสัดส่วนไปเป็นการกำหนดจำนวนเงินตายตัว ความจริงแล้ว แนวทางนี้พระองค์เคยเสนอกับเหล่าเสนาบดีมาตั้งแต่ต้นๆ รัชสมัยแล้ว แต่ในตอนนั้นกลับไม่ได้รับการตอบสนองจากขุนนางผู้ใหญ่ ในการนี้ ทรงมอบให้กระทรวงพระคลังมหาสมบัติพิจารณาว่าสมควรจะถวายเงินส่วนแบ่งเป็นจำนวนเท่าใด พระองค์ก็จะยอมรับเท่านั้น

หลังจากที่เหล่าขุนนางร่วมกันพิจารณา กระทรวงพระคลังมหาสมบัติได้กำหนดจำนวนเงินนำส่งพระคลังข้างที่เพื่อการใช้สอยส่วนพระองค์ปีละหกล้านบาท[48] เงินจำนวนนี้หากคำนวณเปรียบเทียบกับรายได้ของแผ่นดินในช่วงเวลานั้นจะพบว่ามีสัดส่วนถึงมากกว่าร้อยละ 20 ซึ่งย่อมมองได้ว่าพระมหากษัตริย์ได้รับเงินส่วนแบ่งในสัดส่วนที่สูงกว่าที่เคยได้รับตามแบบแผนการคลังเดิมเสียอีก แต่ความจริงแล้ว มิอาจชี้ชัดลงไปได้ว่าพระมหากษัตริย์มีรายได้เพิ่มขึ้น ทั้งนี้เพราะได้มีการขยายขอบเขตภาระค่าใช้จ่ายของเงินส่วนพระองค์ออกไปครอบคลุมรายจ่ายอีกหลายส่วนที่พระคลังมหาสมบัติหรือหน่วยราชการอื่นเคยรับผิดชอบมาก่อน ภาระค่าใช้จ่ายที่เพิ่มขึ้นได้แก่ รายจ่ายของกระทรวงวัง กรมมหาดเล็ก และพลตระเวนใน (เดิมสังกัดกระทรวงนครบาล) และกรมพระคลังข้างที่ ตลอดจนเบี้ยหวัดของข้าราชการฝ่ายใน ภายหลังมีการเพิ่มเติมค่าใช้จ่ายในการเสด็จประพาส และค่าใช้จ่ายในการซ่อมแซมพระราชวังเข้าไปด้วย เมื่อมีค่าใช้จ่ายเพิ่มขึ้นมากเช่นนี้ รายได้กรมพระคลังข้างที่ที่ได้รับจากพระคลังมหาสมบัติปีละหกล้านบาทจึงเริ่มไม่พอใช้จ่าย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชปรารภถึงเรื่องนี้กับสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพว่า *"ทรงรู้สึกอัดคัดด้วยเงินพระคลังข้างที่ไม่พอใช้"*[49]

แม้ในช่วงต้นถึงกลางทศวรรษ 1890 ปัญหาการเงินส่วนพระองค์จะทุเลาลง แต่พอปลายทศวรรษปัญหาเดิมๆ ได้หวนกลับมาอีกครั้ง ในครั้งนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงหาทางเสริมสร้างความมั่นคงทางการเงินของพระองค์โดยนำมาตรการ 3 อย่างมาใช้ มาตรการแรกคือการตัดลดรายจ่ายที่ไม่จำเป็นลง เพื่อให้มีเงินเหลือจ่ายทุกปี มาตรการที่สองคือการนำเงินส่วนที่เหลือจ่ายแต่ละปีไปลงทุนหารายได้ให้เกิดดอกผล และมาตรการที่สามคือ การริเริ่มโครงการขยายเงินขึ้นกรมพระคลังข้างที่อย่างเป็นลำดับขั้น โดยกำหนดให้กระทรวงพระคลังมหาสมบัติเพิ่มยอดเงินที่จะจ่ายให้แก่พระคลังข้างที่ปีละ 500,000 บาท ตั้งแต่ปี ค.ศ. 1899 เรื่อยไปทุกปีจนครบเก้าล้านบาท[50]

---

[48] สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ 2504

[49] สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ 2494: 121

[50] หจช. ร.5 ค. 3/2 "จดหมายกรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย ถึง พระยาสุริยานุวัตร แจ้งกิจการของกระทรวงพระคลัง" (1 มิถุนายน ร.ศ. 125)

นับแต่สยามเข้าสู่ระบบการค้าเสรี ภายหลังการลงนามในสนธิสัญญาเบาว์ริงเมื่อปี ค.ศ. 1855 เศรษฐกิจของประเทศได้เปลี่ยนแปลงทั้งในเชิงโครงสร้างและขนาด การซื้อขายระหว่างประเทศขยายตัวอย่างกว้างขวาง สินค้าสำเร็จรูปจากต่างประเทศหลากหลายชนิดได้ถูกนำเข้ามาเผยแพร่ ขณะเดียวกันผลผลิตในประเทศ เช่น ข้าวและไม้สัก ก็ถูกส่งออกอย่างเป็นล่ำเป็นสัน กรุงเทพมหานครซึ่งเป็นเมืองท่าศูนย์กลางการค้าของประเทศเติบโตอย่างรวดเร็วทั้งในแง่ประชากร กิจกรรมค้าขาย และการตั้งถิ่นฐานชุมชนเมือง สภาพทางเศรษฐกิจของสยามในช่วงครึ่งหลังของคริสต์ศตวรรษที่ 19 เปิดโอกาสให้แก่บรรดาพ่อค้า นักลงทุนทั้งชาวสยามและชาวต่างประเทศได้แสวงหาผลประโยชน์ทางการค้าโดยถ้วนหน้า ภายใต้ระบบเศรษฐกิจแผนใหม่ หรือ 'เศรษฐกิจทุนนิยม' ที่ชาวตะวันตกนำเข้ามา บรรดาชนชั้นนำของสยามและพ่อค้าจีนผู้มั่งคั่ง เริ่มคิดหาทางนำทรัพย์ที่ตนมีอยู่มาทำให้เป็น 'ทุนทรัพย์' ที่ก่อให้เกิดผลประโยชน์งอกเงยมากที่สุด

8.3.3 พระคลังข้างที่ ธุรกิจอสังหาริมทรัพย์ และการตัดถนน

ด้วยโอกาสทางธุรกิจที่เปิดกว้าง กรมพระคลังข้างที่ได้เข้าไปมีส่วนร่วมลงทุนในกิจกรรมทางเศรษฐกิจอย่างกว้างขวาง ความเคลื่อนไหวดังกล่าวเป็นไปตามพระราชประสงค์ที่ต้องการนำเงินส่วนพระองค์มาหารายได้เพิ่มพูน เพื่อเสริมสร้างความมั่นคงทางการเงินของพระมหากษัตริย์ ธุรกิจที่กรมพระคลังข้างที่เข้าไปเกี่ยวข้องมี 3 ประเภทใหญ่ คือ 1) กลุ่มธุรกิจการเงิน 2) กลุ่มธุรกิจอุตสาหกรรม และ 3) กลุ่มธุรกิจอสังหาริมทรัพย์ ธุรกิจการเงินหมายถึงกิจการที่เกี่ยวกับออกพระราชทรัพย์ให้กู้และรับจำนองทรัพย์สิน พระคลังข้างที่เป็นผู้ดำเนินธุรกิจประเภทนี้เองโดยตรง ธุรกิจอุตสาหกรรมหมายถึงกิจการที่มีการผลิตหรือการแปรรูปเพื่อจำหน่าย เช่น โรงงานผลิตปูนซีเมนต์ บริษัทบ่อถ่านศิลาสยาม และกิจการให้บริการและสาธารณูปโภค เช่น แบงค์สยามกัมมาจล บริษัทพาณิชย์นาวีสยาม และโรงไฟฟ้า เป็นต้น กิจการประเภทนี้มักถูกริเริ่มและดำเนินการโดยพ่อค้านายทุนต่างชาติมากกว่าคนสยาม ทั้งนี้เพราะเป็นกิจการที่ต้องใช้เงินลงทุนมาก และต้องใช้ความรู้ความชำนาญเป็นพิเศษ อีกทั้งยังมีความเสี่ยงสูงที่จะขาดทุน พระคลังข้างที่มิได้สนใจประกอบกิจการธุรกิจประเภทนี้เอง แต่เข้าร่วมลงทุนเป็นหุ้นส่วนกิจการเท่านั้น ธุรกิจอสังหาริมทรัพย์หมายถึงกิจการอันเกี่ยวเนื่องกับที่ดิน ทั้งการซื้อขายให้เช่าที่ดินในเมือง การสร้างตลาด อาคาร โรงร้านให้เช่า และการให้เช่าที่ทำการเกษตร พระคลังข้างที่ประกอบธุรกิจประเภทนี้ด้วยตัวเอง และลงทุนไปกับการพัฒนาอสังหาริมทรัพย์เป็นสัดส่วนที่มากกว่าธุรกิจประเภทอื่นๆ ที่พระคลังข้างที่เข้าไปเกี่ยวข้อง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชวินิจฉัยเกี่ยวกับธุรกิจอสังหาริมทรัพย์ว่า "*...การซื้อที่ดินตึกเรือน แลเรือให้เขาเช่านั้นเปนการดีมีประโยชน์ยืดยาวชั่วบุตรแลหลานเหลนสืบไป ไม่ต้องกลัวอันตรายต่างๆ แม้นถึงว่าจะมีประโยชน์น้อยก็เปนการดีที่สุด ท่านผู้ดีแลขุนนางในเมืองอังกฤษก็ได้มีทรัพย์แลเลี้ยงชีวิตตระกูลไปจนชั่วบุตรแลหลายเหลน...*"[51]

การที่พระคลังข้างที่ประกอบธุรกิจการเงินและธุรกิจอสังหาริมทรัพย์ด้วยตัวเองนั้นสอดคล้องกับค่านิยมด้านการทำมาหากินของสยามอยู่มาก แต่ไหนแต่ไรมา ชาวสยามนิยมสะสมทรัพย์ในรูปของเงิน เพื่อนำไปให้กู้กินดอกเบี้ย หรือไม่ก็สะสมในรูปของที่ดิน เพื่อนำไปหาผลประโยชน์จากค่าเช่า แต่กระนั้นก็ไม่ใคร่มีใครทำกันเป็นเรื่องเป็นราวจนกระทั่งเกิดการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในประเทศ

[51] หจช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 5 (ไม่มี จ.ศ.) เลขที่ 168/2 "เรื่องอินเวสต์เมนต์ฝากเงินไว้ในที่มีประโยชน์"

ในสมัยรัชกาลที่ 5 ธุรกิจอสังหาริมทรัพย์ในพระนครกลายเป็นกิจการที่ขึ้นหน้าด้วยปัจจัยหลายอย่างประกอบกัน ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจสู่ระบบการค้าเสรี ก่อให้เกิดการขยายตัวทางการค้าภายในประเทศอย่างกว้างขวาง พระนครกลายเป็นแหล่งรวมของกิจกรรมพาณิชย์ อุตสาหกรรม และการบริการอันหลากหลายมากมาย กิจกรรมทางเศรษฐกิจเหล่านี้ขับส่งให้เกิดการเพิ่มขึ้นของจำนวนประชากรอย่างรวดเร็ว การเติบโตของกิจการธุรกิจและประชากรในพระนครนำมาซึ่งความต้องการการบริการด้านสาธารณูปโภคสาธารณูปการสูงขึ้นตามไปด้วย ที่ดินกลายเป็นปัจจัยที่จำเป็นและมีราคาเนื่องจากทั้งกิจการธุรกิจ กิจการสาธารณูปโภคสาธารณูปการ และบ้านเรือนที่อยู่อาศัยล้วนต้องการสถานที่ตั้ง เพื่อปลูกสร้างอาคารสำหรับประกอบกิจกรรมนั้นๆ การยอมรับในกรรมสิทธิ์ที่ดินส่วนบุคคลของทางราชการผ่านเอกสารเพื่อการชำระภาษีและเอกสารรับรองสิทธิในการทำประโยชน์ เช่น ใบตราจอง และโฉนดที่ดิน ยังผลให้ที่ดินกลายเป็นทรัพย์สินที่สามารถซื้อขายกันได้อย่างถูกต้องโดยได้รับการรับรองจากรัฐ สิ่งนี้ย่อมเป็นพื้นฐานให้กับการขยายตัวอย่างเป็นลำเป็นสันของธุรกิจอสังหาริมทรัพย์ ในอีกด้านหนึ่ง ความเสื่อมของระบบไพร่ และการยกเลิกระบบการค้าผูกขาด ทำให้ชนชั้นสูงของสยามในปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 สูญเสียผลประโยชน์ที่ได้รับจากการควบคุมแรงงานและการผูกขาดสินค้าอย่างมากมาย ด้วยเหตุนี้ ชนชั้นนำของสยามจึงจำต้องปรับเปลี่ยนแหล่งผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจจากส่วยและไพร่มาเป็นที่ดิน

โครงการอสังหาริมทรัพย์โครงการแรกในสมัยรัชกาลที่ 5 เริ่มในปี ค.ศ. 1870 เมื่อมีการสร้างตึกแถวให้เช่าขึ้นสองข้างถนนบำรุงเมือง (อ่านเพิ่ม 5.2) นับแต่นั้นเป็นต้นมา ทางการก็ได้สร้างอาคารให้เช่า ทั้งตึกแถว ตลาด โรงเรือน และห้างร้านขึ้นอีกเป็นจำนวนมาก เมื่อมีการจัดตั้งกรมพระคลังข้างที่ขึ้นในปี ค.ศ. 1890 การลงทุนอสังหาริมทรัพย์ยิ่งเพิ่มขึ้นทั้งในแง่จำนวนเงินลงทุนและจำนวนโครงการ พระมหากษัตริย์อาศัยพระคลังข้างเป็นเครื่องมืออันทรงประสิทธิภาพในการเพิ่มพูนพระราชทรัพย์ อาคารที่พระคลังข้างที่สร้างริมถนนมากที่สุดคือตึกแถว ตึกแถวในสมัยรัชกาลที่ 5 มีลักษณะเป็นอาคาร 2 ชั้นยาวขนานไปตามแนวถนน ตัวตึกถูกแบ่งซอยเป็นคูหาย่อยๆ คูหาหนึ่งๆ มีหน้ากว้าง 3.50-4.00 เมตร ลึก 8.00-15.00 เมตร และสูง 10.00-12.00 เมตร ชั้นล่างของคูหาใช้ค้าขาย ส่วนชั้นบนเป็นที่เก็บสินค้าหรือพักอาศัย ตึกแถวแต่ละหลังอาจประกอบด้วยคูหาย่อยถึง 20 คูหา ทุกๆ 2 ถึง 3 คูหาจะมีการสร้างกำแพงอิฐกั้นสูงจากพื้นถึงหลังคาเพื่อกันไฟ[52]

พระคลังข้างที่จัดหาที่ดินเพื่อนำมาพัฒนาด้วยวิธีการ 4 แบบคือ 1) การจับจอง 2) การโอนที่หลวง 3) การยึดที่ดินหลุดจำนอง และ 4) การจัดซื้อจากราษฎร 'การจับจอง' หมายถึงการเข้าถือครองที่ดินที่ยังไม่มีผู้ใดครอบครองทำประโยชน์ภายหลังการออกพระราชบัญญัติโฉนดที่ดิน ผู้จับจองสามารถยื่นขอโฉนดแสดงกรรมสิทธิ์ในที่ดินที่ตนจับจองจากทางราชการได้อย่างถูกต้องตามกฎหมาย ในการพัฒนาอสังหาริมทรัพย์ การจัดหาที่ดินด้วยการจับจองนับว่าเป็นวิธีการที่ประหยัดเงินลงทุนมากที่สุด เพราะผู้ลงทุนไม่มีต้นทุนค่าที่ดิน ในสมัยรัชกาลที่ 4 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเข้าจับจองที่ดินสองฝั่งถนนเจริญกรุง และโปรดฯ ให้สร้างตึกแถวให้เช่าบนที่ดินนั้น อย่างไรก็ตาม ในสมัยรัชกาลที่ 5 การจับจองที่ในเขตพระนครไม่อาจทำได้อีก เนื่องจากที่ดินแทบทุกท้องที่ โดยเฉพาะที่ที่มีศักยภาพทางการค้า มีผู้ครอบครองหมดสิ้นแล้ว เมื่อเป็นเช่นนี้ พระคลังข้างที่จึงต้องจัดหาที่ดินด้วยวิธีการ 3 แบบหลังเป็นส่วนใหญ่

[52] ตึกแถว เรียบเรียงจาก สมชาติ จึงสิริอารักษ์ 2553: 231

'การโอนที่หลวง' หมายถึงการเปลี่ยนย้ายกรรมสิทธิ์ที่ดินจากที่เคยเป็นของหน่วยราชการต่างๆ มาเป็นของพระคลังข้างที่หรือของส่วนพระองค์ตามพระราชประสงค์ของพระมหากษัตริย์ ที่ดินหลวงมีทั้งที่เป็นที่ดินที่สงวนไว้สำหรับใช้ในราชการ และที่ดินที่ทางการยึดมาจากเจ้าภาษีนายอากรที่ตกเป็นหนี้หลวงและไม่มีเงินใช้หนี้ ที่ดินหลวงที่ถูกโอนมักเป็นแปลงที่ตั้งในทำเลย่านชุมชน ซึ่งกระทรวงนครบาลและกระทรวงพระคลังมหาสมบัติครอบครองมาก่อน อันที่หลวงส่วนของกระทรวงพระคลังมหาสมบัตินั้นส่วนใหญ่เป็นที่ที่ยึดมาจากเจ้าภาษีนายอากร ที่เหล่านี้ล้วนตั้งอยู่ในทำเลการค้าสำคัญ ทั้งเจ้าภาษีนายอากรที่เป็นเจ้าของเดิมมักปลูกสร้างตึกเรือน โรงบ่อน หรืออาคารร้าค้าอื่นๆ ทำการค้าขายมาช้านาน จึงเป็นที่ที่มีมูลค่าทางเศรษฐกิจสูง การโอนที่หลวงเริ่มมีครั้งตันรัชกาลที่ 5 ในยุคนั้น ถือกันว่าการกระทำดังกล่าวเป็นพระราชอำนาจอันชอบธรรมของพระมหากษัตริย์ในฐานะประมุขแห่งรัฐภายใต้ระบอบสมบูรณาญาสิทธิราช พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอธิบายถึงความถูกต้องสมควร กรณีมีพระราชประสงค์ให้หน่วยราชการโอนที่ดินที่ต้องราชประสงค์มาไว้ในส่วนของพระคลังข้างที่ในพระราชหัตถเลขาว่า "*...เมื่อที่ตกเปนหลวงฉะนี้แล้ว ข้าพเจ้าก็มีอำนาจที่จะยกให้แก่ผู้ใดผู้หนึ่งเปนสิทธิ์ขาดได้ตามราชประเพณี ซึ่งเปนบรมราชานุภาพแห่งพระเจ้าแผ่นดินอันเปนอยู่ในกาลบัดนี้*"[53]

'การยึดที่ดินหลุดจำนอง' หมายถึงการยึดหลักทรัพย์ค้ำประกันประเภทที่ดินและสิ่งปลูกสร้างในที่ดิน จากของผู้กู้พระราชทรัพย์ที่ไม่สามารถหาเงินมาไถ่คืนหลักทรัพย์ค้ำประกันได้ และโอนไปให้เป็นกรรมสิทธิ์ของพระคลังข้างที่หรือกรรมสิทธิ์ส่วนพระองค์ ในบางกรณี ผู้กู้พระราชทรัพย์ก็ใช้หนี้ด้วยที่ดินมูลค่าเทียบเคียงได้กับมูลหนี้แทนเงินสด ด้วยความที่มีผู้ขอกู้พระราชทรัพย์เป็นจำนวนมาก และหลายต่อหลายรายไม่สามารถหาเงินมาใช้หนี้ได้ พระคลังข้างที่จึงได้ครอบครองที่ดินประเภทนี้เป็นจำนวนมาก เช่น ที่ดินย่านบางลำพูริมถนนสามเสนขนาด 5,321 ตารางวา เป็นที่ดินที่เจ้าพระยาเทเวศร์ใช้หนี้พระคลังข้างที่จำนวน 40,000 บาท[54] ที่ดินย่านศาลาแดงริมถนนสีลมขนาด 23,159 ตารางวา เป็นที่ดินที่เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีจำนองไว้ และไม่สามารถหาเงินมาไถ่คืนได้[55] นอกจากนี้ยังมีโรงสีอีกหลายแห่งที่พ่อค้าจีนและพ่อค้าตะวันตกยกให้พระคลังข้างที่เพื่อชดใช้หนี้กู้พระราชทรัพย์

'การจัดซื้อจากราษฎร' หมายถึงการที่พระคลังข้างที่ซื้อที่ดินจากเจ้าของที่ดินเดิมโดยจ่ายเป็นเงิน พระคลังข้างที่จัดหาที่ดินเพื่อการพัฒนาด้วยวิธีนี้เป็นขนาดเนื้อที่มากกว่าด้วยวิธีอื่นๆ ในการซื้อที่แปลงหนึ่งๆ พระคลังข้างที่จะเลือกสรรแต่แปลงที่ดินในทำเลดีๆ ที่ประเมินแล้วว่าเมื่อลงทุนสร้างสิ่งปลูกสร้างไปแล้วจะสามารถจัดหาผลประโยชน์ได้คุ้มค่ากับทุนที่ได้ลงไป ด้วยเงื่อนไขดังกล่าว ที่ดินที่เข้าข่ายการจัดหาประเภทจัดซื้อล้วนเป็นที่ดินที่ตั้งในย่านการค้าสำคัญและอยู่ติดถนนทั้งสิ้น พระคลังข้างที่ใช้กลยุทธในการซื้อหาที่ดินให้ได้ราคาต่ำและทำเลดีอย่างน้อย 3 แบบ ได้แก่ 1) การซื้อที่ดินหลังจากที่ถนนตัดเสร็จใหม่ๆ 2) การดักซื้อที่ดินล่วงหน้าก่อนที่จะมีการตัดถนน และ 3) การตัดถนนผ่านที่ดินที่พระคลังข้างที่ซื้อไว้ก่อนแล้ว

กลยุทธแรกคล้ายคลึงกับการจับจอง กล่าวคือมีการตัดถนนก่อน แล้วจึงค่อยจัดหาที่ดิน ทว่าต่างกันตรงที่การจับจองเป็นการได้มาซึ่งที่ดินโดยไม่ต้องซื้อหา กลยุทธที่สอง การดักซื้อที่ดินล่วงหน้าก่อนที่จะมีการตัดถนน เป็นไปได้ด้วย

---

[53] หจช. ร.5 สมุดพิเศษ เล่ม 14 เลขที่ 16 สำเนาพระราชหัตถเลขาที่ 120/48 ให้ยกที่ตลาดหลวงนาวา ตำบลบางรัก มาไว้ในพระคลังข้างที่ จ.ศ. 1245

[54] หจช. ร.5 ค.9.2/14 กรมขุนสมมตอมรพันธ์-พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ที่ 76/1003 (5 สิงหาคม ร.ศ. 129)

[55] หจช. ร.5 ค.9.4ข/55 กรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย-พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ที่ 120/6442 (17 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 127) และ หจช. ร.5 ค.9.4ต/8 กรมขุนสมมตอมรพันธ์-พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ที่ 76/1003 (19 กันยายน ร.ศ. 117)

พระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ที่ครอบคลุมเหนือหน่วยราชการทั้งปวง ในสมัยรัชกาลที่ 5 การตัดถนนและปรับปรุงถนนในพระนครเกิดขึ้นอย่างกว้างขวาง ภาระงานดังกล่าวอยู่ในความควบคุมดูแลของกระทรวงพระนครบาลและกระทรวงโยธาธิการในช่วงต้นรัชกาล และกรมสุขาภิบาลในช่วงปลายรัชกาล หน่วยงานทั้งสามทำหน้าที่ทั้งเสนอแผนตัดถนน วางแผนกำหนดแนวเขตทาง เวนคืนรื้อย้ายอาคารในเขตทาง และก่อสร้างถนน ด้วยพระราชอำนาจเหนือการกำหนดนโยบายของหน่วยราชการเหล่านี้ พระคลังข้างที่ย่อมมีโอกาสได้รับรู้ข้อมูลล่วงหน้าว่าบริเวณใดบ้างจะมีถนนตัดผ่าน ข้อมูลนี้ทำให้พระคลังข้างที่สามารถกว้านซื้อที่ดินในบริเวณนั้นๆ ได้ก่อนที่จะมีใครรู้ว่าจะมีโครงการตัดถนน เมื่อเป็นเช่นนี้ พระคลังข้างที่จึงซื้อที่ดินโดยไม่ต้องแก่งแย่งและแข่งราคากับผู้ซื้อที่ดินรายอื่นๆ ยังผลให้ พระคลังข้างที่สามารถซื้อที่ดินได้ในราคาที่ถูกกว่าราคาที่ดินที่พึงซื้อได้ภายหลังการตัดถนน โดยปกติแล้ว ที่ดินที่ดักซื้อไว้ก่อนในบริเวณที่จะมีการตัดถนนนี้ บางส่วนจะต้องถูกเวนคืนเป็นเขตทาง หมายความว่า ที่ดินที่ซื้อไว้ไม่สามารถนำไปพัฒนาทำประโยชน์ได้เต็มเนื้อที่ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระบรมราชวินิจฉัยว่า การเสียที่ดินที่ซื้อไว้ไปส่วนหนึ่งเพื่อทำถนน *"เป็นวิธีที่ยุติธรรม"*[56] ทั้งนี้เพราะพระคลังข้างที่จะได้รับผลประโยชน์ตามมาอย่างคุ้มค่าหลังจากที่ถนนตัดเสร็จ ที่ดินที่พระคลังข้างที่ซื้อหามาด้วยราคาไม่สูงนักก่อนตัดถนน จะมีมูลค่าทางเศรษฐกิจสูงขึ้นเป็นเท่าทวีคูณเมื่อกลายเป็นที่ดินติดถนน เนื่องจากสามารถนำไปจัดหาประโยชน์ด้วยการปลูกสร้างตึกแถว อาคารให้เช่าต่างๆ ได้ ตัวอย่างเช่น ในปี ค.ศ. 1900 มีการจัดซื้อที่ดินจากราษฎร 7 รายเป็นเนื้อที่ 2,804 ตารางวาในบริเวณที่จะมีโครงการตัดถนนหลานหลวงผ่าน ด้วยราคา 22,228 บาท หลังจากที่ถนนแล้วเสร็จ ที่ดินที่เหลือจากที่ถูกทำเป็นเขตทางมีราคาสูงขึ้นเกือบเท่าตัว[57] (อ่านเพิ่ม 5.3)

กลยุทธที่สาม การตัดถนนผ่านที่ดินที่พระคลังข้างที่ซื้อไว้ก่อนแล้ว เป็นการลดต้นทุนการพัฒนาที่ดินเช่นเดียวกับกลยุทธที่สอง แต่ต่างกันตรงที่สำหรับกลยุทธนี้ โครงการตัดถนนถูกริเริ่มภายหลังการจัดซื้อที่ดิน กลยุทธดังกล่าวเป็นไปได้ด้วยพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์เหนือหน่วยราชการเช่นเดียวกับกลยุทธที่สอง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชอำนาจสั่งการให้หน่วยงานทำถนนเช่นกระทรวงโยธาธิการตัดถนนผ่านเข้าไปในบริเวณที่พระคลังข้างที่มีที่ดินอยู่ก่อน การตัดถนนเข้าไปในที่ที่ไม่มีถนนมาก่อนเป็นการเปิดพื้นที่ให้มีการเข้าถึง ซึ่งเท่ากับขยายโอกาสการทำประโยชน์บนที่ดินให้มากขึ้น ยังผลให้มูลค่าทางเศรษฐกิจของที่ดิน ซึ่งสะท้อนให้เห็นจากราคาที่ดิน สูงขึ้นตามกันไป บริเวณที่มีการใช้กลยุทธตัดถนนผ่านที่ดินพระคลังข้างที่มีอาทิ ย่านวังบูรพา และย่านถนนตรีเพชร ในสองบริเวณนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงซื้อที่ดินไว้และสร้างตึกแถวให้เช่าเสร็จสรรพหลังจากนั้นก็มีพระบรมราชโองการให้ตัดถนนซอยผ่านเข้าไป

กลยุทธในการซื้อหาที่ดินที่อิงพระราชอำนาจ คือข้อได้เปรียบทางธุรกิจของพระคลังข้างที่ที่ไม่มีเอกชนทั่วไปรายใดแข่งขันได้ ยังผลให้พระคลังข้างที่สามารถครอบครองที่ดินทำเลดีๆ หลายแห่งได้ก่อน ในสมัยรัชกาลที่ 5 พระคลังข้างที่เข้าถือครองที่ดินทำเลดีในพระนครเป็นเนื้อที่รวมกันเกินกว่า 4,000 ไร่[58] ที่ดินส่วนใหญ่กระจายอยู่ตามย่านการค้าสำคัญต่างๆ เช่น ท่าเตียน ท่าพระจันทร์ บางรัก ราชวงศ์ สุรวงศ์ คลองเตย ปทุมวัน เยาวราช พาหุรัด สำเพ็ง สามเสน และบางลำพู ในปลายทศวรรษ 1900 พระคลังข้างที่คือองค์กรที่ถือครองที่ดินในพระนครมากที่สุด ที่ดินเหล่านี้ล้วนถูก

---

[56] หจช. ร.5 ค.4.4/5 พระราชหัตเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ-กรมหมื่นนเรศรวรฤทธิ์ (7 ตุลาคม ร.ศ. 117)

[57] หจช. ร.5 ค.9.4ข/45 กรมหมื่นสมมตอมรพันธ์-พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ (21 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 119)

[58] ชลลดา วัฒนศิริ 2529

พัฒนาโดยปลูกสร้างอาคารให้เช่าหลากหลายประเภท เช่น ตึกแถว ตลาด โรงเรือน สำนักงาน บ้านเช่า และห้างร้าน เป็นต้น

ธุรกิจอสังหาริมทรัพย์เกี่ยวโยงกับเส้นทางสัญจรเป็นอย่างมาก ทำเลที่เป็นที่ต้องการของผู้ซื้อผู้เช่าอสังหาริมทรัพย์ ไม่เพียงเป็นบริเวณในย่านที่เหมาะสมแก่การใช้สอย แต่ยังต้องเป็นบริเวณที่เข้าถึงได้สะดวกอีกด้วย ในแง่นี้ ที่ดินที่ติดลำน้ำสายใหญ่หรือถนนหนทางจึงเป็นทำเลที่ดีสำหรับการพัฒนาอสังหาริมทรัพย์ ในสมัยรัชกาลที่ 4 ทำเลที่ไม่ค่อยมีใครสนใจถูกเปลี่ยนเป็นทำเลดีที่มีคนเป็นจำนวนมากต้องการครอบครองโดยการขุดคลอง เช่น คลองมหาสวัสดิ คลองดำเนินสะดวก และคลองภาษีเจริญ หรือโดยการตัดถนน เช่น ถนนเจริญกรุง ถนนบำรุงเมือง และถนนเฟื่องนคร แม้ในตอนนั้นคลองและถนนใหม่จะมิได้บันดาลให้พื้นที่ริมทางกลายเป็นย่านชุมชนหนาแน่นทันทีทันใด แต่แนวโน้มของการพัฒนาที่ดินตามแนวเส้นทางคมนาคมก็ปรากฏชัด (อ่านเพิ่ม 4.2) ในสมัยรัชกาลที่ 5 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงดำเนินรอยตามแนวทางธุรกิจที่ได้เริ่มในรัชสมัยก่อน ในอาณาเขตพระนคร การลงทุนในธุรกิจอสังหาริมทรัพย์ของพระองค์มุ่งไปที่ที่ดินริมถนน ด้วยทรงพิจารณาแล้วว่าเป็นที่ต้องการของกลุ่มลูกค้าที่ประกอบกิจการค้าต่างๆ ทั้งรายใหญ่รายย่อยซึ่งทวีจำนวนขึ้นทุกวัน พร้อมๆ ไปกับการเติบโตของเศรษฐกิจเสรี

ด้วยวิธีการจัดหาที่ดินที่กล่าวมาข้างต้น ในทางหนึ่ง ถนนเป็นตัวชี้นำธุรกิจอสังหาริมทรัพย์ โครงการพัฒนาที่ดินเป็นจำนวนมากถูกริเริ่มขึ้นหลังจากที่ถนนตัดเสร็จแล้วหรือหลังจากที่ผู้ประกอบการทราบแน่ชัดว่าจะมีโครงการตัดถนนในบริเวณหนึ่งๆ ในแง่นี้ แบบแผนการพัฒนาที่ดินจึงคล้อยตามแบบแผนการพัฒนาโครงข่ายถนน แต่ในอีกทางหนึ่ง ธุรกิจอสังหาริมทรัพย์ก็เป็นตัวผลักดันให้เกิดการตัดถนนหลายๆ สายด้วยเช่นกัน โครงการตัดถนนย่านสำเพ็งเป็นตัวอย่างแสดงให้เห็นถึงแรงจูงใจทางเศรษฐกิจของทางการที่อยู่เบื้องหลังการวางแผนสร้างโครงข่ายถนนในย่านดังกล่าว (อ่านเพิ่ม 5.3) แม้จะมีหลักฐานชัดในประกาศของทางราชการว่า รัฐบาลตัดถนนเหล่านี้โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อประโยชน์สาธารณะและเพื่อส่งเสริมความเจริญแก่บ้านเมือง แต่ปรากฏว่า พระคลังข้างที่กลับเป็นผู้ได้รับผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจที่เกิดจากการตัดถนนมากมาย เมื่อถนนสร้างเสร็จ พระคลังข้างที่กลายเป็นเจ้าของที่ดินริมถนนรายใหญ่ที่สุด การเข้าครอบครองที่ดินของพระคลังข้างที่มิได้มีที่มาจากการเวนคืน แต่ได้มาจากการดักซื้อที่ดินตามแนวถนนไว้ล่วงหน้าก่อนที่จะดำเนินการตัดถนน ที่ดินที่ดักซื้อไว้หลายแปลงมีการสร้างตึกแถวไว้ก่อนที่ถนนจะตัดไปถึง ในช่วงวางแผนตัดถนนในปลายทศวรรษ 1880 ขุนนางผู้ใหญ่ผู้มีส่วนในการวางแผน เช่น กรมหมื่นนริศรานุวัติวงศ์ เสนาบดีกรมโยธาธิการ และกรมหมื่นนเรศรวรฤทธิ์ เสนาบดีกรมพระนครบาล ต่างเห็นพ้องกันว่า การตัดถนนจะช่วยเพิ่มพูนศักยภาพทางเศรษฐกิจของที่ดินในย่านนั้น ถนนสายใหญ่ที่เชื่อมโยงเป็นระบบกับโครงข่ายถนนระดับเมืองย่อมดึงดูดกิจกรรมการค้าเข้าสู่ย่านมากขึ้น นำมาซึ่งการกระจุกตัวยิ่งขึ้นของกิจกรรมค้า และการเพิ่มขึ้นของราคาที่ดินและค่าเช่า ในแง่นี้อาจมองได้ว่า มูลเหตุหนึ่งที่ทำให้รัฐบาลตัดสินใจตัดถนนน่าจะเกี่ยวโยงผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ หากจะกล่าวให้ชัดก็คือ รัฐบาลตัดถนนเพื่อเปิดโอกาสให้กับการลงทุนอสังหาริมทรัพย์ของพระคลังข้างที่ หรือ ถนนเป็นเครื่องมือในการแสวงหาผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจของพระมหากษัตริย์นั่นเอง

8.3.4 ชนชั้นนำสยาม ธุรกิจอสังหาริมทรัพย์ และการตัดถนน

ไม่เพียงแต่พระมหากษัตริย์เท่านั้น ธุรกิจอสังหาริมทรัพย์ยังเป็นที่นิยมของบรรดาชนชั้นสูงของสยาม ไม่ว่าจะเป็นเจ้านาย ขุนนาง หรือราษฎรผู้มั่งคั่งมากกว่าธุรกิจประเภทอื่นๆ ทั้งนี้เพราะเป็นการลงทุนที่มีความเสี่ยงต่ำ และหวังผล

กำไรระยะยาวได้แน่นอน เหมือนๆ กับเหตุผลที่พระคลังข้างสนใจลงทุนในธุรกิจนี้มากที่สุด พระยาสุริยานุวัตร (เกิด บุนนาค) ได้กล่าวถึงค่านิยมในการประกอบอาชีพของคนสยามสมัยรัชกาลที่ 5 ว่า *"ระหว่างการมีบ้านให้เช่า มีกำไรน้อยแต่มั่นคงตลอดไป โดยเฉพาะถ้ารู้จักทำประกันไฟ กับการทำกิจการเดินเรือขนส่งที่มีผลกำไรมาก และได้ในระยะเวลารวดเร็ว แต่เสี่ยงต่อการขาดทุน ต้องดูแลเหนื่อยยากตลอดเวลา คนไทยผู้คิดทำการค้าในช่วงเวลานั้นจะเลือกประการแรกก่อน"*[59] ดังที่กล่าวมาก่อนหน้า ผลของสนธิสัญญาเบาว์ริงก็ดี การยกเลิกระบบการค้าผูกขาดก็ดี และความเสื่อมของระบบควบคุมแรงงานตลอดคริสต์ศตวรรษที่ 19 ก็ดี ไม่เพียงกระเทือนฐานะทางเศรษฐกิจของรัฐและของพระมหากษัตริย์ แต่ยังส่งผลกระทบฐานะทางเศรษฐกิจของชนชั้นสูงเป็นอย่างหนัก (อ่านเพิ่ม 3.5) ชนชั้นสูงจำต้องแสวงทางออกเพื่อพยุงสถานะทางการเงินของพวกตนไว้ และทางออกที่เลือกเดินกันมากก็หนีไม่พ้นการทำประโยชน์จากที่ดิน ในทางหนึ่ง การหาประโยชน์จากที่ดินเป็นรูปแบบการแสวงหาผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจที่ต้องกับค่านิยมของคนสยามอยู่แล้ว แต่ในอีกแง่หนึ่ง การหาประโยชน์ดังกล่าวก็ถูกกระตุ้นด้วยการกระทำของรัฐและพระมหากษัตริย์ หรือรัฐและพระมหากษัตริย์เป็นแบบอย่างให้กับการแสวงหาผลประโยชน์รูปแบบใหม่นั่นเอง เมื่อการแสวงหาผลประโยชน์ของชนชั้นสูงจากส่วยและแรงงานควบคุมถดถอยจนถึงที่สุด การแสวงหาผลประโยชน์จากที่ดินจึงไม่เป็นเพียงการเสริม แต่เป็นการทดแทนรายได้หลักที่มาจากระบบเดิม ในสมัยรัชกาล 5 ชนชั้นสูงเป็นจำนวนมากได้เข้าสู่วงการธุรกิจอสังหาริมทรัพย์ ส่วนใหญ่ทำกันเป็นธุรกิจขนาดเล็ก ลงทุนต่ำ เพียงนำที่ดินและโรงเรือนในทำเลชุมนุมชนที่ตนเป็นเจ้าของออกให้พ่อค้า ชาวบ้าน หรือชาวต่างประเทศเช่าเป็นรายๆ ไปเท่านั้น ชนชั้นสูงจำนวนหนึ่งทำธุรกิจอสังหาริมทรัพย์เป็นโครงการขนาดใหญ่ ลงทุนสูง คนกลุ่มนี้ล้วนเป็นเจ้านายชั้นสูง ขุนนางผู้ใหญ่ หรือพ่อค้ามหาเศรษฐี เจ้านายและขุนนางสามารถเข้าถึงข้อมูลวงในของหน่วยงานราชการได้โดยง่าย จึงล่วงรู้ก่อนเสมอว่ารัฐตัดสินใจตัดถนนสายใหม่ผ่านไปยังย่านใด โดยอาศัยข้อมูลเหล่านี้ เจ้านายและขุนนางก็ริเริ่มโครงการอสังหาริมทรัพย์ของตนโดยการกว้านซื้อที่ดินในย่านที่มีโครงการตัดถนนผ่านมาเป็นของตนให้มากไว้ก่อนที่จะมีการตัดถนน ครั้นเมื่อถนนแล้วเสร็จ ก็ทำการแบ่งแปลงย่อย นำออกขายหรือให้เช่าต่อไป จะเห็นได้ว่า รูปแบบการทำธุรกิจดังกล่าวถอดแบบมาจากรูปแบบการทำธุรกิจอสังหาริมทรัพย์ของพระคลังข้างที่ตรงๆ เมื่อความสามารถในการเข้าถึงข้อมูลการตัดถนนของทั้งพระคลังข้างที่และเจ้านายกับขุนนางผู้ใหญ่มีพอๆ กัน ก็หนีไม่พ้นที่สองฝ่ายจะต้องแข่งขันกันในที ในบางพื้นที่ เพื่อให้ได้มาซึ่งการครอบครองที่ดินริมถนน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงไม่พอพระทัยนักกับการดักซื้อที่ของของเหล่าเจ้านายและขุนนาง (อ่านเพิ่ม 6.1) โครงการตัดถนนบางแห่ง เช่น โครงการตัดถนนเลียบข้างสถานีรถไฟกรุงเทพฯ ถูกล้มเลิกกระทันหันทั้งที่มีการวางแผนไว้เรียบร้อยแล้ว แม้จะไม่มีการบันทึกไว้ชัดเจนถึงสาเหตุการล้มเลิก แต่อาจสันนิษฐานได้ว่า ส่วนหนึ่งน่าจะมาจากการที่พระยาอินทราธิบดีสีหราชรองเมืองเข้าไปดักซื้อที่ในย่านนั้นไว้ได้ก่อน ส่งผลให้ราคาที่ดินแพงขึ้นมาก จนทำให้ยากแก่การตัดถนนและการลงทุนของพระคลังข้างที่ (อ่านเพิ่ม 6.1 ถนนรองเมือง)

พ่อค้ามหาเศรษฐีทำธุรกิจอสังหาริมทรัพย์ด้วยวิธีที่ต่างออกไป พ่อค้าไม่อาจเข้าถึงข้อมูลวงในของทางราชการได้ง่ายเหมือนเจ้านายและขุนนาง จึงต้องตกอยู่ในฐานะเสียเปรียบทางธุรกิจ อย่างไรก็ตาม พ่อค้ามีข้อได้เปรียบเจ้านายและขุนนางตรงที่มีทุนสูงกว่า และมีความเจนจัดทางธุรกิจมากกว่า พ่อค้าใหญ่อย่างเจ้สัวมริเริ่มธุรกิจอสังหาริมทรัพย์ของตน โดยมิได้อิงกับโครงการตัดถนนของรัฐบาล แต่ได้ทำการตัดถนนขึ้นมาเสียเอง เพื่อเปิดช่องทางเข้าถึง และเอื้อให้แก่

[59] ชลลดา วัฒนศิริ 2529: 76 สรุปจาก พระยาสุริยานุวัตร (เกิด บุนนาค) 2518: 195-198

การขายที่ดินของตน ดังที่กล่าวไว้แล้วในบทก่อนๆ เจ้สัวยมกว้านซื้อที่ดินบริเวณทุ่งวัวลำพอง แล้วขอพระบรมราชานุญาตตัดถนนและขุดคลองผ่านที่ดินที่ตนซื้อไว้ จากนั้นก็ลงมือตัดถนนและขุดคลองภายใต้พระบรมราชานุญาต ต่อมาก็แบ่งที่ดินริมถนนเป็นแปลงๆ แล้วนำออกขายหรือให้เช่า เมื่อโครงการเสร็จสิ้น เจ้สัวยมได้ยกถนนที่ตนตัดไว้ให้เป็นประโยชน์สาธารณะ (อ่านเพิ่ม 6.1 ถนนสาทร) รูปแบบการทำธุรกิจดังกล่าว แม้จะต้องใช้เงินลงทุนสูงขึ้นเป็นอย่างมาก เพราะผู้ประกอบการต้องลงทุนสร้างถนนขึ้นมาเองทั้งสาย แต่ก็มีความมั่นคงสูงในเชิงธุรกิจ เนื่องจากผู้ประกอบการไม่ต้องเผชิญความเสี่ยงจากความไม่แน่นอนของนโยบายตัดถนนของรัฐ นอกจากนี้ พระบรมราชานุญาติที่ได้มายังอำนวยประโยชน์ในการตัดถนนให้แก่ผู้ประกอบการอีกด้วย กล่าวคือผู้ประกอบการจะได้รับสิทธิพิเศษ เช่น ไม่ต้องจ่ายค่าที่ดินส่วนที่เป็นเขตทาง ได้รับความช่วยเหลือจากรัฐบาลในการย้ายราษฎรและสิ่งปลูกสร้างออกจากพื้นที่ และไม่ถูกโก่งราคาที่ดิน เนื่องจากชาวบ้านเกรงพระบารมีพระมหากษัตริย์ โครงการอสังหาริมทรัพย์ของเจ้สัวยมประสบความสำเร็จเป็นอย่างดี การลงทุนได้รับผลตอบแทนคุ้มค่า มีกำไรงดงาม แม้จะต้องสิ้นเปลืองไปกับการตัดถนนทั้งสาย โครงการดังกล่าวได้กลายเป็นแม่แบบให้กับการลงทุนโครงการอสังหาริมทรัพย์อีกนับสิบโครงการในย่านบางรัก ทุกโครงการมีแบบแผนการลงทุนเหมือนๆ กัน กล่าวคือ ผู้ประกอบการกว้านซื้อที่ดินในบริเวณหนึ่งๆ ก่อน แล้วขอพระบรมราชานุญาติ จากนั้นก็ตัดถนน แบ่งแปลงที่ดินเป็นแปลงย่อยๆ และนำออกขาย ให้เช่า หรือสร้างอาคารให้เช่า พอเสร็จสิ้นโครงการก็มอบถนนในโครงการให้กับทางราชการเพื่อการสาธารณประโยชน์ ในสมัยชกาลที่ 5 กลุ่มเจ้านาย ขุนนางและพ่อค้าใหญ่ ได้ดำเนินการทำโครงการประเภทนี้สำเร็จไปนับสิบโครงการ โดยที่โครงการส่วนใหญ่ตั้งอยู่ในย่านบางรัก ถนนสำคัญๆ ที่เอกชนตัดขึ้น มีอาทิ ถนนสาทร ถนนสี่พระยา ถนนสุรวงศ์ ถนนเดโช ถนนนเรศ เป็นต้น (อ่านเพิ่ม 6.1)

แม้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงตระหนักดีว่า ที่เอกชนยอมลงทุนตัดถนนแล้วยกให้ทางราชการนั้นมีเหตุจูงใจมาจากผลประโยชน์ส่วนตนเป็นมูลฐาน หาได้ทำไปเพื่อประโยชน์ส่วนรวมของชาวพระนครไม่ แต่พระองค์ก็ยังเปิดโอกาสให้เหล่าเอกชนดำเนินโครงการอสังหาริมทรัพย์ได้อย่างออกหน้าออกตา ด้วยทรงเล็งเห็นว่า ถนนเป็นประโยชน์แก่แผ่นดิน การทำธุรกิจในลักษณะดังกล่าว ทำให้นโยบายรัฐการขยายโครงข่ายถนนไปในแถบพระนครได้บรรลุผลโดยที่รัฐไม่ต้องลงทุนและบริหารจัดการเองเลย ถนนสายใหม่ๆ ที่เอกชนตัดขึ้นในย่านบางรักให้ประโยชน์สาธารณะ ทั้งที่เป็นทางไปมาค้าขายภายในย่าน และช่วยแบ่งเบาภาระการจราจรจากถนนสายเก่าอย่างถนนเจริญกรุง ซึ่งในตอนนั้นเริ่มมีการจราจรคับคั่ง

จากที่อภิปรายมาข้างต้น พอสรุปได้ว่าการแสวงหาผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจของชนชั้นสูงในสังคมสยาม มีส่วนอย่างมากในการกระตุ้นให้เกิดการตัดถนนในพระนคร และยังส่งผลกระทบต่อแบบแผนโครงข่ายถนนในบางพื้นที่

8.4 อิทธิพลทางความคิดของชาติตะวันตกและค่านิยมความทันสมัย

นับแต่สมัยอยุธยากระทั่งถึงต้นคริสต์ศตวรรษที่ 19 ชนชั้นนำสยามเชื่อมั่นเสมอมาว่า สยามเป็นชาติที่ยิ่งใหญ่ มีวัฒนธรรมที่สูงส่งที่สุดชาติหนึ่งในโลก[60] ตามทัศนะของคนยุคนั้น จีนถูกจัดอันดับให้เป็นชาติที่มีความเจริญเป็นอันดับหนึ่ง ขณะที่สยามมีความเจริญรองลงมา เทียบได้ในระดับเดียวกับพม่าและเวียดนาม[61] ส่วนชาติตะวันตกนั้นถูกมองว่า

[60] Terwiel 1986: 1

[61] Crawfurd 1830: 332 และ Terwiel 1986: 1

เป็นชนชาติด้อยความเจริญกว่า มีบันทึกของชาวตะวันตกมากมายที่เอ่ยถึงประสบการณ์การถูกชาวสยามดูแคลน เหยียดหยาม เยาะเย้ย หรือล้อเลียนราวกับเป็นตัวตลก[62] อย่างไรก็ตาม เมื่อย่างเข้ากลางคริสต์ศตวรรษที่ 19 ท่าทีของชนชั้นนำสยามก็เริ่มเปลี่ยนไป การที่อังกฤษเข้ายึดครองดินแดนตอนล่างของพม่าได้สำเร็จในช่วงต้นศตวรรษ ทำให้ชนชั้นนำสยามตระหนักถึงแสนยานุภาพของอังกฤษ ที่แข็งแกร่งขนาดสามารถสยบกองทัพพม่าที่เคยเอาชนะสยามลงได้ ต่อมาเมื่ออังกฤษรบชนะจีนในสงครามฝิ่นในปี ค.ศ. 1842 ซึ่งยังผลให้จีนต้องยินยอมทำสัญญาที่เสียเปรียบอังกฤษมากมาย ชนชั้นนำสยามก็ต้องยอมรับว่า อังกฤษเป็นชาติมหาอำนาจอย่างไม่อาจโต้แย้ง (อ่านเพิ่ม 3.1) ชนชั้นนำสยามเล็งเห็นได้ในที่สุดว่า ถ้าอังกฤษสามารถเอาชนะทั้งพม่าและจีนได้ อังกฤษก็สามารถเอาชนะและยึดสยามได้เช่นกัน ในหนังสือเจรจาการค้าที่นายจอห์น ครอเฟิร์ด (John Crawfurd) ทูตฝ่ายอังกฤษเขียนถึงราชสำนักสยามสมัยรัชกาลที่ 2 มีข้อความบ่งถึงโอกาสที่อังกฤษจะยึดครองกรุงเทพฯ ได้อย่างง่ายดาย[63]

3.4.1 พระราชนิยมในสมัยรัชกาลที่ 3

ในสมัยรัชกาลที่ 3 ปฏิกิริยาของชนชั้นนำสยามต่ออิทธิพลของชาติตะวันตกที่รุกคืบเข้ามาในประเทศพิจารณาได้ใน 2 มิติคือ ด้านวิทยาการ และด้านศาสนา ในด้านวิทยาการ ท่าทีของชนชั้นนำสยามยุคนี้ไม่ต่างจากท่าทีของชนชั้นนำสยามสมัยอยุธยาตอนปลาย โดยเฉพาะในรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช กล่าวคือ มีการตอบสนองต่อวิทยาการอันก้าวหน้าของชาวตะวันตก ทั้งในด้านการแพทย์ วิทยาศาสตร์ ดาราศาสตร์ การทหาร เทคโนโลยีและสิ่งประดิษฐ์นานาชนิด อย่างรวดเร็วและกว้างขวาง ชนชั้นนำสยามมีความกระตือรือร้นและชื่นชมต่อวิทยาการตะวันตกเป็นอย่างมาก ความหวาดระแวงต่อการรุกรานของชาติตะวันตกมีส่วนเร่งเร้าให้ชนชั้นนำสยามส่วนหนึ่งพยายามศึกษาเรียนรู้วิทยาการตะวันตกเพื่อเสริมสมรรถภาพของสยามในการรับมือกับภัยคุกคามจากภายนอกประเทศ

มิชชันนารีนิกายโปรเตสแตนต์ ซึ่งเดินทางเข้ามาเผยแผ่คริสต์ศาสนาในสยามเป็นครั้งแรกในสมัยรัชกาลที่ 3[64] มีบทบาทสำคัญในการนำวิทยาการตะวันตกเข้ามาเผยแพร่ในสยาม มิชชันนารีเหล่านี้มีคุณลักษณะที่ผิดแผกจากบาทหลวงคาทอลิกที่พำนักในสยามอยู่ก่อนแล้ว มิชชันนารีส่วนใหญ่ไม่เพียงเชี่ยวชาญด้านการศาสนาเท่านั้น แต่ยังเป็นผู้มีการศึกษาดี มีความรู้และทักษะในสาขาวิทยาการสมัยใหม่แขนงต่างๆ จึงมีความคิดอ่านเป็นวิทยาศาสตร์และค่อนข้างเป็นเสรีนิยม ส่วนบาทหลวงคาทอลิกนั้นมีพื้นฐานการศึกษาแต่ในทางศาสนาเท่านั้น จึงยึดมั่นในพลังศรัทธามากกว่าตรรกะเหตุผล ในส่วนของภารกิจชักนำให้คนสยามเข้ารีต บาทหลวงคาทอลิกพยายามปลูกความเลื่อมใสในหมู่คนด้วยการป่าวประกาศความศักดิ์สิทธิ์และพลังอำนาจของพระเจ้า แต่เหล่ามิชชันนารีสร้างความเลื่อมใสด้วยการให้ความช่วยเหลือทางมนุษยธรรมและให้ความรู้สมัยใหม่อันมีวิทยาการก้าวหน้าของโลกตะวันตกเป็นพื้น มิชชันนารีบางคน เช่น หมอบรัดเลย์ เป็นแพทย์ที่สามารถรักษาโรคร้ายหลายชนิดที่แพทย์ท้องถิ่นไม่สามารถรักษาหายได้ เทคนิควิธีรักษาโรคที่ทำให้ชาวสยามทึ่งและชื่นชมได้แก่ การผ่าตัดเนื้องอก การผ่าตัดแขนขา การลอกตาต้อ การถอนฟัน การปลูกฝีป้องกันโรคฝีดาษ และการทำคลอดแบบตะวันตก[65] มิชชันนารีบางคนที่ทรงความรู้ทางวิทยาศาสตร์ ได้จัดขยายทางวิชาการในศาสตร์ต่างๆ เช่น เคมี การแพทย์ ดาราศาสตร์ และภูมิศาสตร์ ทั้งยังมีการสาธิตการทดลองแบบ

---

[62] Terwiel 1986: 13-17

[63] Crawfurd 1830: 119

[64] มิชชันนารีที่เข้ามาเยือนสยามในสมัยแรกๆ เช่น นายแพทย์คาร์ล ออกุสตุส กุดชลาฟ (Carl Augustus Friedrich Gutzlaff) ชาวเยอรมัน และอาจารย์จาคอบ ทอมลิน (Jacob Tomlin) ชาวอังกฤษ (Terwiel 1986: 19)

[65] Bradley 1936: 18, 22-23, 76

วิทยาศาสตร์ให้เห็นประจักษ์เป็นหลักฐานพิสูจน์ได้[66] คำอธิบายปรากฏการณ์ธรรมชาติของมิชชันนารีนั้นแตกต่างจากคำอธิบายของปราชญ์ท้องถิ่นอย่างสิ้นเชิง มิชชันนารีเป็นบุคคลกลุ่มแรกๆ ที่นำเสนอสิ่งประดิษฐ์ และเทคโนโลยีอันก้าวหน้าแห่งยุคสมัยนานาชนิดต่อสังคมสยาม เช่น เครื่องปั่นไฟ กล้องถ่ายรูป บาโรมิเตอร์ แท่นพิมพ์ และเครื่องจักรกลต่างๆ อย่างไรก็ตาม มิชชันนารีมิได้เป็นกลุ่มบุคคลที่ผูกขาดการเผยแพร่วิทยาการตะวันตกแก่สังคมสยาม วิทยาการและนวัตกรรมชั้นสูงอย่าง การเดินเรือและการต่อเรือกลไฟ ยุทธวิธีทางการทหารและอาวุธยุทโธปกรณ์ เป็นสิ่งที่ชนชั้นนำสยามเรียนรู้จากนักเดินทาง กลาสีเรือ และทหารเรือชาวตะวันตก วิทยาการและเทคโนโลยีสมัยใหม่ที่ล้ำหน้าภูมิปัญญาดั้งเดิมเหล่านี้ทำให้ชาวสยามยอมรับนับถือในความสามารถและความเจริญระดับสูงกว่าของชาวตะวันตก

ในสมัยรัชกาลที่ 3 เจ้านายชั้นสูงของสยามที่ตื่นตัวกับวิทยาการของตะวันตกมีอยู่หลายพระองค์ที่โดดเด่น เจ้าฟ้ามงกุฎ (ต่อมาขึ้นครองราชย์เป็นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) ขณะทรงผนวชในพระนามฉายาว่า 'พระวชิรญาณภิขุ' มิเพียงทรงข้องเกี่ยวแต่กับเรื่องทางศาสนาเท่านั้น หากยังทรงสนพระทัยศึกษาค้นคว้าวิชาการแผนใหม่ของตะวันตกอย่างกว้างขวางและจริงจังอีกด้วย ไม่ว่าจะเป็นศาสตร์ด้านวิทยาศาสตร์ ดาราศาสตร์ ภูมิศาสตร์ และประวัติศาสตร์[67] เจ้าฟ้าจุฑามณี (หรือกรมขุนอิศเรศรังสรรค์ พระอนุชาของเจ้าฟ้ามงกุฎ ต่อมาเมื่อเจ้าฟ้ามงกุฎขึ้นครองราชย์ ได้รับพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เป็นพระมหาอุปราช ทรงพระนาม พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว) ทรงเป็นเจ้านายที่ฝักใฝ่วัฒนธรรมตะวันตกเป็นพิเศษ ทรงเรียนรู้วิทยาการสมัยใหม่ได้อย่างรวดเร็วและแตกฉาน พระองค์ทรงร่วมกับจมื่นไวยวรนาถ (ช่วง บุนนาค) ต่อเรือสำเภาแบบฝรั่งสำเร็จในปี ค.ศ. 1833 หรือเพียง 3 ปีหลังจากที่เรือกลไฟของชาติตะวันตกเข้ามาเทียบท่าในพระนครเป็นครั้งแรก วังของพระองค์เป็นที่รวมของสิ่งประดิษฐ์มากมายที่สั่งเข้ามาจากสหรัฐอเมริกาและอังกฤษ และยังเป็นที่ตั้งโรงงานหลายโรง เช่น โรงตีเหล็ก โรงกลึง และโรงไม้ เป็นต้น[68] นอกจากนี้ เจ้าฟ้าจุฑามณียังทรงรับเอารูปแบบทางวัฒนธรรมของตะวันตกหลายประการมาใช้อย่างออกหน้า อาทิ การพูดภาษาอังกฤษ การเสวยพระกายาหารแบบตะวันตก การฉลองพระองค์อย่างตะวันตก การให้ทหารของพระองค์ฝึกการรบและแต่งเครื่องแบบอย่างทหารตะวันตก และการใช้บริการแพทย์แผนใหม่จากมิชชันนารี เป็นต้น กรมหมื่นวงษาสนิท (พระราชโอรสลำดับที่ 49 ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยกับเจ้าจอมมารดาปรางใหญ่ ต่อมาได้รับพระกรุณาโปรดเกล้าฯเป็นกรมหลวงวงศาธิราชสนิท) ทรงสนพระทัยวิชาการแพทย์แผนใหม่ ทรงศึกษาทางด้านนี้จนได้รับประกาศนียบัตรจาก New York Academy of Medicine[69] กรมหมื่นเดชอดิศร (พระราชโอรสลำดับที่ 15 ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยกับเจ้าจอมมารดานิ่ม ต่อมาได้รับพระกรุณาโปรดเกล้าฯเป็นกรมพระยาเดชาดศร) ทรงสนพระทัยวิชาการด้านประวัติศาสตร์และการพิมพ์ กรมหลวงมหิศวรินทรามเรศ ทรงสนพระทัยเรียนรู้การช่างต่างๆ[70] และกรมหมื่นสุนทรบดี ทรงสนพระทัยศึกษาภาษาอังกฤษ[71]

นอกจากเจ้านายระดับสูงแล้ว ขุนนางผู้ใหญ่อีกหลายคน โดยเฉพาะพวกตระกูลบุนนาค ยังแสดงความกระตือรือร้นอย่างออกหน้าต่อวิทยาการตะวันตก เจ้าพระยาพระคลัง (ดิส บุนนาค) สนใจศึกษาเกี่ยวกับธรณีวิทยา การทำคราม

---

[66] เฟลดัส 2504: 29 และเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ 2513: 12-14, 17

[67] Terwiel 1986: 24 และ เฟลดัส 2504: 23-25

[68] เฟลดัส 2504: 26

[69] ละออทอง อัมรินทร์รัตน์ 2522: 24

[70] พาชื่น สมคำนึง 2520: 13

[71] Terwiel 1986: 22

และการปลูกองุ่น[72] ทั้งยังส่งชาวสยามชื่อนายฉุน ไปเรียนวิชาการเดินเรือที่ประเทศอังกฤษ จนได้รับประกาศนียบัตรกลับมา[73] จมื่นไวยวรนาถ (ช่วง บุนนาค) สนใจศึกษาวิชาคณิตศาสตร์และประวัติศาสตร์นานาชาติ และยังเรียนรู้เรื่องเครื่องจักรกลจนเชี่ยวชาญ[74] จมื่นราชามาตย์ (ขำ บุนนาค) แตกฉานในวิชาการหลายแขนง ทั้งด้านประวัติศาสตร์ ภูมิศาสตร์ วิทยาศาสตร์ ดาราศาสตร์ และศาสนา[75] พระยากระสาปนกิจโกศล (โหมด อมาตยกุล) มีความรู้ทางเคมีเป็นอย่างดี และยังเชี่ยวชาญในเชิงช่าง สามารถซ่อมเครื่องจักร เครื่องยนต์ เครื่องไฟฟ้า ชุบโลหะ และสร้างเครื่องกลึง

อย่างไรก็ตาม มิใช่ว่าชนชั้นนำสยามทั้งหมดจะเห็นดีเห็นงามไปกับวิทยาการตะวันตก แม้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงยอมรับความก้าวหน้าและอรรถประโยชน์ของเทคโนโลยีตะวันตก แต่พระองค์ก็ทรงเปิดรับสิ่งเหล่านี้ในขอบเขตจำกัดและด้วยความระมัดระวัง ทรงยินยอมให้นำเทคโนโลยีแผนใหม่มาใช้เฉพาะในส่วนที่เห็นว่าจำเป็นและมีประโยชน์ต่อประเทศเท่านั้น พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระกระแสรับสั่งก่อนที่จะเสด็จสวรรคตในปี ค.ศ. 1851 ซึ่งสะท้อนแนวคิดของพระองค์อย่างชัดเจนว่า "*...ข้างพวกฝรั่งให้ระวังให้ดี อย่าให้เสียทีเขาได้ การงานสิ่งใดของเขาที่คิดควรจะเรียนเอาไว้ ก็ให้เอาอย่างเขา แต่อย่าให้นับถือเลื่อมใสไปทีเดียว*"[76] โดยเปรียบเทียบแล้ว ถ้าจัดให้ชนชั้นนำสยามที่ชื่นชมวิทยาการตะวันตกเป็นฝ่ายหัวก้าวหน้า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวและชนชั้นนำที่เห็นด้วยกับพระองค์ก็เป็นฝ่ายอนุรักษ์นิยม วิไลเลขา ถาวรธรสาร อธิบายว่า ท่าทีระแวดระวังของชนชั้นนำกลุ่มนี้ "*มีสาเหตุมาจากความหวั่นวิตกว่า วัฒนธรรมตะวันตกจะเข้ามาทำลายวัฒนธรรมไทยลงได้ ฝ่ายอนุรักษ์นิยมมีความพะวักพะวงอยู่ระหว่างการที่ตระหนักแล้วว่าเทคโนโลยีของตะวันตกนั้นมีประสิทธิภาพสูงกว่าของไทย แต่ขณะเดียวกันก็ยังมีความหวงแหนเสียดายวิทยาการและเทคโนโลยีแบบเดิมของไทยอยู่*"[77] ฝ่ายอนุรักษ์นิยมมิได้ขัดขวางการกระทำของฝ่ายหัวก้าวหน้าอันแสดงถึงความนิยมชมชอบตะวันตกแต่อย่างใด หากตอบโต้การไหลบ่าของวัฒนธรรมตะวันตกด้วยการส่งเสริมวิทยาการดั้งเดิมของสยาม แนวทางดังกล่าวสะท้อนออกมาชัดในการบูรณะวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ในสมัยรัชกาลที่ 3 ที่มีการจารึกสรรพตำราที่สืบทอดมาแต่เก่าก่อนลงบนแผ่นหินอ่อนประดิษฐ์ไว้ตามศาลารายต่าง ๆ จารึกเหล่านี้มีเนื้อหาเกี่ยวกับพระธรรมคำสอน ตำราพิชัยสงคราม ตำรายา ตำราแพทย์ ตำราโหราศาสตร์ โคลงฉันท์กาพย์กลอน ตำราพฤกษศาสตร์ และตำราภูมิศาสตร์ จารึกที่วัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามแสดงนัยทั้งเป็นการยกย่องเชิดชูวัฒนธรรมสยาม และการรักษาวัฒนธรรมให้ดำรงอยู่ต่อไป ด้วยความที่ผู้นำฝ่ายอนุรักษ์นิยมเป็นพระมหากษัตริย์เหล่าชนชั้นนำสยามส่วนใหญ่จึงสงวนกริยามิให้โน้มเอียงแสดงออกไปในทางชื่นชมฝ่ายตะวันตกจนเกินพอดี

ในด้านศาสนา ท่าทีของชนชั้นนำสยามต่อคริสต์ศาสนาแตกต่างไปอย่างสิ้นเชิงจากท่าทีที่มีต่อวิทยาการตะวันตก แม้ว่าทางการสยามจะมีนโยบายเปิดกว้างทางศาสนา แต่เหล่านักสอนศาสนาคริสเตียนก็ประสบความสำเร็จแต่เพียงน้อยนิดในการชักชวนให้คนในสยามเข้ารีต ในปี ค.ศ. 1851 ซึ่งเป็นปีที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นครองราชย์ คณะมิชชันนารีได้เข้ามาเผยแผ่คริสต์ศาสนาในสยามนับเป็นเวลาได้ 22 ปีแล้ว กระนั้นก็ตาม ยังไม่มีคนไทยคนใดยอมเข้ารีตเปลี่ยนศาสนาเลย ผู้ที่ยอมเข้ารีตมีเพียงชาวจีน และเชลยศึกชาติต่าง ๆ เช่น ญวน ลาว เขมร ที่ถูก

---

[72] Terwiel 1986: 19 และ Bradley 1936: 55, 77

[73] ละออทอง อัมรินทร์รัตน์ 2522: 25

[74] Bradley 1936: 13, 36

[75] Phirotthirarach 1983: 94

[76] เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ 2504: 188

[77] วิไลเลขา ถาวรธรสาร 2545: 38

กวาดต้อนมายังสยาม[78] หมอเฮาส์ตั้งข้อสังเกตว่า *"ไม่มีประเทศใดที่คณะมิชชันนารีสมัยใหม่เข้าไปตั้งจะมีการต่อต้านพระกิตติคุณน้อยเท่ากับประเทศไทยภาคกลาง และก็เป็นการยุติธรรมอีกเหมือนกันที่จะกล่าวว่า ไม่มีประเทศใดที่จะได้ผลน้อยเช่นประเทศไทย"*[79] ถึงจะปฏิเสธการนับถือคริสต์ศาสนา แต่ชนชั้นนำสยามก็ชื่นชมและเห็นดีด้วยกับกิจกรรมของคณะสอนศาสนาหลายอย่าง เช่น การรักษาผู้เจ็บป่วย การต่อต้านอบายมุข ตลอดจนโครงการสร้างโรงพยาบาล และโรงเรียน[80] ข้อเสนอแนะของคณะมิชชันนารีด้านการพัฒนาสังคม ได้รับการตอบรับจากทางการสยามเป็นอย่างดี และได้ถูกกำหนดเป็นนโยบายของรัฐในสมัยรัชกาลที่ 4 และรัชกาลที่ 5

แม้คริสต์ศาสนาจะไม่เป็นที่ยอมรับนับถือของคนสยามและไม่เป็นภัยคุกคามต่อศาสนาท้องถิ่น แต่ชนชั้นนำสยามฝ่ายหัวก้าวหน้าก็ยังเห็นความจำเป็นที่พุทธศาสนาจะต้องปรับตัวไปตามสถานการณ์เศรษฐกิจการเมืองของประเทศที่เปลี่ยนไป ความรู้ทางวิชาการสมัยใหม่ด้านวิทยาศาสตร์ ดาราศาสตร์ และภูมิศาสตร์ที่เริ่มแพร่หลายในสังคมสยามส่งผลกระเทือนต่อศรัทธาความเชื่อในพุทธศาสนาโดยตรง ความรู้ทางวิชาการเหล่านี้ให้คำอธิบายเกี่ยวกับโลกจักรวาล และปรากฏการณ์ธรรมชาติต่างๆ ที่ขัดแย้งกับคำอธิบายตามคัมภีร์พุทธ เช่น ไตรภูมิกถา อย่างสิ้นเชิง ชนชั้นนำสยามลังเลใจอยู่ระยะหนึ่ง ก่อนที่จะยอมรับในที่สุดว่า คำอธิบายตามศาสตร์ของตะวันตกถูกต้องกว่าคำอธิบายแบบพุทธที่มีมาแต่ดั้งเดิม เพราะมีหลักฐานพิสูจน์ได้ชัดเจน[81] การยอมรับเช่นนี้เท่ากับการปฏิเสธความถูกต้องของพุทธศาสนาโดยปริยาย แม้จะเข้าใจดีว่าอะไรเป็นอะไร แต่ชนชั้นนำสยามฝ่ายหัวก้าวหน้าก็ไม่อาจยอมให้พุทธศาสนาสูญเสียความศรัทธาได้ เพราะสิ่งนี้จะบั่นทอนความมั่นคงของพุทธศาสนาในฐานะสถาบันหลักของรัฐ

ความมั่นคงของพุทธศาสนาสัมพันธ์อย่างแยกไม่ออกจากความมั่นคงของผู้ปกครอง และต่อการดำรงอยู่ของราชอาณาจักรสยาม ที่เป็นเช่นนี้เพราะพุทธศาสนาแสดงบทบาทสำคัญทางสังคมอย่างน้อย 3 ประการ ประการแรก พุทธศาสนาเป็นแหล่งอ้างอิงให้กับแบบแผนการปกครองในยุคนั้น หรืออีกนัยหนึ่งคือ แหล่งที่ให้สิทธิธรรมแก่ชนชั้นปกครองในการปกครองบ้านเมือง หลักการกฎแห่งกรรมของพุทธศาสนาทำหน้าที่กล่อมเกลาให้สามัญชนยอมรับในการปกครองของชนชั้นปกครอง ด้วยการอธิบายว่าบุคคลมีฐานะสูงต่ำไม่เท่ากันเพราะกรรมของตน ประการที่สอง พุทธศาสนาสร้างความเป็นอันหนึ่งอันเดียวให้กับราชอาณาจักร กฎแห่งกรรมกำหนดโลกทัศน์ที่ผู้คนใช้อ้างอิงตำแหน่งแห่งที่ของตนในสังคม ดังนั้นจึงเป็นหลักการที่ทำให้บุคคลสามารถโยงไยความสัมพันธ์ระหว่างตนเองกับผู้อื่นๆ ในสังคมที่กว้างขึ้นได้ มิได้จำกัดขอบเขตความสัมพันธ์ไว้แต่เฉพาะครัวเรือนหรือชุมชนท้องถิ่นเท่านั้น หลักการของพุทธศาสนา เช่น อริยสัจ 4 ไตรลักษณ์ และอิทิปัจจยตา มีความเป็นสากลที่ใช้ได้ในทุกท้องถิ่น ดังนั้นจึงช่วยประสานความแตกต่างหลากหลายทางด้านขนบธรรมเนียมประเพณีวัฒนธรรมของชุมชนในท้องถิ่นต่างๆ ให้รวมอยู่ในกรอบอำนาจรัฐเดียวกันได้อย่างราบรื่น ชนชั้นนำอาศัยหลักการสากลของพุทธศาสนานี้เองสร้างเสถียรภาพ และเอกภาพระดับหนึ่งให้กับราชอาณาจักรสยาม ประการที่สาม พุทธศาสนาเป็นเครื่องมืออันทรงพลังในการยึดเหนี่ยวจิตใจของผู้คนในสังคม และจรรโลงลักษณะความเป็นสยามให้ดำรงอยู่ต่อไป[82]

---

[78] Bradley 1936: 141

[79] เฟลตัส 2504: 137-138

[80] Bradley 1936: 180, 182, 194

[81] Bradley 1936: 88, 101

[82] บทบาท 3 ประการของพุทธศาสนา เรียบเรียงใหม่โดยอ้างอิงจาก วิไลเลขา ถาวรธรสาร 2545: 49-55

ท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงทั้งทางเศรษฐกิจ สังคม และโลกทัศน์ที่ขยายวงกว้างขึ้นเรื่อยๆ ชนชั้นนำสยามฝ่ายหัวก้าวหน้าปรารถนาที่จะรักษาโครงสร้างสถาบันและแบบแผนทางสังคมเดิมไว้ ขณะที่เปิดรับวิทยาการตะวันตกไปพร้อมๆ กัน อย่างไรก็ตาม ความปรารถนาดังกล่าวไม่อาจบรรลุผลได้ หากปมปัญหาอันเกิดขึ้นจากความขัดแย้งระหว่างความรู้ทางวิชาการตะวันตกกับความเชื่อตามคัมภีร์พุทธศาสนายังไม่ได้รับการรอมชอม ภายใต้สถานการณ์ที่การไหลบ่าของวัฒนธรรมตะวันตกเข้ามาในสังคมสยามเป็นสิ่งที่ไม่อาจหลีกเลี่ยง สถาบันศาสนาย่อมคลอนแคลนลงไปทุกขณะ ชนชั้นนำสยามถือเป็นภาระที่ต้องเข้ามาจัดการกอบกู้สถาบันศาสนาให้มั่นคง เพื่อให้พุทธศาสนาแข็งแกร่งพอที่จะทำหน้าที่สถาบันหลักที่ผดุงความเป็นราชอาณาจักรไว้ให้ได้ แต่พวกเขารู้ดีว่า วิทยาการตะวันตกไม่มีทางที่จะคล้อยตามความเชื่อทางศาสนา ดังนั้น ทางออกที่จะสลายปมขัดแย้งจึงเหลือเพียงการปรับเปลี่ยนพุทธศาสนาเสียเอง สิ่งนี้นำไปสู่การ 'ปฏิรูปพุทธศาสนา' และการก่อตั้ง 'ธรรมยุตนิกาย'

เจ้าฟ้ามงกุฎ ขณะดำรงสมณเพศในพระนามฉายา พระวชิรญาณภิกขุ ทรงเป็นผู้นำในการปฏิรูปพุทธศาสนาสมัยรัชกาลที่ 3 สาระสำคัญของการปฏิรูปมี 2 ประการคือ 1) การกำหนดให้พระสงฆ์ถือปฏิบัติวินัยสงฆ์อย่างเคร่งครัด และด้วยความเข้าใจอย่างถ่องแท้ มิใช่สักแต่ว่าทำกันไปตามประเพณี และ 2) การหวนไปยึดมั่นในพุทธวัจนะดั้งเดิม โดยเน้นที่หลักเหตุผล และปฏิเสธความเชื่อและพิธีกรรมที่งมงาย ซึ่งพระวชิรญาณภิกขุทรงเห็นว่ามิได้มีที่มาจากพุทธวัจนะ แต่เป็นการเสริมแต่งในภายหลังของชาวพุทธ เพื่อขับเน้นปาฏิหาริย์และความศักดิ์สิทธิ์ของพระพุทธองค์ ตลอดจนความขลังของศาสนจักร การเน้นย้ำให้พระสงฆ์ถือปฏิบัติวินัยสงฆ์อย่างเคร่งครัดถูกกำหนดขึ้นด้วยเหตุผลทางศาสนาแท้ๆ ความพยายามของพระวชิรญาณภิกขุที่จะสืบสาวที่มาแห่งพระวินัยและเหตุที่ต้องการปฏิบัติตามพระวินัยมีขึ้นก่อนที่พระองค์จะได้ติดต่อกับพวกบาทหลวงและมิชชันนารี[83] ดังนั้นจึงมองได้ว่า สิ่งนี้เกิดโดย *"ธรรมชาติแห่งพระสติปัญญาแบบปัญญาชนที่ใฝ่หาสัจธรรมของพระองค์เอง"*[84] ส่วนการชูหลักเหตุผลเป็นแก่นของคำสอน คือความพยายามในการปกป้องพุทธศาสนาให้พ้นจากข้อครหาของชาวตะวันตกว่าตั้งอยู่บนฐานคิดอันเหลวไหล พร้อมๆ ไปกับการปรับแต่งระบบคิดแบบพุทธให้สอดคล้องกับระบบคิดแบบวิทยาศาสตร์ที่ถือเอาความเป็นเหตุเป็นผลเป็นสรณะ การเน้นหลักเหตุผลในพุทธศาสนาส่งผลให้แนวคิดว่าด้วยภูมิจักรวาลที่ปรากฏในไตรภูมิกถาซึ่งพิสูจน์ให้เห็นเชิงประจักษ์ไม่ได้ ต้องถูกตัดออกจากการเป็นส่วนหนึ่งของพุทธศาสนา และพระไตรปิฎกต้องถูกนำมาตีความใหม่ ในปี ค.ศ. 1836 พระสงฆ์ฝ่ายธรรมยุตได้อธิบายให้มิชชันนารีฟังว่า ไตรภูมิกถามิใช่คัมภีร์ทางพุทธศาสนา อีกทั้งมิได้มีต้นเค้ามาจากพระไตรปิฎก หากเป็นหนังสือเสริมแต่งพุทธศาสนาที่ปราชญ์รุ่นก่อนเขียนขึ้นตามความคิดของตนเอง[85] ในหนังสือ 'แสดงกิจจานุกิจ' เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ย้ำว่า คำอธิบายเรื่องโลกและจักรวาลในไตรภูมิกถานั้นมิใช่พุทธฎีกาว่าด้วยความจริงแท้ของโลกธรรมชาติ แต่ถูกเรียบเรียงขึ้นจากคัมภีร์ไตรเภทต่างๆ และพระธรรมเทศนาเชิงเปรียบเทียบอุปมาอุปไมย[86] พระวชิรญาณภิกขุทรงตีความพระไตรปิฎกใหม่ โดยชี้ว่าแก่นแท้ของพุทธศาสนาอยู่ที่การแสวงหาทางดับทุกข์ด้วยการใช้ปัญญาเหตุผล อันเรื่องราวอิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์เหนือธรรมชาติที่พบเจอในพระไตรปิฎกนั้น เป็นสิ่งแปลกปลอมที่ถูกเพิ่มเติมมาในระยะหลัง และไม่มีประโยชน์ต่อวิถีทางดับทุกข์

---

[83] Kirsch 1975: 22 และ Wyatt 1984: 177

[84] วิไลเลขา ถาวรธรสาร 2545: 59

[85] Terwiel 1986: 25

[86] เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ 2513: 56

การปฏิรูปพุทธศาสนาในสมัยรัชกาลที่ 3 ส่งผลให้สถาบันศาสนาของสยามเป็นอิสระจากฐานคิดแบบดั้งเดิมที่เกี่ยวพันกับอำนาจเหนือธรรมชาติ และเปิดทางให้สามารถสอดแทรกความคิดที่เป็นเหตุเป็นผลอย่างวิทยาศาสตร์เข้าไปแทนที่ได้ สิ่งนี้จะเป็นหลักประกันให้พุทธศาสนาดำรงอยู่ต่อไปได้อย่างมั่นคงในโลกที่ถูกครอบงำด้วยระบบคิดแบบวิทยาศาสตร์ เมื่อพุทธศาสนาดำรงอยู่ได้ ราชอาณาจักรก็รักษาความเป็นเอกภาพไว้ได้ต่อไป

อันที่จริง แม้ว่าชนชั้นนำสยามจะประกาศความมีเหตุผลและปฏิเสธความเชื่อสิ่งเหนือธรรมชาติในพุทธศาสนา แต่โดยเนื้อแท้แล้ว พวกเขาก็ยังไม่อาจขจัดความเชื่อถือแบบดั้งเดิมได้ทั้งหมด หลักฐานในยุคนั้นเผยว่า ชนชั้นนำสยามส่วนใหญ่ยังเชื่อในเรื่องอำนาจศักดิ์สิทธิ์ เรื่องบุญญาบารมี และอภินิหารต่างๆ เจ้าฟ้ามงกุฎทรงอธิษฐานต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์เพื่อให้สมปรารถนาอยู่เสมอ ทรงเชื่อเรื่องเทพยดาและจัดการบวงสรวงเทพยดาก่อนประกอบพิธีกรรมต่างๆ เป็นประจำ นอกจากนี้ยังทรงเชื่อเรื่องปาฏิหาริย์ของพระปฐมเจดีย์อย่างจริงจัง[87] เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ไม่ได้ปฏิเสธเรื่องนรก สวรรค์ และการเวียนว่ายตายเกิด และยังเชื่อด้วยว่าพระพุทธเจ้าเสด็จขึ้นไปเทศนาโปรดพระมารดาบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์[88] อย่างไรก็ตาม ชนชั้นนำเหล่านี้ระมัดระวังที่จะเปิดเผยความเชื่อที่แท้ของตนให้ชาวตะวันตกรับรู้ ในแง่นี้ จึงอาจมองได้ว่า การปฏิรูปที่นำพุทธศาสนาไปผูกโยงกับหลักเหตุผลนั้น ในทางหนึ่ง เป็นกลยุทธในการตระเตรียมสังคมสยามให้พร้อมรับวิทยาการตะวันตกซึ่งชนชั้นนำสยามคาดว่ากำลังจะถาโถมเข้ามาอย่างรวดเร็วและกว้างขวางในไม่ช้า ในอีกทางหนึ่ง ก็เป็นการสร้างภาพให้ชาวตะวันตกเห็นว่า สยามเป็นชาติที่มีความคิดอ่านเจริญแล้ว ไม่ได้เชื่อในสิ่งที่ชาวตะวันตกมองว่างมงาย[89]

วิไลเลขา ถาวรธรสาร เสนอความเห็นเกี่ยวกับทัศนคติของชนชั้นนำสยามในสมัยรัชกาลที่ 3 ไว้ว่า *"แม้ผู้นำไทยจะมีความชื่นชมและยอมรับวิชาการและเทคโนโลยีของตะวันตก... แต่ผู้นำเหล่านี้ก็ไม่มีความต้องการและไม่เห็นความจำเป็นใดๆ ที่จะต้องเปลี่ยนแปลงสถาบันหลักของไทยในทางการปกครองและสังคมให้เป็นแบบตะวันตก... ผู้นำไทยที่ชื่นชมต่อเทคโนโลยีตะวันตกในยุคนี้ มีลักษณะร่วมกันที่สำคัญยิ่งประการหนึ่งคือ ล้วนแต่เป็นบุคคลที่อยู่ในตระกูลสูง มีบทบาทสำคัญในทางการเมืองการปกครอง และมีความรู้อย่างลึกซึ้งในศิลปะวิทยาการต่างๆ ของไทย ผู้นำเหล่านี้ได้แสดงให้เห็นว่า ยังมีความชื่นชมและจงรักภักดีต่อพุทธศาสนาและวัฒนธรรมดั้งเดิมของไทยและมีความมั่นใจในตัวเองอย่างเพียงพอ การยอมรับเทคโนโลยีตะวันตกเข้ามาใช้ด้วยความกระตือรือร้นหาได้เกิดจากความอ่อนแอในบุคคลิกภาพแต่อย่างใดไม่ ตรงกันข้ามกลับเกิดจากความเข้มแข็งและมั่นใจในตนเอง ความรู้อันถ่องแท้ในวิทยาการแบบดั้งเดิมของไทย ทำให้ผู้นำเหล่านี้ตระหนักว่าเทคโนโลยีของไทยยังล้าหลัง สมควรที่จะรับวิชาการสมัยใหม่ของฝรั่งเข้ามาปรับปรุง ผู้นำเหล่านี้มีความคิดพื้นฐานตรงกันว่า การแสวงหาที่มีเหตุผลอันสมควรเหมาะเจาะที่จะทำให้องคาพยพของความรู้เปลี่ยนแปลงไปนั้นเกิดขึ้นได้ทุกเวลา เพราะโลกนี้ย่อมเปลี่ยนแปลงไป"*[90]

8.4.2 พระราชนิยมในสมัยรัชกาลที่ 4

เมื่อย่างเข้าสมัยรัชกาลที่ 4 อิทธิพลของชาติตะวันตกถาโถมเข้าสู่สยามยิ่งกว่ายุคใดๆ ที่ผ่านมา ทัศนคติของชนชั้นนำสยามต่อชาติตะวันตกเปลี่ยนแปลงไปจากในสมัยรัชกาลที่ 3 อย่างสิ้นเชิง ชนชั้นนำสยามยอมรับโดยดุษฎีว่าสยามด้อย

---

[87] นฤมล ธีรวัฒน์ 2525: 76, 211, 323

[88] เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ 2504: 57, 129

[89] วิไลเลขา ถาวรธรสาร 2545: 59

[90] วิไลเลขา ถาวรธรสาร 2545: 63

กว่าชาติตะวันตกในแทบทุกด้าน และสยามเป็นเพียงชาติเล็กๆ เมื่อเทียบกับชาติตะวันตก[91] พวกเขาทั้งหวั่นวิตกว่ามหาอำนาจตะวันตกจะใช้กำลังเข้ายึดครองสยาม ทั้งนิยมชมชอบในความเจริญรุดหน้าของชาติตะวันตกไปพร้อมๆ กัน ในพระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ทรงมีถึงพระประมุขของประเทศในยุโรป ทรงเน้นหลายครั้งว่า สยามเปรียบเสมือนบ้านป่าเมืองดอย ชาวสยามก็อยู่ในสถาพ *"คนดีกึ่งร้ายกึ่ง"* ไม่มีความเจริญเหมือนชาติตะวันตก ส่วนยุโรปนั้นเปรียบเสมือนเมืองสวรรค์[92] ขุนนางสยามที่มีโอกาสไปเยือนยุโรปพากันทึ่งกับนวัตกรรมตะวันตก บางคนถึงกับชื่นชมไว้ว่า ประดิษฐกรรมของชาวตะวันตกนั้นวิเศษราวกับเป็นผลงานของเทวดามากกว่าของมนุษย์[93] ยามใดก็ตามที่สยามมีเรื่องติดต่อกับประเทศตะวันตก รัฐบาลจะระมัดระวังและพิถีพิถันเป็นพิเศษ ดังเช่นในการส่งคณะทูตไปทำหน้าที่ในยุโรป ขุนนางที่ได้รับเลือกให้ร่วมคณะต้องเป็นผู้ที่มีบุคคลิกลักษณะดีและมีความสามารถสูง ขณะที่ในการส่งคณะทูตไปจีน ขุนนางที่ถูกส่งไปอาจเป็นประเภท *"ขี้โรขี้เหร่"*[94] ก็ได้ สิ่งนี้ย่อมสะท้อนให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงทัศนคติของชนชั้นนำสยามอย่างชัดเจน เพราะก่อนหน้านี้ไม่นาน สยามเคยยกย่องจีนให้เป็นมหาอำนาจอันดับหนึ่ง แต่ในตอนนั้นกลับไม่ให้ความสำคัญใดๆ

ชนชั้นนำสยามสามารถปรับตัวให้เข้ากับการเปลี่ยนแปลงสู่โลกสมัยใหม่ได้ค่อนข้างดี ก่อนขึ้นครองราชย์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงได้ชื่อว่าเจ้านายฝ่ายหัวก้าวหน้า ผู้มีความชมชอบต่อวิชาการและเทคโนโลยีตะวันตกอยู่แล้ว หลังขึ้นครองราชย์ พระองค์ก็ยังมีพระราชนิยมเช่นเดิม เมื่อพระมหากษัตริย์ทรงมีท่าทีดังนี้ เจ้านายและขุนนางส่วนใหญ่ก็พลอยมีท่าทีคล้อยตามไปด้วย ในแง่นี้ พระมหากษัตริย์จึงเป็นผู้นำที่สามารถชักจูงให้คนในสังคมสยามเบี่ยงเบนพฤติกรรมไปจากประเพณีดั้งเดิมได้

ชาวตะวันตกร่วมสมัยตั้งข้อสังเกตว่า คนสยามเป็นพวกคลั่งไคล้ความแปลกใหม่ ไม่ว่าจะเป็นสิ่งของหรือบุคคล[95] ชนชั้นนำสยามในสมัยรัชกาลที่ 3 เปิดรับวิทยาการตะวันตก เพราะเห็นว่าเป็นสิ่งที่น่าตื่นเต้น ทำให้สนุกเพลิดเพลิน และยังแสดงถึงความมีรสนิยมดี[96] ชนชั้นนำสยามในสมัยรัชกาลที่ 4 ไม่เพียงรับวิทยาการตะวันตกด้วยเหตุผลเท่านี้ แต่ยังเป็นการรับมาเพื่อใช้ประโยชน์ในการปรับปรุงพัฒนาประเทศในด้านต่างๆ อย่างจริงจัง ทั้งด้านการคมนาคม เช่น การตัดถนนสมัยใหม่ การใช้เรือกลไฟ การใช้รถม้า ด้านการผลิตทางเกษตรกรรม เช่น การใช้เครื่องจักรในการสีข้าวและเลื่อยไม้ ด้านการเงิน เช่น การผลิตเงินเหรียญ ด้านการทหาร เช่น การใช้อาวุธยุทโธปกรณ์สมัยใหม่ และการฝึกทหารแบบยุโรป ด้านการปกครอง เช่น การปรับเปลี่ยนสถาบันพระมหากษัตริย์ และด้านการก่อสร้าง เช่น การสร้างพระราชวังตามแบบสถาปัตยกรรมตะวันตก เป็นต้น อย่างไรก็ตาม ในทั้งสองรัชสมัย ความนิยมตะวันตกยังถือเป็นปัจจัยสำคัญประการหนึ่งที่เป็นแรงขับให้กับขบวนการทำประเทศให้ทันสมัย

พระราชนิยมในความงามและความหรูหราแบบตะวันตกของพระมหากษัตริย์ในยุคนั้นแสดงออกชัดทางกายภาพในการสร้างพระราชวังใหม่ของพระองค์ ในปี ค.ศ. 1852 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดฯ ให้สร้างพระราชมณเฑียรแห่งใหม่ขึ้นในพระบรมมหาราชวัง พระราชมณเฑียรแห่งนี้ ซึ่งได้รับพระราชทานนามว่า 'พระอภิเนาวนิเวศ'

---

[91] Terwiel 1986: 42

[92] พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว 2505: 145

[93] ราโชทัย, ม.ร.ว. กระต่าย อิศรางกูร 2508: 121

[94] พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว 2506: 127

[95] Campbell 1902: 105-107

[96] Wyatt 1969: 30 (วิไลเลขา 71)

ถูกสร้างเลียนตามอย่างสถาปัตยกรรมยุโรปแบบคลาสสิค (Classicim) นับเป็นครั้งแรกในสมัยรัตนโกสินทร์ที่อาคารสำหรับพระมหากษัตริย์มิได้ถูกสร้างตามรูปแบบสถาปัตยกรรมประเพณี ในประกาศเทวดาสำหรับงานพระราชพิธีเฉลิมพระราชมณเฑียร พระอภิเนาวนิเวศน์ เมื่อปี ค.ศ. 1857 มีเนื้อความชี้แจงเหตุแห่งการสร้างพระที่นั่งในรูปแบบเลียนอย่างสถาปัตยกรรมตะวันตก ดังนี้

"อนึ่งในแผ่นดินปัจจุบันนี้ได้มีทางพระราชไมตรีด้วยพระมหานครใหญ่ๆ ในแผ่นดินยุโรปและทวีปอเมริกา ล้วนบรรดาซึ่งเป็นประเทศไทยไม่ต้องขึ้นแต่เมืองอื่นเมืองใด หลายพระนครมีสิ่งของเครื่องมงคลราชบรรณาการมาถวายเจริญทางพระราชไมตรี ล้วนดีๆ หลายอย่างต่างๆ ของจำพวกนี้จะทรงพระราชศรัทธาถวายบูชาพระรัตนตรัยในพระอารามหลวงเสียหาควรไม่ เพราะทูตที่มาแต่เมืองเจ้าของเครื่องราชบรรณาการเหล่านี้ก็เข้ามาเนืองๆ แล้วถามว่าเครื่องราชบรรณาการเหล่านี้ยังคงเก็บไว้เป็นที่ระลึกถึงทางพระราชไมตรีสืบไปหรือ ครั้นเมื่อจะจัดประดับประดาในพระที่นั่งสร้างอย่างสยามตามอย่างข้างโบราณ ก็ดูจะพานขัดพระเนตรเป็นที่ยิ่มเย้ยของแขกเมืองที่มาแต่ประเทศยุโรปจะพึงว่าได้ ว่าของสำหรับใช้อย่างอื่นเอามาใช้อย่างอื่นไป เพราะฉะนั้นจึงโปรดให้ช่างสร้างพระอภิเนาวนิเวศน์ โดยแบบอย่างท่วงทีละม้ายคล้ายกับราชนิเวศน์ ซึ่งมีในมหานครข้างโยรปียปถพี เพื่อจะต้องท่วงทีกับสิ่งเครื่องประดับประดาที่ได้มาแต่โยรปียมหานครต่างๆ ไว้ สำหรับแขกเมือง และระลึกถึงทางพระราชไมตรีด้วยพระเจ้าแผ่นดินใหญ่ในโยรปียปถพี..."[97]

อาจถือได้ว่า ข้อความข้างบนนี้สะท้อนถึงความนิยมชมชอบสถาปัตยกรรมตะวันตกของพระมหากษัตริย์สยาม และยังเป็นการรับรองสถาปัตยกรรมตะวันตกโดยพระมหากษัตริย์สยามอย่างเป็นทางการ

พระอภิเนาวนิเวศน์เป็นหมู่ตึกพระราชมณเฑียรที่ประทับประจำรัชกาลที่ 4 ประกอบด้วยพระที่นั่ง 11 องค์ แม้รูปลักษณ์ทางด้านสถาปัตยกรรมจะเลียนอย่างยุโรป แต่ลักษณะการวางผังกลับถือตามแบบแผนหมู่พระมหามณเฑียรที่สร้างในสมัยรัชกาลที่ 1 กล่าวคือ ผังอาคารมีลักษณะสมมาตร มีแนวแกนชัดเจน และจัดระเบียบพื้นที่ใช้สอยเป็นลำดับ โดยวางพื้นที่ท้องพระโรงไว้เบื้องหน้า และพื้นที่รโหฐานของพระมหากษัตริย์ไว้ด้านในสุด ท้องพระโรงได้รับการตกแต่งอย่างหรูหราตามสไตล์ยุโรป ฝ้าเพดานทำลวดลายวิจิตร ประดับด้วยโคมระย้าแก้วเจียรนัย เสาภายในมีหัวเสาคล้ายเสาคอรินเธียน (corinthian) หน้าต่างเป็นกรอบเหลี่ยมยอดโค้งแหลม (pointed arch)[98] พระอภิเนาวนิเวศน์เป็นอาคารที่มีลักษณะลูกผสมอย่างเห็นได้ชัด ขณะที่โครงผังหลักยังเป็นแบบดั้งเดิมของสยาม ส่วนประกอบกลับเป็นอย่างตะวันตก

นอกจากพระอภิเนาวนิเวศน์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงโปรดฯ ให้สร้างพระราชวังใหม่และบูรณะพระราชวังเดิมอีกหลายแห่ง พระที่นั่งที่และอาคารที่สร้างขึ้นใหม่ในเขตพระราชวังเหล่านี้ ส่วนใหญ่จะสร้างในรูปแบบเลียนอย่างสถาปัตยกรรมตะวันตก เช่น พระที่นั่งพิมานรัตยา และหอพิสัยศัลลักษณ์ ในพระราชวังจันทรเกษม พระนครศรีอยุธยา พระที่นั่งพิมานมงกุฎ และหมู่ตึกพระประเทียบ ในพระนารายณ์ราชนิเวศน์ เมืองลพบุรี และพระที่นั่งเพชรภูมิไพโรจน์ พระที่นั่งสันถาคารสถาน หอชัชวาลเวียงไชย ในพระนครคีรี เมืองเพชรบุรี

เป็นที่น่าสังเกตว่า แม้จะมีชาวตะวันตกหลายคนรับราชการในสมัยรัชกาลที่ 4 แต่งานสถาปัตยกรรมแบบตะวันตกในพระราชวังกลับได้รับการออกแบบและก่อสร้างโดยชาวสยามเองทั้งสิ้น ไม่ปรากฏหลักฐานใดๆ ว่าชาวสยามเรียนรู้

---

[97] สมชาติ จึงสิริอารักษ์ 2553: 27

[98] สมชาติ จึงสิริอารักษ์ 2553: 42

วิชาการออกแบบและการก่อสร้างสถาปัตยกรรมตะวันตกมาจากที่ใด ความรู้ดังกล่าวได้มาจากการเรียนรู้ด้วยตนเอง ผ่านตัวอย่างที่เคยเห็นในรูปภาพ หรือจากคำบอกเล่าของผู้ที่เคยไปต่างประเทศ เหมือนๆ กับการสร้างสรรค์ศิลปกรรมแขนงอื่นๆ เช่น จิตรกรรมแบบตะวันตกของขรัวอินโข่ง และจิตรกรรมอื่นๆ ที่ปรากฏตามฝาผนังพระอุโบสถของวัดต่างๆ เช่น วัดบวรนิเวศวิหาร วัดมหาพฤฒาราม และวัดเสนาสนาราม ที่เขียนขึ้นในรัชสมัยนี้ เมื่อเป็นเช่นนี้ รูปแบบอาคารที่สร้างขึ้นจึงมิได้ถูกต้องตามแบบแผนสถาปัตยกรรมของยุโรปแท้ ทว่าเป็นรูปแบบที่ผู้ออกแบบชาวสยามรังสรรค์ขึ้นเองตามข้อมูลเท่าที่ได้รับรู้ ผู้ออกแบบอาคารมีการกล่าวถึงน้อยมาก ทั้งนี้เพราะการก่อสร้างงานใหญ่มักทำเพื่อถวายเกียรติแด่พระมหากษัตริย์ หรือเพื่อบูชาพระศาสนา จึงเป็นธรรมเนียมที่ต้องลดความสำคัญของผู้ออกแบบลง โดยการไม่ประกาศนามผู้ออกแบบให้รับรู้กันทั่วไป กระนั้นก็ตาม ยังพอมีการบันทึกนามผู้ออกแบบอาคารแบบตะวันตกในยุคนี้อยู่บ้าง อาทิ กรมขุนราชสีหวิกรม เป็นผู้ออกแบบอาคารแบบตะวันตกหลายแห่ง เช่น พระอภิเนาว์นิเวศในพระบรมมหาราชวัง หอพิสัยศัลลักษณ์ในพระราชวังจันทรเกษม และพระที่นั่งพิมานมงกุฎในพระนารายณ์ราชนิเวศน์ เจ้าพระยาภานุวงศ์ มหาโกษาธิบดี (ทัว บุนนาค) เป็นผู้ออกแบบอาคารในพระนครคีรีหลายหลัง และพระยาราชสงคราม เป็นผู้ออกแบบพระที่นั่งอิศเรศรังสรรค์ในพระบวรราชวัง เป็นต้น[99]

พระราชนิยมในตะวันตกสะท้อนให้เห็นในความเปลี่ยนแปลงของสถาบันพระมหากษัตริย์เช่นกัน ในกลางคริสต์ศตวรรษที่ 19 แนวคิดว่าด้วยประชาธิปไตยแบบตะวันตกเริ่มแพร่หลายในหมู่ชนชั้นนำสยาม ไปพร้อมๆ กับความเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจการเมือง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นว่า ถึงเวลาแล้วที่สถาบันกษัตริย์ของสยามจะต้องปรับตัวเพื่อให้สอดคล้องกับสภาพการณ์แห่งยุคสมัย อย่างไรก็ตาม พระองค์ทรงเชื่อว่า ในเวลานั้น สยามยังไม่พร้อมที่จะมีการปกครองระบอบประชาธิปไตย เพราะประชาชนส่วนใหญ่ยังขาดการศึกษา[100] ระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชคงเป็นระบอบการปกครองที่เหมาะกับสยามที่สุดอยู่ ทว่าต้องมีการดัดแปลงไปตามยุคตามสมัย ในวันที่ทรงลาผนวชเพื่อเสด็จขึ้นครองราชย์ พระองค์ทรงตรัสกับมิชชันนารีอเมริกันว่า มีพระราชประสงค์จะปกครองตามแบบกษัตริย์อังกฤษ[101] หมายความว่าทรงเห็นลักษณะผู้นำแบบตะวันตกเป็นแม่แบบที่จะนำมาเสริมความมั่นคงให้กับสถาบันกษัตริย์สยามได้ ด้วยความตั้งใจนี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพยายามเปลี่ยนสถานะของพระมหากษัตริย์จากการเป็นเทวราชาผู้เป็นเหนือหัวของประชาชนตามแบบพราหมณ์ ไปเป็นธรรมราชาผู้ทำหน้าที่คุ้มครองพระศาสนาและประชาชนตามแบบพุทธ ทรงค่อยๆ ปลดเปลื้องลักษณะของความศักดิ์สิทธิ์ ความมีอำนาจเหนือธรรมชาติ ออกจากสถาบันกษัตริย์ และเน้นลักษณะมหาบุรุษผู้บำเพ็ญตนในศีลในธรรม บำรุงศาสนา และเมตตาต่อพสกนิกร ทรงตระหนักดีว่าสถาบันกษัตริย์ที่ยึดมั่นในสถานะเทพเจ้า และตั้งอยู่บนความชอบธรรมที่อาศัยความศักดิ์สิทธิ์ ลึกลับ น่าเกรงขาม ไม่อาจนำพาประเทศไปสู่ความทันสมัย และฝ่าฟันภัยคุกคามจากนอกประเทศได้ เพราะลักษณะเหล่านี้ขัดแย้งกับหลักเหตุผลแบบวิทยาศาสตร์ อันจะเป็นจุดอ่อนให้มหาอำนาจตะวันตกอ้างเป็นเหตุเข้ายึดครองสยามได้ ในสมัยรัชกาลที่ 4 ข้อห้ามข้อปฏิบัติต่างๆ ตามกฎมณเฑียรบาลในส่วนที่เกี่ยวข้องกับประชาชนถูกผ่อนคลายลง ประชาชนได้รับอนุญาตให้เข้าเฝ้าและถวายฎีกาต่อพระมหากษัตริย์ได้โดยตรง ในพระราชพิธี พิธีกรรมทางพราหมณ์ถูกลดความสำคัญลง ขณะที่พิธีกรรมทางพุทธถูกเพิ่มมากขึ้น มีการจัดงานเฉลิมฉลองวาระสำคัญตาม

---

[99] เรียบเรียงจาก สมชาติ จึงสิริอารักษ์ 2553: 32

[100] พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เล่ม 3, 2506: 237-239

[101] เฟลตัส 2504: 62

อย่างที่มีในชาติตะวันตก เช่น วันเฉลิมพระชนมพรรษา และวันฉัตรมงคล สิ่งนี้เท่ากับเป็นการนำพิธีการแบบตะวันตกมาเสริมสร้างพระบารมีให้พระมหากษัตริย์มาแทนพิธีกรรมทางศาสนา

การศึกษาเป็นช่องทางส่งเสริมค่านิยมตะวันตกที่ส่งอิทธิพลต่อชนชั้นนำสยามเป็นอย่างมาก ชนชั้นนำสยามในสมัยรัชกาลที่ 4 เชื่อว่าการศึกษาแผนตะวันตกจะช่วยให้ชาวสยามรุ่นต่อๆ ไปสามารถปรับตัวให้เข้ากับสถานการณ์โลกที่เปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็วได้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นด้วยกับคำแนะนำในการพัฒนาประเทศของมิชชันนารีด้วยการจัดตั้งโรงเรียนสอนภาษาอังกฤษและวิชาการสมัยใหม่ ทรงรับปากกับมิชชันนารีหลายวาระว่าจะสนับสนุนกิจการด้านการศึกษาของพวกเขาอย่างจริงจัง[102] ในรัชสมัยนี้ มีการตั้งโรงเรียนมิชชันนารีขึ้นหลายแห่งทั้งในพระนครและหัวเมือง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงส่งบุตรมหาดเล็ก 12 คนไปเรียนภาษาอังกฤษที่โรงเรียนเหล่านี้ ส่วนเหล่าขุนนางหลายคนก็เริ่มส่งบุตรหลานเข้าโรงเรียนมิชชันนารี[103] ในราชสำนัก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงว่าจ้างครูชาวตะวันตก เช่น แหม่มแอนนา (Anna Leonowens) และหมอแชนเลอร์ (J.H. Chandler) มาสอนหนังสือให้แก่ พระราชโอรส พระราชธิดา เจ้านายอื่นๆ และพระสนม นอกจากนี้ พระองค์ยังทรงส่งขุนนางสยามหลายคนไปดูงานหรือเรียนหนังสือในยุโรป เช่น ส่งขุนมหาสิทธิโวหารไปดูงานวิชาการพิมพ์ ส่งหมื่นจักรวิจิตรไปเรียนวิชาแก้นาฬิกา ส่งเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์และพระเจ้าลูกยาเธอกรมหมื่นวิศนุนารทนิภาธรไปดูงานศึกษาระบบการปกครองและความเจริญต่างๆ ในสิงคโปร์[104] ขุนนางตระกูลบุนนาคก็ได้ส่งลูกหลานไปเรียนต่างประเทศหลายคนเช่นกัน[105]

การเล่าเรียนของชนชั้นสูงกับครูฝรั่งในราชสำนักมิได้เป็นระเบียบแบบแผนเหมือนในโรงเรียนมิชชันนารี ไม่มีการกำหนดชั้นเรียนและหลักสูตรอย่างเป็นระบบ ดังนั้นเหล่าเจ้านายวัยเยาว์จึงมิได้รับถ่ายทอดความรู้อย่างเป็นระบบมากไปกว่าชนชั้นนำรุ่นก่อน ไม่ว่าจะเป็น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว หรือเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ซึ่งเรียนรู้ด้วยตัวเองเป็นส่วนใหญ่จากการถามไถ่พวกมิชชันนารี[106] พร้อมๆ ไปกับการเรียนวิชาการตะวันตก เจ้านายวัยเยาว์เหล่านี้ยังต้องเรียนรู้เกี่ยวกับวัฒนธรรมสยามด้านต่างๆ อย่างแตกฉานอีกด้วย การศึกษาสองวัฒนธรรมควบคู่กันไปดังกล่าว ทำให้ผู้นำสยามรุ่นต่อไปได้เข้าใจโลกทั้งสองอย่างถ่องแท้ เป็นการตระเตรียมตนและปูพื้นฐานให้เกิดทัศนคติแบบสากลนิยม (universalism) ซึ่งจำเป็นต่อการปรับตัวให้เข้ากับการเปลี่ยนแปลงของโลกในอนาคต[107]

แหล่งความรู้ในวิทยาการตะวันตกอีกแหล่งที่มีความสำคัญไม่แพ้การศึกษาแผนใหม่จากเหล่ามิชชันนารีคือ ผู้เชี่ยวชาญชาวตะวันตกที่รับราชการในสยาม ในสมัยรัชกาลที่ 4 รัฐบาลสยามว่าจ้างผู้เชี่ยวชาญเข้ามาทำงานในหน่วยราชการถึง 84 คน[108] ผู้เชี่ยวชาญเหล่านี้เป็นบุคคลหลากหลายสัญชาติ เช่น อังกฤษ ฝรั่งเศส เดนมาร์ก และอเมริกัน หน่วยงานหลักๆ ที่พวกเขาปฏิบัติหน้าที่ได้แก่ กรมกองฝ่ายทหารและตำรวจ กรมศุลกากร กรมกองที่ทำงานโยธา เช่น ตัดถนน

---

[102] Bradley 1936: 149 และเฟลตัส 2504: 62-66-68

[103] เฟลตัส 2504: 100

[104] นฤมล ธีรวัฒน์ 2525: 307

[105] ละอองทอง อัมรินทร์รัตน์ 2522: 30-31

[106] Wyatt 1975: 130

[107] Wyatt 1975: 36, 38

[108] Vella 1955: 334

สร้างสะพาน ขุดคลอง และโรงกษาปณ์ บทบาทของผู้เชี่ยวชาญคือการถ่ายทอดความรู้เชิงเทคนิคสมัยใหม่ เพื่อเสริมประสิทธิภาพการทำงานของกรมกองที่ตนสังกัด แต่มิได้ข้องเกี่ยวกับการบริหารหน่วยงาน การว่าจ้างผู้เชี่ยวชาญของรัฐบาลสยาม นอกจากจะได้ประโยชน์ในการพัฒนาองค์กรรัฐแล้ว ยังเป็นการสร้างภาพพจน์ให้สยามเป็นที่ยอมรับจากชาติมหาอำนาจอีกด้วย การที่รัฐบาลสยามมีผู้เชี่ยวชาญทำงานให้เป็นจำนวนมากเป็นการแสดงให้เห็นว่า รัฐบาลสยามเต็มใจที่จะพัฒนาประเทศไปตามแนวทางของตะวันตก

การพัฒนาทางกายภาพของพระนครในสมัยรัชกาลที่ 4 เกี่ยวข้องกับค่านิยมตะวันตกอยู่มาก การตัดถนนแบบตะวันตกขึ้นใหม่ 3 สาย อันได้แก่ ถนนเจริญกรุง ถนนบำรุงเมือง และถนนเฟื่องนครนั้น แม้จะมีเหตุมาจากปัจจัยทางการเมืองเป็นพื้นฐาน แต่ในแง่หนึ่ง ก็เป็นการแสดงออกถึงความศิวิไลซ์ที่ชนชั้นนำสยามชื่นชมอย่างเป็นรูปธรรมที่สุดอย่างหนึ่ง ความพยายามในการพัฒนานครหลวงให้ทัดเทียมอารยประเทศสะท้อนให้เห็นได้จากการปลูกสร้างตึกแถวตามริมถนน เดิมทีนั้น แหล่งค้าขายประกอบธุรกิจในพระนครส่วนใหญ่จะอยู่ตามแม่น้ำลำคลอง ร้านค้าแทบทั้งหมดมีลักษณะเป็นสิ่งปลูกสร้างลอยน้ำได้ เช่น เรือนแพ และเรือประทุน ร้าค้าเหล่านี้มักถูกใช้เป็นทั้งที่ประกอบธุรกิจและที่พักอาศัยไปพร้อมๆ กัน (อ่านเพิ่ม 2.2) แหล่งค้าขายบนบกมีอยู่บ้างตามตรอกทางเดินสำคัญ ท่าเรือและวัด ร้านค้าส่วนใหญ่มีลักษณะเป็นเพิงไม้ปลูกเรียงต่อๆ กันเป็นแถว ร้านค้าที่เป็นอาคารก่ออิฐถือปูนมีอยู่ไม่มาก เจ้าของมักเป็นพ่อค้าจีนที่มั่งคั่ง ลักษณะอาคารจะเป็นตึกโดดๆ มิได้เป็นตึกหลายคูหาติดกันที่เรียงยาวเป็นแถว[109] เมื่อมีการตัดถนนเจริญกรุงตามแบบอย่างตะวันตกในปี ค.ศ. 1861 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดฯ ให้สร้างตึกแถวขนานไปตามแนวถนนทั้งสองฟาก แทนที่จะปล่อยให้มีการปลูกสร้างเพิง โรงเรือน หรือตึกตามยถากรรม ดังที่ปรากฏในแหล่งการค้าบนบกอื่นๆ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงบันทึกไว้ว่า ไม่มีหลักฐานยืนยันว่ารูปร่างหน้าตาของตึกแถวดังกล่าวเป็นอย่างไรแน่ เพราะตึกแถวชุดดังกล่าวถูกรื้อทิ้งไปทั้งหมดในสมัยรัชกาลที่ 5 เพื่อสร้างตึกแถวชุดใหม่[110] อย่างไรก็ตาม เบาะแสที่ให้เค้าลางรูปแบบของตึกแถวที่ว่าก็ยังพอมี กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงระบุว่า เมื่อครั้งไปดูงานที่สิงคโปร์ในปี ค.ศ. 1859 เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ได้นำแบบตึกแถวแบบฝรั่งที่พบเห็นในสิงคโปร์ มาเป็นแม่แบบให้กับตึกแถวริมถนนเจริญกรุง (อ่านเพิ่ม 4.2) ตามหลักฐาน ตึกแถวของสิงคโปร์ในรุ่นนั้นเป็นอาคารก่ออิฐถือปูน 2 ชั้น แต่สูงไม่มากนัก ชั้นบนมีหน้าต่าง 1 หรือ 2 บาน ชั้นล่างมีประตูบานไม้แบบลูกฟักหรือบานเกร็ด เหนือประตูมีช่องระบายอากาศรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าหรือวงกลม หลังคามุงกระเบื้อง ลวดลายประดับประดาตามองค์ประกอบอาคารมีน้อยและมีรูปลักษณ์เป็นแบบจีนปนฝรั่ง ลักษณะเด่นของตึกแถวแบบนี้คือ ช่องทางเดินด้านหน้ากว้าง 1.5 เมตร ที่มีส่วนชั้นสองของอาคารยื่นมาคลุมไว้ และเชื่อมโยงต่อเนื่องกันตลอดแนวตึก

รูปลักษณ์ของตึกแถวในสิงคโปร์ดังที่กล่าวมามิได้เลียนอย่างสถาปัตยกรรมตะวันตกทุกกระเบียด ทั้งยังเจือกลิ่นอายสถาปัตยกรรมจีนอยู่มาก หากรูปแบบตึกแถวเช่นนี้ถูกนำมาเป็นต้นแบบในการสร้างตึกแถวริมถนนเจริญกรุงจริง ย่อมหมายความว่า ตึกแถวริมถนนเจริญกรุงไม่ได้มีรูปลักษณ์เหมือนอย่างอาคารในยุโรป ในแง่นี้อาจมองได้ว่า ภาพลักษณ์ของถนนใหม่ในพระนครมิได้ลอกเลียนมาจาก 'ต้นฉบับ' ความศิวิไลซ์ แต่ลอกเลียนมาจาก 'สำเนา' ที่ถูกดัดแปลงหรือปรุงแต่งให้เข้ากับบริบททางสังคมและสิ่งแวดล้อมของท้องถิ่นมาแล้วอีกที ในสายตาของชาวตะวันตก สิ่งนี้ย่อมมิใช่ภาพความศิวิไลซ์ที่จะยอมรับได้ว่าทัดเทียมกับชาติตะวันตก แต่ในสายตาของชนชั้นนำสยามยุคนั้นแล้ว ถนนและ

---

[109] สมชาติ จึงสิริอารักษ์ 2553: 40

[110] สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ 2505: 74

ตึกแถวคือสัญลักษณ์ที่แสดงออกว่าสยามไม่ได้หยุดนิ่งอยู่กับความด้อยพัฒนา ได้เริ่มต้นเปลี่ยนแปลงให้ประเทศเจริญขึ้นตามทิศทางตะวันตกแล้ว สิ่งนี้เมื่อประกอบกับความเปลี่ยนแปลงในด้านอื่นๆ เช่น การปรับปรุงระบบราชการ การศึกษา เทคโนโลยีและการสาธารณสุข ตลอดจน เพียงพอในระดับหนึ่งที่จะหักล้างข้ออ้างความชอบธรรมของการยึดครองประเทศในเอเชียของมหาอำนาจตะวันตกโดยยกความด้อยพัฒนาขึ้นเป็นเหตุ

ในแง่หนึ่ง อาจมองได้อย่างสมเหตุสมผลว่า ปัจจัยภายนอกคือแรงผลักดันให้กระบวนการเปลี่ยนแปลงประเทศให้ศิวิไลซ์ตามแนวทางตะวันตกดังกล่าวเกิดขึ้น แต่ในอีกแง่หนึ่ง ก็มองได้อย่างสมเหตุสมผลพอๆ กันว่า ชนชั้นนำของสยามเองก็มีใจฝักใฝ่ที่จะทำให้บ้านเมืองมีภาพลักษณ์ทางกายภาพเป็นแบบตะวันตกเช่นกัน หลักฐานที่พอจะยืนยันเรื่องนี้ได้คือ พระราชนิยมทางด้านสถาปัตยกรรมของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ปรากฏชัดว่าโน้มเอียงไปทางตะวันตก ดังจะเห็นได้จากการที่อาคารในพระราชวังที่สร้างขึ้นในรัชสมัยของพระองค์เป็นจำนวนมากสร้างขึ้นเลียนตามรูปแบบสถาปัตยกรรมตะวันตก

8.4.3 พระราชนิยมในสมัยรัชกาลที่ 5

ในสมัยรัชกาลที่ 5 อิทธิพลตะวันตกยิ่งเข้มข้นกว่าในสมัยรัชกาลที่ 4 การคุกคามทางการเมืองต่อสยามพุ่งขึ้นถึงขีดสูงสุด ในตอนนั้น ชนชั้นนำสยามรุ่นใหม่แบ่งแยกเป็น 2 ฝักฝ่าย ฝ่ายแรกคือพวกหัวก้าวหน้า อันประกอบด้วย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นผู้นำ บรรดาพระอนุชา และขุนนางอายุน้อย หรือเรียกรวมๆ ว่า 'กลุ่มสยามหนุ่ม' อีกฝ่ายคือพวกหัวเก่า อันประกอบด้วย สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) เป็นผู้นำ และเหล่าขุนนางผู้ใหญ่ที่ต้องการรักษาความต่อเนื่องของระบอบที่มีมาในรัชกาลก่อนไว้ หรือที่เรียกว่า 'กลุ่มอนุรักษ์นิยม' เป็นที่น่าสังเกตว่า ในอดีตสมัยรัชกาลที่ 4 สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์เองเคยเป็นพวกหัวก้าวหน้ามาก่อน เพราะเป็นผู้ที่ชื่นชมวิทยาการตะวันตกและเป็นหัวเรี่ยวหัวแรงให้กับการเปลี่ยนแปลงประเทศในยุคนั้น

ฝ่ายสยามหนุ่ม คือคนวัยฉกรรจ์ เป็นชาวสยามรุ่นที่สองที่ได้เรียนรู้เกี่ยวกับอารยธรรมตะวันตก และเติบโตมาในยุคที่ความเป็นตะวันตก เช่น เรือกลไฟ คณะทูต พ่อค้า หมอสอนศาสนา การออกหนังสือพิมพ์ของฝรั่ง และสิ่งประดิษฐ์ทันสมัย เริ่มกลายเป็นเรื่องปกติธรรมดาในสังคมสยาม พวกเขามีความกระตือรือร้นที่จะเปลี่ยนแปลงประเทศให้เป็นอย่างตะวันตกอย่างฉับพลันทันที ด้วยเชื่อว่าการปฏิรูปประเทศอย่างรวดเร็วเท่านั้นที่จะทำให้สยามรอดพ้นจากการตกเป็นอาณานิคมของมหาอำนาจตะวันตกได้ ทั้งยังเห็นว่าวิทยาการและวัฒนธรรมตะวันตกเป็นของดีงาม มีอารยะสมควรเป็นแม่แบบให้สยามประเทศและคนสยามเลียนอย่างเพื่อสร้างความเจริญให้ตนเอง ฝ่ายอนุรักษ์นิยมต่อต้านความเคลื่อนไหวของฝ่ายสยามหนุ่ม โดยโจมตีว่า จังหวะการเปลี่ยนแปลงที่ฝ่ายสยามหนุ่มต้องการนั้นรวดเร็วและลุ่มลึกเกินไป จนอาจทำความเสียหายให้กับประเทศได้ พวกเขาเห็นว่า ควรยืดเวลาการปฏิรูปประเทศออกไปและลดความเข้มข้นของการเปลี่ยนแปลงลง ความต้องการของฝ่ายอนุรักษ์นิยมผูกโยงกับผลประโยชน์ส่วนตัวอยู่ไม่น้อย ระบบการปกครองเดิมถูกควบคุมไว้ด้วยขุนนางฝ่ายอนุรักษ์นิยม การเปลี่ยนแปลงระบบ เช่น การปรับเปลี่ยนระบบการคลัง และการเลิกไพร่ทาส ย่อมกระทบกระเทือนขุนนางเหล่านี้ เนื่องจากทำให้สูญเสียอำนาจและผลประโยชน์ที่ผูกติดกับอำนาจ ดังนั้น พวกเขาจึงพยายามสกัดกั้นการแพร่ขยายของวิถีแบบตะวันตกในแวดวงราชการซึ่งจะบั่นทอนความคงอยู่ของระบอบเดิมอย่างถึงที่สุด[111] ในแง่นี้ อาจมองได้ว่า ฝ่ายอนุรักษ์นิยมยึดมั่นอยู่ในอำนาจ ความมั่งคั่ง และความ

[111] Wyatt 1969: 49

สูงศักดิ์ของกลุ่มตนยิ่งกว่าผลประโยชน์ของประชาชนและประเทศชาติ[112] สำหรับฝ่ายสยามหนุ่มแล้ว การปฏิรูปไม่เพียงทำให้ประเทศชาติก้าวหน้าเท่านั้น หากยังเป็นผลดีทางการเมืองแก่ฝ่ายตน เนื่องจากเป็นการบั่นทอนพลังอำนาจของฝ่ายอนุรักษ์นิยมที่ทรงอิทธิพลอย่างมากในระบบเดิม

ฝ่ายสยามหนุ่มตอบโต้ฝ่ายอนุรักษ์นิยมผ่านบทความในหนังสือ 'ดรุโณวาท' นอกจากจะโจมตีฝ่ายอนุรักษ์นิยมกลับอย่างรุนแรงแล้ว บทความในดรุโณวาทยังแสดงวิสัยทัศน์เกี่ยวกับแนงทางการปฏิรูปและเค้าโครงองค์กรแบบตะวันตกที่หวังให้มีการจัดตั้งขึ้นในสยามอีกด้วย เป็นที่น่าสังเกตว่า ภาษาที่ฝ่ายสยามหนุ่มใช้ในบทความเจือศัพท์แสงภาษาอังกฤษด้วยเป็นจำนวนมาก เช่น ปรีวี เคาน์ซิล (Privy Council) เอกเสกคิวทีฟ (Executive) ลียิสเลตีฟ (Legislative) สปีช (Speech) หรือแม้แต่คำโห่ร้อง ฮิบ ฮิบ ฮูเร (Hip Hip Hurray) การใช้ศัพท์ภาษาอังกฤษมากมายในบทความดังกล่าวนี้ ในทางหนึ่ง ย่อมบ่งบอกแนวคิดแบบตะวันตกยังเป็นสิ่งใหม่มากในสังคมสยาม กระทั่งยังไม่มีคำศัพท์ภาษาไทยเทียบเคียง แต่ในอีกทางหนึ่งก็อาจมองได้ว่าแสดงนัยถึงความนิยมในวัฒนธรรมแบบตะวันตก ที่สะท้อนออกมาทางการใช้ภาษาของผู้เจริญ พฤติกรรมดังกล่าวเป็นเรื่องที่เข้าใจได้หากพิจารณารูปแบบการใช้ภาษาของชาวสยามแต่ดั้งเดิมที่มีลำดับชั้น โดยแบ่งแยกระหว่างภาษาสำหรับสามัญชนกับภาษาสำหรับชนชั้นสูงในสังคม เช่น เจ้านาย และพระ ซึ่งมีการใช้ศัพท์เฉพาะที่ต่างกันมากมาย ศัพท์เฉพาะเหล่านี้บ่งบอกถึงถานะทางสังคมของทั้งผู้ส่งภาษาและผู้รับฟังภาษา ในแง่นี้ การทับศัพท์ภาษาอังกฤษเข้าไปในบทความภาษาไทยจึงอาจถูกใช้เป็นเครื่องมือในการแสดงออกซึ่งความมีรสนิยม ความมีสถานะของผู้เขียนและกลุ่มสังคมที่ผู้เขียนเกี่ยวโยงด้วย

ความขัดแย้งระหว่างสองฝ่ายลุกลามไปสู่การเกิดวิกฤตการณ์วังหน้า เมื่อปี ค.ศ. 1874 ฝ่ายสยามหนุ่มตระหนักในที่สุดว่า ลำพังแรงปรารถนาและอุดมการณ์ไม่อาจผลักดันให้เกิดมรรคผลใดๆ ได้ การดื้อดึงกระทำการอย่างไม่ลดละ โดยปราศจากความพร้อม รังแต่จะนำมาซึ่งการเผชิญหน้า และผลเสียก็จะตกอยู่แก่ประเทศโดยรวม

หลังวิกฤตการณ์วังหน้า ฝ่ายสยามหนุ่มตัดสินใจชะลอการปฏิรูปประเทศออกไปกว่าสิบปี กระทั่งในปลายทศวรรษ 1880 เมื่อเห็นว่าสถานการณ์พร้อม พวกเขาก็เดินหน้าลงมือปฏิบัติการอีกครั้ง ด้วยประสบการณ์ในอดีต ฝ่ายสยามหนุ่มดำเนินการปฏิรูประลอกที่สองอย่างค่อยเป็นค่อยไป และเป็นขั้นเป็นตอน ท่าทีดังกล่าว แม้จะเป็นที่ยอมรับของขุนนางฝ่ายอนุรักษ์นิยมซึ่งเข้าสู่วัยชราภาพกันแทบทุกคนมากขึ้น แต่ขณะเดียวกันกลับไม่ถูกใจเจ้านายและขุนนางอีกกลุ่มที่มีหัวคิดก้าวหน้าแบบสุดโต่ง ซึ่งเห็นว่าเป็นกระบวนการที่เชื่องช้า ตื้นเขิน และจำกัดวงเกินไป ไม่สอดรับกับความเปลี่ยนแปลงในสังคมโลก ชนชั้นนำกลุ่มนี้ซึ่งส่วนใหญ่เคยรับราชการในสถานทูตสยามในต่างประเทศ ได้เข้าชื่อกัน 11 คน กราบบังคมทูลเสนอความเห็นแด่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ให้ทรงเร่งรัดปฏิรูปประเทศในแนวทางประชาธิปไตยที่มีพระมหากษัตริย์อยู่ภายใต้รัฐธรรมนูญ เนื้อหาในคำกราบบังคมทูลเป็นไปในทำนองคิดเดียนการรวมศูนย์อำนาจไว้ที่องค์พระมหากษัตริย์ และเจ้านายไม่กี่พระองค์ พวกเขาเสนอแนะว่าให้พระมหากษัตริย์กระจายอำนาจไปสู่คณะเสนาบดี[113] นอกจากเจ้านายและขุนนางแล้ว สามัญชนที่มความรู้เรื่องตะวันตกบางคนก็ร่วมผสมโรงด้วยเช่นกัน ตัวอย่างเช่น เทียนวรรณ วิจารณ์ว่าการปฏิรูปเดินหน้าช้าเกินไปและไม่ทั่วถึง เขาเรียกร้องให้สยามเปลี่ยนการปกครองเป็นแบบรัฐสภา เสนอให้รัฐบาลเร่งจัดสร้างสาธารณูปโภคให้สาธารณชน และเน้นย้ำให้รัฐบาลเห็น

---

[112] วิไลเลขา ถาวรธรสาร 2545: 63

[113] เจ้านายและข้าราชการกราบบังคมทูลความเห็นจัดการเปลี่ยนแปลงราชการแผ่นดิน ร.ศ. 103, 2510: 3-14, 19-21 และ 24-25

ความสำคัญกับประชาชน[114] ในตอนนั้น ผู้นำสยามถูกกดดันทั้งจากทางฝ่ายอนุรักษ์นิยมและจากทางฝ่ายหัวก้าวหน้าสุดโต่งไปพร้อมๆ กัน สถานการณ์ดังกล่าวก่อให้เกิดความตึงเครียดทางการเมืองอยู่ไม่น้อย

ความขัดแย้งระหว่างวิถีดั้งเดิมกับวิถีตะวันตกไม่เพียงเกิดขึ้นระหว่างกลุ่มการเมืองต่างๆ ในหมู่ชนชั้นนำของสยามเท่านั้น แต่ยังเกิดขึ้นภายในจิตใจบุคคลอีกด้วย พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้วทรงยอมรับในความรู้วัตถุนิยมวิทยาศาสตร์ที่พิสูจน์ให้เห็นได้เชิงประจักษ์ แต่กลับยังไม่เลิกเชื่อถือในเรื่องเทพยดาสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ทรงแสดงว่าพระมหากษัตริย์เป็นมหาบุรุษมิใช่เทพอวตาร แต่กลับไม่ทรงยินยอมให้หันตแพทย์ฝรั่งตรวจหรือสัมผัสพระโอษฐ์ของพระองค์[115] ทรงยอมรับในวิชาการแพทย์สมัยใหม่ แต่กลับทรงยกย่องว่ายาพื้นบ้านแผนไทยที่เรียกว่ายา 'หอลอเว' รักษาโรคบิดได้ดีกว่า ทรงแสดงตนว่าเป็นพระมหากษัตริย์ที่มีลักษณะสากล แต่ในเหตุการณ์ที่กระเทือนพระราชอำนาจ กลับทรงลงโทษผู้กระทำผิดอย่างรุนแรงถึงชีวิต ทั้งๆ ที่เป็นเรื่องที่ยอมรับไม่ได้ในสายตาชาวตะวันตก สิ่งนี้ย่อมแสดงนัยว่าพระองค์ยังคงติดยึดอยู่กับทัศนคติการปกครองแบบเก่า[116]

ความขัดแย้งในจิตใจในลักษณะที่คล้ายคลึงกันนี้ปรากฏกับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเช่นกัน พระองค์มิอาจขจัดทัศนคติการปกครองแบบเก่าที่มีพื้นฐานจากพระราชอำนาจอันเด็ดขาดของพระมหากษัตริย์ได้ องค์กรที่จัดตั้งขึ้นใหม่ในรัชสมัยของพระองค์เช่นสภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดิน ซึ่งถูกออกแบบให้เป็นเวทีสำหรับการแสดงความคิดเห็นของเหล่าสมาชิกอย่างเสรี และตัดสินกันด้วยเสียงข้างมาก แต่ในความเป็นจริงแล้ว พระองค์ก็มิสิทธิยับยั้งผลตัดสินใดๆ ได้เสมอ เมื่อเป็นเช่นนี้ การกำหนดนโยบายของประเทศจึงอยู่ภายใต้ความครอบงำของพระมหากษัตริย์อยู่ดี ในแง่นี้ สภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดินมิได้ทำหน้าที่ตามที่ได้ออกแบบไว้ ฝ่ายสมาชิกสภานั้นก็มิได้พยายามผลักดันความคิดเห็นของตนเองให้เป็นที่ยอมรับอย่างจริงจัง พวกเขามักหลีกเลี่ยงที่จะเสนอความเห็นที่ขัดแย้งกับพระมหากษัตริย์ เป็นไปได้ว่า พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมิได้ทรงวางพระทัยในการแสดงความคิดเห็นนัก ในพระราชหัตเลขาของพระองค์มีข้อความบันทึกไว้ว่า หากพระมหากษัตริย์สยามต้องทำอย่างพระมหากษัตริย์อังกฤษ โดยปล่อยให้ผู้น้อยได้เสนอความคิดเห็นเมื่อใด ก็เป็นต้อง *"ยับกันเมื่อนั้น"*[117] ปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 เป็นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตกอยู่ในภาวะลังเลสับสน พระองค์ทรงตระหนักดีว่าสยามยังล้าหลัง และจำเป็นต้องเปิดกว้างในการรับวิทยาการและวัฒนธรรมตะวันตกเพื่อพัฒนาประเทศให้รอดพ้นจากการคุกคามของลัทธิจักรวรรดินิยม แต่ขณะเดียวกันพระองค์ก็ทรงหวั่นเกรงว่า การแพร่ขยายของวิทยาการและวัฒนธรรมตะวันตกอย่างไร้การควบคุมจะบ่อนทำลายภูมิปัญญาและวัฒนธรรมดั้งเดิมของสยามไปจนสิ้น[118]

ภาวะความขัดแย้งในจิตใจของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสะท้อนออกมาในท่าทีประนีประนอมระหว่างวิถีตะวันตกกับวิถีสยามในการพัฒนาประเทศ พระราชดำรัสต่อหน้าประชาชนเมื่อวันที่ 1 มกราคม ค.ศ. 1897 แสดงให้เห็นถึงท่าทีดังกล่าวเป็นอย่างดี *"...เราทั้งหลายอย่าพึงชอบใจไปอย่างเดียวในสิ่งซึ่งเป็นอย่างต่างประเทศแล้ว แลไม่ชอบใจในสิ่งซึ่งเป็นอย่างไทย หรืออย่าพึงชอบใจไปอย่างเดียวในสิ่งซึ่งเป็นอย่างไทยแล้ว และไม่ชอบใจในสิ่งซึ่งเป็นอย่างต่างประเทศ ด้วยเหตุว่าทุกเมือง แลทุกคนด้วยกันหมดย่อมมีความดีความชั่วระคนปนกันไป แลเราทั้งหลายต้อง*

---

[114] อัจฉราพร กมุทพิสมัย 2524: 73

[115] Bradley 1936: 263-265

[116] ขจร สุขพานิช 2518: 92

[117] พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว 2497: 378-379

[118] Wyatt 1969: 377

พยายามที่จะเอาเยี่ยงอย่าง ความดีมาแต่ที่อื่น ๆ แลในเวลาเดียวกันนั้น เราทั้งหลายไม่พึงควรเฉพาะแต่ที่จะรักษา ยังควรจะทำให้เจริญขึ้นในสิ่งอันดี และสิ่งที่เคารพนับถือว่าเป็นอาการกิริยาแลธรรมเนียมแห่งประเทศของเราด้วย..."[119]

ในปีเดียวกับที่มีพระราชดำรัส พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเสด็จประพาสยุโรปครั้งแรก ระหว่างการประพาส ทรงเห็นด้วยสายพระเนตรของพระองค์เองว่าประเทศยุโรปใช่ว่าจะเจริญทุกหย่อมหญ้า ความมั่งคั่งมิได้กระจายอย่างทั่วถึง หลายสถานที่ยังเสื่อมโทรม คนเป็นจำนวนมากยังยากจน ขาดการศึกษา และงมงายในเรื่องเหนือธรรมชาติ สิ่งเหล่านี้ทำให้พระองค์ทรงตระหนักว่าสยามมิได้ด้อยกว่าชาติตะวันตกไปเสียทุกทาง ทั้งยังมีความดีงามอยู่ในตัวหลายประการ ทรงสำนึกถึงความเท่าเทียมกันระหว่างคนสยามกับคนตะวันตก และเริ่มเห็นช่องทางที่จะพัฒนาประเทศในแนวทางที่สนองความต้องการของคนสยามมากกว่าของมหาอำนาจตะวันตก[120] เมื่อย่างเข้าคริสต์ศตวรรษที่ 20 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงดำเนินนโยบายพัฒนาประเทศโดยใช้สถาบันดั้งเดิมในสังคมที่มีอยู่ การทำเช่นนี้คือการประนีประนอมระหว่างวิถีตะวันตกกับวิถีท้องถิ่น หรือคือกระบวนการทำให้ประเทศให้ทันสมัยพร้อมๆ กับรักษาลักษณะความเป็นสยามไว้ ในการนี้ ทรงโปรดฯ ให้ใช้โรงเรียนมหาดเล็กซึ่งเป็นสถาบันเก่าของสยามเป็นที่ฝึกฝนบุคคลากรรุ่นใหม่เพื่อปฏิบัติราชการ โรงเรียนแห่งนี้ซึ่งต่อมาพัฒนาเป็น โรงเรียนข้าราชการพลเรือน เป็นสถานที่ผลิตข้าราชการตามแบบแผนตะวันตก ไปพร้อมกับบ่มเพาะความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์[121] ทรงโปรดฯ ให้จัดตั้งระบบมณฑลเทศาภิบาลโดยอาศัยโครงสร้างการปกครองเดิมที่แบ่งลำดับองค์กรปกครองเป็น เมือง อำเภอ ตำบล หมู่บ้าน และทรงโปรดฯ ให้เผยแพร่การศึกษาแผนใหม่ไปสู่สามัญชนโดยอาศัยวัดและพระสงฆ์ สำหรับพระราชโอรสซึ่งกำลังเล่าเรียนอยู่ในยุโรป พระองค์ทรงเน้นย้ำให้เรียนรู้ลักษณะที่แท้จริงของสยามอย่างถ่องแท้ และต้องเรียนรู้ตลอดไป อันวิชาความรู้แบบตะวันตกนั้นคือเครื่องมือช่วยในการตริตรองคัดสรรแนวทางการพัฒนาประเทศที่ทั้งก่อให้เกิดความเจริญอย่างตะวันตกและสอดคล้องกับบริบททางสังคมของสยาม[122] สำหรับนักเรียนสยามที่กำลังศึกษาในยุโรป ทรงเตือนไม่ให้เลียนกริยาอย่างฝรั่ง และไม่ให้หลงคิดไปว่าการได้ไปเรียนต่างประเทศทำให้ตนมีคุณค่าเหนือคนสยามทั่วไป[123]

แม้ท่าทีประนีประนอมของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะปรากฏชัด แต่กระบวนการปรับเปลี่ยนประเทศให้ทันสมัย (modernisation) หรืออาจเรียกให้ตรงกว่าได้ว่า กระบวนการปรับเปลี่ยนประเทศให้เป็นตะวันตก (westernisation) ดูจะล้ำหน้าไปกว่า ความพยายามในการรักษาวิถีดั้งเดิมของสยามไปไกล โดยเปรียบเทียบแล้วความเคลื่อนไหวในการพัฒนาประเทศตามอย่างตะวันตกในสมัยรัชกาลที่ 5 เข้มข้นกว่าในสมัยรัชกาลที่ 4 เป็นอย่างมาก สถาบันพระมหากษัตริย์ถูกพลิกบทบาทไปจากเดิมอย่างเด่นชัด บทบาทเทวกษัตริย์ ผู้ทรงไว้ซึ่งความศักดิ์สิทธิ์เป็นสัญลักษณ์แห่งความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของจักรวาลและอาณาจักร ตามแบบอยุธยา หรือบทบาทกษัตริย์มหาบุรุษแบบพุทธ ผู้บำเพ็ญตนในศีลในธรรม บำรุงศาสนา และเมตตาต่อพสกนิกร ตามที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงกำหนด ไม่สอดคล้องเหมาะสมและไม่มีประสิทธิภาพเพียงพอที่จะนำประเทศในบริบทแห่งการเปลี่ยนแปลงระดับโลก ในยุคนี้ ผู้นำประเทศต้องทำงานด้วยตนเอง และต้องมีอำนาจเพียงพอที่จะบริหารราชการ และ

---

[119] พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว 2510: 121

[120] Wyatt 1969: 198

[121] Siffin 1966: 199-200

[122] ชัยอนันต์ สมุทวณิช 2519: 52

[123] ละอองทอง อัมรินทร์รัตน์ 2522: 109

ควบคุมจัดการคณะข้าราชการให้ทำงานบรรลุตามเป้าหมาย เมื่อเป็นเช่นนี้ พระมหากษัตริย์ในฐานะผู้นำสูงสุดของสยาม จึงเปลี่ยนบทบาทจาก 'ประมุขของราชอาณาจักร' (Head of State) อันเป็นส่วนหนึ่งของจักรวาล มาเป็น 'หัวหน้าคณะรัฐบาล' (Head of Government) ที่มีอำนาจหน้าที่ตัดสินใจและดำเนินนโยบายบริหารราชการ แบบเดียวกับหัวหน้าของรัฐบาลในประเทศตะวันตก[124] หน้าที่ของพระมหากษัตริย์มิได้เน้นหนักที่การประกอบพิธีกรรมอีกต่อไป แต่เน้นที่การนำและบริหารจัดการให้กลไกราชการสมัยใหม่อันประกอบด้วยกระทรวง ทบวง กรม ขับเคลื่อนไปได้อย่างมีประสิทธิภาพและประสิทธิผล นับได้ว่า พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทำให้สถาบันพระมหากษัตริย์มีอำนาจควบคุมคณะข้าราชการได้เป็นครั้งแรกในประวัติศาสตร์สยาม และเป็นครั้งแรกอีกเช่นกันที่ระบบราชการทำงานสนองนโยบายของพระมหากษัตริย์อย่างแท้จริง ระบอบใหม่ที่เกิดขึ้นจากการเปลี่ยนแปลงนี้เรียกว่า 'สมบูรณาญาสิทธิราชย์' (absolute momarchy) การที่พระมหากษัตริย์ลงมาบริหารราชการด้วยพระองค์เอง แม้จะมีผลดีในแง่ที่ทำให้นโยบายต่างๆ ถูกขับเคลื่อนได้อย่างคล่องตัว แต่ก็ทำให้พระองค์ต้องตกเป็นเป้าของการวิพากษ์วิจารณ์[125] ผลพวงของสิ่งนี้คือ พระมหากษัตริย์ต้องทรงปรับทัศนคติเปิดใจยอมรับการวิพากษ์วิจารณ์อย่างไม่เคยปรากฏมาก่อน

สอดรับการบทบาทใหม่ของพระมหากษัตริย์ ระบบราชการสยามถูกปรับเปลี่ยนให้เป็นไปตามแบบแผนที่ใช้กันในประเทศตะวันตก กล่าวคือมีโครงสร้างการบริหารราชการเป็นแบบกระทรวง ทบวง กรม ซึ่งแตกต่างไปจากระบบราชการแบบดั้งเดิมมาก อันระบบราชการสยามแบบดั้งเดิมนั้น มีลักษณะเป็นการรวมตัวกันอย่างหลวมๆ ของหน่วยราชการต่างๆ ที่มีหน้าที่รวมเบ็ดเสร็จ (loose collection of enclaves) กรมกองหนึ่งๆ มักมีขอบเขตพื้นที่ภูมิศาสตร์ปกครองเฉพาะของตน และทำหน้าที่หลายๆ อย่างอยู่ในตัว จึงสามารถดำรงอยู่ได้โดยแทบไม่ต้องเกี่ยวข้องหรือพึ่งพาหน่วยงานอื่นๆ เลย กรมกองเหล่านี้จัดหารายได้ และบุคลากรเอง และทำหน้าที่ในขอบเขตของตนโดยไม่ต้องรวมมือกับกรมกองอื่น ขณะที่ระบบราชการแบบใหม่ มีระบบบริหารเป็นแบบแบ่งแยกงานเป็นสัดส่วน (functional differentiation) ตามความชำนาญพิเศษเฉพาะสาขา (functional specialisation) กระทรวงหนึ่งๆ มีขอบเขตรับผิดชอบพื้นที่ทางภูมิศาสตร์ครอบคลุมทั่วประเทศ และทำหน้าที่เฉพาะด้าน มีขอบเขตและหน้าที่กำหนดไว้อย่างชัดเจน ไม่ให้งานซ้ำซ้อนก้าวก่ายกัน แต่ละกระทรวงประกอบด้วยกรมย่อยๆ ซึ่งทำหน้าที่เฉพาะอย่างภายใต้หน้าที่รวมของกระทรวงนั้นๆ

ระบบราชการแบบใหม่ ต้องการบุคลากรผู้มีความรู้แผนใหม่ และเข้าใจมาตรฐานการทำงานแบบใหม่เป็นอย่างดี เพื่อให้ระบบเดินไปได้อย่างมีประสิทธิภาพ อย่างไรก็ตาม สยามยังขาดแคลนบุคลากรที่มีคุณสมบัติดังกล่าว เพื่อแก้ไขปัญหานี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพยายามผลิตบุคคลากรที่มีความรู้ความสามารถโดยจัดการศึกษาแผนใหม่อย่างเป็นระบบขึ้นในประเทศ และการส่งนักเรียนสยามไปเรียนต่างประเทศ เมื่อระบบราชการขยายตัวออกไป ความต้องการบุคลากรยิ่งมีมากขึ้น ผลก็คือ การศึกษาแผนใหม่มิอาจจำกัดอยู่แต่ในแวดวงชนชั้นนำได้อีกต่อไป แต่ต้องกระจายสู่ประชาชนทั่วไปด้วย สำหรับภายในประเทศ การศึกษาแผนใหม่เริ่มต้นมานานตั้งแต่สมัยต้นรัชกาล จากการตั้งโรงเรียนขึ้นในพระบรมมหาราชวังเมื่อปี ค.ศ. 1870 จากนั้นก็ขยายสู่โรงเรียนในกรมมหาดเล็กหลวง ต่อมาจึงเผยแพร่สู่สามัญชน มีการจัดตั้งโรงเรียนแบบใหม่ขึ้นทั่วไปทั้งในพระนคร และหัวเมือง โรงเรียนเหล่านี้มีทั้งที่ตั้งอยู่ใน

---

[124] Riggs 1966: 108

[125] Wyatt 1969: 94

วัด และที่ตั้งโดยมิชชันนารี และเป็นสถานที่ทั้งที่สอนวิชาการสามัญ และฝึกอบรมพิเศษ เช่น โรงเรียนนายอำเภอ เป็นต้น การศึกษาแผนใหม่ทำให้ค่านิยม ความคิดและรสนิยมแบบตะวันตกแพร่ขยายสู่ชาวสยามในวงกว้าง มิได้จำกัดอยู่แต่เฉพาะกลุ่มชนชั้นนำ ดังที่เป็นในสมัยรัชกาลที่ 4 เท่านั้น

ผู้นำสยามในสมัยรัชกาลที่ 5 เช่น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กรมพระยาดำรงราชานุภาพ และกรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ หาได้เล่าเรียนตามแบบแผนตะวันตกไม่ หากเป็นผลผลิตของการศึกษานอกระบบในประเทศแบบเดียวกับที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงได้รับมา เจ้านายเหล่านี้ทรงเรียนรู้ทักษะภาษาอังกฤษและศึกษาวิชาการตะวันตกต่างๆ อาจารย์พิเศษ เช่น แหม่มแอนนา และนายฟรานซิส แพตเตอร์สัน การสนทนากับชาวตะวันตก และการเดินทางไปดูงานในต่างประเทศ โดยไม่ได้ผ่านชั้นเรียนอย่างเป็นระบบทั้งภายในประเทศและต่างประเทศ ถึงกระนั้น พระองค์ก็สามารถซึมซับความรู้และวัฒนธรรมตะวันตกได้เป็นอย่างดี การศึกษาในลักษณะดังกล่าว แม้จะมิได้เป็นระเบียบแบบแผน แต่ก็มีส่วนสำคัญที่ทำให้ผู้นำสยามรุ่นนี้นิยมศิลปะวิทยาการตะวันตก และยอมรับว่าอารยธรรมตะวันตกเป็นเครื่องหมายของความเจริญ หรือความศิวิไลซ์ ชนชั้นนำในสมัยรัชกาลที่ 4 ก็มีความนิยมในทำนองเดียวกัน แต่ชนชั้นนำในสมัยรัชกาลที่ 5 รับทอดความคิดมาอย่างแน่นแฟ้นลงรากลึกยิ่งกว่า ชาวตะวันตกบางคนวิจารณ์ว่า ชนชั้นนำสยามมีพฤติกรรมเหมือนกับพวก WOG (Westernised Oriental Gentlemen/สุภาพบุรุษตะวันออกที่ทำตัวเป็นชาวตะวันตก) ในอินเดีย นัยของคำเรียกนี้ก็คือ ความเป็นคนเห่อฝรั่ง และดูถูกวัฒนธรรมตนเอง แต่ชาวตะวันตกหลายคน เช่น เซอร์เฮนรี นอร์แมน (Sir Henry Norman) กลับไม่เห็นเช่นนั้น พวกเขาคิดว่า ชนชั้นนำสยามโดยรวมไม่ได้เป็นเหมือนพวก WOG เพราะคนเหล่านี้ยังมีความผูกพันและยึดมั่นในวัฒนธรรมสยามเป็นอย่างมาก[126]

กระบวนการปรับเปลี่ยนประเทศให้เป็นตะวันตก ซึ่งก้าวล้ำไปกว่าความเคลื่อนไหวในการรักษาวัฒนธรรมดั้งเดิมปรากฏชัดใน พระราชนิยมในสถาปัตยกรรมตะวันตกของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อาคารในพระราชวังและอาคารราชการสำคัญๆ ที่สร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 5 ส่วนใหญ่มีลักษณะทางสถาปัตยกรรมเป็นแบบตะวันตก[127] อาคารเหล่านี้ล้วนถูกออกแบบโดยสถาปนิกชาวยุโรป[128] ดังนั้น ทั้งระเบียบการวางผัง สไตล์ องค์ประกอบและวิธีการก่อสร้างอาคารจึงเป็นไปตามแบบแผนทฤษฎีการออกแบบก่อสร้างอาคารแบบยุโรปทั้งสิ้น ลักษณะทางสถาปัตยกรรมไม่มีเค้าของสถาปัตยกรรมพื้นเมืองเลย นอกจากอาคารสำคัญสำหรับพระมหากษัตริย์บางแห่งเท่านั้นที่มีการสอดแทรกสัญลักษณ์ทางวัฒนธรรมเข้าไปปนเปกับเค้าโครงโดยรวมที่เป็นสถาปัตยกรรมตะวันตก ลักษณะสถาปัตยกรรมในรัชกาลนี้แตกต่างจากในรัชกาลที่ 4 อยู่มาก ทั้งนี้เพราะอาคารแบบตะวันตกในพระราชวังสมัยรัชกาลที่ 4 ถูกออกแบบโดยช่างชาวสยามที่รังสรรค์งานโดยอาศัยวิธีครูพักลักจำ มิได้เดินตามแบบแผนสถาปัตยกรรมยุโรปแท้

---

[126] Norman 1907: 435-436, 444-555

[127] อาคารพระราชวังที่สร้างตอนต้นรัชกาล (ค.ศ. 1868-1873) เช่น พระที่นั่งมูลสถานบรมอาสน์ และพระที่นั่งสมมติเทวราชอุปปัติ ยังมีลักษณะสถาปัตยกรรมแบบฝรั่งปนจีนเหมือนอย่างในสมัยรัชกาลที่ 4 ผู้ออกแบบยังเป็นชาวสยาม คือเจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี และพระยาเวียงในนฤบาล (สมชาติ จึงสิริอารักษ์ 2553: 100)

[128] เช่น Joachim Grassi สถาปนิกชาวอิตาเลียน John Clunis สถาปนิกชาวอังกฤษ Stefano Cardu สถาปนิกชาวอิตาเลียน Carlo Allergri วิศวกรชาวอิตาเลียน Mario Tamagno สถาปนิกชาวอิตาเลียน Annibale Rigotti สถาปนิกชาวอิตาเลียน และ K.S. Dohring สถาปนิกชาวเยอรมัน

ในสมัยรัชกาลที่ 5 อาคารในพระราชวังที่สร้างขึ้นตามแบบแผนสถาปัตยกรรมยุโรปแท้มีอาทิ พระที่นั่งบรมราชสถิตมโหพารในพระบรมมหาราชวัง[129] หอคองคอเดียในพระบรมมหาราชวัง[130] พระที่นั่งวโรภาษพิมาน ท้องพระโรงใหญ่ของพระราชวังบางปะอิน[131] พระที่นั่งภานุมาศจำรูญ (พระที่นั่งบรมพิมาน) ในพระบรมมหาราชวัง[132] พระที่นั่งอัมพรสถาน ในพระราชวังดุสิต[133] พระที่นั่งอนันตสมาคม ท้องพระโรงในพระราชวังดุสิต[134] และพระราชวังบ้านปืน เมืองเพชรบุรี[135] นอกจากอาคารเหล่านี้แล้ว ยังมีอาคารอีกจำนวนหนึ่งซึ่งมิได้สร้างตามแบบแผนสถาปัตยกรรมตะวันตกทุกกระเบียด หากมีการผสมผสานรูปแบบพื้นถิ่นเข้าไปด้วย เช่น หมู่พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท ในพระบรมมหาราชวัง[136] และพระที่นั่งวิมานเมฆ ในพระราชวังดุสิต[137] หมู่พระที่นั่งจักรีมหาปราสาทมีส่วนตัวอาคารเป็นแบบสถาปัตยกรรมคลาสสิค แต่ส่วนหลังคาเป็นแบบไทย เดิมที จอห์น คลูนิส สถาปนิกผู้ออกแบบหมู่พระที่นั่งนี้ ได้ออกแบบส่วนหลังคาเป็นทรงโดม แต่สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ผู้สำเร็จราชการในขณะนั้น ได้กราบบังคมทูลทัดทานไว้ โดยให้เหตุผลว่าอาคารทรงตะวันตกแท้ไม่สมควรตั้งอยู่กลางพระบรมมหาราชวัง และแนะให้เปลี่ยนแบบหลังคาเป็นทรงปราสาท พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโอนอ่อนตามและมีพระราชดำริให้สร้างหมู่พระที่นั่งจักรีมหาปราสาทในแบบลูกผสมดังที่ปรากฏ[138] ส่วนพระที่นั่งวิมานเมฆ เป็นเรือนไม้สักทั้งหลังขนาดใหญ่ มีส่วนผสมของรูปแบบสถาปัตยกรรม 'สติ๊กสไตล์' (Stick Style) หรือที่นักวิชาการไทยนิยมเรียกว่าแบบ 'ขนมปังขิง' (Ginger Bread) ซึ่งเป็นที่นิยมในสหรัฐอเมริกาสมัยคริสต์ศตวรรษที่ 19 กับรูปแบบสถาปัตยกรรมเมืองร้อนที่โปร่งโล่ง ไม่ทึบตันเหมือนสถาปัตยกรรมยุโรปแท้[139] รูปแบบสถาปัตยกรรมของพระที่นั่งวิมานเมฆถูกดัดแปลงจากแบบแผนตะวันตกเพื่อให้เข้ากับภูมิอากาศ วัสดุและงานช่างในท้องถิ่น แต่ยังคงสุนทรียภาพแบบตะวันตกอยู่

พระราชนิยมในสถาปัตยกรรมตะวันตกของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้แพร่สู่แวดวงชนชั้นนำสยามอย่างกว้างขวาง บรรดาเจ้านายชั้นสูงและขุนนางผู้ใหญ่ต่างพากันเลียนแบบพระองค์ในการสร้างวังและบ้านพักแบบตะวันตกกันอย่างถ้วนหน้า วังสำคัญๆ ที่สร้างตามแบบสถาปัตยกรรมตะวันตกมีอาทิ วังสราญรมย์ วังบางขุนพรหม ตำหนักจิตรลดา วังบูรพาภิรมย์ วังปารุสก์ และวังท่าพระเป็นต้น ส่วนบ้านหรือคฤหาสน์ที่สร้างตามแบบสถาปัตยกรรมตะวันตก เช่น บ้านเจ้าพระยารัตนาธิเบศร์ (พุ่ม ศรีไชยยันต์) บ้านเจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ (วร บุนนาค) บ้านสุริยานุวัตร (เกิด บุนนาค) บ้านไกรจิตติ ของพระยาอาทรธุรศิลป์ (หม่อมหลวง ช่วง กุญชร) บ้านพระยานรราชจำนงค์ ถนน

---

[129] ก่อสร้างระหว่างปี ค.ศ. 1870-1875 สถาปนิกผู้ออกแบบคือ จอห์น คลูนิส ชาวอังกฤษ

[130] ก่อสร้างระหว่างปี ค.ศ. 1870-1874 ใช้เป็นที่ประชุมทหารมหาดเล็ก ต่อมาในปี ค.ศ. 1874 เปลี่ยนการใช้งานเป็นพิพิธภัณฑ์สำหรับแสดงของโบราณและศิลปวัตถุต่างๆ ให้ประชาชนชม อาคารหลังนี้ถือเป็นอาคารที่ไม่ใช่พระราชฐานหลังแรกที่สร้างตามรูปแบบตะวันตก (สมชาติ จึงสิริอารักษ์ 2553: 104)

[131] ก่อสร้างระหว่างปี ค.ศ. 1872-1876

[132] ก่อสร้างระหว่างปี ค.ศ. 1897-1903 เป็นที่ประทับของสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ สถาปนิกผู้ออกแบบคือ คาร์ล ซัมเดรคซกี วิศวกรคือคาร์โล อัลเลอกรี ต่อมาในปี ค.ศ. 1924 เปลี่ยนชื่อเป็นพระที่นั่งบรมพิมาน

[133] ก่อสร้างระหว่างปี ค.ศ. 1902-1906 ใช้เป็นที่ประทับในพระราชวังดุสิต สถาปนิกผู้ออกแบบคือ มาริโอ ตามานโย และคณะ วิศวกรใหญ่คือคาร์โล อัลเลอกรี

[134] ก่อสร้างระหว่างปี ค.ศ. 1908-1916 สถาปนิกผู้ออกแบบคือ มาริโอ ตามานโย และแอนนิบาล เล ริกอตตี วิศวกรใหญ่คือคาร์โล อัลเลอกรี

[135] ก่อสร้างระหว่างปี ค.ศ. 1910-1918 ใช้เป็นที่ประทับพักผ่อนพระราชอิริยาบถในยามเสด็จประพาสเมืองเพชรบุรี สถาปนิกผู้ออกแบบคือ คาร์ล ดือห์ริ่ง ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 6 พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชทานนามว่า พระราชวังรามราชนิเวศน์

[136] ก่อสร้างระหว่างปี ค.ศ. 1870-1875 ใช้เป็นท้องพระโรง สถาปนิกผู้ออกแบบคือ จอห์น คลูนิส

[137] ก่อสร้างระหว่างปี ค.ศ. 1900-1901 ออกแบบโดยพระยาราชสงคราม (กอน หงสกุล)

[138] สมชาติ จึงสิริอารักษ์ 2553: 77,103

[139] สมชาติ จึงสิริอารักษ์ 2553: 123

ราชดำเนินกลาง[140] นอกจากนี้ยังมีวัดที่สร้างตามแบบสถาปัตยกรรมตะวันตกอีกด้วย ได้แก่ วัดนิเวศธรรมประวัติราชวรวิหาร ที่บางปะอิน[141]

พระราชนิยมในสถาปัตยกรรมตะวันตกของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ปรากฏเด่นชัดดังกล่าวขยายขอบเขตไปสู่การพัฒนาทางกายภาพในระดับเมืองด้วยเช่นกัน ถนนในพระนครที่ตัดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 5 หลายสายหยิบยืมภาพลักษณ์มาจากถนนที่สร้างตามแบบแผนตะวันตกอย่างชัดเจน ในแง่นี้ พระราชนิยมจึงมีส่วนในการกำหนดแบบแผนโครงข่ายถนนในพระนคร ถนนราชินีและถนนอัษฎางค์คือตัวอย่างแรกๆ ของความพยายามในการสร้างถนนเลียนแบบถนนอย่างตะวันตก ถนนทั้งสองจำลองแบบมาจากถนนขนานลำคลองในชวา อาณานิคมของฮอลแลนด์ ซึ่งมีทัศนียภาพงดงาม เป็นที่ประทับใจพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (อ่านเพิ่ม 5.2)

โครงข่ายถนนพระราชวังดุสิตมีมูลเหตุสำคัญประการหนึ่งมาจากพระราชประสงค์ที่จะพัฒนาบ้านเมืองสยามให้ศิวิไลซ์ตามมาตรฐานของชาติตะวันตก โครงข่ายถนนดังกล่าวมีขึ้นภายหลังจากที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเสด็จประพาสยุโรปครั้งแรกเมื่อปี ค.ศ. 1897 ในการเสด็จประพาสยุโรปครั้งนั้น พระองค์ได้ทอดพระเนตรเห็นความเจริญของมหานครต่างๆ สิ่งนี้เป็นแรงบันดาลใจสำคัญที่ทำให้พระองค์ทรงดำเนินการปรับปรุงสภาพทางกายภาพของพระนครขนานใหญ่ในเวลาต่อมา เพื่อให้พระนครมีความงดงามศิวิไลซ์ ตามสุนทรียะแบบตะวันตก โครงข่ายถนนพระราชวังดุสิตมีลักษณะพิเศษซึ่งไม่เคยปรากฏมาก่อนในสยาม กล่าวคือ เป็นโครงข่ายที่ประกอบด้วยถนนนับสิบๆ สาย ตัดขึ้นพร้อมๆ กัน ถนนแต่ละสายมีเขตทางกว้างขวาง เป็นแนวตรงตลอด ถนนในโครงข่ายแบ่งได้เป็น 2 ประเภทตามทิศทางของถนน คือ ถนนในแนวเหนือ-ใต้ และถนนในแนวตะวันออก-ตะวันตก ถนนในแต่ละแนวทอดขนานกัน ถนนต่างแนวกันตัดขนานกันเป็นมุมฉาก (อ่านเพิ่ม 6.2) ลักษณะการตัดของถนนเช่นนี้ก็คือโครงข่ายแบบตาตารางนั่นเอง

โครงข่ายแบบตาตาราง แม้จะปรากฏในแบบผังเมืองพระนครศรีอยุธยา และเมืองเก่าของสยามอีกหลายเมือง แต่ไม่เคยปรากฏในพระนครมาก่อน ในทางหนึ่งอาจมองได้ว่า พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงนำแบบอย่างโครงข่ายถนนตาตารางมาจากเมืองโบราณ แต่เมื่อพิจารณาพระราชนิยมของพระองค์ในขณะนั้นที่โน้มเอียงไปทางตะวันตกพระราชนิยมของพระองค์ในขณะนั้นที่โน้มเอียงไปทางตะวันตกดังที่ได้อภิปรายไว้ข้างต้นก็อาจสรุปได้ว่าโครงข่ายถนนตาตารางของถนนย่านพระราชวังดุสิตมีแม่แบบมาจากโครงข่ายถนนในประเทศตะวันตก หลักฐานที่ยืนยันข้อสรุปนี้มีอย่างน้อย 2 ประการ ประการแรก ในการสร้างโครงข่ายถนน มีชาวตะวันตกเข้าไปเกี่ยวข้องตั้งแต่เริ่มต้น นายเจมส์ แมคคาร์ที (James Mc Carthy) หรือพระวิภาคภูวดลเป็นผู้ออกแบบเขียนแบบผังโครงข่ายถนนนี้ และยังมีนายช่างวิศวกรอีกจำนวนหนึ่งคอยให้คำปรึกษาเกี่ยวกับเทคนิคการสร้างถนน[142] ประการที่สอง พระวิสัยทัศน์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสะท้อนออกมาอย่างชัดเจนเมื่อโครงข่ายถนนสวนดุสิตเป็นรูปเป็นร่าง พื้นที่สองฟากถนนในโครงข่ายกลายเป็นเขตที่พักอาศัยของชนชั้นสูงของสยาม มีทั้งวังของพระราชโอรส วังของพระเจ้าน้องยาเธอ และบ้านของขุนนางคหบดีรุ่นใหม่ที่มั่งมี อาคารสถานในย่านสวนดุสิต ล้วนได้อย่างหรือเจือด้วยรูปแบบสถาปัตยกรรมตะวันตกแบบต่างๆ ซึ่งผิดแผกไปมากจากรูปแบบสถาปัตยกรรมประเพณีของอาคารสถานส่วนใหญ่ใน

---

[140] เรียบเรียงจาก สมชาติ จึงสิริอารักษ์ 2553

[141] ก่อสร้างในปี ค.ศ. 1878

[142] หจช. ร.5 น.5.8/23 ที่ 3/155 "ลายพระราชหัตถเลขา ถึงเจ้าพระยาเทเวศรวงษ์วิวัฒน์ ผู้บัญชาการมสุขาภิบาล" 23 เมษายน ร.ศ. 121

เขตกำแพงพระนคร สิ่งนี้ย่อมแสดงให้เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นดีเห็นงาม หรือกระทั่งส่งเสริมในการพัฒนาให้พื้นที่ย่านสวนดุสิตมีภาพลักษณ์เป็นแบบตะวันตก

ถนนราชดำเนินเป็นที่สะท้อนภาพลักษณ์ถนนอันสง่างามตามแบบตะวันตกมากที่สุด ดังที่กล่าวถึงแล้วในบทก่อนๆ ถนนสายนี้ถูกจำลองแบบมาจากถนนแกนสำคัญ (Boulevard) ในมหานครในยุโรป เช่น ถนนชองเอลิเซ่ (Champs-Elysees) ในปารีส เดอะมอล (The Mall) ในลอนดอน และ อันเตอร์ เดน ลินเดน (Unter den Linden) ในเบอร์ลิน ในการวางแผนและก่อสร้างถนนนั้น แม้ขุนนางสยาม เช่น กรมหลวงนเรศรวรฤทธิ์ และพระยาเทเวศร์วงษ์วิวัฒน์ (ม.ร.ว. หลาน กุญชร) จะเป็นหัวเรี่ยวหัวแรง แต่ก็มีชาวตะวันตกเข้ามาเกี่ยวข้องและมีบทบาทโดดเด่นตั้งแต่ต้น ที่สำคัญคือ นายคาร์ล ซันเดรสกี (Carl Sandreczki) สถาปนิกชาวเยอรมัน เป็นผู้ออกแบบกำหนดสัดส่วนความกว้างถนน สะพาน ตลอดจนรายละเอียดเครื่องประดับถนนต่างๆ และพันโทออคตาฟ ฟาริโอลา เดอ รอสโซลี (Lt. Col. Octave Fariola de Rozzoli) วิศวกรชาวอเมริกัน เป็นผู้รังวัดแนวที่เขตถนน และให้คำปรึกษาด้านเทคนิคการก่อสร้าง อาจกล่าวได้ว่า ถนนราชดำเนินคือความพยายามลอกเลียนรูปแบบถนนตะวันตกให้ได้ใกล้เคียงแบบแผนแท้ๆ ในยุโรปมากที่สุด เป็นที่น่าสังเกตว่า ในช่วงต้นคริสต์ศตวรรษที่ 20 มีการตัดถนนสมัยใหม่ในพระนครเป็นจำนวนมาก อย่างไรก็ตาม การตัดถนนเหล่านี้แทบทุกสายมิได้มีชาวตะวันตกเข้าไปเกี่ยวข้องในการออกแบบรายละเอียดดังเช่นการตัดถนนราชดำเนิน อันโครงข่ายถนนสวนดุสิตนั้น ถึงจะมีชาวตะวันตกเป็นผู้ร่างแบบผังและแนะนำเทคนิควิธีก่อสร้าง แต่ในส่วนรายละเอียดและขั้นตอนก่อสร้าง นายช่างสยามเป็นผู้ดำเนินการเองเกือบทั้งหมด ส่วนถนนสายอื่นๆ ในพระนคร ไม่ปรากฏหลักฐานชัดเจนว่า ถนนสายใดที่ชาวตะวันตกเข้าไปเกี่ยวข้องในการออกแบบอย่างใกล้ชิดอย่างถนนราชดำเนิน ดังนั้นจึงพอจะอนุมานได้ว่า ถนนเหล่านี้ถูกขึ้นตัดขึ้นโดยมีนายช่างชาวสยามเป็นผู้วางแผนและควบคุมเป็นหลัก ผู้เชี่ยวชาญชาวต่างประเทศในกรมกองที่เกี่ยวของกับการตัดถนนทำหน้าที่เพียงให้คำปรึกษาเชิงเทคนิคเท่านั้น[143]

นอกจากหลักฐานทางกายภาพที่อภิปรายข้างต้นแล้ว หลักฐานที่แสดงถึงพระราชนิยมในตะวันตกที่เป็นพื้นฐานให้กับการกำหนดรูปแบบถนนราชดำเนินยังปรากฏใน พระราชปรารภของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ว่า จะทำถนนสายนี้ให้ *"เปนถนนแฟดชันเนบอล สำหรับขี่รถวนไปวนมา"*[144] ชื่อของถนนที่พระองค์ทรงได้ต้นเค้ามาจากชื่อถนน Queen's Walk ในกรุงลอนดอน ประเทศอังกฤษ[145] และพระราชประสงค์ที่จะให้ถนนราชดำเนิน *"เปิดเปนทางโล่งกว้างให้ชนชั้นสูงได้พักผ่อนหย่อนใจ"*[146] การใช้ถนนที่ออกแบบเป็นบลูเลอวาร์ดเป็นที่พักผ่อนหย่อนใจนั้นเป็นรูปแบบการใช้ชีวิตของชนชั้นสูงในมหานครของยุโรปซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงได้พบเห็นมาเมื่อครั้งเสด็จประพาสยุโรป

ไม่เพียงตัวถนนเท่านั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงมีพระราชประสงค์ให้สองข้างถนนมีอาคารลักษณะตะวันตกที่สอดคล้องกับแบบถนนด้วย ดังพระราชปรารภว่า *"ที่ 2 ข้างนั้นต่อไปจะต้องเปนวัง เปนออฟฟิซใหญ่ ฤาบ้านผู้มั่งมี ที่จะตั้งกันหยุมๆ หยิมๆ ไม่ได้"*[147] พระคลังมหาสมบัติสนองพระราชประสงค์โดยกำหนดนโยบายการพัฒนาให้พื้นที่ริมถนนราชดำเนินกลางเป็น *"ที่ค้าขาย เช่น ตลาดตึกแถว หรือจะเป็นอาคารใหญ่ๆ เช่นคลับหรือออฟฟิศ*

---

[143] อ่านเพิ่มเติม สยมพร ทองสารี 2526

[144] พีรศรี โพวาทอง 2550

[145] หจช. ร.5 น. 18.1/1 ที่ 13/331 "พระราชหัตถเลขาถึงกรมหมื่นนเรศรวรฤทธิ์ เสนาบดีกระทรวงนครบาล" (15 สิงหาคม ร.ศ. 118)

[146] พีรศรี โพวาทอง 2550

[147] พีรศรี โพวาทอง 2550

หรือบ้านงามๆ เป็นต้น"[148] อาคารใหญ่ๆ ที่ว่านี้หมายถึงอาคารที่มีรูปแบบตะวันตกที่สอดคล้องตามประโยชน์ใช้สอยร่วมสมัย มิใช่อาคารรูปแบบประเพณีที่ตอบสนองต่อการใช้งานแบบดั้งเดิมเท่านั้น ในการนี้ ทางการได้วางแผนสร้างตึกโอ่โถงเรียงรายไปตลอดถนน และพิจารณาออกข้อบังคับว่าด้วยการก่อสร้างอาคารริมถนนราชดำเนินกลาง ในสมัยรัชกาลที่ 5 แผนการดังกล่าวจะไม่บรรลุผลเพียงบางส่วนเท่านั้น ส่วนของถนนราชดำเนินนอกมีการสร้างวังในรูปแบบตะวันตกแท้อยู่ไม่กี่แห่ง เช่น วังปารุสก์ และตำหนักจิตรลดา เป็นต้น ส่วนของถนนราชดำเนินกลางทั้งสาย มีเพียงห้างสรรพสินค้า 'แบดแมน แอนด์ กำปะนี' ซึ่งตั้งอยู่เชิงสะพานผ่านพิภพลีลา เท่านั้นที่เป็นอาคารใหญ่โตแบบตะวันตก

การเสริมภาพลักษณ์ของความเป็นสมัยใหม่และความเป็นตะวันตกให้กับถนนโดยการสร้างอาคารรูปแบบตะวันตกขนาบสองข้างแนวถนนมิได้มีแต่ตามถนนที่เกี่ยวโยงกับพระมหากษัตริย์โดยตรง เช่น ถนนราชดำเนินและถนนในโครงข่ายถนนสวนดุสิตเท่านั้น หากยังพบได้ตามถนนทั่วๆ ไปในพระนครอีกด้วย อาคารริมถนนเหล่านี้ส่วนใหญ่มิได้เป็นอาคารเดี่ยวอันโอ่โถงใหญ่โต แต่เป็นตึกแถวที่สร้างขึ้นเพื่อสนองประโยชน์ทางด้านการค้าขายและอยู่อาศัย ในสมัยรัชกาลที่ 5 การสร้างตึกแถวริมถนนไม่เพียงทำเพื่อสนองประโยชน์ใช้สอยเท่านั้น แต่ยังเพื่อให้เกิดความงดงาม ความเป็นระเบียบ และความเป็นสง่าราศีของพระนครอีกด้วย[149] ตึกแถวเหล่านี้ถูกปลูกสร้างอย่างประณีต ลักษณะทางสถาปัตยกรรมมักเป็นรูปแบบที่จำลองมาจากสถาปัตยกรรมแบบคลาสสิค ทว่าสัดส่วนและองค์ประกอบออกจะผิดเพี้ยนจากแบบแผนที่ปรากฏในยุโรปไปมาก ตึกแถวที่ตั้งอยู่ในย่านสำคัญๆ เช่น แถวพระบรมมหาราชวัง หรือชุมชนการค้าใหญ่ มักสร้างโดยเลียนแบบพระราชวังในยุโรป แบบผังจะเป็นรูปตัว E เน้นมุขยื่น 3 มุข ที่ตรงกลางตึกหนึ่งมุข และที่ปลายตึกทั้งสองอีกข้างละหนึ่งมุข มุขแต่ละมุขมีลักษณะเป็นระเบียงยื่นและหน้าบันรูปสามเหลี่ยม ครึ่งวงกลม หรือวงโค้งสอดรับกัน ทั้งระเบียงและหน้าบันมีเสาลอยตัวแบบดอริกหรือไอโอนิก อย่างน้อย 2 ต้นรับอยู่ ตึกแถวบางหลังตั้งจรดมุมถนน ตัวตึกที่ตั้งขนานไปกับถนนจะมีผังเป็นรูปตัว L ตรงส่วนหักมุมของตัวตึก มักถูกป้านออก เพื่อให้เกิดหน้าอาคารอันสง่างามรับหัวถนน ลักษณะการวางผังอาคารเช่นนี้เป็นสิ่งที่นิยมทำกันในยุโรป[150]

8.5 สาธารณประโยชน์

นับแต่สมัยอยุธยาเรื่อยมาจนถึงต้นรัตนโกสินทร์ สถาบันการปกครองของสยามยึดถือนโยบายที่มุ่งเน้นการรักษาความสงบและความเป็นระเบียบเรียบร้อยของสังคม ยิ่งกว่าการพัฒนาความเจริญด้านต่างๆ ให้เกิดขึ้นในราชอาณาจักร แม้ในจารีตการปกครองโบราณซึ่งได้อิทธิพลมาจากพุทธศาสนาจะถือว่าการทำนุบำรุงประชาชนเป็นภาระสำคัญ แต่หลักการที่ว่าประเทศต้องมีการพัฒนาในยามสงบก็หาได้เคยปรากฏในจารีตการปกครองสยาม[151] ตามคติพุทธ ผู้ที่ได้สะสมบุญญาบารมี และมีคุณธรรมสูงกว่าคนทั่วไปเท่านั้นที่จะได้เป็นผู้ปกครอง เมื่ออยู่ในตำแหน่ง ผู้ปกครองถูกคาดหวังโดยประชาชนให้ประกอบคุณงามความดียิ่งๆ ขึ้น ด้วยหลักการดังกล่าว พระมหากษัตริย์จึงมีพันธะในการดูแลประชาชนให้พ้นทุกข์ภัย และดำเนินชีวิตอย่างมีความสุข อย่างไรก็ตาม ในทางปฏิบัติ สถาบันการปกครองของสยามกับประชาชนกลับเหินห่างกัน ต่างฝ่ายต่างไม่ทราบความเป็นไป ทั้งไม่สนใจความเป็นอยู่ของกันและกัน แม้ประชาชนจะเป็นแรงงานสำคัญของราชอาณาจักร แต่ในทัศนคติของพระมหากษัตริย์และชนชั้นปกครองทั้งหลาย ประชาชนหาได้

---

[148] พีรศรี โพวาทอง 2550, หน้า 49

[149] สมชาติ จึงสิริอารักษ์ 2553: 230

[150] สมชาติ จึงสิริอารักษ์ 2553: 231-232

[151] Siffin 1966: 68

มีบทบาทสำคัญในการชี้นำระบบไม่[152] ลัทธิเทวราชาซึ่งครอบงำสถาบันการปกครองสยามในสมัยอยุธยา ถือว่าพระมหากษัตริย์คือเทพเจ้า ทรงเป็นทั้งเจ้าชีวิตและเจ้าแผ่นดิน ตามตรรกะนี้ ทุกสิ่งทุกอย่างในราชอาณาจักรดำรงอยู่เพื่อสนองความต้องการของพระมหากษัตริย์ ประชาชนมีฐานะเป็นข้าของพระมหากษัตริย์ พระมหากษัตริย์ไม่อยู่ภายใต้กฎเกณฑ์ใดๆ ที่กำหนดให้ต้องทรงกระทำหน้าที่เพื่อประชาชน การบริการของรัฐและสวัสดิการในสังคมที่ประชาชนได้รับขึ้นอยู่กับพระราชประสงค์ของพระมหากษัตริย์ หาได้มีที่มาจากสิทธิทางกฎหมายที่กำหนดไว้อย่างเป็นทางการไม่[153] คติพุทธถือว่าการที่ผู้ปกครองมีคุณธรรมสูงสุดในสังคม เขาย่อมมีปัญญาสูงสุดด้วย ตามตรรกะนี้ พระมหากษัตริย์และรัฐบาลของพระองค์จึงมีสิทธิที่จะเป็นผู้กำหนดแนวทางการปกครอง และหลักปฏิบัติของบุคคลในสังคม โดยไม่จำเป็นต้องคำนึงถึงความต้องการของประชาชน การวินิจฉัยของคณะปกครองถือได้ว่าถูกต้อง เพราะเป็นการกระทำตามกรอบของคุณธรรม ประชาชนผู้ด้อยคุณธรรมกว่าต้องปฏิบัติตามการวินิจฉัยนั้นโดยปราศจากข้อสงสัยและการโต้แย้ง[154]

คณะปกครองมองว่า ในยามที่ราชอาณาจักรอยู่ในภาวะสงบสุข ไม่มีสงคราม ภัยพิบัติ และโจรผู้ร้ายชุกชุม ถือว่าตนได้ทำหน้าที่คุ้มครองประชาชนโดยสมบูรณ์แล้ว การยกระดับความเป็นอยู่ของประชาชนไม่ถือว่าเป็นเรื่องสำคัญ[155] รัฐบาลไม่มีนโยบายพัฒนาเศรษฐกิจ เช่น การเพิ่มผลผลิตทางการเกษตร การปรับปรุงชลประทาน การคมนาคม และการตลาด ไม่มีนโยบายส่งเสริมสวัสดิการประชาชน เช่น การให้บริการสาธารณสุข และไม่มีนโยบายปรับปรุงศักยภาพของประชาชน เช่น การให้บริการการศึกษาอย่างเป็นระบบ หน้าที่ของรัฐบาลคือป้องกันข้าศึก ปราบปรามโจรผู้ร้าย ตัดสินคดีพิพาทเกี่ยวกับที่ดิน ช่วยเหลือราษฎรในยามข้าวยากหมากแพง และทำพิธีกรรมทางศาสนาต่างๆ เท่านั้น ภารกิจของรัฐเป็นสิ่งที่รัฐบาลกำหนดเองว่าจะทำหรือไม่ทำ และจะทำมากหรือน้อยเพียงใด[156] ภารกิจดังกล่าวมักไม่ได้มีขึ้นเพื่อตอบสนองความต้องการของประชาชน จึงมักไม่สอดคล้องกับความต้องการของประชาชน การรวบรวมทรัพยากรเข้ารัฐโดยการเก็บส่วยภาษีอากร และการเกณฑ์แรงงาน มีจุดประสงค์หลักเพื่อหล่อเลี้ยงหน่วยราชการ และแจกจ่ายกันภายในโครงข่ายราชการ หาได้มีขบวนการกระจายสู่ประชาชนไม่[157] โดยเนื้อแท้แล้ว กรมกองต่างๆ มิได้ถูกตั้งขึ้นเพื่อให้บริการประชาชน แต่เป็นหน่วยควบคุมกำลังคนและเก็บรวบรวมภาษีอากร การให้บริการแก่สามัญชนซึ่งอยู่นอกแวดวงชนชั้นนำแทบไม่มีเลย หรือหากมีก็มักเป็นผลพลอยได้จากการให้บริการชนชั้นนำ[158] ภายใต้วิถีการปกครองดังกล่าว รัฐบาลไม่จำเป็นต้องกำหนดเป้าหมายการพัฒนา และพยายามบริหารจัดการให้บรรลุตามเป้าหมายแต่ประการใด การกำหนดอัตราภาษีที่เก็บจากประชาชนมิต้องคำนวณจากงบประมาณการใช้จ่ายของรัฐ แต่กำหนดจากผลประโยชน์ของบรรดาชนชั้นปกครอง ตราบใดที่ประชาชนยังยอมถูกเกณฑ์และเสียภาษีตามที่กำหนด รัฐบาลก็จะไม่เข้าไปยุ่งเกี่ยว ตรวจตรา หรือดูแลท้องถิ่นในเรื่องอื่นๆ

---

[152] วิไลเลขา ถาวรธรสาร 2545: 76

[153] Jacobs 1971: 190-191

[154] Jacobs 1971: 29-30

[155] Vella 1955: 331

[156] Jacobs 1971: 100-101

[157] Jacobs 1971: 109

[158] Siffin 1966: 138

8.5.1 ทัศนคติในการปกครองสมัยรัชกาลที่ 4 และรัชกาลที่ 5

เมื่อเข้าสู่สมัยรัชกาลที่ 4 สถาบันการปกครองของสยาม และทัศนคติของพระมหากษัตริย์ที่มีต่อประชาชนเริ่มเปลี่ยนแปลงไป พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงหันไปให้ความสำคัญกับประชาชน ทรงให้สิทธิเสรีภาพและสวัสดิการต่าง ๆ แก่ประชาชนมากขึ้น แนวทางดังกล่าวส่วนหนึ่งเป็นผลของอิทธิพลแนวคิดแบบตะวันตกที่แพร่หลายเข้ามาในสยามอย่างเข้มข้นในช่วงเวลานั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงคลุกคลีกับเหล่ามิชชันนารีทั้งช่วงก่อนขึ้นครองราชย์ และภายหลังจากที่ทรงขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์แล้ว เหล่ามิชชันนารีพยายามเรียกร้องให้รัฐบาลสยามปรับปรุงสภาพความเป็นอยู่ของประชาชนให้ดีขึ้นอยู่เสมอ พวกเขาวิพากษ์วิจารณ์นโยบายของรัฐในหลาย ๆ ประเด็น เช่น การหารายได้จากอบายมุขต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็น บ่อนการพนัน โรงเหล้า หรือโรงยาฝิ่น การเก็บภาษีอย่างหนักจากราษฎร และระบบไพร่ทาส เป็นต้น[159] นอกจากนี้ ยังเสนอแนะให้รัฐบาลแก้ไขปัญหาความสะอาดของบ้านเมือง และปัญหาสุขอนามัยของประชาชนด้วยการออกกฎหมายบังคับอย่างจริงจัง[160]

การปรับแนวทางการปกครองในสมัยรัชกาลที่ 4 แม้จะมิใช่เป็นการเปลี่ยนแปลงในเชิงโครงสร้าง หากเป็นไปในลักษณะของการแก้ไขกฎเกณฑ์ข้อบังคับและการเพิ่มเติมหรือปรับเปลี่ยนภารกิจของรัฐ ถึงกระนั้นก็ยังถือว่าเป็นการเปลี่ยนแปลงที่มีนัยยะสำคัญต่อการยกระดับความเป็นอยู่ของประชาชน ความเปลี่ยนแปลงที่ปรากฏเป็นรูปธรรมได้แก่ การอนุญาตให้ประชาชนมองพระมหากษัตริย์และเข้าเฝ้าร้องทุกข์ถวายฎีกาได้ด้วยตนเอง การจัดให้มีการเลือกตั้งราชครูปุโรหิตาจารย์ ผู้ตัดสินคดีความ แทนการแต่งตั้งโดยพระมหากษัตริย์ การลดการเกณฑ์แรงงานไพร่และเพิ่มการจ้างแรงงานกรรมกร การออกกฎหมายเพื่อปรับปรุงความเป็นอยู่ของทาส และการเสด็จออกเยี่ยมเยียนประชาชน เป็นต้น[161] พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแสดงถึงการให้ความสำคัญกับประชาชนมากขึ้นด้วยการออกประกาศหลายฉบับเพื่อแนะนำประชาชนในเรื่องความเป็นอยู่ เช่น การรักษาความสะอาดบ้านเมืองและแม่น้ำลำคลอง การรักษาตัวยามเจ็บไข้ การออมทรัพย์ คำตักเตือนเรื่องอบายมุขและหนี้สิน วิธีจัดการกับคนพาลและคนเมา การป้องกันขโมย การสร้างเตาอิฐ เป็นต้น[162] พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพลิกบทบาทของพระมหากษัตริย์ในด้านที่เกี่ยวกับกฎหมาย จากที่ทำหน้าที่เป็นเพียงผู้*รักษา*กฎหมายดั้งเดิมที่เรียกว่า 'กฎหมายธรรมศาสตร์' มาเป็นผู้*บัญญัติ*กฎหมายด้วยพระองค์เอง ด้วยสถานการณ์เศรษฐกิจการเมืองของสยามที่เปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วในสมัยรัชกาลที่ 4 บทบัญญัติในกฎหมายธรรมศาสตร์ไม่อาจครอบคลุมพฤติกรรมใหม่ของประชาชนอันเป็นผลมาจากรูปแบบทางเศรษฐกิจและสังคมแบบใหม่ที่ได้รับอิทธิพลตะวันตก ดังนั้นจึงเป็นการเหมาะสมที่จะยกเลิกลักษณะกฎหมายแบบเดิม และเปลี่ยนให้พระมหากษัตริย์มีพระราชอำนาจตรากฎหมายขึ้นได้อย่างเต็มที่[163]

ในสมัยรัชกาลที่ 5 กระบวนการปฏิรูปการปกครองอย่างจริงจัง ทำให้การเปลี่ยนแปลงเป็นไปอย่างลุ่มลึกและกว้างขวาง ถึงกับเรียกได้ว่าเป็นการเปลี่ยนแปลงเชิงโครงสร้างทั้งระบบ เป้าหมายของรัฐในการบริหารจัดการประเทศเปลี่ยนแปลงจากที่มุ่งเก็บเกี่ยวรายได้เข้าสู่กรมกองและเข้าพกเข้าห่อชนชั้นนำ ไปเป็นการพัฒนาประเทศในด้านต่าง ๆ

---

[159] Bradley 1936: 143-144

[160] Bradley 1936: 150

[161] เรียบเรียงจาก วิไลเลขา ถาวรธรสาร 2545: 79

[162] ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4, 2467: 16

[163] Riggs 1966: 132

เพื่อยกระดับฐานะความเป็นอยู่ของประชาชนอย่างเต็มรูปแบบ[164] พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำรัสต่อที่ประชุมสภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดินว่า การที่พระองค์ดำเนินการปฏิรูประบบภาษีของประเทศนั้น มีวัตถุประสงค์เพื่อนำรายได้ไปปรับปรุงประเทศ มิใช่เพื่อนำเงินมาเป็นประโยชน์ส่วนพระองค์ เงินรายได้ซึ่งจะเพิ่มพูนขึ้นภายหลังการปฏิรูปจะถูกนำไปใช้จ่ายในการลงทุนก่อสร้างถนน คลอง ระบบรถไฟ ระบบโทรคมนาคม และบำรุงการขนส่งทางเรือ พระราชดำรัสดังกล่าวคือหลักฐานแรกๆ ที่แสดงถึงจุดยืนของรัฐบาลที่มุ่งกระทำการเพื่อประโยชน์สาธารณะ และการยอมรับหลักการแบ่งแยกผลประโยชน์ของพระมหากษัตริย์ออกจากผลประโยชน์ของรัฐ[165] รัฐบาลในรัชสมัยนี้กลายเป็นองค์กรที่มีบทบาทเชิงรุกในการกระตุ้นให้เกิดการเปลี่ยนแปลงภายในประเทศ มิได้เพียงตั้งรับเพื่อธำรงสถานะเดิมอีกต่อไป ภายใต้แนวทางนี้ หน้าที่ที่เป็นหัวใจของรัฐบาลคือ การกำหนดนโยบายพัฒนาประเทศ และควบคุมการทำงานของข้าราชการให้บรรลุผลตามนโยบายนั้น

8.5.2 ทัศนคติการปกครอง การพัฒนาพระนคร และการตัดถนน

การเปลี่ยนแปลงแนวทางการปกครองประเทศของสยามในสมัยรัชกาลที่ 4 และรัชกาลที่ 5 เกิดขึ้นพร้อมๆ กับการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจขนานใหญ่ การเปิดประเทศทำการค้าเสรีภายหลังการลงนามในสนธิสัญญาเบาว์ริงในปี ค.ศ. 1855 ส่งผลโดยตรงให้การค้าขายระหว่างสยามกับต่างประเทศขยายวงกว้างขวางขึ้น ข้าวและไม้สักถูกส่งออกเป็นปริมาณมาก ขณะที่สินค้าสำเร็จรูปหลายชนิดจากต่างประเทศก็ถูกนำเข้ามาขายเป็นจำนวนมากเช่นกัน การขยายตัวของการผลิตและการค้าข้าวในที่ราบภาคกลางส่งผลให้การค้าภายในประเทศ ประชาชนเริ่มมีเงินจับจ่ายกิจการค้า การบริการ และการผลิตเชิงอุตสาหกรรมเติบโตขึ้น กรุงเทพมหานครกลายเป็นศูนย์กลางการค้าที่สำคัญที่สุดของสยามในยุคเศรษฐกิจใหม่ ตัวเมืองเป็นศูนย์รวมทั้งการขายส่งไปยังหัวเมือง การส่งออกไปยังตลาดต่างประเทศ การนำเข้าจากต่างประเทศ และเป็นแหล่งที่มีการค้าปลีกหนาแน่นที่สุด ด้วยเหตุนี้จึงเป็นที่รวมของห้างร้านบริษัทเป็นจำนวนมาก ผู้ประกอบการค้าที่มีบทบาทสำคัญคือ พ่อค้าชาวจีนและชาวยุโรป บทความในหนังสือพิมพ์ยุคนั้นเขียนบรรยายไว้ว่า "*...การค้าขายในเมืองสยาม เหลือบทางซ้าย แลทางขวา ล้วนไปด้วยคนจีน นับว่าเปนที่ 1 ชาวยุโรปเปนที่ 2 แขกเปนที่ 3...*"[166] พ่อค้าจีนส่วนใหญ่ประกอบกิจการค้าปลีกรายย่อย และมักตั้งเรือนร้านของตนตามเส้นทางคมนาคมในพระนคร เช่น แม่น้ำลำคลอง และถนน หลักแหล่งใหญ่ของพ่อค้าจีนอยู่แถวย่านสามเพ็ง พ่อค้าชาวยุโรปมักประกอบกิจการธุรกิจขนาดใหญ่ เช่น ห้างค้าปลีกขนาดใหญ่[167] โรงงานอุตสาหกรรมขนาดย่อม เช่น โรงสี โรงน้ำตาล[168] โรงปูนและโรงเลื่อย การจัดหาบ้านเช่า กิจการสาธารณูปโภค เช่น โรงไฟฟ้าและรถราง การเงินการธนาคาร โรงแรม[169] การเดินเรือ[170] ประกันภัย ป่าไม้ และเหมืองแร่ การเข้ามาของพ่อค้ายุโรปมิได้ลดบทบาทพ่อค้าจีนลง ในทางตรงกันข้าม พ่อค้าจีนกลับมีโอกาสขยายกิจการค้าของตนได้กว้างขวางขึ้น ด้วยการเป็นนายหน้าในการติดต่อค้าขายทั้งการค้าภายในและการค้าระหว่างประเทศให้กับบริษัทของชาวยุโรป[171] กิจการสมัยใหม่เหล่านี้ส่วนใหญ่มีหลัก

---

[164] Keyes 1977: 97 และ Siffin 1966: 89

[165] Vella 1955: 339

[166] หจช., หนังสือพิมพ์ข่าวตลาดรายสัปดาห์ "เรื่องจีนกับการค้าในสยาม", 27 เมษายน ร.ศ. 126

[167] เช่น ห้าง A Markwald Co. Ltd. ห้าง Badman and Co.

[168] เช่น Indo Chinese Sugar

[169] โรงแรมรุ่นแรกๆ เช่น Union Hotel, Oriental Hotel และ Fisher Hotel

[170] เช่น Bangkok Paknam Manam Bar และ East Asiatic

[171] สิริลักษณ์ ศักดิ์เกรียงไกร 2523: 78-85

แหล่งอยู่ในพระนคร หรือหากกิจการใดที่มีหน่วยปฏิบัติการหลักอยู่ตามหัวเมือง ก็มักมีสำนักงานตั้งอยู่ในพระนครเพื่อความสะดวกในการติดต่อธุรกิจ

การเติบโตของธุรกิจในพระนครเป็นแรงกระตุ้นให้รัฐบาลสยามต้องขยายบริการสาธารณูปโภครองรับความต้องการใหม่ๆ ตามไปด้วย เศรษฐกิจสมัยใหม่ซึ่งมีชาวตะวันตกเป็นตัวผลักดันและขับเคลื่อนหลักคุ้นเคยกับการประกอบการบนบกมากว่าในน้ำอย่างที่เป็นมาในพระนคร ดังนั้น ถนนจึงกลายเป็นสาธารณูปโภคพื้นฐานสำหรับเศรษฐกิจสมัยใหม่ การสร้างโครงข่ายถนนเจริญกรุง บำรุงเมือง และเฟื่องนคร ในสมัยรัชกาลที่ 4 แม้จะมีจุดเริ่มต้นจากความต้องการการบริการสันทนาการของชาวต่างประเทศ (อ่านเพิ่ม 4.2.2) แต่กลับให้ประโยชน์ทางด้านการค้า และการคมนาคมภายในเมืองเป็นอย่างมาก ในปลายทศวรรษ 1860 หรือเพียงไม่กี่ปีหลังจากที่มีการตัดถนนทั้งสาม ปรากฏว่าพื้นที่สองฟากถนนเหล่านี้มีสิ่งปลูกสร้าง ทั้งตึกแถว เรือนแถว โรงร้าน และเพิงขายของเกิดขึ้นมากมาย โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ริมถนนบำรุงเมืองนั้นมีอาคารตั้งอยู่อย่างหนาแน่นแทบตลอดสาย ในแง่นี้ อาจนับได้ว่า ถนนเจริญกรุง บำรุงเมือง และเฟื่องนคร เป็นกลุ่มถนนสายแรกของพระนคร ที่ไม่ได้ตัดขึ้นเพื่อประโยชน์ของชนชั้นนำสยามและเพื่อประโยชน์สาธารณะอย่างแท้จริง การปรับปรุงถนนเหล่านี้ในสมัยรัชกาลที่ 5 ยิ่งตอกย้ำความเป็นถนนเพื่อสาธารณประโยชน์มากขึ้น การสร้างตึกแถวใหม่ริมถนนบำรุงเมืองและถนนเจริญกรุง มีจุดประสงค์เพื่อกระตุ้นกิจกรรมทางเศรษฐกิจโดยตรง หลังจากการปรับปรุงฟื้นฟูไม่นาน บริเวณริมถนนก็กลายเป็นย่านการค้าสำคัญของพระนคร สองฟากถนนเหล่านี้เต็มไปด้วยห้างร้านบริษัทใหญ่น้อยมากมาย ทั้งห้างใหญ่ๆ ของชาวยุโรป ห้างของแขกเปอร์เซียและห้างของคนจีน นอกจากนี้ ยังมีตึกสอนศาสนาคริสต์ โรงรับจำนำ โรงพิมพ์ และร้านค้าเล็กๆ จำนวนมาก (อ่านเพิ่ม 5.2.2)

ในสมัยรัชกาลที่ 5 รัฐบาลสยามยกเอาเหตุเพื่อสาธารณประโยชน์มาเป็นข้ออ้างหลักในการตัดถนนแทบทุกสายอย่างเปิดเผย ไม่ว่าในการตัดถนนสายหนึ่งๆ จะมีเหตุผลแฝงเร้นใดๆ ก็ตาม ในประกาศการสร้างถนนต่างๆ ที่สร้างในรัชสมัยนี้ เช่น ถนนพฤฒิบาศ (ปัจจุบันคือถนนนครสวรรค์) ถนนสามเสน ถนนกรุงเกษม ถนนวิสุทธิ์กระษัตริย์ ถนนเทวียุรยาตร (ปัจจุบันคือถนนประชาธิปไตย) ถนนเยาวราช ถนนราชวงศ์ ถนนอนุวงศ์ ถนนจักรวรรดิ และถนนราชดำเนิน ล้วนมีข้อความระบุวัตถุประสงค์ของการตัดถนนอย่างชัดเจนว่า เป็นไปเพื่อประโยชน์สาธารณะทั้งสิ้น ตัวอย่างเช่น ประกาศกรมโยธาธิการว่าด้วยเรื่องการตัดถนนเยาวราช เขียนไว้ว่า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงมี *"พระราชประสงค์จะทรงอุดหนุนให้เป็นการเจริญแก่บ้านเมือง และเป็นประโยชน์แก่ชนทั้งหลายฝ่ายเดียว ...เหตุที่จะตัดถนนสายนี้โดยทรงพระราชดำริเห็นว่า พื้นที่แขวงสามเพ็ง เป็นทำเลที่ชุมชนไปมาค้าขายมาก แต่ทางไปมาลำบากเพราะแคบเล็กไม่สมกับประโยชน์ที่จะเกิดขึ้นได้ในที่นั้นอีกเป็นอันมาก..."*[172] ตามข้อเท็จจริงที่ได้อภิปรายก่อนหน้านี้ ถนนหลายสายอาทิ ถูกตัดขึ้นโดยมีเบื้องหลังเป็นแรงจูงใจที่ไม่เกี่ยวกับประโยชน์สาธารณะ อาทิเช่น โครงข่ายถนนในย่านสามเพ็ง (อ่านเพิ่ม) เกี่ยวโยงกับผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจของพระมหากษัตริย์ โครงข่ายถนนในย่านดุสิต เป็นส่วนหนึ่งของโครงการเมืองใหม่ที่สร้างตอบสนองรูปแบบการใช้ชีวิตสมัยใหม่และค่านิยมตะวันตกของชนชั้นนำสยาม (อ่านเพิ่ม 6.2.3) โครงข่ายถนนราชดำเนินถูกสรรสร้างให้เป็นฉากแสดงความศิวิไลซ์ของสังคมสยาม (อ่านเพิ่ม 7.1 และ 7.2) และโครงข่ายถนนย่านบางรักเกิดขึ้นจากการแสวงหาผลประโยชน์ของเหล่าเจ้านายชั้นสูง ขุนนางผู้ใหญ่ และพ่อค้าผู้มั่งคั่ง (อ่านเพิ่ม 6.1.1) อย่างไรก็ตาม เมื่อมองในภาพรวม จะเห็นได้ว่าโครงข่ายถนนในย่านต่างๆ ในพระนครเมื่อประกอบกันได้เอื้ออำนวยความสะดวกให้กับการสัญจรภายในเมืองและชานเมือง ทั้งยังช่วยเปิดพื้นที่ใหม่ๆ ซึ่งเคยเข้าไม่ถึง

[172] ราชกิจจานุเบกษา เล่มที่ 8 หน้า 410, ประกาศกรมโยธาธิการ วันที่ 30 มกราคม ร.ศ. 110 ลงนามโดย กรมหมื่นนริศรานุวัดติวงศ์

ให้กับการพัฒนาเมือง ประโยชน์เหล่านี้ย่อมตกอยู่กับประชาชนทั่วไป ไม่ว่าจะเป็นพ่อค้า ไพร่ ทาส ข้าราชการ หรืออื่นๆ มิได้จำกัดอยู่แต่ในวงชนชั้นนำเท่านั้น หรือเรียกได้ว่า การสร้างโครงข่ายถนนต่างๆ ในพระนครเป็นไปเพื่อสาธารณประโยชน์ สิ่งนี้ในทางหนึ่งมองได้ว่ารัฐบาลสยามในสมัยรัชกาลที่ 5 ตัดถนนไปตามความจำเป็นของสถานการณ์ ณ ช่วงเวลาใดช่วงเวลาหนึ่ง ซึ่งขึ้นอยู่กับเหตุปัจจัยนานาประการ แต่ในอีกทางหนึ่งก็มองได้อย่างสมเหตุสมผลเช่นกันว่า ถนนถูกตัดขึ้นภายใต้นโยบายของรัฐแผนใหม่ที่มุ่งเน้นการปรับปรุงคุณภาพชีวิตและความเป็นอยู่ของประชาชน

สรุปท้ายบท

ในสมัยรัชกาลที่ 1-3 การตัดสินใจตัดถนนและการวางแนวเส้นทางถนนในพระนคร ถูกกำหนดโดยคติประเพณี และการใช้สอยของชนชั้นสูงเป็นสำคัญ ผังพระนครในยุคเริ่มก่อตั้งเกิดเป็นรูปเป็นร่างได้ด้วยโครงข่ายลำน้ำ และอาคารสถานของรัฐ ของผู้ปกครองและของศาสนา โครงข่ายลำน้ำมีความสำคัญต่อวิถีทางสังคมและเศรษฐกิจของเมืองอย่างยิ่งยวด เนื่องจากเป็นทั้งที่อยู่อาศัย ที่ค้าขาย และที่พบปะของชาวเมืองส่วนใหญ่ เส้นทางบนบกมีจำนวนน้อยและแทบไม่มีความสำคัญต่อชีวิตประจำวันของผู้คน กระนั้นก็ตาม พระนครยุคต้นก็ยังมีถนนอยู่ถึง 18 สาย ถนนเหล่านี้ถูกตัดขึ้นเพื่อสนองประโยชน์ของชนชั้นสูงของสยามโดยเฉพาะ ด้วยการทำหน้าที่หลักอย่างน้อย 3 ประการ คือ 1) เชื่อมโยงสถานที่สำคัญๆ ของรัฐและสถานที่อันเกี่ยวโยงกับชนชั้นสูง เช่น วัง ศาสนสถาน หน่วยราชการ จวนขุนนางและประตูเมืองเข้าด้วยกัน 2) สนองคติความเชื่อในแง่ที่เป็นเครื่องเชิดชูแสดงความภูมิฐานของบ้านเมืองและเกียรติยศของพระมหากษัตริย์ และเป็นทางสำหรับประกอบพระราชพิธีที่มีการแห่แหนเป็นขบวน และ 3) เป็นแนวกันชนระหว่างวังกับชุมชน ในสมัยรัชกาลที่ 4-5 มูลเหตุของการตัดถนนดังกล่าวถูกลดความสำคัญลง จนแทบไม่มีน้ำหนักต่อการตัดสินใจ พร้อมๆ กับเงื่อนไขใหม่ๆ เข้ามาแทนที่

พันธะผูกพันของสนธิสัญญาเบาว์ริงที่ลงนามกันในปี ค.ศ. 1855 นำความเปลี่ยนแปลงอย่างใหญ่หลวงมาสู่สยาม สภาพเศรษฐกิจการเมืองผันเปลี่ยนอย่างกว้างขวางและรวดเร็ว อิทธิพลของชาติตะวันตก ทั้งการคุกคามทางทหารและการเผยแพร่วัฒนธรรม โถมกระหน่ำเข้ามาอย่างรุนแรงยิ่งกว่ายุคสมัยใดๆ สิ่งนี้ส่งผลกระทบต่อการพัฒนาเมืองพระนครอย่างไม่อาจหลีกเลี่ยง ข้อตกลงในสนธิสัญญาเบาว์ริงอันว่าด้วยสิทธิสภาพนอกอาณาเขต บั่นทอนพระราชอำนาจไปพร้อมๆ กับสร้างอำนาจต่อรองให้กับคนในบังคับชาติตะวันตก การตอบสนองข้อเรียกร้องโดยตรงของชาวตะวันตกเรื่องความเป็นอยู่ในพระนครของพวกเขานำมาซึ่งการตัดถนนแบบสมัยใหม่ 4 สาย ได้แก่ ถนนตรง ถนนเจริญกรุง ถนนบำรุงเมือง และถนนเฟื่องนคร ไม่เพียงเท่านั้น อิทธิพลทางอ้อมของมหาอำนาจตะวันตกยังกดดันให้รัฐบาลสยามเร่งสร้างภาพความศิวิไลซ์ให้กับประเทศโดยมีอารยธรรมตะวันตกเป็นแม่แบบ เครื่องมือสำคัญที่รัฐบาลใช้เพื่อการนี้คือการสร้างโครงข่ายถนนครอบคลุมพื้นที่พระนครอย่างกว้างขวาง ดังที่ปรากฏชัดในสมัยรัชกาลที่ 5

นอกเหนือจากอิทธิพลของมหาอำนาจตะวันตกแล้ว แรงจูงใจทางเศรษฐกิจของชนชั้นนำสยามยังผลักดันให้เกิดการตัดถนนมากมายหลายสายในพระนคร ในสมัยรัชกาลที่ 4 การยกเลิกระบบการค้าผูกขาด ความเสื่อมของระบบควบคุมแรงงานในสยาม และความบกพร่องของระบบจัดเก็บภาษี ส่งผลให้สถานะทางการคลังของสยามอ่อนแอสุดขีด สิ่งนี้ย่อมกระทบฐานะทางการเงินของพระมหากษัตริย์อย่างไม่อาจหลีกเลี่ยง การควบคุมรายรับของพระมหากษัตริย์อย่างรัดกุมโดยขุนนางผู้ใหญ่ยิ่งทำให้พระมหากษัตริย์ต้องตกอยู่ในภาวะขัดสน เพื่อแก้ปัญหาดังกล่าว ทางออกหนึ่งที่

พระมหากษัตริย์นำมาใช้พยุงฐานะทางการเงินของพระองค์คือ การแสวงหาผลประโยชน์ในธุรกิจอสังหาริมทรัพย์ โครงการเด่นๆ คือการเข้าครอบครองที่ดินริมคลองมหาสวัสดิ์แล้วนำออกให้เช่าทำนา และการเข้าตรอบครองที่ดินริมถนนเจริญกรุง แล้วปลูกตึกแถวให้เช่า แม้ทั้งสองโครงการจะไม่ถือว่าประสบความสำเร็จนัก เนื่องจากมีผู้เช่าไม่เต็มจำนวน แต่ก็มีส่วนช่วยแบ่งเบาภาระทางการเงินของพระองค์ได้พอสมควร และที่สำคัญ เป็นแบบอย่างให้กับการเพิ่มพูนพระราชทรัพย์ของพระมหากษัตริย์รัชกาลต่อๆ มา

ในสมัยรัชกาลที่ 5 พระมหากษัตริย์เข้าไปข้องเกี่ยวกับธุรกิจอสังหาริมทรัพย์อย่างจริงจัง การตัดถนนโดยทางราชการกับการสร้างตึกแถวริมถนนให้เช่า โดยพระคลังข้างที่ซึ่งเป็นหน่วยงานดูแลพระราชทรัพย์ของพระมหากษัตริย์ มักเป็นสิ่งที่เกิดคู่กันไปเสมอ บางกรณี โครงการตัดถนนเกิดขึ้นก่อนแล้วจึงมีการปลูกตึกแถวตาม แต่ในบางกรณีก็มีการปลูกตึกแถวก่อนแล้วจึงตัดถนนผ่านเข้าไปประชิดตึกแถว บางกรณี พระคลังข้างที่ดักซื้อที่ดินในย่านที่ทางราชการกำหนดโครงการสร้างถนนก่อนที่จะมีการสร้างถนน เพื่อให้ได้ที่ดินสำหรับทำโครงการอสังหาริมทรัพย์ในราคาเยาว์ นอกจากตึกแถวแล้ว พระคลังข้างที่ยังสร้างอาคารให้เช่าอีกหลายประเภท ทั้งตลาด สำนักงาน บ้านเช่า และโรงร้านต่างๆ เช่นเดียวกับของตึกแถว ทำเลของสิ่งปลูกสร้างเหล่านี้ล้วนอยู่ติดถนนทั้งสิ้น พระคลังข้างที่ทำรายได้อย่างงามจากธุรกิจให้เช่าอสังหาริมทรัพย์และขยายการครอบครองที่ดินและจำนวนโครงการไปทั่วทั้งพระนคร การที่ถนนกับธุรกิจอสังหาริมทรัพย์ของพระคลังข้างที่สัมพันธ์กันอย่างแยกไม่ออก มีส่วนทำให้ผู้กำหนดนโยบายตัดถนน อันได้แก่ พระมหากษัตริย์และเสนาบดีที่เกี่ยวข้องกับการตัดถนน ลำเอียงกำหนดโครงการตัดถนนที่เอื้อให้กับการทำธุรกิจของพระคลังข้างที่ ในแง่นี้ อาจกล่าวได้ว่า ผลประโยชน์ของพระมหากษัตริย์เป็นปัจจัยหนึ่งที่มีอิทธิพลต่อเค้าโครงของโครงข่ายถนนในพระนคร ความสำเร็จทางธุรกิจของพระคลังข้างที่กระตุ้นให้เอกชนซึ่งล้วนเป็นชนชั้นสูงในสังคมสยามดำเนินรอยตาม การตัดถนนในย่านบางรักที่ส่วนใหญ่ดำเนินการโดยเอกชน เป็นตัวอย่างชัดเจนที่แสดงให้เห็นถึงพลังแห่งผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจที่ส่งผลต่อการก่อร่างของโครงข่ายถนนในพระนคร

การรุกของวัฒนธรรมตะวันตกอย่างเข้มข้นในช่วงครึ่งหลังของคริสต์ศตวรรษที่ 19 ที่เดินคู่ขนานมากับอิทธิพลทางการเมืองของเหล่ามหาอำนาจ ได้หล่อหลอมให้ชนชั้นนำสยามหันไปนิยมความทันสมัยและความเป็นตะวันตก ค่านิยมดังกล่าวสะท้อนชัดในการเปลี่ยนแปลงรูปลักษณ์ทางกายภาพของพระนคร ในสมัยรัชกาลที่ 4 อาคารสถานจำนวนหนึ่งเริ่มสร้างเลียนอย่างรูปแบบสถาปัตยกรรมยุโรป โดยที่ผู้ออกแบบยังเป็นนายช่างสยาม ขณะที่ถนนเริ่มมีรูปแบบที่ทันสมัยในแง่เทคนิควิธีก่อสร้าง และการออกแบบเขตทาง พอถึงสมัยรัชกาลที่ 5 อาคารสถานเป็นจำนวนมากถูกสร้างตามแบบแผนสถาปัตยกรรมยุโรปอย่างเต็มรูป โดยสถาปนิกจากยุโรป ขณะที่ถนนถูกสร้างในรูปแบบทันสมัย ไม่เพียงแต่ในด้านเทคนิควิธีก่อสร้าง และการออกแบบเขตทางเท่านั้น แต่ยังรวมถึงลักษณะโครงข่ายที่เป็นกริดตารางซึ่งเอื้อต่อการขับรถม้าและรถยนต์ รูปแบบถนนและสถาปัตยกรรมดังกล่าวเมื่อประกอบกัน ก่อให้เกิดสภาพแวดล้อมอันศิวิไลซ์ที่ต้องรสนิยมชนชั้นนำสยาม สิ่งนี้สื่อนัยว่าค่านิยมมีส่วนกำหนดแนวทางการพัฒนาถนนในพระนคร

การปรับเปลี่ยนทัศนคติการปกครองของชนชั้นนำสยามในสมัยรัชกาลที่ 4-5 จากที่เน้นความมั่นคงของสถาบันปกครองและผลประโยชน์ของผู้ปกครอง มาเป็นการให้ความสำคัญกับความเป็นอยู่และคุณภาพชีวิตของประชาชน เบี่ยงเบนให้รัฐบาลสยามหันมาใส่ใจกับการสร้างถนนเพื่อสนองความต้องการของประชาชนมากขึ้น ประกาศการตัดถนนในสมัยรัชกาลที่ 5 ทุกสายจะอ้างถึงประโยชน์ที่ประชาชนจะได้รับในการตัดถนนเสมอ ในทางปฏิบัติ การตัดถนนเหล่านี้ได้ให้ประโยชน์แก่ประชาชนอย่างแท้จริง โครงข่ายถนนในย่านต่างๆ ที่พัฒนาขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 4-5 ทำให้การสัญจร

ภายในเมืองและชานเมืองสะดวกรวดเร็วขึ้นเป็นอย่างมาก และยังช่วยเปิดพื้นที่ใหม่ๆ สำหรับการพัฒนาชุมชนเมือง ประชาชนทั่วไป ไม่ว่าจะเป็นพ่อค้า ไพร่ ทาส ข้าราชการ หรืออื่นๆ ล้วนได้ประโยชน์จากการนี้เสมอกัน ดังนั้นจึงมองได้ว่า แม้จะมีเป้าหมายหลายๆ อย่างปะปน การสร้างโครงข่ายถนนต่างๆ ในพระนครยุคนั้นให้น้ำหนักกับเป้าหมายเชิงสาธารณะเป็นอย่างมาก

บทที่ ๑

บทสรุป

บทที่ 9 บทสรุป

ภายใต้คำถามการวิจัย 2 ข้อ อันได้แก่ 1) ถนนและโครงข่ายถนนในกรุงเทพมหานครมีวิวัฒนาการอย่างไร และ 2) เหตุปัจจัยใดที่ส่งอิทธิพลต่อการตัดถนนและแบบแผนโครงข่ายถนนในกรุงเทพมหานคร งานวิจัยเสนอข้อสรุปดังต่อไปนี้

9.1 วิวัฒนาการของโครงข่ายถนนในพระนคร ระหว่างปี ค.ศ. 1782-1910

ในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ กรุงเทพมหานครได้ชื่อว่าเป็น 'เมืองน้ำ' โครงสร้างและองค์ประกอบของเมือง ตลอดจนวิถีการอยู่อาศัยทำมาหากินของชาวเมืองล้วนถูกกำหนดด้วยแม่น้ำลำคลองใหญ่น้อยที่ไหลผ่านตัวเมือง กระนั้นก็ตาม เมืองแห่งนี้ก็ใช่ว่าจะปราศจากถนนโดยสิ้นเชิง ในช่วงเจ็ดทศวรรษแรก กรุงเทพมหานครมีถนนทั้งสิ้น 18 สาย ถนนส่วนใหญ่กระจุกตัวอยู่ในเขตพระนครชั้นใน อันเป็นศูนย์รวมของของนิวาศสถานของชนชั้นนำ ศาสนสถาน และหน่วยราชการสำคัญ ๆ ของรัฐ ถนนเหล่านี้ประสานกันเป็นโครงข่ายอย่างค่อนข้างมีระบบ เทียบเคียงได้กับ 'รูปแบบศูนย์กลางเดี่ยว' (Concentric) โครงข่ายประกอบด้วย เส้นทางวงแหวน 2 วงซ้อนกัน และเส้นทางรัศมีที่ตัดจากวงแหวนชั้นในพุ่งออกเป็นรัศมีสู่วงแหวนขั้นนอก นอกจากถนนทั้งสองแบบนี้แล้ว ยังมีถนนแกนที่ตัดผ่านเมืองเป็นทางยาว และถนนย่อยสายสั้น ๆ ที่เชื่อมโยงสถานที่สำคัญต่าง ๆ เป็นจุด ๆ ในบรรดาถนนเหล่านี้ ถนนล้อมพระบรมมหาราชวังนับได้ว่าเป็นถนนสายพิเศษที่มีความโดดเด่นที่สุด ถนนล้อมวังซึ่งมีลักษณะเป็นลานโล่งกว้างใหญ่ ถูกใช้ทำหน้าที่หลายประการ เช่น เป็นทางสัญจรของเจ้านายและขุนนาง แห่แหนขบวนพระราชพิธี เป็นพื้นที่กันชนระหว่างเขตพระราชฐานกับเขตชุมชน และเสริมสง่าราศีแก่พระบรมมหาราชวัง โดยปกติแล้ว ถนนสายนี้ถูกสงวนไว้สำหรับการใช้สอยของชนชั้นนำเท่านั้น ประชาชนจะถูกกีดกันมิให้เข้ามาเตร็ดเตร่ ในสมัยรัชกาลที่ 4 มีการตัดถนนเพิ่ม 6 สาย ได้แก่ ถนนตรง ถนนเจริญกรุง ถนนบำรุงเมือง ถนนเฟื่องนคร ถนนสีลม และถนนปทุมวัน การตัดถนนในรัชสมัยนี้เกิดขึ้นภายใต้อิทธิพลของมหาอำนาจตะวันตก และเป็นจุดเริ่มต้นของกระบวนการพัฒนาพระนครให้ศิวิไลซ์ อันถนนเจริญกรุง ถนนบำรุงเมือง และถนนเฟื่องนครนั้นได้ชื่อว่าเป็นถนนที่ทันสมัยแห่งยุค พื้นที่สองข้างถนนถูกพัฒนาเป็นตึกแถวให้เช่า ตามแบบอย่างการพัฒนาในเมืองอาณานิคม

ในสมัยรัชกาลที่ 5 มีการตัดถนนนับร้อยสาย แม่น้ำลำคลองมิได้มีบทบาทสำคัญในการกำหนดโครงสร้างของเมือง และชี้นำการพัฒนาชุมชนเมืองอีกต่อไป ถนนได้เข้ามาทำหน้าที่แทนแทบจะเบ็ดเสร็จ โครงข่ายถนนใหม่เกิดขึ้นทั้งภายในเขตกำแพงพระนคร และบริเวณชานกำแพงพระนครทั้งทางด้านเหนือ ตะวันออก และใต้ ส่งผลให้พื้นที่เมืองขยายตัวออกไปอย่างกว้างขวาง การสร้างโครงข่ายถนนมีขึ้นพร้อม ๆ กับพัฒนาการของระบบบริหารจัดการการตัดถนน ซึ่งสอดรับกับการปฏิรูประบบราชการของสยามในยุคนั้น และสนองต่อปัญหาเฉพาะหน้าที่รัฐบาลต้องเผชิญในระหว่างการตัดถนน ในปลายสมัยรัชกาลที่ 5 ภาพความเปลี่ยนแปลงทางกายภาพของกรุงเทพมหานครจาก สภาพที่เป็นเมืองน้ำและเมืองราชธานีตามประเพณี สู่สภาพที่เป็นเมืองบกและมหานครอันศิวิไลซ์ตามแบบตะวันตกปรากฏขึ้นอย่างแจ่มชัด

โครงข่ายถนนใหม่ในสมัยรัชกาลที่ 5 ที่สำคัญ ๆ มีอาทิ โครงข่ายถนนย่านสำเพ็งทางด้านใต้ของเขตกำแพงพระนคร โครงข่ายถนนย่านบางรักในพื้นที่ชานพระนครด้านใต้ โครงข่ายถนนย่านปทุมวันในพื้นที่ชานพระนครด้านตะวันออก โครงข่ายถนนย่านดุสิตในพื้นที่ชานพระนครด้านเหนือ และโครงข่ายถนนราชดำเนินซึ่งผ่ากลางเมือง

9.2 ปัจจัยที่ส่งผลให้เกิดการพัฒนาโครงข่ายถนนและเป็นตัวกำหนดแบบแผนโครงข่ายถนนในพระนคร

ในช่วงเจ็ดทศวรรษแรกของสมัยรัตนโกสินทร์ มูลเหตุแห่งการตัดถนนและการวางแนวเส้นทาง ถูกกำหนดโดยคติประเพณี และการใช้สอยของชนชั้นสูงเป็นสำคัญ ถนนที่ตัดในช่วงเวลานี้ทำหน้าที่หลักๆ 2 ประการ คือ เชื่อมโยงสถานที่สำคัญๆ เข้าด้วยกัน และเป็นทางสำหรับขบวนพระราชพิธี อย่างไรก็ตาม ในสมัยรัชกาลที่ 4-5 มูลเหตุของการตัดถนนดังกล่าวถูกลดความสำคัญลง จนแทบไม่มีน้ำหนักต่อการตัดสินใจ พร้อมๆ กับเงื่อนไขใหม่ๆ เข้ามาแทนที่

ภัยคุกคามจากมหาอำนาจตะวันตก และความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจการเมืองอย่างใหญ่หลวงภายหลังการทำสนธิสัญญาเบาว์ริงในปี ค.ศ. 1855 ส่งผลกระทบต่อการพัฒนาเมืองพระนครอย่างไม่อาจหลีกเลี่ยง ข้อตกลงในสนธิสัญญาเบาว์ริงอันว่าด้วยสิทธิสภาพนอกอาณาเขต สร้างอำนาจต่อรองให้กับคนในบังคับชาติตะวันตก และนำมาซึ่งการตัดถนนแบบสมัยใหม่ 4 สาย ได้แก่ ถนนตรง ถนนเจริญกรุง ถนนบำรุงเมือง และถนนเฟื่องนคร ตามข้อเรียกร้องของชาวตะวันตกที่อาศัยในพระนคร ไม่เพียงเท่านั้น อิทธิพลทางอ้อมของมหาอำนาจตะวันตกที่กดดันให้สยามพัฒนาประเทศตามอย่างตะวันตก กระตุ้นให้รัฐบาลเร่งสร้างโครงข่ายถนนครอบคลุมพื้นที่พระนครอย่างกว้างขวาง

นอกจากอิทธิพลตะวันตกแล้ว แรงจูงใจทางเศรษฐกิจของชนชั้นนำสยามยังผลักดันให้เกิดการตัดถนนมากมายหลายสายในพระนคร ในสมัยรัชกาลที่ 4 การยกเลิกระบบการค้าผูกขาด ความเสื่อมของระบบควบคุมแรงงานในสยาม ความบกพร่องของระบบจัดเก็บภาษี ส่งผลกระทบต่อฐานะทางการเงินของพระมหากษัตริย์โดยตรง การควบคุมรายรับของพระมหากษัตริย์อย่างรัดกุมโดยขุนนางผู้ใหญ่ยิ่งทำให้พระมหากษัตริย์ต้องตกอยู่ในภาวะขัดสน เพื่อแก้ปัญหาดังกล่าว พระมหากษัตริย์หันไปแสวงหาผลประโยชน์ในธุรกิจอสังหาริมทรัพย์ การเข้าครอบครองที่ดินริมคลองมหาสวัสดิ์แล้วนำออกให้เช่าทำนา และการเข้าครอบครองที่ดินริมถนนเจริญกรุง แล้วปลูกตึกแถวให้เช่า เป็นตัวอย่างที่โดดเด่นของการทำธุรกิจอสังหาริมทรัพย์ของพระมหากษัตริย์

ในสมัยรัชกาลที่ 5 พระมหากษัตริย์เข้าไปข้องเกี่ยวกับธุรกิจอสังหาริมทรัพย์อย่างจริงจัง การตัดถนนกับการสร้างตึกแถวริมถนนให้เช่ามักเป็นสิ่งที่เกิดคู่กันไปเสมอ พระมหากษัตริย์เป็นผู้กำหนดโครงการตัดถนน ขณะที่พระคลังข้างที่หน่วยงานดูแลพระราชทรัพย์ของพระมหากษัตริย์เป็นผู้ดำเนินการสร้างตึกแถว ลักษณะความสัมพันธ์ดังกล่าวชี้ให้เห็นว่า ผลประโยชน์ทางธุรกิจมีส่วนสัมพันธ์กับแบบแผนการสร้างโครงข่ายถนนในพระนคร พระคลังข้างที่ทำรายได้อย่างงามจากธุรกิจให้เช่าอสังหาริมทรัพย์และขยายการครอบครองที่ดินและจำนวนโครงการไปทั่วทั้งพระนคร ความสำเร็จทางธุรกิจของพระคลังข้างที่กระตุ้นให้เอกชนซึ่งล้วนเป็นชนชั้นสูงดำเนินรอยตาม การตัดถนนในย่านบางรักที่ส่วนใหญ่ดำเนินการโดยเอกชน เป็นตัวอย่างชัดที่แสดงให้เห็นถึงพลังแห่งผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจที่ส่งผลต่อการก่อร่างของโครงข่ายถนนในพระนคร

การรุกของวัฒนธรรมตะวันตกอย่างเข้มข้นในช่วงครึ่งหลังของคริสต์ศตวรรษที่ 19 ได้หล่อหลอมให้ชนชั้นนำสยามหันไปนิยมความทันสมัยและความเป็นตะวันตก ค่านิยมดังกล่าวสะท้อนชัดในการเปลี่ยนแปลงรูปลักษณ์ทางกายภาพของพระนคร นับแต่สมัยรัชกาลที่ 4 การสร้างสิ่งก่อสร้างเช่น อาคารและถนน เลียนอย่างรูปแบบสถาปัตยกรรมยุโรปเริ่มปรากฏ พอถึงสมัยรัชกาลที่ 5 การสร้างสิ่งก่อสร้างเหล่านี้มิได้เป็นการเลียนอย่างเท่านั้น แต่เป็นการถอดแบบจากแบบแผนสถาปัตยกรรมยุโรปอย่างเต็มรูป ถนนส่วนใหญ่ถูกสร้างตามแบบแผนตะวันตก ทั้งในแง่เทคนิควิธีก่อสร้าง

รูปแบบ การใช้สอย และลักษณะโครงข่าย ถนนและสถาปัตยกรรมแบบตะวันตกที่สร้างขึ้นในพระนคร ก่อให้เกิดสภาพแวดล้อมอันศิวิไลซ์ที่ต้องรสนิยมชนชั้นนำสยาม

ในสมัยรัชกาลที่ 4-5 ผู้ปกครองสยามเริ่มปรับเปลี่ยนทัศนคติในการปกครอง จากที่มุ่งไปที่ความมั่นคงของรัฐและความมั่งคั่งของผู้ปกครอง มาเป็นทนุบำรุงความเป็นอยู่ของประชาชน ในด้านการตัดถนน รัฐบาลดำเนินนโยบายสนองประโยชน์ของประชาชนมากขึ้น โครงข่ายถนนในย่านต่างๆ ที่พัฒนาขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 4-5 ทำให้การสัญจรภายในเมืองและชานเมืองสะดวกรวดเร็วขึ้นเป็นอย่างมาก และยังช่วยเปิดพื้นที่ใหม่ๆ สำหรับการพัฒนาชุมชนเมือง สิ่งนี้ทำให้ประชาชนทั่วไป ไม่ว่าจะเป็นพ่อค้า ไพร่ ทาส ข้าราชการ หรืออื่นๆ ได้รับประโยชน์ถ้วนหน้า อาจกล่าวได้ว่า แม้ผู้ตัดถนนจะมีเป้าหมายหรือผลประโยชน์แอบแฝงหลายๆ อย่างปะปน แต่การสร้างโครงข่ายถนนต่างๆ ในพระนครก็ก่อให้เกิดประโยชน์สาธารณะเป็นอย่างมาก

โดยสรุป ปัจจัยที่ส่งผลให้เกิดการพัฒนาโครงข่ายถนนและเป็นตัวกำหนดแบบแผนโครงข่ายถนนในพระนครประกอบด้วย

1. คติประเพณีและประโยชน์ใช้สอยของชนชั้นสูง
2. ภัยคุกคามจากชาติตะวันตก
3. ผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจของชนชั้นสูง
4. อิทธิพลทางความคิดของชาติตะวันตกและค่านิยมความทันสมัย
5. สาธารณประโยชน์

บรรณานุกรม

บรรณานุกรม

Battye, Noel Alfred 1974, The Military, Government and Society in Siam, 1868-1910: Politics and Military Reform during the Reign of King Chulalongkorn, PhD. Thesis, Cornell University.

Bowring, J. (1857) 2013, The Kingdom and People of Siam: with a Narrative of the Mission to that Country in 1855, Cambridge University Press: Cambridge.

Bradley, Dan Beach, 1936, Abstract of the Rev. Dan Beach Bradley, M.D. Medical Missionary in Siam 1835-1873, The Multigraph Department of Pilgrim Church.

Campbell, J.G.D., 1902, Siam in the Twentieth Century, Edward Arnold.

Crawfurd, J. (1830) 2005, Journal of an Embassy from the Governor-General of India to the Courts of Siam and Cochin China, Harvard University Press: Cambridge

Ingram, James C. 1971, Economic Change in Thailand 1850-1970, Stanford University Press.

Ishii, Yoneo (ed.) (translated by Peter and Stephanie Hawkes), 1978, Thailand: A Rice Growing Society, University Press of Hawaii: Honolulu.

Jacobs, Norman, 1971, Modernization without Development, Praeger Publisher.

Johnston, David Bruce 1975, Rural Society and Rice Economy in Thailand, 1860-1930, PhD. Thesis, Yale University.

Kaida, Yoshiniro 1978, "Irrigation and Drainage: Present and Future", in Yoneo Ishii (ed.), Thailand: a Rice Farming Society, translated by Peter and Stephanie Hawkes, University Press of Hawaii: Honolulu.

Keyes, F. Charles, 1977, The Golden Peninsular: Culture and Adaptation in Mainland Southeast Asia, Macmillan Publishing Co. Inc.

Kirsch, A. Thomas, 1975, "Modernising Implications of 19th Century Reforms in the Thai Sangha", in Picker, S., 1975, Contributions to Asian Studies vol. 8: The Psychological Study of Theravada Societies, E.J. Brill.

Leonowens, A. (1870) 2009, The English Governess at the Siamese Court: Recollections of 6 years in the Royal Palace at Bangkok, Applewood Books.

Naele, F. 1852, Narrative of a Residence at the Capital of the Kingdom of Siam, White Lotus: Bangkok.

Norman, Henry Sir, 1907, The Peoples and Politics of the Far East, T. Fisher Unwin Adelphi Terrace.

Pallegoix, J. 1854, Description du Royaume Thai ou Siam, Mission de Siam.

Phirotthirarach, Somjai, 1983, The Historical Writings of Chao Phraya Thiphakorawong, PhD. Thesis, Northern Illinois University

Riggs, Fred W. 1966, Thailand: the Modernisation of a Bureaucratic Polity, East-West Center Press.

Sahai, Sachchidanand 2003, India in 1872: As Seen by the Siamese, BR Publishing Corporation

Sarasin, Viraphol 1977, Tribute and Profits: Sino-Siamese Trade 1651-1853, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.

Siffin, William J., 1966, The Thai Bureaucracy: Institutional Change and Development, East-West Center Press.

Smith, S.J. 1869, "Brief Sketches of Siamese History", Siam Repository (October 1869)

Sternstein, L. 1965, "Settlement Patterns in Thailand", Journal of Tropical Geography, 21.

Sternstein, L. 1993, "Migration and Developemnt in Thailand", Geographic Review, 66.

Takaya, Yoshikazu, 1987 (Translated by Peter Hawkes), Agricultural Development of a Tropical Delta: A Study of a Chao Phraya Delta, Monographs of the Centre for Southeast Asian Studies, Kyoto University English Language Series No. 17.

Terwiel, B. J. 1986, Mu'ang Thai and the World: Changing Perspectives during the Third Reign, เอกสารการอภิปราย โดยสมาคมประวัติศาสตร์ร่วมกับสาขาวิชาประวัติศาสตร์ คณะศิลปะศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

Terwiel, B. J. 1989, Through Travellers' Eyes: An Approach to early Nineteenth Century Thai History, Bangkok: Editions Duang Kamol.

Vella, Walter F., 1955, "The Impact of the West on Government in Thailand", in Political Science vol. 4 no. 3 pp. I-vi 317-410, University of California Press.

Wilson, Constance M. 1993, "Revenue Farming, Economic Development and Government Policy during the Early Bangkok Period, 1830-92", in John Butcher and Howard Dick (eds), The Rice and Fall of Revenue Farming: Business Elites and the Emergence of the Modern States in Southeast Asia, London: St. Martin's Press

Wright, A. and Breakspear, Oliver T. 2003, Twentieh century impressions of Siam: Its history, people, commerce, industrie, and resources, White Lotus

Wyatt, David K. 1969, The Politics Reform in Thailand: Education in the Riegn of King Chulalongkorn, Yale University Press: New Haven.

Wyatt, David K. 1975, "Education and the Modernization of Thai Society", in Skinner, G. William and Kirsch, A. Thomas (eds), Change and Persistance in Thai Society, Ithaca and London.

Wyatt, David K. 1984, Thailand: a short history, Yale University Press: New Haven.

กิตติ ตันไทย 2520, คลองกับระบบเศรษฐกิจของไทย (พ.ศ. 2367-2453), วิทยานิพนธ์ อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

โกวิท วงศ์สุรวัฒน์ 2553, การเมืองการปกครองไทย: หลายมิติ, มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

เกื้อกูล ยืนยงอนันต์ 2520, การพัฒนาการคมนาคมทางบกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, หน่วยศึกษานิเทศก์ กรมการฝึกหัดครู: กรุงเทพมหานคร

ขจร สุขพานิช 2518, "มรณกรรมของนายอินเสน", ใน ข้อมูลจากอดีต, เคล็ดไทย

ขจร สุขพานิช 2524, ข้อมูลประวัติศาสตร์ สมัยบางกอก, แสงรุ้งการพิมพ์

เคลาส แวงค์ และเคลาส์ โรสเซ็นแบร์ก 2520, เยอรมันมองไทย, ศึกษิตสยาม: พระนคร

จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ, 2473, "พระราชหัตถเลขา ฉบับที่ 34 ถึงกรมหมื่นอมรมนตรี", พระราชหัตเลขาพระบาทสมเด็จพระปรเมนมหามกุฎพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, โรงพิมพ์โสณพิพรรฒนาการ

จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ, 2506, พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เล่ม 1, 2, 3, คุรุสภา

จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ, "ประกาศยกเลิกเงินหางข้าวนาปีแรก", ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 เล่ม 2, หน้า 238-23

จักร พันธ์ชูเพชร 2551 การเมืองการปกครองไทย: จากยุคสุโขทัยสู่สมัยทักษิณ, Punch Group

จิตร ภูมิศักดิ์ 2550, โฉมหน้าศักดินาไทย, สำนักพิมพ์ศรีปัญญา

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ, 2470, พระราชดำรัสแถลงพระบรมราชาธิบายแก้ไขการปกครองแผ่นดิน, โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒนาการ

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ, 2497, ไกลบ้าน เล่ม 1-2, คุรุสภา

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ 2501, จดหมายเหตุความทรงจำ ของกรมหลวงนรินทรเทวี (พ.ศ.2310-2381) และพระราชวิจารณ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, กรมศิลปากร

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ, 2510, "พระราชดำรัสตอบประชาชนชาวสยามที่หน้าพระที่นั่งสุทไธสวรรค์ เมื่อวันที่ 1 มกราคม ร.ศ. 116 (2440)", พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตั้งแต่ พ.ศ. 2417-2453, โรงพิมพ์สถานสงเคราะห์หญิง ปากเกร็ด

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา (2527) 2550, เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต, สำนักพิมพ์สร้างสรรค์

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา 2551, ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย, สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ชลลดา วัฒนศิริ 2529, พระคลังข้างที่กับการลงทุนธุรกิจในประเทศ พ.ศ. 2433-2475, วิทยานิพนธ์ อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ มหาวิทยาลัยศิลปากร

ชาญวิทย์ เกษตรศิริ 2534, "มองประวัติศาสตร์ต้นรัตนโกสินทร์", ใน ศิลปวัฒนธรรม ปีที่ 12 ฉบับที่ 4 (ก.พ. 2534), สำนักพิมพ์มติชน

ชาญวิทย์ เกษตรศิริ 2540, 'รัชกาลที่ 5 กับการเสด็จอินเดีย พ.ศ. 2414 และความเข้าใจต่อการปฏิรูปแห่งรัชสมัย', ใน ศิลปวัฒนธรรม ปีที่ 18 ฉบับที่ 4 (ก.พ. 2540), สำนักพิมพ์มติชน

ชัย เรืองศิลป์ 2517, ประวัติศาสตร์ไทยสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325-2453 ด้านสังคม, สำนักพิมพ์เรืองศิลป์

ชัย เรืองศิลป์ 2522, ประวัติศาสตร์ไทยสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325-2453 ด้านเศรษฐกิจ, ไทยวัฒนาพาณิชย์

ชัย เรืองศิลป์ 2545, ประวัติสังคมไทยสมัยโบราณ ก่อนศตวรรษที่ 25, สำนักพิมพ์เรืองศิลป์

ชัยอนันต์ สมุทวณิช 2519, การเมือง-การเปลี่ยนแปลงทางการเมืองไทย พ.ศ. 2411-2475, สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย

ชัยอนันต์ สมุทวนิช และขัตติยา กรรณสูต 2518, เอกสารการเมืองการปกครองไทย พ.ศ. 2417-2477, โครงการตำราสังคมศาสตร์ และมนุษยศาสตร์ สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย

ชาลี ศิลปรัศมี 2533, การสร้างบ้านแปงเมืองสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (2325-2395), ไม่ปรากฏผู้พิมพ์

ชูสิริ จามรมาน 2525, "บทบาทของคลองในสมัยรัตนโกสินทร์" ใน วารสารมหาวิทยาลัยศิลปากร ปีที่ 5 (ธ.ค. 2525), มหาวิทยาลัยศิลปากร: กรุงเทพมหานคร

แชรแวส, นิโกลาส์ 2506 (สันต์ โกมลบุตร แปล), ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม, สำนักพิมพ์ศรีปัญญา: กรุงเทพมหานคร

ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม 2504, สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์มหาบุรุษ เล่ม 1, คุรุสภา

ดวงจันทร์ อาภาวัชรุตม์ เจริญเมือง 2542, รายงานการวิจัย เมืองในสังคมไทย: กำเนิด พัฒนาการ และแนวโน้ม, สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่: เชียงใหม่

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จกรมพระยา, 2478, พระราชพงศาวดารรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1, พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพระเจ้าวรวงศ์เธอกรมหมื่นอนุวัตนจาตุรนต์ วัดเทพศิรินทราวาส

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จกรมพระยา, 2494, ชุมนุมพระนิพนธ์, เจริญธรรม

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จกรมพระยา, 2495, สาส์นสมเด็จ ภาค 4 ลายพระหัตถสมเด็จเข้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัติวงศ์ และสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, โรงพิมพ์ประยูรวงศ์

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จกรมพระยา, 2504, สาส์นสมเด็จ, เล่ม 13, คุรุสภา

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จกรมพระยา, 2505, สาส์นสมเด็จ, เล่มที่ 22, คุรุสภา

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จกรมพระยา, 2506, "ตำนานภาษีอากรบางอย่าง", ใน ลัทธิธรรมเนียมต่างๆ เล่มที่ 2, คลังวิทยา

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จกรมพระยา, 2520, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 5, คุรุสภา

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จกรมพระยา, 2522, ความทรงจำ, ม.ป.ท.: พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพนางกรอง จ่างตระกูล ณ เมรุวัดธาตุทอง

ทองต่อ กล้วยไม้ ณ อยุธยา 2531, "ถนนของกรุงเทพมหานคร", ใน พระบรมราชจักรีวงศ์กับกรุงเทพมหานคร, สำนักนโยบายและแผนกรุงเทพมหานคร

ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา, 2504, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3, คุรุสภา

ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา, 2504, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4 เล่มที่ 1, คุรุสภา

ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา, 2513, แสดงกิจจานุกิจ, สุกิจ นิมมานเหมินทร์ พิมพ์ในงานทอดกฐิน วัดเกตุการาม จังหวัดเชียงใหม่

ธงชัย วินิจจะกูล 2544, "การศึกษาประวัติศาสตร์แบบ Postmodern" ใน กาญจนี ละอองศรี และธเนศ อาภรณ์สุวรรณ (บก.) 2544, ลืมโคตรเหง้าก็เผาแผ่นดิน, สำนักพิมพ์มติชน: กรุงเทพมหานคร

ธนารักษ์, กรม, 2502, "คำกราบบังคมทูลของพระไชยยศสมบัติ เจ้าพนักงานบัญชีพระคลังมหาสมบัติในรัชกาลที่ 5", ประวัติบาญชีกลาง, กรมธนารักษ์พิมพ์แจกในการถวายผ้าพระกฐินหลวงพระราชทาน ณ วัดรัชฎาธิฐาน ธนบุรี: ประชาช่าง

ธเนศ อาภรณ์สุวรรณ 2549, ความคิดการเมืองไพร่กระฎุมพีแห่งรัตนโกสินทร์, มติชน

นฤมล ธีรวัฒน์ 2525, พระราชดำริทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, วิทยานิพนธ์ อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

นิจ หิญชีระนันทน์ และคณะ 2525, "ถนน: วิวัฒนาการในรอบ 200 ปี", เอกสารประกอบการสัมมนาทางวิชาการ

นิธิ เอียวศรีวงศ์ 2534, "พุทธกับไสย" จาก ศิลปวัฒนธรรม ปีที่ 12 ฉบับที่ 4 (ก.พ. 2534), สำนักพิมพ์มติชน: กรุงเทพมหานคร

นิธิ เอียวศรีวงศ์ 2550, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, สำนักพิมพ์มติชน: กรุงเทพมหานคร

นิธิ เอียวศรีวงศ์ 2555, ปากไก่และใบเรือ, สำนักพิมพ์มติชน: กรุงเทพมหานคร

แน่งน้อย ศักดิ์ศรี และคณะ 2534, องค์ประกอบทางกายภาพกรุงรัตนโกสินทร์, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย: กรุงเทพมหานคร

ปิยนาถ บุนนาค และคณะ 2525, คลองในกรุงเทพฯ: ความเป็นมา การเปลี่ยนแปลง และผลกระทบต่อกรุงเทพฯ ในรอบ 200 ปี (พ.ศ. 2325-2525), ฝ่ายวิจัย, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย:

ปิยนาถ บุนนาค 2539, โลกทัศน์และภูมิปัญญาทางการเมืองของขุนนางก่อนการปฏิรูปการปกครอง พ.ศ. 2435, โครงการเผยแพร่ผลงานวิชาการ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ปิ่น มาลากุล 2509, "วิทยุปริทรรศน์ เรื่องเที่ยวกรุงเทพฯ", ข่าวสารสำนักผังเมือง, ปีที่ 13 (กรกฎาคม 2509)

ผาสุก พงษ์ไพจิตร และคริส เบเคอร์ 2546, เศรษฐกิจการเมืองไทยสมัยกรุงเทพฯ, Silkworm Books

พรเพ็ญ ฮั่นตระกูล 2517, การใช้จ่ายเงินแผ่นดินในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ, วิทยานิพนธ์ อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

พาชื่น สมคำนึง 2520, ความสำคัญของการศึกษาของพระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในการปรับปรุงบ้านเมืองแบบตะวันตก, วิทยานิพนธ์ อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

พีรศรี โพวาทอง 2550, "ถนนราชดำเนิน: ประวัติศาสตร์การก่อสร้าง", ใน วารสารเมืองโบราณ ปีที่ 33 ฉบับ 4 (ตุลาคม-ธันวาคม 2550), เมืองโบราณ

เพิ่มศักดิ์ วรรลยางกูล 2503, เมืองไทยในอดีต, วัฒนาพานิช

เฟลตัส, ยอร์จ ฮอวส์, 2504, หมอเฮาส์ในรัชกาลที่ 4, แปลจาก Samul Reynolds House of Siam, กองคริสเตียนศึกษา, สภาคริสตจักรในประเทศไทย

ยิ้ม ปัณฑยางกูร 2482, ทำเนียบนาม ภาค 4 ถนนในจังหวัดพระนคร และธนบุรี

รอง ศยามานนท์ 2523, "ประวัติศาสตร์ไทยสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ตั้งแต่รัชกาลที่ 4 ถึง รัชกาลที่ 7", แถลงงานประวัติศาสตร์ เอกสารโบราณคดี, ปีที่ 14 ฉบับที่ 2 (กรกฎาคม-ธันวาคม 2523)

ราโชทัย, ม.ร.ว. (กระต่าง อิศรางกูร) 2508, นิราศลอนดอนและจดหมายเหตุของหม่อมราโชทัย, คลังวิทยา

โรม บุนนาค 2553, บันทึกแผ่นดิน ชุด ตำนานทุ่งกลางกรุง, สำนักพิมพ์สยามบันทึก

ละอองทอง อัมรินทร์รัตน์ 2522, การส่งนักเรียนไทยไปศึกษาต่อต่างประเทศ ตั้งแต่ พ.ศ. 2411-2474, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

วงษานุประพันธ์ 2484, "คลองต่าง ๆ ทั้งเก่าแลใหม่ในกรุงแลหัวเมืองประเทศไทย", ประวัติกระทรวงเกษตราธิการ, กระทรวงเกษตราธิการ

วรพร ภู่พงศ์พันธุ์ 2546, "สถาบันกษัตริย์กับกฎมณเฑียรบาล" ใน วารสารมหาวิทยาลัยศิลปากร ปีที่ 23 ฉบับที่ 3 พ.ศ. 2546, มหาวิทยาลัยศิลปากร: กรุงเทพมหานคร

วลัยลักษณ์ ทรงศิริ 2555, ลักษณะโดยธรรมชาติของสภาพภูมิศาสตร์สามเหลี่ยมปากแม่น้ำเจ้าพระยา, มูลนิธิเล็ก-ประไพ: กรุงเทพมหานคร

วิชาการ, กรม, กระทรวงศึกษาธิการ 2527, แนวพระราชดำริเก้ารัชกาล, กรมวิชาการ กระทรวงศึกษาธิการ

วิไลเลขา ถาวรธนสาร 2545, ชนชั้นนำไทยกับการรับวัฒนธรรมตะวันตก, สำนักพิมพ์เมืองโบราณ

ศรีศักร วัลลิโภดม 2533, "ประเพณีพิธีกรรมที่เปลี่ยนไป" ใน เมืองโบราณ ปีที่ 16 ฉบับที่ 1 (ม.ค.-มี.ค. 2533), สำนักพิมพ์เมืองโบราณ: กรุงเทพมหานคร

ศรีศักร วัลลิโภดม 2534, สยามประเทศ: ภูมิหลังของประเทศไทย ตั้งแต่ยุคดึกดำบรรพ์จนถึงสมัยกรุงศรีอยุธยา ราชอาณาจักรสยาม, สำนักพิมพ์มติชน: กรุงเทพมหานคร

ศรีศักร วัลลิโภดม 2545, กฎหมายตราสามดวง กับความเชื่อของไทย, สำนักพิมพ์เมืองโบราณ: กรุงเทพมหานคร

ศรีศักร วัลลิโภดม 2552, เรือนไทย บ้านไทย, สำนักพิมพ์เมืองโบราณ: กรุงเทพมหานคร

ศรีศักร วัลลิโภดม 2553, กรุงศรีอยุธยาของเรา: ศิลปวัฒนธรรม ฉบับพิเศษ, สำนักพิมพ์มติชน: กรุงเทพมหานคร

ศรีศักร วัลลิโภดม 2554, พัฒนาการทางสังคม-วัฒนธรรมไทย, สำนักพิมพ์เมืองโบราณ: กรุงเทพมหานคร

ศรีศักร วัลลิโภดม และ สุจิตต์ วงษ์เทศ 2548, กรุงเทพฯ มาจากไหน?, สำนักพิมพ์เจ้าพระยา: กรุงเทพมหานคร

ศิลปากร, กรม, 2467, ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4, กรมศิลปากร

สงวน อั้นคง 2516, สิ่งแรกในเมืองไทย, เล่ม 3, แพร่พิทยา

สมคิด ศรีสิงห์ 2515, การบริหารภาษีอากรในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น, วิทยานิพนธ์ปริญญาโท บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร

สมชาติ จึงสิริอารักษ์ 2553, สถาปัตยกรรมตะวันตกในสยาม สมัยรัชกาลที่ 4-พ.ศ. 2440, สมาคมสถาปนิกสยาม

สมบัติ จันทรวงศ์ 2549, บทพิจารณ์ว่าด้วยวรรณกรรมทางการเมืองและประวัติศาสตร์, สำนักพิมพ์คบไฟ

สมบัติ พลายน้อย 2518, เล่าเรื่องบางกอก, แพร่พิทยา

สมบัติ พลายน้อย 2540, เกิดในเรือ, สารคดี

สมบัติ พลายน้อย 2544, ชีวิตตามคลอง, สายธาร

สยมพร ทองสาริ 2526, ผลกระทบจากการตัดถนนในกรุงเทพฯ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2411-2453) ศึกษาเฉพาะกรณีการตัดถนนในกำแพงพระนครด้านเหนือและด้านใต้, วิทยานิพนธ์ อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ มหาวิทยาลัยศิลปากร

สรรพากร, กรม, 2505, กรมสรรพากร, จัดพิมพ์เป็นอนุสรณ์งานฉลองวันประสูติครบ 100 ปี ของสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ

สิริลักษณ์ ศักดิ์เกรียงไกร 2523, ต้นกำเนิดของชนชั้นนายทุนในประเทศไทย, สำนักพิมพ์สร้างสรรค์

สุจิตต์ วงศ์เทศ 2548, กรุงเทพฯ มาจากไหน?, สำนักพิมพ์มติชน

สุริยานุวัตร, พระยา, (เกิด บุนนาค) 2518, ทรัพย์ศาสตร์, พิฆเณศ

เสถียร ลายลักษณ์ และคณะ 2478, "ประกาศเรื่องการนุ่งขาว แลกระแสพระราชดำรัสในการที่ทรงแจกพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์", ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 6, เดลิเมล์

เสถียร ลายลักษณ์ และคณะ 2478, ประชุมกฎหมายประจำศก เล่มที่ 16, เดลิเมล์

เสาวนีย์ เตชะไพบูลย์ 2549, ประวัติชีวิตการเมืองของพลอากาศเอกสิทธิ เศวตศิลา, สมาคมการอ่านแห่งประเทศไทย

อคิน รพีพัฒน์ 2518, สังคมไทยสมัยต้นรัตนโกสินทร์, พ.ศ. 2325-2516, พิฆเณศ

อคิน รพีพัฒน์ 2545, "ระบบอุปถัมภ์และโครงสร้างชนชั้นสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น" ใน อมรา พงศาพิชญ์ และปรีชา คุวินทร์พันธุ์ (บรรณาธิการ) 2545, ระบบอุปถัมภ์, สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

อัจฉราพร กมุทพิสมัย 2524, กบฏ ร.ศ. 130 ศึกษากรณีปฏิรูปทางการปกครอง และกลุ่มทหารใหม่, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

อัญชลี สุสายันห์ 2552, ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่และผลกระทบต่อสังคมไทย ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, สร้างสรรค์บุ๊คส์

อินแกรม, เจมส์ ซี, 2552, การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในประเทศไทย 1850-1970, มูลนิธิโตโยต้าประเทศไทย

___ 2505, ทำเนียบนาม ภาค 4 ถนนในจังหวัดพระนครและธนบุรี, โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, หน้า 37-38

ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4, 2467: 16

_____ 2510, เจ้านายและข้าราชการกราบบังคมทูลความเห็นจัดการเปลี่ยนแปลงราชการแผ่นดิน ร.ศ. 103

_____ 2514, จดหมายเหตุเสด็จประพาสเกาะชวา ในรัชกาลที่ 5 ครั้งที่ 1 และ 2, พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ หม่อมเกสร สนิทวงศ์

_____ ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 14 ภาคที่ 25: 291-292

_____ ชุมนุมพระบรมราชาธิบายในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว: 21

_____ หนังสือพิมพ์วชิรญาณวิเสศ เล่ม 2 เดือน 7 แรม 15 ค่ำ ปีกุน นพศก 1249 "พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ประกาศพระราชโอรสพระธิดาในพระบวรราชวัง"

เอกสารชั้นต้น

ราชกิจจานุเบกษา เล่มที่ 8 "ประกาศกรมโยธาธิการ" (วันที่ 30 มกราคม ร.ศ. 110) หน้า 410

ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 16 "ประกาศจัดที่สร้างถนนราชดำเนิน" (วันที่ 27 สิงหาคม ร.ศ. 118) หน้า 276

ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 16 "ประกาศแก้เรื่องการจัดที่สร้างถนนราชดำเนิน" (วันที่ 1 ตุลาคม ร.ศ. 118) หน้า 387-388

ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 16 "ประกาศจัดที่สร้างถนนเทวียูรยาตร" (วันที่ 1 ตุลาคม ร.ศ. 118) หน้า 389-392

ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 17 "ประกาศพระบรมราชโองการสร้างพระที่นั่งวิมานเมฆ", (วันที่ 9 กันยายน ร.ศ. 119) หน้า 302-304

ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 18 "ประกาศจัดที่สร้างถนนราชดำเนินกลาง" (วันที่ 29 กันยายน ร.ศ. 120) หน้า 406

หจช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1212 "พระบรมราชโองการเรื่องมีพระราชดำรัสสั่งไว้เมื่อจวนสวรรคต"

หจช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1215 เลขที่ 82

หจช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 5 จ.ศ. 1232 เลขที่ 1610 "บัญชีเรื่องเร่งเจ้าภาษีนายอากร ปีมะโรงถึงปีมะเมีย"

หจช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 5 (ไม่มี จ.ศ.) เลขที่ 168/2 "เรื่องอินเวสต์เมนต์ฝากเงินไว้ในที่มีประโยชน์"

หจช. ร. 5 กษ. 3 3/31 รายงานกราบบังคมทูลของกรมพระยาดำรงราชานุภาพ

หจช. ร. 5 กษ. 9. 4/12

หจช. ร.4 กห. เล่ม 11 จ.ศ. 1218 เลขที่ 99 "สารตราว่าด้วยการแต่งตั้งข้าหลวงเสนาออกประเมินนาหัวเมือง"

หจช. ร.5 ค. 9.1/1 "สำเนาพระราชหัตถเลขาพระราชบัญญัติกรมพระคลังข้างที่ ร.ศ. 109" (1 เมษายน ร.ศ. 110)

หจช. ร. 5 ค. 9.4/3 ที่ 228/111 "คำกราบบังคมทูลของกรมหมื่นนราธิปประพันธ์พงศ์ อธิบดีกรมพระคลังข้างที่", (23 กันยายน ร.ศ. 111)

หจช. ร.5 ค.2.1/13 "ยอดงบพระคลังข้างที่ ร.ศ. 112"

หจช. ร.5 ค. 4.4/4 ที่ 27/2639 "คำกราบบังคมทูลของกรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิชาดา เสนาบดีกระทรวงโยธาธิการ" (8 กรกฎาคม ร.ศ. 116)

หจช. ร.5 ค.9.4ต/8 กรมขุนสมมตอมรพันธ์-พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ที่ 76/1003 (19 กันยายน ร.ศ. 117)

หจช. ร.5 ค.4.4/5 พระราชหัตเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ-กรมหมื่นนเรศรวรฤทธิ์ (7 ตุลาคม ร.ศ. 117)

หจช. ร.5 ค.9.4ข/45 กรมหมื่นสมมตอมรพันธ์-พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ (21 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 119)

หจช. ร.5 ค. 4/3 ที่ 9/303 "พระราชหัตถเลขาถึงกรมหมื่นนเรศรวรฤทธิ์ เสนาบดีกระทรวงนครบาล และกรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย เสนาบดีพระทรวงพระคลังมหาสมบัติ" (7 สิงหาคม ร.ศ. 120)

หจช. ร.5 ค 4/3 ที่ 24/8996 "คำกราบบังคมทูลของกรมหลวงนเรศรวรฤทธิ์ เสนาบดีกระทรวงนครบาล" (16 กันยายน ร.ศ. 120)

หจช. ร.5 ค. 4/3 "คำกราบบังคมทูลของเจ้าหมื่นเสมอใจราช" (8 ตุลาคม ร.ศ. 121)

หจช. ร.5 ค. 4/3 "พระราชหัตถเลขา ถึง เจ้าพระยาเทเวศร์วงษ์วิวัฒน์ ผู้บัญชาการกรมสุขาภิบาล" (10 ตุลาคม ร.ศ. 121)

หจช. ร.5 ค. 4/3 ที่ 43/1486 "คำกราบบังคมทูลกรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย เสนาบดีกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ", (20 มิถุนายน ร.ศ. 122)

หจช. ร.5 ค. 3/2 "จดหมายกรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย ถึง พระยาสุริยานุวัตร แจ้งกิจการของกระทรวงพระคลัง" (1 มิถุนายน ร.ศ. 125)

หจช. ร.5 ค. 9.2/32 "พระราชกระแสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่อง พระยาสุขุมขอพระราชทานยืมเงินพระคลังข้างที่ไปจ่ายทำถนนประแจจีน" (5 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 126-29 กันยายน ร.ศ. 129)

หจช. ร.5 ค.9.4ข/55 กรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย-พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ที่ 120/6442 (17 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 127)

หจช. ร.5 ค.9.2/14 กรมขุนสมมตอมรพันธ์-พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ที่ 76/1003 (5 สิงหาคม ร.ศ. 129)

หจช. ร.5 ค. 4/3 ที่ดินริมถนนราชดำเนิน

หจช. ร.5 ค. 4/3 "พระราชหัตถเลขาถึง กรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย เสนาบดีกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ" (ไม่ปรากฏวันที่)

หจช. ร.5 ค. 4/3 "คำกราบบังคมทูลของกรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย เสนาบดีกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ เรื่องที่ดินริมถนนราชดำเนิน" (ไม่ปรากฏวันที่)

หจช. ร.5 น. 18.1 ข/8 "พระสุธรรมไมตรี กราบบังคมทูลพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นนเรศรวรฤทธิ์ คอมมิตตี บังคับการสิทธิขาดในกรมพระนครบาล" (22 สิงหาคม ร.ศ. 103)

หจช. ร.5 น.18/1 เบ็ดเตล็ดเรื่องต่างๆ "คำกราบบังคมทูลของกรมหมื่นนเรศรวรฤทธิ์ คอมมิตตีกรมพระนครบาล" (15 เมษายน ร.ศ. 109)

หจช. ร.5 น. 46.4/2 ที่ 15/1661 "กรมหมื่นนเรศรวรฤทธิ์ คอมมิตตีบังคับการกรมพระนครบาล มีหนังสือถึง พระยาอินทราธิบดีสีหราชรองเมือง เจ้าหน้าที่ของกรมพระนครบาล" (4 มิถุนายน ร.ศ. 109)

หจช. ร.5 น. 46.4/2 สำเนาที่ 43/3439 "กรมหมื่นนเรศวรฤทธิ์ คอมมิตตีบังคับการกรมพระนครบาล มีหนังสือถึงพระยาอินทราธิบดีสีหราชรองเมือง เจ้ากรมกองตระเวนขวา" (25 กรกฎาคม ร.ศ. 109)

หจช. ร. 5 น. 18.1 ข/8 ที่ 100/4820 "คำกราบบังคมทูลของกรมหลวงนเรศวรฤทธิ์ คอมมิตตีกรมพระนครบาล", (31 สิงหาคม ร.ศ. 109)

หจช. ร.5 น. 18.3 ก/40 "กรมหมื่นนเรศรวรฤทธิ์ คอมมิตตี กรมพระนครบาล มีหนังสือถึง เจ้าพนักงานกรมพระคลังมหาสมบัติ" (4 ตุลาคม ร.ศ. 109)

หจช. ร.5 น. 46.4/2 ที่ 105/8650 "กรมหมื่นนเรศรวรฤทธิ์ คอมมิตตีบังคับการกรมพระนครบาล มีหนังสือถึง พระยาอินทราธิบดีสีหราชรองเมือง เจ้าหน้าที่ของกรมพระนครบาล" (17 ธันวาคม ร.ศ. 109)

หจช. ร.5 น. 18.1/133 ที่ 105/17614 "พระยาพิพัฒน์โกษา ปลัดทูลฉลองกรมท่า แจ้งความมายังพระอาณัตินราการเจ้าหน้าที่กระทรวงนครบาล" (5 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 110)

หจช. ร.5 น. 18.1/133 ที่ 96 "มิสเตอร์เฟรนช์ กงสุลอังกฤษ แจ้งความมายังพระยาพิพัฒน์โกษา ราชปลัดทูลฉลองกรมท่า" (26 มีนาคม ร.ศ. 110)

หจช. ร.5 น. 18.1 ข/8 ที่ 51/5067 "คำกราบบังคมทูลของกรมหมื่นนเรศรวรฤทธิ์ คอมมิตตีกรมพระนครบาล" (30 สิงหาคม ร.ศ. 110)

หจช. ร.5 น. 46.4/25 "พระยาสีหราชเดโช เขียนกราบทูลกรมขุนนริศรานุวัติวงศ์ เสนาบดีว่าการกรมโยธาธิการ" (18 เมษายน ร.ศ. 111)

หจช. ร.5 น. 46.4/25 สำเนาที่ 2/2956 "กรมหมื่นนเรศรวรฤทธิ์ เสนาบดีกระทรวงนครบาล ถึงพระยาราชประสิทธิ์" (18 มิถุนายน ร.ศ. 111)

หจช. ร.5 น. 5.8/25 ที่ 18/468 "พระราชหัตถเลขา ถึง พระยาเทเวศรวงษ์วิวัฒน์ ผู้บัญชาการกรมสุขาภิบาล" (11 สิงหาคม ร.ศ. 118)

หจช. ร.5 น. 18.1/1 ที่ 13/331 "พระราชหัตถเลขาถึงกรมหมื่นนเรศรวรฤทธิ์ เสนาบดีกระทรวงนครบาล" (15 สิงหาคม ร.ศ. 118)

หจช. ร.5 น. 18.1/1 "ประกาศแก้กำหนดขนาดจัดเขตที่ดินสร้างถนนราชดำเนิน" (26 กันยายน ร.ศ. 118)

หจช. ร.5 น.5.8/23 ที่ 3/155 "ลายพระราชหัตถเลขา ถึงเจ้าพระยาเทเวศรวงษ์วิวัฒน์ ผู้บัญชากรมสุขาภิบาล" (23 เมษายน ร.ศ. 121)

หจช. ร.5 น.5.8/21 ที่ 2/28

หจช. ร.5 น.5 8/21 ศุขาภิบาลฝ่ายเหนือ ถนนและสะพานต่างๆ

หจช. ร.5 น.5 8/25 หนังสือพระคลังข้างที่ เจ้าพระยาเทเวศร์เบิกเงินทำถนน แลทำการต่างๆ ในหน้าที่ศุขาภิบาลฝ่ายเหนือ

หจช. ร.5 น. 18.1/4 เรื่องที่วังสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ

หจช. ร.5 น. 18.1/67 "รายงานกระทรวงนครบาล"

หจช. ร.5 น.18.1 ช/1 จัดซื้อที่สร้างถนนราชดำเนิน เรื่องที่ดีกดิน ซึ่งพระราชทานให้พระยาศักดาภิเดชวรฤทธิด้วย

หจช. ร.5 ยธ. 9/1 ที่ 470/23 "คำกราบบังคมทูลของกรมหมื่นนริศรานุวัติวงศ์ เสนาบดีกรมโยธาธิการ" (21 มกราคม ร.ศ. 110)

หจช. ร.5 ยธ. 9/39 สำเนาที่ 96/149 "พระสถิตยนิมมานการ เขียนกราบเรียน เสนาบดีกระทรวงโยธาธิการ" (31 กรกฎาคม ร.ศ. 110)

หจช. ร.5 ยธ. 9/1 ที่ 169/ว กรมนริศรานุวัติวงศ์ กราบทูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว (22 พฤษภาคม ร.ศ. 111)

หจช. ร.5 ยธ. 9/3 ที่ 41/10637 "จดหมายเหตุเรื่องที่ถูกตัดทำถนน รายงานประชุมเสนาบดีที่มุขกระสันพระที่นั่งวิมานรัฐยา" (4 มีนาคม ร.ศ. 112)

หจช. ร.5 ยธ. 9/3 สำเนาที่ 1539/17 "จดหมายเหตุเรื่องที่ถูกตัดทำถนน รายงานประชุมเสนาบดีที่มุขกระสันพระที่นั่งวิมานรัฐยา" (4 มีนาคม ร.ศ. 112)

หจช. ร.5 ยธ. 9/3 "ราษฎรตำบลตรอกเต้า เขียนกราบบังคมทูลรัชกาลที่ 5 ว่าเจ้าพนักงานวัดตัดถนนไม่ยุติธรรม" (มีนาคม ร.ศ. 112)

หจช. ร.5 ยธ. 9/3 สำเนาที่ 1539/17 "พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิชาดา เสนาบดีกระทรวงโยธาธิการ กราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นนเรศรวรฤทธิ์ เสนาบดีกระทรวงนครบาล" (10 ตุลาคม ร.ศ. 112)

หจช. ร.5 ยธ. 9/8 "ราษฎร 13 คน เข้าชื่อกันยื่นเรื่องราวร้องทุกข์ต่อกรมหมื่นนเรศรวรฤทธิ์ เสนาบดีกระทรวงนครบาล ขอให้นำขึ้นกราบบังคมทูลพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว" (26 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 114- 30 พฤษภาคม ร.ศ. 114)

หจช. ร.5 ยธ. 9/19 ที่ 27/3128 "คำกราบบังคมทูลของกรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิชาดา เสนาบดีกระทรวงโยธาธิการ" (5 มิถุนายน ร.ศ. 115)

หจช. ร.5 ยธ. 9/19 ที่ 147/330 "หลวงสถิตนิมานการ มีหนังสือถึงพระเสถียรฐาปนสถิต รักษาการแทนปลัดทูลฉลองกระทรวงนครบาล" (28 สิงหาคม ร.ศ. 115)

หจช. ร.5 ยธ. 9/1 ที่ 9/3 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ถึงกรมหมื่นพิทยาลาภพฤฒิธาดา (4 มิถุนายน ร.ศ. 117)

หจช. ร.5 ยธ. 9/41 "รายงานประชุมเสนาบดี เรื่องที่ 6 พระราชบัญญัตินำทาง" (6 กรกฎาคม ร.ศ. 118)

หจช. ร.5 ยธ. 9/39 ที่ 97/7730 "คำกราบบังคมทูล กรมหมื่นมหิศวราชหฤทัย เสนาบดี กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ " (9 สิงหาคม ร.ศ. 118)

หจช. ร.5 ยธ. 9/93 ที่ 36/414 "พระราชหัตถเลขา ถึงกรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย เสนาบดีกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ" (31 กรกฎาคม ร.ศ. 118)

หจช. ร.5 ยธ. 9/44 ที่ 101/1061 "พระราชหัตถเลขาถึงกรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย เสนาบดีกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ" (4 ธันวาคม ร.ศ. 118)

หจช. ร.5 ยธ. 9/41 "ร่างกระทรวงโยธาธิการ" (1 พฤศจิการยน ร.ศ. 122)

หจช. ร.5 ยธ. 9/89 ที่ 22/9310 "คำกราบบังคมทูลของกรมหลวงนเรศรวรฤทธิ์ เสนาบดีกระทรวงนครบาล" (18 ตุลาคม ร.ศ. 123)

หจช. ร.5 ยธ. 9/3 "สังเขปความเรื่องขัดข้องในการจัดที่ตัดถนน"

หจช. ร.5 ยธ. 9/3 "รายงานการประชุมเสนาบดีที่มุขกระสัน พระที่นั่งวิมานรัฐยา"

หจช. ร.5 ยธ. 9/3 "สังเขปความเรื่องขัดข้องในการจัดที่ตัดถนน"

หจช. ร.5 ยธ. 9/39 ที่ 23/772 "พระราชหัตถเลขา ถึง กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ อธิบดีกรมพระคลังข้างที่"

หจช. ร.5 ยธ. 9/39 ที่ 36/414

หจช. ร.5 ยธ. 9/67 "รายงานประชุมเสนาบดี"

หจช. ร.5 ยธ. 9/67 "ประกาศการสร้างถนนวิสุทธิกษัตริย์"

หจช. ร.5 ยธ. 9/89 "พระราชหัตถเลขาถึง กรมขุนนริศรานุวัติวงษ์ เสนาบดีกระทรวงโยธาธิการ"

หจช. ร.5 ยธ. 9/100 "พระราชกระแสเรื่องถนนสี่หระยากับ กรมขุนสมมตอมรพันธุ์ อธิบดีกรมพระคลังข้างที่"

หจช. ร.5 รล. 6/5 "กระแสพระบรมราชโองการเกี่ยวกับพระราชทรัพย์ส่วนพระคลังข้างที่" (ร.ศ. 125)

หจช. ร.5 สมุดพิเศษ เล่ม 2 (จ.ศ. 1238-1240) "พระราชหัตเลขาพระราชทานเครื่องยศแก่พระองค์เจ้าหญิงสุขุมาลมารศรี พระอรรคราชเทวี"

หจช. ร.5 สมุดพิเศษ เล่ม 4 (จ.ศ. 1240-1241) คำกราบบังคมทูลของพระยาอินทราธิบดีสีหราชรองเมือง เจ้าหน้าที่กรมพระนครบาล

หจช. ร.5 สมุดพิเศษ เล่ม 14 เลขที่ 16 (จ.ศ. 1245) สำเนาพระราชหัตถเลขาที่ 120/48 ให้ยกที่ตลาดหลวงนาวา ตำบลบางรัก มาไว้ในพระคลังข้างที่

หจช. ร.5 สมุดพิเศษ เล่ม 2 (จ.ศ. 1249) พระราชหัตถเลขา ถึงคอมมิตตีกรมพระนครบาล, ที่ 191/49

หจช. สมุดพิเศษของพระอินทราธิบดีสีหราชรองเมือง เล่ม 2 จ.ศ. 1238-1240 หมวดที่ 8 "ว่าด้วยเรื่องที่เกี่ยวแก่ถนน" พระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึง กรมหมื่นภูธเรศธำรงศักดิ์ เสนาบดีกระทรวงนครบาล, ที่ 40/46, จ.ศ. 1246

หจช., หนังสือพิมพ์ข่าวตลาดรายสัปดาห์ "เรื่องจีนกับการค้าในสยาม", 27 เมษายน ร.ศ. 126

หอวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 เลขที่ 82, "เรื่องธรรมเนียมพระราชวังพระเจ้าแผ่นดิน", จ.ศ. 1215

หอวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4, เลขที่ 136, "เรื่องพระราชกระแสเรื่องชาวนอกประเทศเล่าลือกันว่าไทยตื่นยุกับเรื่องขุดคลอง ทำถนน" จ.ศ. 1218

หอวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4, เลขที่ 75, "เรื่องประกาศยกที่ดินให้มิสเตอร์ยิลฝิลแลน และมิสเตอร์วิลซอน" จ.ศ. 1219

หอวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4, เลขที่ 75 และ 131, "เรื่องประกาศยกที่ดินให้มิสเตอร์ยิลฝิลแลน และมิสเตอร์วิลซอน" จ.ศ. 1219

หอวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4, เลขที่ 308, "เรื่องบัญชีเก็บเงินค่าเช่าตึกหน้าวัดจักรวรรดิ" จ.ศ. 1223 และเลขที่ 115 "เรื่องประกาศตึกวัดประยูรวงษ์" ไม่ปรากฏ จ.ศ.

หอวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4, เลขที่ 131, "เรื่องพระราชกระแสว่าด้วยชาวต่างประเทศที่ตั้งบ้านเรือนอยู่ที่สำเพ็งและคอกกระบือ" จ.ศ. 1224

หอวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4, เลขที่ 154, "เรื่องประกาศเรื่องจีนเสียเงินผูกปี้ได้เอาเงินไปสร้างถนน" จ.ศ. 1226

หอวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4, เลขที่ 15, "เรื่องชาวต่างประเทศเล่าลือสามประการ" จ.ศ. 1229

หอวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4, เลขที่ 22, "เรื่องสร้างถนนสายเจริญกรุง แลสร้างสายเตแลแกรฟ" ไม่ปรากฏ จ.ศ.

หอวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 เลขที่ 121, "เรื่องประกาศถนนใหญ่ท้องสนามน่าพระบรมมหาราชวัง", ไม่ปรากฏ จ.ศ.

หอวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 เลขที่ 328, "เรื่องการพระศพเกณฑ์ไพร่ขนทรายเกลี่ยถนน", ไม่ปรากฏ จ.ศ.

หอวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 5, มัดที่ 98/13, เลขที่ 985, "พระราชทานเรื่องขยายถนนและเรื่องซื้อขายตึก", ไม่ปรากฏ จ.ศ.

หอวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 5, เลขที่ 357, "เรื่องจะตัดทำถนนตั้งแต่ประตูยอดต้นมะขาม ไปตามริมวัดโสมนัส ตลอดไปตามคันคลองเปรม, ไม่ปรากฏ จ.ศ.

กระทรวงนครบาล กรมสุขาภิบาล เรื่องที่ 7 เล่มที่ 1 "เรื่องงบประมาณปี 119" (ร.ศ. 118-120)

กระทรวงนครบาล กรมสุขาภิบาล ที่ 16/1183 "หนังสือของกรมศุขาภิบาล ถึง พระยาเสถียรฐาปนกิตย์ ปลัดทูลฉลอง กระทรวงโยธาธิการ" (ร.ศ. 118)

กระทรวงนครบาล กรมสุขาภิบาล ที่ 1/50

กระทรวงนครบาล กรมสุขาภิบาล ที่ 14/971 "พระยาเทเวศร์วงษ์วิวัฒน์ ผู้บัญชาการกรมสุขาภิบาล เขียนกราบทูล กรมหมื่นมหิศวราชหฤทัย เสนาบดี กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ" (18 พฤศจิกายน ร.ศ. 118)

กระทรวงนครบาล กรมสุขาภิบาล กองบัญชาการแผนกการเงินคงกรม ร.ศ. 116-122 เรื่องที่ 10 เล่ม 1 เรื่อง งบประมาณปี 121 ที่ 10/29 "กรมสุขาภิบาลฝ่ายเหนือ มีหนังสือกราบเรียนพระยาเทเวศร์วงษ์วิวัฒน์ ผู้บัญชาการกรมสุขาภิบาล" (16 เมษายน ร.ศ. 122)

กระทรวงนครบาล กรมสุขาภิบาล ที่ 1/50

กระทรวงนครบาล กรมสุขาภิบาลฝ่ายเหนือ ที่ 104/228 "พระอินทราเทพถึงพระนรสารทสารกรรม" (4 ธันวาคม ร.ศ. 123)

กระทรวงนครบาล กรมศุขาภิบาล ที่ 1/50 เรื่องเดิม

กระทรวงนครบาล กรมสุขาภิบาลฝ่ายเหนือ ที่ 15/103 "พระยามหาเทพเจ้า กรมสุขาภิบาลฝ่ายเหนือ กราบเรียน พระยาเทเวศร์วงษ์วิวัฒน์ ผู้บัญชาการ กรมสุขาภิบาล" (11 เมษายน ร.ศ. 125)

กองบัญชาการแผนกการเงินคงกรม กระทรวงนครบาล กรมศุขาภิบาล ที่ 1/50 "พระราชหัดถเลขา ถึง พระยาเทเวศร์วงษ์วิวัฒน์" (26 เมษายน ร.ศ. 118)

กองบัญชาการแผนกการเงินคงกรม กระทรวงนครบาล "พระอินทรเทพเจ้า กรมศุขาภิบาลฝ่ายเหนือ ทำบาญชีงบประมาณต่างๆ ของกรมศุขาภิบาลฝ่ายเหนือ ศก 123 เสนอ เจ้าพระยาเทเวศร์วงษ์วิวัฒน์ ผู้บัญชาการกรมศุขาภิบาล" (26 เมษายน ร.ศ. 118)

กองบัญชาการแผนกการเงินคงกรม กระทรวงนครบาล กรมศุขาภิบาล ที่ 1/50 "พระราชหัดถเลขา ถึง พระยาเทเวศร์วงษ์วิวัฒน์" (26 เมษายน ร.ศ. 118)

กรมบาญชีกลาง กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ "บาญชีเทียบเงินจ่ายทั่วพระราชอาณาเขตร์สยามตั้งแต่ศก 111-119", รายงานแลงบปี พ.ศ. 2443-2449 โดย มร. อี โฟลริโอ เจ้ากรมตรวจแลสารบาญชี, หน้า 23

พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก้ไขการปกครองแผ่นดิน ในเจ้านายและข้าราชการกราบบังคมทูลความเห็น จัดการเปลี่ยนแปลงราชการแผ่นดิน ร.ศ. 103

พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก้ไขการปกครองแผ่นดิน (จันวาณิชย์, 2526) หน้า 104

พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เล่ม 1, 2506: 188-189

พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เล่ม 2, 2506: 213-229

พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เล่ม 3, 2506: 237-239

พระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งทรงมีถึงสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ฉบับลงวันที่ 28 ตุลาคม ร.ศ. 122

พระราชหัตถเลขาทรงสั่งราชการ ในรัชกาลที่ 5 และ 6 กับเรื่องประกอบ 2507, (ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทานในงานพระราชทานเพลิงศพจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์: 251)

ผลงานจากโครงการวิจัย

ผลงานเผยแพร่ในวารสารวิชาการในประเทศ

ณัฐวุฒิ ปรียวนิตย์ 2557, "การตัดถนนในพระนครกับผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจของชนชั้นนำสยาม" ใน วารสารหน้าจั่ว สถาปัตยกรรม การออกแบบ และสภาพแวดล้อม ฉบับที่ 28 (กันยายน 2556-สิงหาคม 2557), หน้า 349-382

ภาคผนวก

ณัฐวุฒิ ปรียวนิตย์ 2557, "การตัดถนนในพระนครกับผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจของชนชั้นนำสยาม" ใน วารสารหน้าจั่ว สถาปัตยกรรม การออกแบบ และสภาพแวดล้อม ฉบับที่ 28 (กันยายน 2556-สิงหาคม 2557), หน้า 349-382

การตัดถนนในพระนครกับผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจของชนชั้นนำสยาม

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. ณัฐวุฒิ ปรียวนิตย์

บทความวิจัยนี้เรียบเรียงจากส่วนหนึ่งของงานวิจัยเรื่อง 'เศรษฐกิจการเมืองของการตัดถนนในกรุงเทพมหานคร ระหว่างปี ค.ศ. 1782-1900' ซึ่งผู้เขียนเป็นผู้ดำเนินการศึกษาโดยได้รับทุนสนับสนุนจาก สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) การวิจัยตั้งต้นจากคำถามพื้นๆ ที่ว่า 'ทำไมกรุงเทพมหานครจึงมีแบบแผนทางกายภาพอย่างที่เห็นอยู่ในปัจจุบัน' หรืออีกนัยหนึ่งคือความพยายามที่จะศึกษา ทำความเข้าใจเหตุผลแห่งการก่อร่างทางกายภาพของชุมชนเมืองในบางกอก แม้จะเป็นคำถามพื้นๆ แต่การสืบหาคำตอบกลับมิได้ง่ายดายแต่อย่างใด วิวัฒนาการทางกายภาพของชุมชนเมืองขนาดใหญ่และเก่าแก่เป็นปรากฏการณ์ที่ซับซ้อน และเกี่ยวโยงกับตัวแปรมากมาย เพื่อให้การศึกษาเป็นไปได้ในกรอบเวลาที่จำกัด ผู้วิจัยได้จำกัดขอบเขตการวิจัยให้แคบลง โดยเจาะจงไปที่ประเด็นเกี่ยวกับ 'ถนน' ในพื้นที่ศึกษา และตีกรอบเวลาระหว่างปี ค.ศ. 1782-1910 อันเป็นช่วงตั้งแต่ปีสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ ไปจนสิ้นสุดสมัยรัชกาลที่ 5 คำถามสำคัญที่ชี้นำกระบวนการวิจัยมีอยู่ด้วยกัน 2 ข้อ คือ 1) ถนนและโครงข่ายถนนในกรุงเทพมหานครมีวิวัฒนาการอย่างไร และ 2) เหตุปัจจัยใดที่ส่งอิทธิพลต่อการตัดถนนและแบบแผนโครงข่ายถนนในกรุงเทพมหานคร การสืบหาคำตอบของคำถามเหล่านี้ดำเนินการโดยใช้วิธีการทางประวัติศาสตร์ (Historical Method) โดยจะนำเสนอในแบบพรรณนาวิเคราะห์ (Analytical Description) ข้อมูลที่ใช้มีทั้งที่เป็นเอกสารชั้นต้น เอกสารชั้นรอง และการสัมภาษณ์ความคิดเห็นของนักวิชาการในประเด็นอันเกี่ยวข้องกับเนื้อหาที่ยังคลุมเครือ

ถนนมีความสำคัญเป็นอย่างยิ่งต่อความเป็นชุมชนเมือง ถนนไม่เพียงแต่เป็นเส้นทางสัญจรตามคำนิยามพื้นฐานเท่านั้น แต่ยังเป็นพื้นที่ประกอบกิจกรรมทางสังคมอันหลากหลาย ไม่ว่าจะเป็นการค้าขาย การพบปะ การสันทนาการ หรือการเคลื่อนไหวทางการเมือง เป็นทางเชื่อมโยงสถานที่ต่างๆ ภายในเมืองและทำหน้าที่เป็นสื่อในการเคลื่อนย้ายถ่ายเทผู้คนและทรัพยากรจากจุดหนึ่งไปอีกจุดหนึ่ง เป็นหัวหอกในการพัฒนาพื้นที่ที่ยังไม่ได้ใช้ประโยชน์แบบเมืองและขยายเขตเนื้อเมืองออกไป และเป็นภาพลักษณ์ส่วนใหญ่ให้กับเมือง ที่สำคัญ ถนนคือโครงสร้างทางกายภาพที่จำเป็นอย่างยิ่งยวดต่อการดำรงอยู่ของเมือง กรอบเวลาที่ศึกษาซึ่งรวมระยะเวลา 128 ปี เป็นช่วงเวลาที่ครอบคลุมปรากฏการณ์สำคัญๆ ของกระบวนการก่อร่างโครงข่ายถนนในยุคต้นรัตนโกสินทร์ไว้อย่างครบถ้วน อันได้แก่ การก่อกำเนิดโครงข่ายถนน การขยายตัวของโครงข่ายถนนในช่วงแรกเริ่มและในช่วงเร่งรัด และการเปลี่ยนแปลงลักษณะเมืองกรุงเทพมหานครจาก 'เมืองน้ำ' เป็น 'เมืองบก' การศึกษาในกรอบเวลาดังกล่าวจึงสำคัญต่อการทำความเข้าใจวิวัฒนาการของการเกิดถนนในกรุงเทพมหานครที่จุดเริ่มต้น และจุดพลิกผัน รวมทั้งการอธิบายมูลเหตุแห่งการเกิดถนนเหล่านั้น

บทความนี้เจาะจงนำเสนอการอภิปรายในประเด็นว่าด้วย 'มูลเหตุแห่งการตัดถนน อันเกี่ยวเนื่องกับประโยชน์สาธารณะและประโยชน์เฉพาะกลุ่มของชนชั้นนำในสังคมสยาม' การอภิปรายดังกล่าวถูกกำหนดให้อยู่ในกรอบของคำถามการวิจัยที่เอ่ยถึงข้างต้น โดยเน้นไปที่เรื่องแรงจูงใจของการตัดถนน

ทัศนคติในการปกครองสมัยต้นรัตนโกสินทร์

นับแต่สมัยอยุธยาเรื่อยมาจนถึงต้นรัตนโกสินทร์ สถาบันการปกครองของสยามยึดถือนโยบายที่มุ่งเน้นการรักษาความสงบและความเป็นระเบียบเรียบร้อยของสังคม ยิ่งกว่าการพัฒนาความเจริญด้านต่างๆ ให้เกิดขึ้นในราชอาณาจักร แม้ในจารีตการปกครองโบราณซึ่งได้อิทธิพลมาจากพุทธศาสนาจะถือว่าการทำนุบำรุงประชาชนเป็นภาระสำคัญของผู้ปกครอง[1] แต่หลักการที่ว่าประเทศต้องมีการพัฒนาในยามสงบก็หาได้เคยปรากฏในจารีตการปกครองสยาม[2] สถาบันการปกครองของสยามกับประชาชนนั้นเหินห่างกัน ต่างฝ่ายต่างไม่ทราบความเป็นไป และไม่สนใจความเป็นอยู่ของกันและกัน แม้ประชาชนจะเป็นแรงงานสำคัญของราชอาณาจักร แต่ในทัศนคติของพระมหากษัตริย์และชนชั้นปกครองทั้งหลาย ประชาชนหาได้มีบทบาทสำคัญในการชี้นำระบบไม่[3] ลัทธิเทวราชาซึ่งครอบงำสถาบันการปกครองสยามในสมัยอยุธยา ถือว่าพระมหากษัตริย์คือเทพเจ้า ทรงเป็นทั้งเจ้าชีวิตและเจ้าแผ่นดิน ตามตรรกะนี้ ทุกสิ่งทุกอย่างในราชอาณาจักรดำรงอยู่เพื่อสนองความต้องการของพระมหากษัตริย์ ประชาชนมีฐานะเป็นข้าของพระองค์ พระมหากษัตริย์ไม่อยู่ภายใต้กฎเกณฑ์ใดๆ ที่กำหนดให้ต้องทรงกระทำหน้าที่เพื่อประชาชน การบริการของรัฐและสวัสดิการในสังคมที่ประชาชนได้รับขึ้นอยู่กับพระราชประสงค์ของพระองค์ หาได้มีที่มาจากสิทธิทางกฎหมายที่กำหนดไว้อย่างเป็นทางการไม่[4] คติพุทธมิได้แย้งกับแนวคิดดังกล่าว ด้วยถือว่าผู้ปกครองคือผู้มีคุณธรรมสูงสุดในสังคม และด้วยความที่มีคุณธรรมสูงสุด เขาย่อมมีปัญญาสูงสุดด้วย ตามตรรกะนี้ พระมหากษัตริย์และรัฐบาลของพระองค์จึงมีสิทธิที่จะเป็นผู้กำหนดแนวทางการปกครอง และหลักปฏิบัติของบุคคลในสังคม โดยไม่จำเป็นต้องคำนึงถึงความต้องการของประชาชน การวินิจฉัยของคณะปกครองถือได้ว่าถูกต้อง เพราะเป็นการกระทำตามกรอบของคุณธรรม ประชาชนผู้ด้อยคุณธรรมกว่าต้องปฏิบัติตามการวินิจฉัยนั้นโดยปราศจากข้อสงสัยและการโต้แย้ง[5]

ตราบใดที่ราชอาณาจักรอยู่ในภาวะสงบ ไม่มีสงคราม ภัยพิบัติ และโจรผู้ร้ายซุกซุม คณะปกครองถือว่าตนได้ทำหน้าที่โดยสมบูรณ์แล้ว การยกระดับความเป็นอยู่ของประชาชนไม่ถือว่าเป็นเรื่องสำคัญ[6] หน้าที่ของรัฐบาลคือป้องกันข้าศึก ปราบปรามโจรผู้ร้าย ตัดสินคดีพิพาทเกี่ยวกับที่ดิน ช่วยเหลือราษฎรในยามข้าวยากหมากแพง และทำพิธีกรรมทางศาสนาต่างๆ เท่านั้น ภารกิจของรัฐเป็นสิ่งที่รัฐบาลกำหนดเองว่าจะทำหรือไม่ทำ และจะทำมากหรือน้อยเพียงใด[7] ภารกิจดังกล่าวมักไม่ได้มีขึ้นเพื่อตอบสนองความต้องการของประชาชน จึงมักไม่สอดคล้องกับความต้องการของประชาชน การรวบรวมทรัพยากรเข้ารัฐโดยการเก็บส่วยภาษีอากร และการเกณฑ์แรงงาน มีจุดประสงค์หลักเพื่อหล่อเลี้ยงหน่วยราชการ และแจกจ่ายกันภายในโครงข่ายราชการ หาได้มีขบวนการกระจายสู่ประชาชนไม่[8] โดยเนื้อแท้แล้วกรมกองต่างๆ มิได้ถูกตั้งขึ้นเพื่อให้บริการประชาชน แต่เป็นหน่วยควบคุมกำลังคนและเก็บรวบรวมภาษีอากร การให้บริการแก่สามัญชนซึ่งอยู่นอกแวดวงชนชั้นนำแทบไม่มีเลย หรือหากมีก็มักเป็นผลพลอยได้จากการให้บริการชนชั้น

---

[1] ตามคติพุทธ ผู้ที่ได้สะสมบุญญาบารมี และมีคุณธรรมสูงกว่าคนทั่วไปเท่านั้นที่จะได้เป็นผู้ปกครอง เมื่ออยู่ในตำแหน่ง ผู้ปกครองถูกคาดหวังโดยประชาชนให้ประกอบคุณงามความดียิ่งๆ ขึ้น ด้วยหลักการดังกล่าว พระมหากษัตริย์จึงมีพันธะในการดูแลประชาชนให้พ้นทุกข์ภัย และดำเนินชีวิตอย่างมีความสุข

[2] Siffin 1966: 68

[3] วิไลเลขา ถาวรธรสาร 2545: 76

[4] Jacobs 1971: 190-191

[5] Jacobs 1971: 29-30

[6] Vella 1955: 331

[7] Jacobs 1971: 100-101

[8] Jacobs 1971: 109

นำ[9] ภายใต้วิถีการปกครองดังกล่าว รัฐบาลไม่จำเป็นต้องกำหนดเป้าหมายการพัฒนา และพยายามบริหารจัดการให้บรรลุตามเป้าหมายแต่ประการใด การกำหนดอัตราภาษีที่เก็บจากประชาชนมิต้องคำนวณจากงบประมาณการใช้จ่ายของรัฐ แต่กำหนดจากผลประโยชน์ของบรรดาชนชั้นปกครอง ตราบใดที่ประชาชนยังยอมถูกเกณฑ์และเสียภาษีตามที่กำหนด รัฐบาลก็จะไม่เข้าไปยุ่งเกี่ยว ตรวจตรา หรือดูแลท้องถิ่นในเรื่องอื่นๆ

เมื่อเข้าสู่สมัยรัชกาลที่ 4 สถาบันการปกครองของสยาม และทัศนคติของพระมหากษัตริย์ที่มีต่อประชาชนเริ่มเปลี่ยนแปลงไป พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงหันไปให้ความสำคัญกับประชาชน ทรงให้สิทธิเสรีภาพและสวัสดิการต่างๆ แก่ประชาชนมากขึ้น แนวทางดังกล่าวส่วนหนึ่งเป็นผลพวงของอิทธิพลแนวคิดแบบตะวันตกที่แพร่หลายเข้ามาในสยามอย่างเข้มข้นในช่วงเวลานั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงคลุกคลีกับเหล่ามิชชันนารีทั้งช่วงก่อนขึ้นครองราชย์ และภายหลังจากที่ทรงขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์แล้ว เหล่ามิชชันนารีพยายามเรียกร้องให้รัฐบาลสยามปรับปรุงสภาพความเป็นอยู่ของประชาชนให้ดีขึ้นอยู่เสมอ พวกเขาวิพากษ์วิจารณ์นโยบายของรัฐในหลายๆ ประเด็น เช่น การหารายได้จากอบายมุขต่างๆ ไม่ว่าจะเป็น บ่อนการพนัน โรงเหล้า หรือโรงยาฝิ่น การเก็บภาษีอย่างหนักจากราษฎร และระบบไพร่ทาส เป็นต้น[10] นอกจากนี้ ยังเสนอแนะให้รัฐบาลแก้ไขปัญหาความสะอาดของบ้านเมือง และปัญหาสุขอนามัยของประชาชนด้วยการออกกฎหมายบังคับอย่างจริงจัง[11]

การปรับแนวทางการปกครองในสมัยรัชกาลที่ 4 มิใช่เป็นการเปลี่ยนแปลงในเชิงโครงสร้าง หากเป็นไปในลักษณะของการแก้ไขกฎเกณฑ์ข้อบังคับและการเพิ่มเติมหรือปรับเปลี่ยนภารกิจของรัฐ ถึงกระนั้นก็ยังถือว่าเป็นการเปลี่ยนแปลงที่มีนัยยะสำคัญต่อการยกระดับความเป็นอยู่ของประชาชน ความเปลี่ยนแปลงที่ปรากฏเป็นรูปธรรมได้แก่ การอนุญาตให้ประชาชนมองพระมหากษัตริย์และเข้าเฝ้าร้องทุกข์ถวายฎีกาได้ด้วยตนเอง การจัดให้มีการเลือกตั้งราชครูปุโรหิตาจารย์ ผู้ตัดสินคดีความ แทนการแต่งตั้งโดยพระมหากษัตริย์ การลดการเกณฑ์แรงงานไพร่และเพิ่มการจ้างแรงงานกรรมกร การออกกฎหมายเพื่อปรับปรุงความเป็นอยู่ของทาส และการเสด็จออกเยี่ยมเยียนประชาชน เป็นต้น[12] พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแสดงถึงการให้ความสำคัญกับประชาชนมากขึ้นด้วยการออกประกาศหลายฉบับเพื่อแนะนำประชาชนในเรื่องความเป็นอยู่ เช่น การรักษาความสะอาดบ้านเมืองและแม่น้ำลำคลอง การรักษาตัวยามเจ็บไข้ การออมทรัพย์ คำตักเตือนเรื่องอบายมุขและหนี้สิน วิธีจัดการกับคนพาลและคนเมา การป้องกันขโมย การสร้างเตาอิฐ เป็นต้น[13]

ในปลายคริสต์ศตวรรษ 19 สมัยรัชกาลที่ 5 ลัทธิจักรวรรดินิยมถาโถมเข้าสู่ภูมิภาคอุษาคเนย์อย่างเข้มข้นชนิดที่ไม่เคยปรากฏมาก่อน สยามจำต้องเริ่มกระบวนการปฏิรูปการปกครองอย่างจริงจังเพื่อต้านทานภัยคุกคามจากมหาอำนาจตะวันตก สิ่งนี้ทำให้การเปลี่ยนแปลงเป็นไปอย่างลุ่มลึกและกว้างขวาง ถึงขั้นที่เรียกได้ว่าเป็นการปรับโครงสร้างทั้งระบบ เป้าหมายของรัฐในการบริหารจัดการประเทศ เปลี่ยนจากที่มุ่งเก็บเกี่ยวรายได้เข้าสู่กรมกองและเข้าพกเข้าห่อชนชั้นนำ ไปเป็นการพัฒนาประเทศในด้านต่างๆ เพื่อยกระดับฐานะความเป็นอยู่ของประชาชนอย่างเต็มรูปแบบ[14]

---

[9] Siffin 1966: 138

[10] Bradley 1936: 143-144

[11] Bradley 1936: 150

[12] วิไลเลขา ถาวรธรสาร 2545: 79

[13] กรมศิลปากร 2467, หน้า 16

[14] Keyes 1977: 97 และ Siffin 1966: 89

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำรัสต่อที่ประชุมสภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดินว่า การที่พระองค์ดำเนินการปฏิรูประบบภาษีของประเทศนั้น มีวัตถุประสงค์เพื่อนำรายได้ไปปรับปรุงประเทศ มิใช่เพื่อนำเงินมาเป็นประโยชน์ส่วนพระองค์ เงินรายได้ซึ่งจะเพิ่มพูนขึ้นภายหลังการปฏิรูปจะถูกนำไปใช้จ่ายในการลงทุนก่อสร้างถนน คลอง ระบบรถไฟ ระบบโทรคมนาคม และบำรุงการขนส่งทางเรือ พระราชดำรัสดังกล่าวคือหลักฐานแรก ๆ ที่แสดงถึงจุดยืนของรัฐบาลที่มุ่งกระทำการเพื่อประโยชน์สาธารณะ และการยอมรับหลักการแบ่งแยกผลประโยชน์ของพระมหากษัตริย์ออกจากผลประโยชน์ของรัฐ[15] รัฐบาลในรัชสมัยนี้กลายเป็นองค์กรที่มีบทบาทเชิงรุกในการกระตุ้นให้เกิดการเปลี่ยนแปลงภายในประเทศ มิได้เพียงตั้งรับเพื่อธำรงสถานะเดิมอีกต่อไป ภายใต้แนวทางนี้ หน้าที่ที่เป็นหัวใจของรัฐบาลคือ การกำหนดนโยบายพัฒนาประเทศ และควบคุมการทำงานของข้าราชการให้บรรลุผลตามนโยบายนั้น

ถนน: การพัฒนาเพื่อสาธารณประโยชน์

การเปลี่ยนแปลงแนวทางการปกครองประเทศของสยามในสมัยรัชกาลที่ 4 และรัชกาลที่ 5 เกิดขึ้นพร้อม ๆ กับการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจขนานใหญ่ การเปิดประเทศทำการค้าเสรีภายหลังการลงนามในสนธิสัญญาเบาว์ริงในปี ค.ศ. 1855 ส่งผลโดยตรงให้การค้าขายระหว่างสยามกับต่างประเทศขยายวงกว้างขวางขึ้น ข้าวและไม้สักถูกส่งออกเป็นปริมาณมาก ขณะที่สินค้าสำเร็จรูปหลายชนิดจากต่างประเทศก็ถูกนำเข้ามาขายเป็นจำนวนมากเช่นกัน การขยายตัวของการผลิตและการค้าข้าวในที่ราบภาคกลางส่งผลต่อการค้าภายในประเทศ ประชาชนเริ่มมีเงินจับจ่ายกิจการค้า การบริการ และการผลิตเชิงอุตสาหกรรมเติบโตขึ้น กรุงเทพมหานครกลายเป็นศูนย์กลางการค้าที่สำคัญที่สุดของสยามในยุคเศรษฐกิจใหม่ ตัวเมืองเป็นศูนย์รวมทั้งการขายส่งไปยังหัวเมือง การส่งออกไปยังตลาดต่างประเทศ การนำเข้าจากต่างประเทศ และเป็นแหล่งที่มีการค้าปลีกหนาแน่นที่สุด ด้วยเหตุนี้จึงเป็นที่รวมของห้างร้านบริษัทเป็นจำนวนมาก การเติบโตของธุรกิจในพระนครเป็นแรงกระตุ้นให้รัฐบาลสยามต้องขยายบริการสาธารณูปโภครองรับความต้องการใหม่ ๆ ตามไปด้วย เศรษฐกิจสมัยใหม่ซึ่งมีชาวตะวันตกเป็นตัวผลักดันและขับเคลื่อนหลักคุ้นเคยกับการประกอบการบนบกมากว่าในน้ำอย่างที่เป็นมาในพระนคร ดังนั้น ถนนจึงกลายเป็นสาธารณูปโภคพื้นฐานสำหรับเศรษฐกิจสมัยใหม่

ในครึ่งหลังของคริสต์ศตวรรษที่ 19 ถนนในพระนครมีความหมายและหน้าที่ที่เปลี่ยนแปลงไปอย่างมีนัยสำคัญ ก่อนหน้านี้ ถนนในพระนครซึ่งมีอยู่เพียงไม่กี่สาย[16] ถูกตัดขึ้นเพื่อสนองคติประเพณี และการใช้สอยของชนชั้นสูงเป็นสำคัญ ถนนเหล่านี้ทำหน้าที่หลัก ๆ 3 ประการ คือ 1) พื้นที่กันชนล้อมรอบพระราชวัง 2) เชื่อมโยงสถานที่สำคัญ เช่น วัง วัด หน่วยงานราชการ และประตูเมือง เข้าด้วยกัน และ 3) เป็นทางสำหรับขบวนแห่ในพระราชพิธี ด้วยความที่ในสมัยนั้นแม่น้ำลำคลองทำหน้าที่เป็นเส้นทางสัญจรหลักของเมือง ทั้งยังเป็นพื้นที่ที่ชาวเมืองส่วนใหญ่ประกอบกิจกรรมทางเศรษฐกิจและสังคม ทางการสยามมิได้สนใจเร่งรัดขยายโครงข่ายถนน และส่งเสริมการใช้ถนน สำหรับถนนบางสาย เช่น ถนนที่ตัดล้อมพระบรมมหาราชวัง ทางการถึงกับกีดกันมิให้สามัญชนเข้าไปใช้ประโยชน์ และห้ามมิให้ปลูกสร้าง

---

[15] Vella 1955: 339

[16] ถนนในพระนครในสมัยรัชกาลที่ 3 มีทั้งสิ้น 18 สาย ถนนสายสำคัญๆ มีอาทิ ถนนจักรวรรดิวังหน้า ถนนจักรวรรดิวังหลวง ถนนหน้าวัดมหาธาตุ ถนนท่าช้างวังหลวง ถนนบ้านตะนาว ถนนเสาชิงช้า ถนนสามเพ็ง เป็นต้น

อาคารริมถนนโดยไม่ได้รับอนุญาต ประกาศในสมัยรัชกาล 4 ระบุชัดว่า "*ถนนริมพระราชวังรอบทุกด้านเป็นเครื่องประดับสำรับพระราชวัง ไม่ใช่เปนทางกลางสำรับคนทั้งปวงเดิน*"[17]

การสร้างโครงข่ายถนนเจริญกรุง บำรุงเมือง และเฟื่องนครในต้นทศวรรษ 1860 สมัยรัชกาลที่ 4 มีจุดเริ่มต้นจากการที่เหล่ากงสุลชาวยุโรปเข้าชื่อกันร้องขอให้รัฐบาลสยามสร้างถนนสายตรงและยาวที่ได้มาตรฐาน สำหรับให้พวกตนขี่ม้าหรือนั่งรถม้าตากอากาศ โดยปรารภว่า "*เข้ามาอยู่ที่กรุงเทพมหานคร ไม่มีถนนหนทางที่จะขี่รถม้าไปเที่ยว พากันเจ็บไข้เนื่องๆ*"[18] แม้การตัดถนนจะเป็นไปตามคำเรียกร้องอันเกี่ยวเนื่องกับการให้บริการสันทนาการแก่คนต่างชาติ แต่ถนนเหล่านี้ เมื่อสร้างเสร็จก็ให้ประโยชน์ทางด้านการค้า และการคมนาคมภายในพระนครเป็นอย่างมาก ในปลายทศวรรษ 1860 หรือเพียงไม่นานหลังจากที่มีการตัดถนนทั้งสาม ปรากฏว่าพื้นที่สองฟากถนนเหล่านี้มีสิ่งปลูกสร้าง ทั้งตึกแถว เรือนแถว โรงร้าน และเพิงขายของเกิดขึ้นมากมาย โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ริมถนนบำรุงเมืองนั้นมีอาคารตั้งอยู่อย่างหนาแน่นแทบตลอดสาย[19] ในแง่นี้ อาจนับได้ว่า ถนนเจริญกรุง บำรุงเมือง และเฟื่องนคร เป็นกลุ่มถนนชุดแรกของพระนครที่ตัดขึ้นเพื่อประโยชน์สาธารณะอย่างแท้จริง การปรับปรุงถนนเหล่านี้ในสมัยรัชกาลที่ 5 ยิ่งตอกย้ำความเป็นถนนเพื่อสาธารณประโยชน์มากขึ้น การสร้างตึกแถวใหม่ริมถนนบำรุงเมืองและถนนเจริญกรุง ซึ่งรัฐบาลเป็นตัวตั้งตัวตี มีจุดประสงค์เพื่อกระตุ้นกิจกรรมทางเศรษฐกิจโดยตรง หลังจากการปรับปรุงฟื้นฟูไม่นาน บริเวณริมถนนก็กลายเป็นย่านการค้าสำคัญของพระนคร สองฟากถนนเหล่านี้เต็มไปด้วยห้างร้านบริษัทใหญ่น้อยมากมาย ทั้งห้างใหญ่ๆ ของชาวยุโรป ห้างของแขกเปอร์เซียและห้างของคนจีน นอกจากนี้ ยังมีตึกสอนศาสนาคริสต์ โรงรับจำนำ โรงพิมพ์ และร้านค้าเล็กๆ จำนวนมาก[20]

ในสมัยรัชกาลที่ 5 มีการตัดถนนใหม่ๆ นับร้อยสาย รัฐบาลสยามยกเอาเหตุเพื่อสาธารณประโยชน์มาเป็นข้ออ้างหลักในการตัดถนนแทบทุกสายอย่างเปิดเผย ในประกาศการสร้างถนนต่างๆ ในรัชสมัยนี้ เช่น ถนนพฤฒิบาศ (ปัจจุบันคือถนนนครสวรรค์) ถนนสามเสน ถนนกรุงเกษม ถนนวิสุทธิ์กระษัตริย์ ถนนเทวียุรยาตร (ปัจจุบันคือถนนประชาธิปไตย) ถนนเยาวราช ถนนราชวงศ์ ถนนอนุวงศ์ ถนนจักรวรรดิ และถนนราชดำเนิน ล้วนมีข้อความระบุวัตถุประสงค์ของการตัดถนนอย่างชัดเจนว่า เป็นไปเพื่อประโยชน์สาธารณะทั้งสิ้น[21] ตัวอย่างเช่น ประกาศกรมโยธาธิการว่าด้วยเรื่องการตัดถนนเยาวราช เขียนไว้ว่า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงมี "*พระราชประสงค์จะทรงอุดหนุนให้เป็นการเจริญแก่บ้านเมือง และเป็นประโยชน์แก่ชนทั้งหลายฝ่ายเดียว ...เหตุที่จะตัดถนนสายนี้โดยทรงพระราชดำริเห็นว่า พื้นที่แขวงสามเพ็ง เป็นทำเลที่ชุมชนไปมาค้าขายมาก แต่ทางไปมาลำบากเพราะแคบเล็ก ไม่สมกับประโยชน์ที่จะเกิดขึ้นได้ในที่นั้นอีกเป็นอันมาก...*"[22] ถนนสายต่างๆ เมื่อประกอบกันเป็นโครงข่ายได้เอื้ออำนวยความสะดวกให้กับการสัญจรภายในเมืองและชานเมือง ทั้งยังช่วยเปิดพื้นที่ใหม่ๆ ซึ่งเคยเข้าไม่ถึงให้กับการพัฒนาเมือง ประโยชน์เหล่านี้ย่อมตกอยู่กับประชาชนทั่วไป ไม่ว่าจะเป็นพ่อค้า ไพร่ ทาส ข้าราชการ หรืออื่นๆ มิได้จำกัดอยู่แต่ในวงชนชั้นนำเท่านั้น หรือเรียกได้

---

[17] เอกสาร 1

[18] ทองต่อ กล้วยไม้ ณ อยุธยา 2531: 29

[19] แน่งน้อย ศักดิ์ศรี และคณะ 2534

[20] เรื่องเดียวกัน

[21] สรุปจากข้อมูลในงานวิจัยของ สยมพร ทองสารี 2526

[22] เอกสาร 2

ว่า การสร้างโครงข่ายถนนต่างๆ ในพระนครเป็นไปเพื่อสาธารณประโยชน์ สิ่งนี้ทำให้มองได้ว่ารัฐบาลสยามในสมัยรัชกาลที่ 5 ดำเนินการตัดถนนภายใต้นโยบายที่มุ่งเน้นการปรับปรุงคุณภาพชีวิตและความเป็นอยู่ของประชาชน

การพัฒนาที่ดินริมถนน

แม้แนวนโยบายเพื่อสาธารณชนจะปรากฏชัดในประกาศการตัดถนน แต่หากพิจารณาลึกถึงเบื้องหลังความเป็นมาของถนนเป็นสายๆ ไป จะพบว่า แรงจูงใจในการตัดถนนหลายสาย หาได้เกิดจากความต้องการของรัฐที่จะสร้างประโยชน์ให้แก่ส่วนรวมเพียงอย่างเดียวไม่ ในสมัยรัชกาลที่ 4 ถนนได้ถูกนำเข้าไปผูกโยงกับธุรกิจอสังหาริมทรัพย์เป็นครั้งแรก หลังจากที่ถนนเจริญกรุงสร้างเสร็จ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เข้าจับจองที่ดินสองข้างถนนเป็นแถบยาว และสร้างตึกแถวชั้นเดียวขึ้นบนที่ดินนั้น การสร้างตึกแถวริมถนนเป็นของใหม่สำหรับพระนคร เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เป็นผู้นำแบบตึกแถวอย่างฝรั่งที่พบเห็นในสิงคโปร์มาเป็นแม่แบบให้กับตึกแถวดังกล่าว[23] เมื่อตึกแถวสร้างเสร็จ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชทานคูหาในตึกแถวแก่พระราชโอรสและพระราชธิดาอย่างถ้วนทั่วกันทุกพระองค์ คูหาในตึกแถวเหล่านี้ได้ถูกนำออกให้เช่า ผู้เช่าส่วนใหญ่เป็นคนจีนและคนฝรั่ง คนจีนใช้สอยเป็นร้านค้าปลีก ส่วนคนฝรั่งใช้สอยเป็นห้างขายของนอก ค่าเช่าที่เก็บได้ถือเป็นรายได้ของพระราชโอรสและพระราชธิดาผู้เป็นเจ้าของ[24] ตึกแถวริมถนนเจริญกรุงดังกล่าวนับเป็นโครงการอสังหาริมทรัพย์โครงการแรกในพระนคร

ในต้นทศวรรษ 1870 หรือต้นสมัยรัชกาลที่ 5 รัฐบาลดำเนินการปรับปรุงถนนบำรุงเมืองโดยปรับแต่งเขตทางให้ตรงได้แนวกับวัดสุทัศน์ และขยายถนนจากที่เคยกว้างเฉลี่ย 6 เมตรออกไปเป็น 9 เมตร[25] พร้อมกันนี้ ได้มีการรื้อถอนสิ่งปลูกสร้างเดิมสองฟากถนน ซึ่งประกอบด้วยอาคารหลากประเภทหลายขนาด เช่น เพิง เรือนร้าน ห้องแถวไม้ และตึก ออกทั้งหมด และสร้างตึกแถวสองชั้นขึ้นใหม่ตลอดแนวถนน ในเบื้องแรก ทางการประสงค์ให้เจ้าของที่ดินริมถนนลงทุนปลูกตึกแถวกันเอง โดยกำหนดให้เจ้าของที่ดินต้องปลูกสร้างอาคารใหม่ตามแบบผังของหลวง เพื่อความงดงามเป็นระเบียบของบ้านเมือง[26] อย่างไรก็ตาม ไม่ปรากฏว่ามีเจ้าของที่ดินรายใดดำเนินการตามแผนของทางการ ทั้งนี้เนื่องจาก ตึกแถวคูหาหนึ่งๆ หากจะสร้างตามแบบของหลวงต้องลงทุนก่อสร้างเป็นเงินก้อนใหญ่มาก เจ้าของที่ดินส่วนไม่มีกำลังทรัพย์เพียงพอ[27] เมื่อเป็นเช่นนี้ ทางการจึงต้องสร้างตึกแถวเองทั้งหมด[28] แม้ทางการจะเป็นผู้สร้างตึกแถว แต่ที่ดินก็ยังคงเป็นของเจ้าของเดิมอยู่ เท่ากับว่า เจ้าของที่ดินมีสิทธิเป็นเจ้าของตึกแถวบนที่ดินของตน ทางการยอมรับสถานะความเป็นเจ้าของดังกล่าว แต่สงวนไว้ว่าเจ้าของที่ดินจะมีสิทธิ์รับผลประโยชน์จากตึกแถวบนที่ดินของตนเต็มที่ก็ต่อเมื่อเจ้าของที่ดินได้ชำระเงินที่ทางการลงทุนก่อสร้างตึกแถวนั้นจนครบถ้วน หรืออีกนัยหนึ่ง ทางการทดลอง

---

[23] สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ 2505: 73-74 เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ เดินทางไปดูงานที่สิงคโปร์ในปี ค.ศ. 1859 ตึกแถวของสิงคโปร์ในยุคนั้นเป็นอาคารก่ออิฐถือปูน 2 ชั้น แต่สูงไม่มากนัก ชั้นบนมีหน้าต่าง 1 หรือ 2 บาน ชั้นล่างมีประตูบานไม้แบบลูกฟักหรือบานเกร็ด เหนือประตูมีช่องระบายอากาศรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าหรือวงกลม หลังคามุงกระเบื้อง ลวดลายประดับประดาตามองค์ประกอบอาคารมีน้อยและมีรูปลักษณ์เป็นแบบจีนปนฝรั่ง ลักษณะเด่นของตึกแถวแบบนี้คือ ช่องทางเดินด้านหน้ากว้าง 1.5 เมตร ที่มีส่วนชั้นสองของอาคารยื่นมาคลุมไว้ และเชื่อมโยงต่อเนื่องกันตลอดแนวตึก (สมชาติ จึงสิริอารักษ์ 2553)

[24] ดำรงราชานุภาพ 2505

[25] เอกสาร 3

[26] เอกสาร 4 และ เอกสาร 5 แบบผังตึกแถวของหลวงดังกล่าวมีพระยาราชสงครามเป็นผู้ออกแบบโดยนำแบบอย่างมาจากตึกแถวในประเทศฝรั่งเศส ซึ่งมีหน้าต่างยาว จึงโปร่งเหมาะกับภูมิอากาศของสยาม

[27] เอกสาร 6

[28] ทางการสร้างตึกแถวริมถนนบำรุงเมืองเป็นจำนวน 558 คูหา เสียเงินลงทุนไปทั้งสิ้น 384,000 บาท ตึกแถวก่อสร้างแล้วเสร็จ และเปิดให้เช่าได้ในปี ค.ศ. 1872 (เอกสาร 7)

จ่ายเงินค่าก่อสร้างตึกแถวให้เจ้าของที่ดินก่อน แล้วให้เจ้าของที่ดินผ่อนชำระเงินค่าก่อสร้างเป็นงวดๆ ไปจนครบ ในการนี้ ทางการจัดการเรื่องการผ่อนชำระดังกล่าวโดยการให้เจ้าพนักงานพระคลังข้างที่[29] ทำหน้าที่เป็นผู้จัดการให้เช่าและเก็บค่าเช่าห้องทุกคูหาของตึกแถว[30] เจ้าพนักงานพระคลังข้างที่กำหนดหลักเกณฑ์ไว้ว่า รายได้ที่ได้รับจากค่าเช่านั้นจะจัดแบ่งออกเป็น 4 ส่วน โดยพระคลังข้างที่เก็บเข้าหลวง 3 ส่วน เพื่อชำระทุนที่ทางการออกค่าก่อสร้างตึกแถวให้ก่อน และส่วนที่เหลืออีกหนึ่งส่วนจัดส่งให้เจ้าของที่ดิน พระคลังข้างที่จะแบ่งรายได้ค่าเช่าตึกแถวเช่นนี้จนกว่าจะครบเงินทุนที่ทางการทดลองจ่ายไปแล้ว[31] ในทางปฏิบัติ ปรากฏว่า เจ้าของที่ดินได้รับเงินส่งจากพระคลังข้างที่น้อยกว่าที่กำหนดไว้มาก ผลประโยชน์เกือบทั้งหมดตกอยู่ในมือของพระคลังข้างที่[32] เมื่อเป็นเช่นนี้ มองได้ว่า รัฐไม่เพียงทำหน้าที่ผลักดันการพัฒนาบ้านเมืองให้เจริญขึ้นเท่านั้น แต่ยังได้เข้าไปแสวงหาผลประโยชน์จากการพัฒนาที่ดินอีกด้วย

ด้วยความขัดสนเรื่องงบประมาณ รัฐบาลในช่วงต้นรัชกาลที่ 5 ทำการปรับปรุงถนนสายเดิมหลายสาย แต่กลับแทบไม่มีการตัดถนนใหม่ในพระนคร นับแต่ปีที่ขึ้นครองราชย์ในปลายทศวรรษ 1860 ถึงกลางทศวรรษ 1880 มีถนนตัดใหม่เพียง 2 สายเท่านั้นคือ ถนนราชินีและถนนอัษฎางค์[33] กระทั่งย่างเข้ากลางทศวรรษ 1880 เมื่อสถานทางการเงินของรัฐดีขึ้น โครงการตัดถนนใหม่จึงเริ่มขึ้นอีกอย่างจริงจังและต่อเนื่องจนถึงสิ้นรัชกาลเมื่อปี ค.ศ. 1910 ในช่วงกว่าสองทศวรรษดังกล่าว โครงข่ายถนนในพระนครขยายตัวอย่างกว้างขวาง ถนนเป็นปัจจัยสำคัญที่ขับเคลื่อน 'กระบวนการเป็นเมือง' (urbanisation) ของพระนคร ทั้งด้วยการเปิดทางเข้าถึงพื้นที่ตาบอดในเขตเมืองเดิม และการเปิดทางสู่ท้องทุ่งทางตะวันออกของตัวเมือง

ชนชั้นนำสยามตระหนักตั้งแต่ต้นแล้วว่า การตัดถนนนั้น นอกจากจะอำนวยประโยชน์แก่ประชาชนในแง่การสัญจรและการทำมาค้าขายแล้ว ยังก่อให้เกิดประโยชน์แก่รัฐโดยตรงอีกด้วย การเกิดชุมชนสองข้างถนนทำให้ที่ดินของหลวงที่อยู่ตามแนวถนน ซึ่งเคยรกร้างไม่ได้ทำประโยชน์ กลับมีคุณค่าทางเศรษฐกิจขึ้นมา เพราะมีศักยภาพที่จะเป็นที่ค้าขายและอยู่อาศัย ศักยภาพทางเศรษฐกิจดังกล่าวส่งให้ที่ดินมีราคาถีบสูงขึ้น รัฐบาลสามารถหาประโยชน์จากการนี้ได้โดยการปลูกตึกแถว ห้องแถว และตลาดขึ้นตามริมถนน และให้ประชาชนเช่า อันจะสร้างรายได้ให้กับรัฐอย่างสม่ำเสมอทุกๆ ปี เมื่อถนนทำให้ที่ดินหลวงมีมูลค่าสูงขึ้นและนำไปแสวงหารายได้เข้ารัฐได้ เป็นไปได้ว่า นโยบายการตัดถนนของรัฐ ทั้งในส่วนการริเริ่มและการกำหนดเขตแนวทาง จะมิได้ขึ้นอยู่กับประโยชน์ส่วนรวมโดดๆ แต่ถูกชี้นำโดยความคาดหวังเรื่องผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจที่รัฐจะได้รับ หรือกล่าวให้ชัดได้ว่า รัฐบาลอาจจงใจตัดถนนผ่านที่ดินของหลวง เพื่อให้ที่ดินเหล่านั้นซึ่งเคยใช้ทำประโยชน์ในกิจกรรมที่มีมูลค่าทางเศรษฐกิจต่ำ สามารถทำประโยชน์ในกิจกรรมที่มีมูลค่าทางเศรษฐกิจสูงได้ กรณีดังกล่าวมีหลักฐานปรากฏ เช่น ถนนพฤฒิบาศ และถนนสนามควายฝ่าเข้าไปในที่ดินผืนใหญ่ของหลวงซึ่งเคยเป็นเรือกสวนและท้องทุ่ง หลังจากที่ถนนสร้างเสร็จ รัฐบาลได้สร้างตึกแถว และตลาด บนที่ดินตามแนว

---

[29] ในช่วงเวลานั้น ยังไม่มีกรมพระคลังข้างที่ ในฐานะหน่วยราชการหน่วยหนึ่ง แต่มีเจ้าพนักงานพระคลังข้างที่ทำหน้าที่ดูแลผลประโยชน์ให้กับพระมหากษัตริย์ กรมพระคลังข้างที่ถูกตั้งขึ้นเมื่อปี ค.ศ. 1890

[30] เอกสาร 8

[31] เสถียร ลายลักษณ์ และคณะ 2478: 45-48

[32] สยมพร ทองสารี 2526

[33] แน่งน้อย ศักดิ์ศรี และคณะ 2534 และ สยมพร ทองสารี 2526

ถนน กรมหมื่นภูธเรศธำรงศักดิ์ เสนาบดีกรมพระนครบาลทรงระบุไว้เมื่อครั้งวางแผนตัดถนนพฤฒิบาศว่า ถ้าที่ดินบริเวณตัดถนนเจริญขึ้นมาแล้ว รัฐบาลจะได้ผลประโยชน์มากขึ้น[34]

การตัดถนนกับการพัฒนาที่ดินย่านสามเพ็ง

การตัดถนนผ่านที่ดินหลวงซึ่งเคยเป็นนาเป็นสวน หรือรกร้างว่างเปล่า แม้จะเปลี่ยนที่ดินนั้นให้กลายเป็นทำเลที่สามารถประกอบธุรกิจอสังหาริมทรัพย์ได้ แต่ก็ใช่ว่าพื้นที่ให้เช่าในตึกแถวหรือตลาดที่สร้างขึ้นจะมีผู้เช่าครบถ้วนทันทีทันใด หน้าซ้ำค่าเช่าที่เรียกเก็บได้ในตอนแรกๆ ก็อาจมีอัตราต่ำ ที่เป็นเช่นนี้เพราะ โดยธรรมชาติแล้ว ความเจริญทางเศรษฐกิจของพื้นที่ริมถนนตัดใหม่มิได้เกิดขึ้นทันท่วงที แต่มีลักษณะค่อยเป็นค่อยไป ดังนั้น ผู้ลงทุนอสังหาริมทรัพย์มักต้องรอคอยสักระยะ ก่อนที่พื้นที่จะเติบโตเต็มศักยภาพ ยกตัวอย่างเช่น ถนนเจริญกรุงในสมัยรัชกาลที่ 4 มีผู้ใช้สอยน้อย พระราชปรารภในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ความตอนหนึ่งว่า "*ครั้นสร้างขึ้นแล้ว คนใช้ม้าทั้งไทยทั้งชาวนอกประเทศก็คน ใช้รถอยู่กี่เล่ม ใช้ก็ไม่เต็มสนน ใช้อยู่แต่ข้างหนึ่ง ก็ส่วนสนนอีกข้างหนึ่งก็ทิ้งตั้งเปล่าอยู่ไม่มีใครเดินม้าเดินรถเท้า ...ครึ่งหนึ่งของสนนเพราะไม่มีคนเดินคนใช้ก็ยับไปเสียก่อน หากว่าปีนี้ไม่มีฝน ถ้าฝนชุกก็เห็นจะยับไปมาก ฤาหญ้าก็จะขึ้นรกอยู่ต่างหนทาง...*"[35] กระทั่งต้นสมัยรัชกาลที่ 5 ถนนก็ยังมีสภาพไม่ต่างกันนัก ตึกแถวริมถนนมีผู้เช่าน้อย การค้าซบเซา "*ที่ตึกแถวถนนเจริญกรุงยังร่วงโรย ตั้งการค้าขายไม่ติดขึ้นได้ เพราะเป็นที่ใหม่ ไม่เปนถิ่นที่เคยซื้อขายกัน ก็ทิ้งร้างว่างอยู่มีแต่จะทรุดโทรม...*"[36] กว่าถนนเจริญกรุงจะกลายเป็นแหล่งการค้ารุ่งเรืองก็ล่วงเข้าต้นคริสต์ศตวรรษที่ 20 หรือปลายสมัยรัชกาลที่ 5

ด้วยข้อจำกัดดังกล่าว รัฐบาลได้มองหาช่องทางทำธุรกิจอสังหาริมทรัพย์ที่ให้ผลตอบแทนเร็วกว่า วิธีการที่นำมาใช้คือการตัดถนนเข้าไปในพื้นที่ที่แหล่งชุมชนการค้าหนาแน่นอยู่แต่เดิม โครงการอสังหาริมทรัพย์ในพื้นที่ที่เจริญอยู่แล้วย่อมหาผู้เช่าได้ไม่ยาก จึงไม่ต้องรอเป็นเวลานานๆ กว่าจะมีผู้เช่าครบเต็ม ทั้งค่าเช่าก็ยังเรียกเก็บได้ในอัตราสูง กรมหมื่นนริศรานุวัติวงศ์ เสนาบดีกรมโยธาธิการ ทรงแสดงความเห็นกราบบังคมทูลว่า "*ที่ใดเจริญอยู่ก็ควรรีบจัดการตัดถนนเสียโดยทันทีตามที่ควรจะทำได้ในปัจจุบันนี้ ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้าฯ ว่าไม่มีที่ใดเจริญมากกว่าแขวงสามเพ็ง ด้วยเปนทำเลค้าขายมีประโยชน์มากในที่นั้น แต่ประโยชน์ซึ่งมีในที่นั้นดูบกพร่องเหตุเพราะถนนมีน้อย และที่มีอยู่แล้วก็แคบเล็ก เป็นที่ขัดขวางทางไปมาของการค้าขาย ไม่พอแก่การเจริญซึ่งควรจะเกิดขึ้นได้อีกเปนอันมาก...*"[37] พระองค์ทรงคะเนว่า "*ถ้าทำถนนใหญ่เพิ่มเติมขึ้นอีก ที่ดินเหล่านั้นคงเจริญขึ้นอีกหลายสิบเท่าโดยไม่ต้องลงไสย...*"[38]

ในปลายทศวรรษ 1880 รัฐบาลวางแผนการก่อสร้างโครงข่ายถนนใหม่ทางด้านใต้ของพระนคร ประกอบด้วยถนนจำนวน 18 สาย (เช่น ถนนเยาวราช ถนนราชวงศ์ ถนนอนุวงศ์ และถนนจักรวรรดิ) โครงข่ายถนนนี้ครอบคลุมพื้นที่ระหว่างถนนเจริญกรุงกับแม่น้ำเจ้าพระยา ซึ่งเป็นที่ตั้งของย่านชุมชนการค้าเก่าแก่ เช่น สามเพ็งและบ้านหม้อ ประกาศกรมโยธาธิการว่าด้วยเรื่องการตัดถนนเยาวราชชี้แจงว่า รัฐบาลดำเนินโครงการสร้างโครงข่ายถนนในพื้นที่

---

[34] เอกสาร 9

[35] อ้างจาก ทองต่อ กล้วยไม้ ณ อยุธยา 2531: 30

[36] คำประกาศซึ่งพระยาอินทราธิบดีสีหราชรองเมือง รับพระราชโองการ ใน เอกสาร 10

[37] เอกสาร 11

[38] เอกสาร 11

ดังกล่าวโดยมีวัตถุประสงค์เพื่อการสาธารณประโยชน์ และเสริมสร้างความเจริญแก่บ้านเมือง[39] คำประกาศของรัฐบาลฉบับนี้ยังเน้นย้ำด้วยว่า รัฐบาลไม่ประสงค์ที่จะเวนคืนที่ดินสองฟากถนนนอกเหนือไปจากพื้นที่ที่กันไว้เป็นเขตทาง "... *มักมีคำเล่าลือว่าที่ข้างถนนจะต้องเป็นของหลวงบ้าง จะสร้างตึกหลวงบ้าง ราษฎรซึ่งใจเบาก็มักพากันตกใจขายเสียโดยเร็ว แลราคาอย่างถูก โดยเข้าใจว่าจะซื้อเป็นของหลวงบ้าง หรือบางทีเข้าใจว่าชิงขายเสียก่อนถึงจะได้ราคาน้อยไม่สมควร ก็ยังดีกว่าที่จะต้องสูญเปล่าคราวต้องพระราชประสงค์บ้าง การเช่นนี้ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ประกาศมาให้ทราบทั่วกันว่า ...ไม่ได้ตัดถนนเพราะจะต้องพระราชประสงค์ที่สองข้าง อย่าให้ชนทั้งหลายตื่นตกใจ ...ขอให้เป็นที่เข้าใจทั่วกันว่า ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตัดทางไปในที่ของชนทั้งหลายแต่จำเพาะแนวถนน ไม่ต้องพระราชประสงค์ที่ใดในข้างถนนนี้...*"[40]

แม้จะยืนยันในเจตนารมณ์เพื่อประโยชน์สาธารณะ ทว่ารัฐบาลก็แสวงหาผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจจากการตัดถนนไปพร้อมๆ กัน รัฐบาลทำตามประกาศที่ว่าจะไม่มีการเวนคืนที่ดินเกินกว่าที่จำเป็นต้องใช้เป็นทางสัญจรโดยไม่บิดพลิ้ว กระนั้นก็ตาม รัฐบาลยังสามารถเข้าถือครองที่ดินริมถนนเป็นจำนวนมากได้อยู่ดี ทั้งนี้โดยการดักซื้อที่ดินตามแนวถนนไว้ล่วงหน้าก่อนมีประกาศการตัดถนนต่อสาธารณชน หลังจากที่มีการกำหนดแนวเขตทางชัดเจน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดฯ ให้กรมพระนครบาลจัดซื้อที่ดินตามแนว 2 ข้างของเขตทาง ลึกเข้าไปจากริมเขตประมาณข้างละ 14 เมตร แล้วสร้างตึกแถว 2 ชั้นขึ้นบนที่ดินนั้น[41] ตึกแถวเหล่านี้ถูกนำออกให้เช่า เป็นรายได้เข้ากรมพระคลังข้างที่ การกระทำดังกล่าวแสดงให้เห็นว่า รัฐบาลมีเจตนาแสวงหารายได้จากอสังหาริมทรัพย์ริมถนนตั้งแต่แรก และเพื่อให้ได้ผลประโยชน์สูงสุด รัฐบาลจงใจปิดบังข้อมูลการตัดถนนมิให้เจ้าของที่ดินล่วงรู้ ซึ่งทำให้รัฐบาลซื้อที่ดินริมแนวเขตทางได้ในราคาต่ำ กรมหมื่นนเรศรวรฤทธิ์ เสนาบดีกรมพระนครบาล ทรงกราบบังคมทูลถวายความเห็นครั้งหนึ่งว่า "*...ถ้าที่ใดราคาถูกควรจัดซื้อได้จะได้ซื้อเสีย เพราะการซื้อ ถ้าซื้อทีละน้อยๆ ไปราคาจะได้เยา ถ้าซื้อทีเดียวมากๆ เจ้าของทราบเหตุความมุ่งหมาย ก็จะตั้งเอาราคาแรงขึ้น...*"[42]

การพัฒนาที่ดินริมถนนราชดำเนิน

การตัดถนนฝ่าเข้าไปในย่านชุมชนหนาแน่นอย่างสามเพ็งและบ้านหม้อต้องประสบปัญหาความล่าช้าเป็นอย่างมาก ทั้งนี้เนื่องจากการต่อต้านขัดขืนของผู้คนจำนวนมากที่ตั้งบ้านเรือนอยู่ในเขตทาง และถูกบังคับให้ย้ายออกไป[43] บทเรียนดังกล่าวทำให้รัฐบาลหลีกเลี่ยงที่จะตัดถนนในลักษณะนี้อีก โครงการตัดถนนในสมัยต่อมามักเกิดขึ้นในพื้นที่ตาบอดที่มีผู้คนอยู่อาศัยเบาบาง หรือพื้นที่ที่ยังเป็นเรือกสวนไร่นาเป็นส่วนใหญ่[44] เมื่อเป็นเช่นนี้ รัฐบาลจึงจำต้องยอมรับข้อจำกัดในการแสวงหาผลประโยชน์จากการทำโครงการอสังหาริมทรัพย์ดังที่เอ่ยถึงก่อนหน้านี้โดยปริยาย ในปี 1899 รัฐบาลเริ่มต้นการสร้างโครงข่ายถนนราชดำเนิน เชื่อมโยงระหว่างพระบรมมหาราชวังกับพระราชวังดุสิต โครงข่ายถนนราชดำเนินประกอบด้วยถนนสามช่วงตอน ได้แก่ ถนนราชดำเนินใน ถนนราชดำเนินกลาง และถนนราชดำเนินนอก ถนนราชดำเนินในคือทางที่ปรับแนวจากถนนจักรวรรดิวังหน้าเดิม ตั้งอยู่ในเขตพระนครชั้นใน อันเป็น

---

[39] เอกสาร 12

[40] เอกสาร 12

[41] เอกสาร 13

[42] เอกสาร 14

[43] สรุปจากข้อมูลในงานวิจัยของ สยมพร ทองสารี 2526

[44] เรื่องเดียวกัน

แหล่งรวมของสถานที่สำคัญสูงสุดของพระนคร ถนนราชดำเนินนอกคือส่วนหนึ่งของโครงข่ายถนนย่านสวนดุสิต ซึ่งวางแผนให้เป็นย่านที่พักอาศัยของชนชั้นสูง ส่วนถนนราชดำเนินกลางถูกกำหนดให้เป็นแหล่งพาณิชยกรรมระดับสูง ในบรรดาถนนทั้งสามตอน ถนนราชดำเนินกลางทอดผ่านบริเวณที่มีการตั้งถิ่นฐานเบาบางที่สุด ซึ่งแน่นอน ย่อมมีข้อจำกัดในการแสวงหาผลประโยชน์ด้านอสังหาริมทรัพย์มากที่สุดด้วยเช่นกัน กระนั้นก็ตาม รัฐบาลก็ยังหวังที่จะพัฒนาพื้นที่ตลอดสองข้างทางให้เป็นย่านหรูหราทันสมัยของพระนคร พระคลังมหาสมบัติเสนอวิสัยทัศน์ว่า พื้นที่ริมถนนราชดำเนินกลางควรได้รับการพัฒนาเป็น "*ที่ค้าขาย เช่น ตลาดตึกแถว หรือจะเป็นอาคารใหญ่ๆ เช่นคลับหรือออฟฟิศ หรือบ้านงามๆ เป็นต้น*"[45] ทั้งยังวางแผนให้มีการสร้างตึกโอ่โถงเรียงรายไปตลอดถนน[46] ในการจัดหาที่ดินสร้างถนนราชดำเนินกลางนั้น รัฐบาลมิได้เวนคืนเฉพาะที่ดินแปลงที่อยู่ในเขตทางเท่านั้น แต่ยังเวนคืนที่ดินตลอดแนวเขตทางทั้งสองข้าง อีกข้างละประมาณ 30 เมตร เมื่อถนนสร้างเสร็จ พระคลังมหาสมบัติจัดแบ่งที่ดินเป็นแปลงใหญ่ๆ แล้วนำออกเสนอให้เอกชนเช่า

อันที่จริงแล้ว โครงการพัฒนาอสังหาริมทรัพย์ริมถนนราชดำเนินกลางมิได้ถูกริเริ่มโดยพุ่งเป้าไปที่การแสวงหาผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจเป็นสำคัญ แต่โครงการดังกล่าวเป็นส่วนหนึ่งของนโยบายสร้างความทันสมัย ความศิวิไลซ์ และความเป็นตะวันตกให้กับพระนคร ถนนราชดำเนินทั้งสายถูกออกแบบให้สง่างามตามแบบอย่างถนนแกนสำคัญ (Boulevard) ในมหานครในยุโรป เช่น ถนนชองเอลิเซ่ (Champs-Elysees) ในปารีส เดอะมอล (The Mall) ในลอนดอน และ อุนเตอร์ เดน ลินเดน (Unter den Linden) ในเบอร์ลิน ตามความในพระราชหัตถเลขา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชปรารภแก่พระยาเทเวศร์วงษ์วิวัฒน์ว่า ถนนสายนี้ "*จะเป็นถนนแฟตซันเนบอลสำหรับขี่รถวนไปวนมาๆ ที่ 2 ข้างนั้นต่อไปจะต้องเป็นวัง เป็นออฟฟิซใหญ่ ถ้าบ้านผู้มั่งมี ที่จะตั้งกันหยุมๆ หยิมๆ ไม่ได้*"[47] ในแง่นี้ แผนการพัฒนาที่ดินในท้องที่ที่ยังเปลี่ยวร้างจึงชอบด้วยเหตุผล

ในชั่วสมัยรัชกาลที่ 5 ถนนราชดำเนินกลางมิได้เจริญขึ้นอย่างที่รัฐบาลมุ่งหวัง ในตอนนั้น ไม่มีเอกชนรายใดลงทุนสร้างอาคารใหญ่โต ส่วนรัฐบาลก็ไม่มีทุนพอที่จะสร้างอาคารขึ้นเอง เนื่องจากมีภาระลงทุนในโครงการอื่นๆ อีกมาก พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชวินิจฉัยว่า "*ถนนใดซึ่งตัดขึ้นใหม่ จะมีผู้ใดคิดปลูกสร้างโรงเรือนให้เช่า ผู้ที่มาเช่านั้นคงอึ้งอยู่ก่อน เพราะเหตุที่จะมาอยู่คนเดียวเปลี่ยวกลัวคนร้ายอย่างหนึ่ง ไกลตลาดยี่สารไม่เป็นทางค้าท่าขายอีกอย่างหนึ่ง คงจะต้องเรียกค่าเช่าเบา 1 ถ้ากึ่งตำลึงเป็นอย่างถูก 4 บาทเป็นอย่างสูง ...ผู้ซึ่งจะทำให้เช่า เมื่อคิดเหนว่าจะได้ราคาเพียงที่ว่าไว้... จะทำก็เสียดายเงิน เอาทุนไปทิ้งไว้เปล่าๆ... ผู้ที่จะมาสร้างบ้านเรือนอยู่ คนที่มั่งมีใหญ่โตเป็นปึกแผ่น ก็ไม่มีกี่คน ที่วิ่งหาบ้านว่อนอยู่เดี๋ยวนี้ ก็แต่พวกที่ทำงานมีเงินเดือนช่วยทุนเดิม ถ้าเป็นแต่ทำงานเอาเงินเดือนไม่มีทุนเดิมก็เหนจะไม่มีใครเรอเข้ามาอยู่ถนนราชดำเนิน ...ถนนนี้...ก็จะต้องเป็นห้างเป็นคลับเป็นออฟฟิซราชการ เป็นวังเจ้าแลบ้านขุนนาง บ้านเสรษฐี ออฟฟิซ วัง คงจะมีเวลาเกิดขึ้นได้ แต่ห้างน่าที่จะยังไม่เกิดขึ้นได้อีกช้านาน เพราะเหตุว่าไม่เป็นทางคนเดินไปมามาก ถ้าจะสร้างให้งดงามมั่นคง ก็หาผู้เช่าไม่ได้ นึกวิตกไปว่าโดยจะลดราคาให้อย่างต่ำ เช่นที่เรียก 100 ห้อง 2 สลึง ก็จะยังไม่มีพวกพ่อค้าใหญ่ๆ มาอยู่ ถ้าจะทำตึกเช่าอย่างดีแล้วลดราคาลงมาให้*

---

[45] พีรศรี โพวาทอง 2550: 49

[46] พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย เสนาบดีกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ ทรงเสนอให้ออกข้อบังคับว่าด้วยการก่อสร้างอาคารริมถนนราชดำเนินกลาง ซึ่งกำหนดห้ามปลูกสร้างอาคารบางประเภท เช่น เรือนยกพื้นฝาไม้สิงคโปร์ และเรือนหลังคามุงจาก ทั้งยังกำหนดให้ผู้ก่อสร้างอาคารต้องสร้างรั้วริมทาง โดยวัสดุทำรั้วต้องไม่เป็นไม้ไผ่ (พีรศรี โพวาทอง 2550)

[47] อ้างจาก พีรศรี โพวาทอง 2550: 49

พอพวกตั้งขวดคั่นบันไดเช่าได้ ก็กลับขาดทุน"[48] ทรงมีพระราชปรารภว่า "*ฉันไปปลงตกเสียว่า น่าจะต้องปล่อยให้เป็นไปตามบุญตามกำม์ก่อน... พอให้มีผู้คนบริบูรณ เป็นทำเลค้าขายได้ จนพ่อค้าใหญ่ๆ พอจะมาตั้งค้าขายว่ากับเจ้าของที่ให้สร้างตึกขึ้นเช่นนั้นจึงจะสร้างขึ้นได้*"[49] ในสมัยรัชกาลที่ 5 มีอาคารใหญ่โตเพียงหลังเดียวเท่านั้นที่สร้างขึ้นบนถนนราชดำเนินกลาง อาคารที่ว่านี้เป็นตึก 3 ชั้น รูปแบบสถาปัตยกรรมนีโอคลาสสิค ตั้งอยู่เชิงสะพานผ่านพิภพลีลา ตรงปลายตะวันตกของถนนราชดำเนินกลาง เมื่อสร้างเสร็จในปี ค.ศ. 1905 พระคลังมหาสมบัติได้ให้นายแฮร์รี เอ. แบดแมน เช่าทำห้างสรรพสินค้า 'แบดแมน แอนด์ กำปะนี'[50]

โครงการพัฒนาที่ดินของเอกชน

ไม่เพียงแต่รัฐบาลเท่านั้น เอกชนซึ่งล้วนเป็นชนชั้นนำของสยาม ทั้งเจ้านาย ขุนนาง และคหบดี ยังนิยมทำธุรกิจอสังหาริมทรัพย์ด้วย โครงการพัฒนาที่ดินโดยเอกชนโครงการแรกเกิดขึ้นที่ย่านบางรัก ในปลายทศวรรษ 1880 เจ๊สัวยม ซึ่งต่อมาได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็น หลวงสาธรราชายุกต์ (ยม พิศลย์บุตร) เล็งเห็นโอกาสทางธุรกิจจากความต้องการของคนในบังคับชาติตะวันตก และพ่อค้าจีนผู้มั่งมีที่ประสงค์จะปลูกบ้านหลังงามหรือห้างริมถนน เขาได้กว้านซื้อที่นาตราจอง บริเวณทุ่งวัวลำพอง ระหว่างถนนสีลมกับบ้านทวาย แล้วจ้างคนงานจีนขุดคลองจากแม่น้ำเจ้าพระยา ผ่านถนนเจริญกรุง ไปบรรจบกับคลองถนนตรง[51] ดินจากการขุดคลองถูกนำมาถมไว้ทั้งสองข้างคลอง ทำเป็นถนนคู่ขนานไปตามริมสองฟากลำคลอง สำหรับที่ดินริมถนน เจ๊สัวยมแบ่งที่ดินออกเป็นแปลงย่อยๆ แปลงละประมาณไร่ครึ่ง จากนั้นก็ประกาศขายแก่ประชาชนทั่วไป[52] การดำเนินการตัดถนนแบ่งแปลงที่ดินเพื่อจำหน่ายของเจ๊สัวยมนับเป็นโครงการจัดสรรที่ดินโดยเอกชนโครงการแรกของสยาม ถนนที่เจ๊สัวยมตัดทอดตัวเชื่อมระหว่างถนนเจริญกรุงกับถนนตรง (ถนนพระราม 4) ปัจจุบันคือ 'ถนนสาทร'[53]

ในปี ค.ศ. 1893 กลุ่มลูกหลานของสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ซึ่งมีพระยาสีหราชเดโชไชย (โต บุนนาค)[54] เป็นตัวตั้งตัวตี ได้ดำเนินการตัดถนน 2 สายผ่านที่ดินของพวกตนในย่านบางรัก สายหนึ่งคือ 'ถนนสุรวงษ์' อีกสายหนึ่งคือ 'ถนนเดโช' ที่ดินริมถนนทั้งสองถูกจัดแบ่งเป็นแปลงย่อยๆ แล้วนำออกขายแก่ประชาชนทั่วไป[55] ในปี ค.ศ. 1903 กลุ่มขุนนางอันประกอบด้วยพระยาอินทราธิบดีสีหราชรองเมือง (ม.ร.ว. ลบ สุทัศน์) พระยาพิพัฒน์

---

[48] เอกสาร 15

[49] เอกสาร 15

[50] ห้างแบดแมน ก่อตั้งขึ้นเมื่อปี ค.ศ. 1879 เดิมทีตั้งอยู่ที่หัวมุมกระทรวงมหาดไทย ถนนบำรุงเมือง ก่อนจะย้ายมาตั้งอยู่ที่หัวถนนราชดำเนินกลาง ห้างแห่งนี้นับเป็นห้างร้านที่ใหญ่โตหรูหราที่สุดในพระนครขณะนั้น ข้าวของเครื่องใช้ต่างๆ ที่นำมาขายล้วนแล้วแต่เป็นของฝรั่งทันสมัย เช่น สุรา ยารักษาโรค และพืชไร่ที่ต้องสั่งเข้ามาจากต่างประเทศ ลูกค้าของห้างส่วนใหญ่เป็นชนชั้นสูง ทั้งเจ้านาย ขุนนาง และคหบดีผู้มั่งคั่ง

[51] ชัย เรืองศิลป์ 2522

[52] เอกสาร 16

[53] เมื่อแรกสร้าง คนทั่วไปเรียกคลองตัดใหม่สายนี้ว่า 'คลองเจ๊สัวยม' 'คลองพ่อยม' พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเรียกว่า 'คลองนายยม' ต่อมาเจ๊สัวยมได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็น 'หลวงสาธรราชายุกต์' จึงทรงเปลี่ยนไปเรียกชื่อคลองว่า 'คลองหลวงสาธรราชายุกต์' นานวันเข้าชาวบ้านได้เรียกชื่อคลองให้สั้นเข้าเป็น 'คลองสาธร' ถนนสองฝั่งคลองก็พลอยมีชื่อเรียกตามนั้นไปด้วย โดยถนนที่เลียบฝั่งเหนือของลำคลองมีชื่อว่า 'ถนนสาธรเหนือ' ส่วนถนนที่เลียบฝั่งใต้ของลำคลองมีชื่อว่า 'ถนนสาธรใต้' ต่อมา หลวงสาธรราชายุกต์ได้ตัดถนนซอยจากถนนสาธรเหนือไปเชื่อมกับถนนสีลม (ปัจจุบันคือซอยศึกษาวิทยา) และแบ่งที่ดินริมถนนซอยให้ลูกหลาน รวมทั้งสร้างบ้านพักส่วนตัว (บ้านหลวงสาธรราชายุกต์ ปัจจุบันคือสถานทูตรัสเซีย) หลวงสาธรราชายุกต์ยกถนนและลำคลองต่างๆ ที่ตนตัดในย่านบางรักให้แก่ทางราชการเพื่อใช้ในการสาธารณะประโยชน์ (ทองต่อ กล้วยไม้ ณ อยุธยา 2531: 34)

[54] ต่อมาได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็น เจ้าพระยาสุรวงศ์วัฒนศักดิ์

[55] เรียบเรียงจาก ทองต่อ กล้วยไม้ ณ อยุธยา 2531: 34, เอกสาร 17 และ เอกสาร 18

โกษา (เซเลสติโน ซาเวียร์)[56] พระยานรฤทธิ์ราชหัช (ทองดี โชติกเสถียร) พระยานรนารถภักดี (สุด บุนนาค) และหลวงมนัศมานิต (เผล่ วสุวัต)[57] ได้ร่วมทุนกันซื้อที่สวนระหว่างถนนสุรวงศ์ กับคลองผดุงกรุงเกษม แล้วตัดถนนผ่านกลางที่ดินจากถนนเจริญกรุงไปออกถนนตรงแถววัดหัวลำโพง ถนนสายนี้ได้รับพระราชทานนามว่า 'ถนนสี่พระยา' เช่นเดียวกับหลวงสาธรราชายุกต์และกลุ่มพระยาสีหราชเดโชไชย กลุ่มสี่พระยาได้แบ่งแปลงที่ดินริมถนนและนำออกขายทำกำไร[58]

ในทศวรรษ 1890 ต่อต้นทศวรรษ 1900 มีผู้คนเข้าไปตั้งบ้านเรือน ห้างร้าน ริมถนนสีลมและสาธรมากขึ้นเป็นลำดับ เมื่อเป็นเช่นนี้ จึงได้มีเอกชนหลายรายที่เห็นโอกาสทางธุรกิจ เข้ารวบรวมจัดซื้อที่ดิน และดำเนินการตัดถนนอีกหลายสาย เชื่อมโยงระหว่างถนนสีลมกับถนนสาธร จากนั้นก็ทำการจัดสรรที่ดินริมถนนเหล่านี้เพื่อทำกำไร ถนนสายสำคัญๆ ได้แก่ ถนนสุรศักดิ์ (ตัดโดยเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี เจิม แสงชูโต) ถนนพระยาพิพัฒน์ (ตัดโดยพระยาพิพัฒน์โกษา เซเรสติโน ซาเวียร์) ถนนประมวญ (ตัดโดยพระประมวญคัคณานต์) ถนนโรงเรียนหรือถนนคอนแวนต์ ถนนปั้น (ตัดโดยนางปั้น วัชราภัย) และซอยศึกษาวิทยา (ตัดโดยหลวงสาธรราชายุกต์)

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับธุรกิจอสังหาริมทรัพย์

ในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ รายได้และผลประโยชน์ของรัฐสยามมีที่มาจาก 3 แหล่งหลักๆ คือ 1) การค้าสำเภา 2) แรงงานและส่วยจากไพร่ และ 3) ภาษีอากร ตลอดช่วงเจ็ดทศวรรษแรก รายได้จากแหล่งทั้งสามเป็นฐานให้กับความมั่งคั่งทางการเงินของรัฐ และความมั่นคงทางเศรษฐกิจและการเมืองของราชอาณาจักร ในสมัยรัชกาลที่ 3 แม้สยามจะทำสงครามยืดเยื้อกับญวนในสมรภูมิเขมร แต่เศรษฐกิจของประเทศกลับรุ่งเรืองยิ่งกว่าก่อน การค้าสำเภาที่ผูกโยงกับระบบการค้าผูกขาดและส่วยจากไพร่ สร้างผลกำไรมหาศาลให้กับรัฐ รายได้จากกิจการดังกล่าวมีสัดส่วนสูงถึงราวครึ่งหนึ่งของรายได้ทั้งหมดของรัฐในแต่ละปี อย่างไรก็ตาม เมื่อย่างเข้าสมัยรัชกาลที่ 4 สถานการณ์ทางเศรษฐกิจกลับพลิกผัน อันมีผลทำให้ฐานะทางการเงินของรัฐตกต่ำอย่างหนัก การค้าสำเภาไม่อาจเป็นแหล่งรายได้ที่มั่นคงให้กับรัฐอีกต่อไป ในกลางคริสต์ศตวรรษที่ 19 ตลาดของป่าในต่างประเทศถดถอยจากภาวะไม่สงบในจีนซึ่งเป็นลูกค้ารายใหญ่ สนธิสัญญาเบาว์ริงบีบให้สยามเข้าสู่ระบบการค้าเสรีระดับโลก และยกเลิกระบบผูกขาดสินค้า ซึ่งเป็นกลไกหลักในการจัดหาสินค้าต้นทุนต่ำป้อนระวางสำเภาของรัฐ[59] ในช่วงเวลาเดียวกัน ระบบไพร่ซึ่งเสื่อมเป็นลำดับมาตั้งแต่ต้นคริสต์ศตวรรษที่ 19 ก็ถึงกาลล่มสลาย ในทศวรรษ 1860 ประชากรสยามกว่าร้อยละ 80 หลีกเลี่ยงพันธะต่อทางราชการ[60] ทำให้รัฐขาดทั้งแรงงานและส่วย กิจกรรมที่ต้องใช้แรงงานของรัฐต้องพึ่งพาแรงงานรับจ้างแทบทั้งหมด การจ้างแรงงานเพิ่มภาระค่าใช้จ่ายของรัฐ และซ้ำเติมในสถานการณ์ทางการเงินของรัฐเลวร้ายลง

---

[56] เขาเป็นผู้มีบทบาทสำคัญในการศึกษาวางแผนและพัฒนาโครงการ ด้วยเป็นผู้มีความรู้ทางด้านธุรกิจ และมีความสัมพันธ์กับคหบดีและชาวต่างชาติผู้เป็นลูกค้าหลัก

[57] ต่อมาได้รับพระราชทางบรรดาศักดิ์เป็น พระยาสุนทรพิมล

[58] เรียบเรียงจาก ทองต่อ กล้วยไม้ ณ อยุธยา 2531: 34 และ Wright and Breakspear 2003:152

[59] ภายใต้ข้อผูกมัดของสนธิสัญญาเบาวริ่ง รัฐไม่อาจรวบเอาสินค้าทำเงินอันเป็นที่ต้องการของต่างประเทศมาเก็บไว้ และตั้งตัวเป็นผู้จำหน่ายและผู้กำหนดราคาขายแต่เพียงผู้เดียวได้อีกต่อไป การค้าสำเภาโดยรัฐจึงต้องเผชิญกับการแข่งขันอย่างไม่อาจหลีกเลี่ยง การแข่งขันทำให้ผลกำไรหดหายและในที่สุดการค้าสำเภาก็สิ้นสภาพการเป็นแหล่งทำกำไรใหญ่ให้กับรัฐ

[60] Battye 1974

สถานะทางการเงินของรัฐถูกบั่นทอนยิ่งขึ้นจากความบกพร่องในระบบการจัดเก็บและรวบรวมภาษีอากร ความบกพร่องที่ปรากฏชัดมีอย่างน้อย 3 ประการ ประการแรก กระบวนการจัดเก็บรวบรวมภาษีไม่มีแบบแผนและวิธีการที่รัดกุมเพียงพอ ไม่มีหน่วยงานใดทำหน้าที่จัดเก็บรวบรวมภาษีโดยเฉพาะ ภาษีอากรซึ่งมีมากมายหลายประเภท ถูกแบ่งสรรให้หน่วยงานราชการนับสิบๆ หน่วยรวบรวมก่อนส่งต่อให้พระคลังมหาสมบัติ[61] ด้วยเหตุที่มีหน่วยราชการเกี่ยวข้องมากมาย ทั้งการส่ง-รับเงินภาษีก็ไม่มีระเบียบกฎเกณฑ์แน่นอน เงินภาษีจึงรั่วไหลระหว่างทางเป็นจำนวนมาก ประการที่สอง ไม่มีระเบียบแบบแผนที่แน่นอนในการจัดทำบัญชีงบประมาณรายได้รายจ่ายของแผ่นดิน[62] การไม่มีบัญชีรายรับรายจ่ายของแผ่นดินเป็นเรื่องราว ทำให้การตรวจสอบการรั่วไหลของเงินรายได้ทำได้ยาก หรือไม่อาจทำได้เลย ประการที่สาม ราษฎรเป็นจำนวนมากหลบเลี่ยงการจ่ายภาษี ส่วนเจ้าภาษีนายอากรก็หลบเลี่ยงการนำส่งเงินภาษีให้หน่วยงานรับประมูล หรือนำส่งเงินภาษีในจำนวนที่ต่ำกว่าที่ตกลง ด้วยกลไกการบังคับใช้กฎหมายอันหย่อนยาน การติดตามทวงเงินภาษีจากผู้ที่หลบเลี่ยงมักไม่ใคร่ประสบผล

สถานะทางการเงินของรัฐผูกโยงสถานะทางการเงินของพระมหากษัตริย์ ตามโบราณราชประเพณี สมบัติของแผ่นดินกับพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์มิได้แยกจากกันเป็นเด็ดขาด ทรัพย์สมบัติในท้องพระคลังแผ่นดินถือเป็นพระราชทรัพย์[63] เงินผลประโยชน์รายได้แผ่นดินทั้งหมดคือรายได้ของพระมหากษัตริย์ เมื่อเป็นเช่นนี้ ความอ่อนแอทางการเงินของรัฐจึงหมายถึงความอ่อนแอทางการเงินของพระมหากษัตริย์โดยปริยาย

ความอ่อนแอทางการเงินของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเฉพาะพระองค์ไม่เพียงมีที่มาจากความอ่อนแอทางการเงินของรัฐเท่านั้น แต่ยังเป็นเพราะพระองค์หาได้มีอำนาจอย่างแท้จริงในการจัดการพระราชทรัพย์ในพระคลังมหาสมบัติไม่ แม้จะทรงมีฐานะเป็นพระมหากษัตริย์ผู้ครองพระราชสมบัติทั้งปวงในแผ่นดิน การแบ่งสรรทรัพย์ในท้องพระคลังเพื่อการใช้จ่ายในการงานต่างๆ มิได้อยู่ภายใต้พระบรมราชวินิจฉัยของพระองค์ อำนาจดังกล่าวตกเป็นของขุนนางผู้ใหญ่แห่งตระกูลบุนนาค ผู้ทรงอิทธิพลทางการเมืองสูงสุดในสยามยุคนั้น ตำแหน่งราชการสำคัญๆ เช่น เสนาบดีคลัง เสนาบดีกลาโหม เสนาบดีมหาดไทย และเจ้ากรมท่า หมุนเวียนอยู่ในหมู่คนจากตระกูลบุนนาคเรื่อยมานับแต่สมัยรัชกาลที่ 2 ที่สำคัญ คนในตระกูลนี้มีบทบาทสำคัญในการอัญเชิญพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวขึ้นครองราชย์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเกรงพระทัยและยอมอ่อนน้อมต่อขุนนางผู้ใหญ่จากตระกูลบุนนาคเสมอ ทรงถึงกับเรียกคนเหล่านี้ว่า 'ท่านผู้ใหญ่ในแผ่นดิน'[64]

---

[61] ภาษีอากรประเภท ส่วย อากรขนอน อากรตลาด อากรค่านา และเงินค่าธรรมเนียมมีกรมพระกลาโหม กรมมหาดไทย กรมท่า และ กรมนาเป็นหน่วยงานรวบรวม ส่วนภาษีอากรแบบประมูลผูกขาด มีหน่วยราชการ เช่น กรมพระคลังมหาสมบัติ กรมพระคลังสินค้า กรมพระกลาโหม กรมมหาดไทย กรมพระคลังในซ้าย กรมพระคลังในขวา กรมท่ากลาง กรมท่าซ้าย กรมพระคลังราชการ และกรมนา ทำหน้าที่รับประมูลและรวบรวมภาษีที่เจ้าภาษีนายอากรนำส่ง และส่งต่อให้กรมพระคลังมหาสมบัติอีกที เงินภาษีอากรแบบประมูลผูกขาด ไม่ได้เข้าสู่ท้องพระคลังทั้งหมด แต่ต้องแบ่งเป็น 'เงินขึ้น' หรือเงินส่วนแบ่งให้เจ้านายส่วนหนึ่งก่อนที่จะนำส่งพระคลังมหาสมบัติ (สมคิด ศรีสิงห์ 2515: 41-43 และดำรงราชานุภาพ 2506: 176-179)

[62] แม้จะมีข้าราชการตำแหน่ง 'พระไชยยศสมบัติ' ทำหน้าที่จำทำบัญชีรายรับรายจ่ายของแผ่นดิน แต่พระไชยยศสมบัติแต่ละคนก็มิได้รวบรวมรายการบันทึกไว้เป็นกิจจะลักษณะ บัญชีรายรับรายจ่ายมักสูญหายไปพร้อมกับการตายของพระไชยยศสมบัติ (กรมธนารักษ์ 2502)

[63] คำกราบบังคมทูลของเสนาบดีจตุสดมภ์ทั้งสี่ในพระราชพิธีบรมราชาภิเษกของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกความว่า *"ขอเดชะฝ่าละอองธุลีพระบาทฯ ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานทูลเกล้าฯ ถวายเครื่องพระพัทธยากรราชสมบัติทั้งสิบสองพระคลังแด่พระบาทสมเด็จพระบรมนารถบพิตรเจ้าอยู่หัว ขอเดชะ"* (ดำรงราชานุภาพ 2478: 86) แสดงชัดถึงการถวายสรรพราชสมบัติที่อยู่ในหน้าที่ดูแลของเหล่าขุนนางระดับสูงสุดให้กับพระมหากษัตริย์ ทรัพย์ทั้งหลายในพระคลังมหาสมบัติมิได้ถูกแบ่งสัดส่วนกันเป็นอัตราที่แน่นอนระหว่างทรัพย์ส่วนพระองค์และทรัพย์แผ่นดิน

[64] ดำรงราชานุภาพ 2522: 110

ในสมัยรัชกาลที่ 4 ขุนนางผู้ใหญ่จากตระกูลบุนนาคควบคุมการใช้จ่ายเงินราชการส่วนกลางไว้เกือบเบ็ดเสร็จ และจำกัดการใช้พระราชทรัพย์ส่วนพระองค์ สิ่งนี้ทำให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอึดอัดพระทัยเป็นอย่างมาก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงหาทางออกเป็น 2 ทาง ทางหนึ่งคือ การแบ่งส่วนรายรับประจำปีของพระคลังมหาสมบัติในอัตราที่แน่นอน ย้ายโอนมาให้เป็นพระราชทรัพย์สำหรับใช้สอยส่วนพระองค์ หลังจากที่พระองค์ได้เจรจาต่อรองกับขุนนางผู้ใหญ่ ก็ได้มีการกำหนดเงินส่วนแบ่ง หรือ เงินขึ้น ที่เรียกกันว่า 'เงินงวดพระคลังข้างที่' ขึ้น[65] การเปลี่ยนแปลงทางการคลังครั้งนี้ถือเป็นครั้งแรกในประวัติศาสตร์สยามที่มีการแบ่งรายได้จากพระคลังมหาสมบัติมาให้พระมหากษัตริย์ในสัดส่วนตายตัว[66] อีกทางหนึ่งคือ การบริหารจัดการเพิ่มพูนพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์ให้มากขึ้น โดยการแสวงหากำไรในกิจการธุรกิจ เกี่ยวกับเรื่องนี้ ทรงมีพระราชปรารภว่า "*ก็แต่เพราะข้าพเจ้าอุตส่าห์เสือกสนหาตามกำลัง ด้วยไว้ตัวเหมือนอย่างไม่ได้เปนเจ้าแผ่นดิน ก็มีเงินด้วยค้าขายได้กำไรบ้าง ท่านข้างโน้นข้างนี้มีคุณปการช่วยหาให้บ้าง ให้ชาวนอกประเทศกู้ยืมได้ดอกเบี้ยบ้าง มีขึ้นจึ่งได้จับจ่ายให้เปนคุณแก่บุตรภรรยา...*"[67]

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงนำไปลงทุนหารายได้เพิ่มโดยการซื้อสินค้าฝากเรือไปขาย และปล่อยกู้เอาดอกเบี้ยได้กำไรงอกเงยมากโข ต่อมาทรงหันไปหารายได้จากที่ดิน ในทศวรรษ 1850 รัฐบาลขุดคลองสองสายคือ คลองเจดีย์บูชาและคลองมหาสวัสดิ์ เป็นแนวเนื่องกันจากคลองลัดบางกรวย ผ่านแม่น้ำนครชัยศรีไปออกนครปฐม เมื่อแล้วเสร็จ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเข้าถือกรรมสิทธิ์ในที่ดิน 16,200 ไร่ตามแนวสองฝั่งคลอง และพระราชทานที่ดินแก่พระราชโอรสและพระราชธิดา เพื่อให้เก็บเกี่ยวผลประโยชน์จากค่าเช่าทำนา[68] การกระทำดังกล่าวเป็นแบบอย่างให้กับขุนนางหลายคน ขุดคลองและหาประโยชน์จากที่ดินริมคลองบ้าง ตัวอย่างเช่น ในทศวรรษ 1860 เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ได้รับสิทธิให้ขุดคลองคลองดำเนินสะดวก โดยออกเงินค่าขุดส่วนหนึ่ง เมื่อขุดเสร็จ เขาอ้างสิทธิเป็นเจ้าของที่ดินสองฝั่งคลองที่ขุดใหม่นี้ แล้วนำไปแจกจ่ายให้กับญาติพี่น้อง และบริวาร ทั้งยังขายสิทธิในการจับจองที่ดินให้กับคนทั่วไปด้วย

ไม่เพียงการหารายได้จากที่ดินริมคลองเท่านั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงหารายได้จากที่ดินในพระนครอีกด้วย ในทศวรรษ 1850 ทรงโปรดฯ ให้สร้างตึกแถวขึ้นหลายแห่งเพื่อปล่อยให้เช่า ตึกแถวส่วนใหญ่ตั้งอยู่หน้าวัดซึ่งเป็นแหล่งชุมชน เช่น หน้าวัดจักรวรรดิ์ และหน้าวัดประยูรวงศาวาส[69] บางส่วนตั้งอยู่ในเขตพระราชฐานชั้นนอกของพระบรมมหาราชวัง แถวพระที่นั่งสุทไธสวรรย์[70] ที่สำคัญ พระองค์ทรงสร้างตึกแถวรูปแบบสถาปัตยกรรมตะวันตกริมถนนเจริญกรุง เมื่อถนนเจริญกรุงสร้างเสร็จใหม่ๆ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงจับจองที่ดินสองฟาก

---

[65] พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชหัตเลขาอธิบายความว่า "*เงินพระคลังข้างที่คือเงินภาษีอากรซึ่งยกเป็นส่วนหนึ่งต่างหากจากพระราชทรัพย์สำหรับจ่ายราชการแผ่นดิน ยกเปนส่วนถวายพระเจ้าแผ่นดินสำหรับทรงใช้สอยในการพระองค์เปนธรรมเนียมสืบมาแต่แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ จนถึงแผ่นดินประจุบันนี้...*" เงินภาษีที่แบ่งมาเป็นเงินขึ้นพระคลังข้างที่มีที่มาจาก 2 แหล่งคือ 1) ภาษีประเภทอากร อาทิ อากรค่านาและอากรสุรา ซึ่งกำหนดเงินส่วนแบ่งเป็นจำนวนตายตัวต่อปี ตัวอย่างเช่น อากรค่านาถูกแบ่งเป็นเงินงวดพระคลังข้างที่เป็นจำนวน 2,000 ชั่งต่อปี และ 2) ภาษีประเภทประมูลผูกขาด ซึ่งกำหนดให้หักเงินงวดภาษีอากรในอัตราร้อยละ 5 ของเงินภาษีที่เก็บได้รายปีเป็นเงินขึ้น (เอกสาร 19)

[66] ถึงจะมีหลักเกณฑ์การปันส่วนเงินอย่างเป็นทางการ แต่ในทางปฏิบัติ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกลับมิเคยได้รับเงินอย่างเต็มเม็ดเต็มหน่วยตามอัตราที่กำหนดกันไว้เลย ปัญหาที่พบนอกจากจะมาจากข้อบกพร่องในกระบวนการจัดเก็บและรวบรวมเงินภาษีอากรดังที่ได้กล่าวถึงข้างต้นแล้ว ยังมีที่มาจากการที่กลุ่มขุนนางผู้ใหญ่ใช้อำนาจหน้าที่ราชการตัดทอนโยกย้ายเงินรายได้พระราชทรัพย์ไปตามความพอใจของตนเสมอ ทั้งเจ้าภาษีอากรก็มักหลบเลี่ยง บิดพลิ้ว หรือผัดผ่อนการจ่ายอยู่เป็นนิจ

[67] เอกสาร 20

[68] เอกสาร 21, อ้างจาก ปิยนาถ บุนนาค และคณะ 2525: 51

[69] เอกสาร 22

[70] ดำรงราชานุภาพ 2522: 20

ถนน แล้วปลูกตึกแถว พระราชทานคูหาในตึกแถวแก่พระราชโอรสและพระราชธิดาอย่างถ้วนทั่วทุกพระองค์ คูหาในตึกแถวเหล่านี้ได้ถูกนำออกให้พ่อค้าเช่าทำการค้า ค่าเช่าที่เก็บได้ถือเป็นรายได้ของพระราชโอรสและพระราชธิดาผู้เป็นเจ้าของ[71] วิธีการหาประโยชน์จากที่ดินดังกล่าว คือทางออกอย่างเป็นรูปธรรมของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในหาค่าใช้จ่ายเพื่อการอุปถัมภ์เลี้ยงดูพระบรมวงศานุวงศ์ในระยะยาว

ในสมัยรัชกาลที่ 4 ธุรกิจการเช่าที่ทำนาริมคลองมหาสวัสดิและการเช่าตึกแถวริมถนนเจริญกรุงออกจะซบเซา ไม่เป็นไปดังพระราชประสงค์ แปลงที่ดินริมคลองมหาสวัสดิมีชาวนาเช่าทำนาเป็นจำนวนน้อย ส่วนตึกแถวริมถนนเจริญกรุงก็มีพ่อค้ามาเช่าค้าขายเพียงไม่กี่ห้อง จึงนับได้ว่าเป็นความล้มเหลวทางธุรกิจ อย่างไรก็ตาม โครงการทั้งสองก็ถือเป็นหมุดหมายสำคัญของการพัฒนาที่ดินในสยาม โครงการดังกล่าวเป็นแม่แบบให้กับการเพิ่มพูนพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์ของพระมหากษัตริย์พระองค์อื่นๆ และเป็นแม่แบบให้กับธุรกิจอสังหาริมทรัพย์ที่ดำเนินการโดยชนชั้นนำของสยามในเวลาต่อมา แม้ในเบื้องแรก การขุดคลองตัดถนนจะเป็น *เหตุ* ให้มีการพัฒนาที่ดินริมทาง กล่าวคือ มีการวางแผนขุดคลองตัดถนนก่อน แล้วจึงมีการคิดทำประโยชน์จากที่ดินรายทาง แต่ในภายหลัง การขุดคลองตัดถนนกลับเป็น *ผล* ของความต้องการที่จะพัฒนาที่ดิน กล่าวคือ มีการวางแผนที่จะทำประโยชน์จากที่ดินในย่านหนึ่งๆ ก่อน แล้วจึงมีการขุดคลองตัดถนนผ่าเข้าไป

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับธุรกิจอสังหาริมทรัพย์

ในต้นรัชกาล พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประสบปัญหาทางการเงินไม่ต่างไปจากพระมหากษัตริย์รัชกาลก่อน อันที่จริง ปัญหาทางการเงินที่พระองค์ประสบดูจะหนักหนาเสียยิ่งกว่า ในวันที่ขึ้นครองราชย์ สถานะทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอ่อนแอเป็นอย่างยิ่ง พระองค์ทรงเยาว์วัย พระชนมายุเพียง 15 พรรษา และมีพระพลานามัยไม่แข็งแรง ทั้งยังแทบจะไร้พวกพ้อง ไม่ว่าจะเป็นเจ้านายหรือขุนนาง ที่ให้การสนับสนุน[72] ดังนั้น จึงไม่เป็นที่สงสัยว่า พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในวัยก่อนบรรลุนิติภาวะ ย่อมตกอยู่ภายใต้การกำกับของขุนนางผู้ใหญ่อย่างเบ็ดเสร็จกว่ารัชกาลก่อน

ด้วยอำนาจบารมีเหนือองค์พระมหากษัตริย์ ขุนนางผู้ใหญ่เข้าควบคุมวงเงินพระราชทรัพย์สำหรับใช้สอยส่วนพระองค์อย่างเคร่งครัดเสียยิ่งกว่าในสมัยรัชกาลที่ 4 ทั้งยังพยายามตัดลดวงเงินส่วนนั้นให้น้อยลงเสมอ เงินงวดพระคลังข้างที่ไม่เคยเก็บได้ตามอัตราที่กำหนดไว้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีรายได้ส่วนพระองค์ไม่แน่ไม่นอนและมีแนวโน้มถดถอยลงเป็นลำดับ ความขัดสนทางการเงินคงจะมีมาก กระทั่งพระองค์ถึงกับทรงมีพระราชปรารภตอนหนึ่งว่า "...จนเวลาหนึ่งจะ*ต้องการเงินใช้สัก 20 ชั่ง ก็ไม่มีใช้ ต้องยืมจากกรมสมเด็จพระสุดารัตน์มาใช้ ที่กล่าวขึ้นนี้เพื่อจะให้เหนว่าฉันได้รับความคับแค้นมาอย่างไร*..."[73]

ไม่เพียงปัญหาอันว่าด้วยพระราชอำนาจทางการคลังเท่านั้น ปัญหาเดิมๆ ที่ปรากฏมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 ไม่ว่าจะเป็นกระบวนการจัดเก็บรวบรวมภาษีที่ไม่มีแบบแผนและวิธีการที่รัดกุมเพียงพอ ความไม่มีระเบียบที่แน่นอนในการ

---

[71] เรื่องเดียวกัน

[72] สถานะทางการเมืองของของพระองค์ไม่อาจเทียบได้กับของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวครั้งขึ้นครองราชย์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงขึ้นครองราชย์เมื่อพระชนมายุ 47 พรรษา ทรงเป็นผู้นำธรรมยุตนิกาย และยังมีเจ้านายและขุนนางกลุ่มหนึ่งสนับสนุน กระนั้นก็ตาม ด้วยพื้นฐานทางการเมืองขนาดนี้ ก็ยังไม่ช่วยให้พระองค์ต่อกรกับอิทธิพลของขุนนางตระกูลบุนนาคได้

[73] เอกสาร 23

จัดทำบัญชีงบประมาณรายได้รายจ่ายของแผ่นดิน หรือความหย่อนยานของกลไกการติดตามทวงเงินภาษีจากผู้ที่หลบเลี่ยง ยังคงเรื้อรังจนถึงสมัยต้นรัชกาลที่ 5 สิ่งเหล่านี้บั่นทอนสถานะทางการเงินของทั้งพระมหากษัตริย์และพระคลังมหาสมบัติไปพร้อมๆ กัน นับตั้งแต่ปี ค.ศ. 1868 อันเป็นปีผลัดแผ่นดินเป็นต้นมา เงินผลประโยชน์ของแผ่นดินลดลงไปมาก เงินภาษีที่เก็บได้ส่วนใหญ่ไปตกอยู่ในมือขุนนางและเจ้าภาษีนายอากร ขุนนางที่ควบคุมกรมและหัวเมือง และกลุ่มเจ้าภาษีนายอากรต่างๆ สร้างเครือข่ายเก็บส่วยภาษีที่โยงใยถึงกัน และมักตักตวงผลประโยชน์เจ้าพกเข้าห่อพวกตนเป็นส่วนใหญ่ โดยส่งรายได้ส่วนน้อยเข้าส่วนกลาง[74] ด้วยเหตุนี้ แม้ว่าเศรษฐกิจการค้าจะขยายตัวตลอดครึ่งหลังของคริสต์ศตวรรษที่ 19 แต่รายได้แผ่นดินกลับน้อยลง ระหว่างปลายทศวรรษ 1860 และต้นทศวรรษ 1870 รายได้แผ่นดินลดลงจากราวสี่ล้านแปดแสนบาทเหลือเพียงหนึ่งล้านหกแสนบาทต่อปี[75] ขณะเดียวกัน รายจ่ายของกรมพระคลังมหาสมบัติก็เพิ่มขึ้นทุกปี จนในที่สุดรายได้ไม่พอจ่ายต้องค้างชำระ รัฐบาลต้องเป็นหนี้สินอยู่เป็นอันมาก พระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสกล่าวถึงเรื่องนี้ว่า "*...ในเวลาครึ่งปีต่อมา เงินภาษีอากรก็ลดเกือบหมดทุกอย่าง ลดลงไปเป็นลำดับ จนถึงปีมะแม ตรีศก (ค.ศ. 1871) เงินแผ่นดินที่เคยได้อยู่ปีละ 50,000 - 60,000 ชั่งนั้น เหลือจำนวนอยู่ 40,000 ชั่ง แต่ไม่ได้ตัวเงินกี่มากน้อย แต่เงินเบี้ยหวัดปีละ 11,000 ชั่ง ก็วิ่งตาแตก ได้เงินในคลังมหาสมบัติ ซึ่งเป็นของเจ้าหน้าที่วิ่งมาหาเป็นพื้น นอกนั้นก็ปล่อยค้าง ที่ได้เงินตัวจริงมีประมาณ 20,000 ชั่งเท่านั้น เงินไม่พอจ่ายราชการก็ต้องเป็นหนี้...*"[76]

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงหาทางออกให้กับปัญหาการคลังแผ่นดินและการเงินส่วนพระองค์ด้วยวิธีการที่ก้าวหน้าและจริงจังกว่าในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มาตรการที่พระองค์ดำเนินการคือ การปฏิรูปการคลังแผ่นดินทั้งระบบ ในปี ค.ศ. 1873 เมื่อทรงบรรลุนิติภาวะและเสด็จขึ้นว่าราชการแผ่นดินโดยเด็ดขาดไม่ต้องมีผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ ทรงจัดตั้ง 'หอรัษฎากรพิพัฒน์'[77] ขึ้น เพื่อเป็นสำนักงานกลางสำหรับรวบรวมเงินผลประโยชน์รายได้ทั้งหมดของแผ่นดิน แทนหน่วยงานราชการต่างๆ ที่เคยทำหน้าที่นี้มาก่อน การปฏิรูปเป็นชนวนให้เกิดการต่อต้านจากเจ้านายและขุนนางเก่าซึ่งสูญเสียผลประโยชน์ การต่อต้านเป็นไปอย่างเข้มข้นจนนำไปสู่ 'วิกฤตการณ์วังหน้า' ในปี ค.ศ. 1874 สถานการณ์ตอนนั้นล่อแหลมต่อการเกิดสงครามกลางเมือง จนทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตัดสินพระทัยชะลอการปฏิรูปออกไป

ภายหลังจากที่กรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ ซึ่งเป็นผู้นำฝ่ายต่อต้านการปฏิรูปเสด็จทิวงคตในปี ค.ศ. 1885 กระบวนการปฏิรูปก็เริ่มขึ้นอีกครั้งอย่างค่อยเป็นค่อยไป ในปี ค.ศ. 1890 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดฯ ให้ตราพระราชบัญญัติพระธรรมนูญการปกครองแผ่นดิน กำหนดโครงสร้างการปกครองส่วนกลางเป็นกระทรวง ทบวง กรม ตามแบบอย่างชาติตะวันตก ในการนี้ มีการจัดตั้ง 'กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ' เพื่อดูแลการเงินการคลังแผ่นดินทั้งระบบ และจัดตั้ง 'กรมพระคลังข้างที่' "*เพื่อทำหน้าที่ดูแลจัดการพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์ทั้งในด้านของการเบิกจ่าย การจัดการหาผลประโยชน์รายได้เพื่อเพิ่มพระราชทรัพย์*"[78] พระราชทรัพย์ส่วนพระคลังข้าง

---

[74] ผาสุก พงษ์ไพจิตร และคริส เบเกอร์ 2546

[75] เรื่องเดียวกัน

[76] เอกสาร 24

[77] หอรัษฎากรพิพัฒน์มีหน้าที่ทำบัญชีเงินผลประโยชน์แผ่นดิน ตรวจตราการเก็บภาษีอากรที่กรมต่างๆ เป็นเจ้าหน้าที่เก็บ เร่งรัดเรียกเงินภาษีอากรจากหน่วยงานต่างๆ ให้ส่งเข้าพระคลังมหาสมบัติตามกำหนด และควบคุมจัดระเบียบการประมูล การจัดเก็บ และการนำส่งเงินภาษีของเจ้าภาษีนายอากร

[78] เอกสาร 25 สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงเล่าถึงความเป็นมาของพระคลังข้างที่ไว้ว่า "*มูลของพระคลังข้างที่นั้นหม่อมฉันเคยได้ยินผู้หลักผู้ใหญ่เล่ากันมาว่า เดิมพระเจ้าแผ่นดินโปรดให้มีกำปั่นเงินไว้ข้างพระแท่นที่บรรทมใบหนึ่ง สำหรับทรงหยิบพระราชทานผู้ใดหรือใช้จ่ายอันใดโดยลำพัง*

ที่ หมายถึงพระราชทรัพย์อันเป็นขององค์พระมหากษัตริย์ที่ทรงมีไว้ใช้สอยในกิจการส่วนพระองค์ต่างๆ ตามพระราชอัธยาศัย นอกจากนี้ยังมีการกำหนดรายได้ส่วนพระมหากษัตริย์อย่างชัดเจน "...*บรรดาเงินภาษีอากรต่างๆ ซึ่งแบ่งเป็นเงินงวด และเงินพระคลังข้างที่ทั้งปวงให้บวกเป็นเงินแผ่นดินอย่างเดียวกันทั้งสิ้น และเงินแผ่นดินปีหนึ่งได้รับเท่าใด ให้หักเป็นเงินส่วนพระคลังข้างที่ร้อยละ 15*"[79] เท่ากับว่าร้อยละ 15 ของเงินรายได้แผ่นดินรายปีทั้งหมดจะต้องถูกโอนให้กรมพระคลังข้างที่ เพื่อเป็นเงินใช้จ่ายส่วนพระองค์ ในปี ค.ศ. 1895 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประกาศยกเลิกระบบเจ้าภาษีนายอากร และเปลี่ยนมาให้รัฐบาลจัดเก็บภาษีประเภทที่เจ้าภาษีนายอากรเคยผูกขาดเองทั่วราชอาณาจักร

การปฏิรูปการคลังช่วยพยุงฐานะการเงินของแผ่นดินอย่างได้ผล ด้วยเป็นการบรรเทาการรั่วไหลของเงินภาษีอันเกิดจากความหละหลวมในกระบวนการการจัดเก็บภาษีและการทำบัญชี ตั้งแต่ที่มีการตั้งหอรัษฎากรพิพัฒน์ในปี ค.ศ. 1873 รายได้แผ่นดินเพิ่มพูนเป็นลำดับ และยิ่งทวีมากขึ้นหลังจากการปฏิรูปการปกครองในปี ค.ศ. 1890 และการยกเลิกระบบเจ้าภาษีอากรในปี ค.ศ. 1895 ตามหลักฐานทางบัญชีของทางราชการ ในปี ค.ศ. 1892 รายได้แผ่นดินรวมเป็นเงินราว 15 ล้านบาท พอถึงปี ค.ศ. 1904 รายได้แผ่นดินพุ่งขึ้นเป็น 45 ล้านบาท[80]

ในปี ค.ศ. 1898 มีการเปลี่ยนแปลงแบบแผนการแบ่งส่วนเงินแผ่นดินให้กรมพระคลังข้างที่อีกครั้ง ด้วยเหตุจำเป็นอันเกี่ยวเนื่องกับการขอกู้เงินจากต่างประเทศเพื่อนำมาลงทุนสร้างทางรถไฟสายตะวันออกเฉียงเหนือ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดฯ ให้แก้ไขระเบียบการเงินส่วนพระองค์ โดยเปลี่ยนจากที่คิดแบ่งเป็นสัดส่วนไปเป็นการกำหนดจำนวนเงินตายตัวที่ปีละหกล้านบาท[81] เงินจำนวนนี้หากคำนวณเปรียบเทียบกับรายได้ของแผ่นดินในช่วงเวลานั้นจะพบว่ามีสัดส่วนถึงมากกว่าร้อยละ 20 ซึ่งย่อมมองได้ว่าพระมหากษัตริย์ได้รับเงินส่วนแบ่งในสัดส่วนที่สูงกว่าที่เคยได้รับตามแบบแผนการคลังเดิมเสียอีก แต่ความจริงแล้ว มิอาจชี้ชัดลงไปได้ว่าพระมหากษัตริย์มีรายได้เพิ่มขึ้น ทั้งนี้เพราะได้มีการขยายขอบเขตภาระค่าใช้จ่ายของเงินส่วนพระองค์ออกไปครอบคลุมรายจ่ายอีกหลายส่วนที่พระคลังมหาสมบัติ หรือหน่วยราชการอื่นเคยรับผิดชอบมาก่อน เช่น รายจ่ายของกระทรวงวัง กรมมหาดเล็ก และพลตระเวนในตลอดจนเบี้ยหวัดของข้าราชการฝ่ายใน ภายหลังมีการเพิ่มเติมค่าใช้จ่ายในการเสด็จประพาส และค่าใช้จ่ายในการซ่อมแซมพระราชวังเข้าไปด้วย เมื่อมีค่าใช้จ่ายเพิ่มขึ้นมากเช่นนี้ รายได้กรมพระคลังข้างที่ที่ได้รับจากพระคลังมหาสมบัติปีละหกล้านบาทจึงเริ่มไม่พอใช้จ่าย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชปรารภถึงเรื่องนี้กับสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพว่า "*ทรงรู้สึกอัดคัดด้วยเงินพระคลังข้างที่ไม่พอใช้*"[82]

แม้ในช่วงต้นถึงกลางทศวรรษ 1890 ปัญหาการเงินส่วนพระองค์จะทุเลาลง แต่พอปลายทศวรรษปัญหาเดิมๆ ได้หวนกลับมาอีกครั้ง ในครั้งนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงหาทางเสริมสร้างความมั่นคงทางการเงินของ

พระองค์เอง คือไม่ต้องบอกให้ผู้อื่นรู้ จะเป็นประเพณีมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา หรือมามีขึ้นในกรุงรัตนโกสินทร์ไม่ทราบแน่ เห็นจะเรียกกันว่า 'เงินข้างที่' และคงแบ่งไปจากคลังนั่นเอง ถึงสมัยรัชกาลที่ 3 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงเก็บหอมรอมริบเงินซึ่งเป็นส่วนพระองค์เพิ่มขึ้นในเงินข้างที่อีกมาก สำหรับทรงบำเพ็ญพระราชกุศลต่างๆ และมีเงินซึ่งเรียกกันว่า 'เงินถุงแดง' สำรองไว้สำหรับใช้ในเวลาบ้านเมืองเกิดยุคเข็ญ ทำปันเก็บเงินมีมากขึ้น หรือจะต้องไปเก็บในห้องหนึ่งต่างหากเหมือนอย่างคลัง จึงเรียกกันว่า 'คลังข้างที่' เกิดขึ้นเมื่อรัชกาลที่ 2 แต่ดูเหมือนจะเรียกกันแต่ในราชสำนักฝ่ายใน จนมาถึงในรัชกาลที่ 4 จึงเรียกปรากฏเป็นทางการ..." (ดำรงราชานุภาพ 2504)

[79] เอกสาร 26

[80] เอกสาร 27

[81] ดำรงราชานุภาพ 2504

[82] ดำรงราชานุภาพ 2494: 121

พระองค์โดยนำมาตรการ 3 อย่างมาใช้ มาตรการแรกคือการตัดลดรายจ่ายที่ไม่จำเป็นลง เพื่อให้มีเงินเหลือจ่ายทุกปี มาตรการที่สองคือ การขยายเงินขึ้นกรมพระคลังข้างที่อย่างเป็นลำดับขั้น โดยเพิ่มยอดเงินปีละ 500,000 บาท ตั้งแต่ปี ค.ศ. 1899 เรื่อยไปทุกปีจนครบเก้าล้านบาท[83] และมาตรการที่สามคือการนำเงินส่วนที่เหลือจ่ายแต่ละปีไปลงทุนหารายได้ให้เกิดดอกผล โดยมอบให้กรมพระคลังข้างที่ดำเนินการ

ด้วยโอกาสทางธุรกิจที่เปิดกว้าง จากความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของสยาม กรมพระคลังข้างที่ได้เข้าไปมีส่วนร่วมลงทุนในกิจกรรมทางเศรษฐกิจอย่างกว้างขวาง ความเคลื่อนไหวดังกล่าวเป็นไปตามพระราชประสงค์ที่ต้องการนำเงินส่วนพระองค์มาหารายได้เพิ่มพูน เพื่อเสริมสร้างความมั่นคงทางการเงินของพระมหากษัตริย์ ธุรกิจอสังหาริมทรัพย์อันหมายถึงกิจการอันเกี่ยวเนื่องกับที่ดิน ทั้งการซื้อขายให้เช่าที่ดินในเมือง การสร้างตลาด อาคาร โรงร้านให้เช่า และการให้เช่าที่ทำการเกษตร เป็นกิจการที่พระคลังข้างที่ให้ความสนใจเป็นพิเศษ พระคลังข้างที่ประกอบธุรกิจประเภทนี้ด้วยตัวเอง และลงทุนไปกับการพัฒนาอสังหาริมทรัพย์เป็นสัดส่วนที่มากกว่าธุรกิจประเภทอื่นๆ ที่พระคลังข้างที่เข้าไปเกี่ยวข้อง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชวินิจฉัยเกี่ยวกับธุรกิจอสังหาริมทรัพย์ว่า "*...การซื้อที่ดินตึกเรือน แลเรือให้เขาเช่านั้นเปนการดีมีประโยชน์ยืดยาวชั่วบุตรแลหลานเหลนสืบไป ไม่ต้องกลัวอันตรายต่างๆ แม้นถึงว่าจะมีประโยชน์น้อยก็เปนการดีที่สุด ท่านผู้ดีแลขุนนางในเมืองอังกฤษก็ได้มีทรัพย์แลเลี้ยงชีวิตตระกูลไปจนชั่วบุตรแลหลายเหลน...*"[84]

ในสมัยรัชกาลที่ 5 ธุรกิจอสังหาริมทรัพย์ในพระนครกลายเป็นกิจการที่ขึ้นหน้าด้วยปัจจัยหลายอย่างประกอบกัน ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจสู่ระบบการค้าเสรี ก่อให้เกิดการขยายตัวทางการค้าภายในประเทศอย่างกว้างขวาง พระนครกลายเป็นแหล่งรวมของกิจกรรมพาณิชย์ อุตสาหกรรม และการบริการอันหลากหลายมากมาย กิจกรรมทางเศรษฐกิจเหล่านี้ขับส่งให้เกิดการเพิ่มขึ้นของจำนวนประชากรอย่างรวดเร็ว การเติบโตของกิจการธุรกิจและประชากรในพระนครนำมาซึ่งความต้องการการบริการด้านสาธารณูปโภคสาธารณูปการสูงขึ้นตามไปด้วย ที่ดินกลายเป็นปัจจัยที่จำเป็นและมีราคาเนื่องจากทั้งกิจการธุรกิจ กิจการสาธารณูปโภคสาธารณูปการ และบ้านเรือนที่อยู่อาศัยล้วนต้องการสถานที่ตั้ง เพื่อปลูกสร้างอาคารสำหรับประกอบกิจกรรมนั้นๆ การยอมรับในกรรมสิทธิ์ที่ดินส่วนบุคคลของทางราชการผ่านเอกสารเพื่อการชำระภาษีและเอกสารรับรองสิทธิในการทำประโยชน์ เช่น ใบตราจอง และโฉนดที่ดิน ยังผลให้ที่ดินกลายเป็นทรัพย์สินที่สามารถซื้อขายกันได้อย่างถูกต้องโดยได้รับการรับรองจากรัฐ สิ่งนี้ย่อมเป็นพื้นฐานให้กับการขยายตัวอย่างเป็นลำเป็นสันของธุรกิจอสังหาริมทรัพย์ ในอีกด้านหนึ่ง ความเสื่อมของระบบไพร่ และการยกเลิกระบบการค้าผูกขาด ทำให้ชนชั้นสูงของสยามในปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 สูญเสียผลประโยชน์ที่ได้รับจากการควบคุมแรงงานและการผูกขาดสินค้าอย่างมากมาย ด้วยเหตุนี้ ชนชั้นนำของสยามจึงจำต้องปรับเปลี่ยนแหล่งผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจจากส่วยและไพร่มาเป็นที่ดิน

โครงการอสังหาริมทรัพย์โครงการแรกในสมัยรัชกาลที่ 5 เริ่มในปี ค.ศ. 1870 เมื่อมีการสร้างตึกแถวให้เช่าขึ้นสองข้างถนนบำรุงเมือง นับแต่นั้นเป็นต้นมา ทางการก็ได้สร้างอาคารให้เช่า ทั้งตึกแถว ตลาด โรงเรือน และห้างร้านขึ้นอีกเป็นจำนวนมาก เมื่อมีการจัดตั้งกรมพระคลังข้างที่ขึ้นในปี ค.ศ. 1890 การลงทุนอสังหาริมทรัพย์ยิ่งเพิ่มขึ้นทั้งในแง่จำนวน

---

[83] เอกสาร 28

[84] เอกสาร 29

เงินลงทุนและจำนวนโครงการ พระมหากษัตริย์อาศัยพระคลังข้างที่เป็นเครื่องมืออันทรงประสิทธิภาพในการเพิ่มพูนพระราชทรัพย์ อาคารที่พระคลังข้างที่สร้างริมถนนมากที่สุดคือตึกแถว[85]

พระคลังข้างที่จัดหาที่ดินเพื่อนำมาพัฒนาด้วยวิธีการ 4 แบบคือ การจับจอง การโอนที่หลวง การยึดที่ดินหลุดจำนอง และ การจัดซื้อจากราษฎร พระคลังข้างที่จัดหาที่ดินเพื่อการพัฒนาด้วยวิธีการจัดซื้อจากราษฎร เป็นขนาดเนื้อที่มากกว่าด้วยวิธีอื่นๆ ในการซื้อที่แปลงหนึ่งๆ พระคลังข้างที่จะเลือกสรรแต่แปลงที่ดินในทำเลดีๆ ที่ประเมินแล้วว่าเมื่อลงทุนสร้างสิ่งปลูกสร้างไปแล้วจะสามารถจัดหาผลประโยชน์ได้คุ้มค่ากับทุนที่ได้ลงไป ด้วยเงื่อนไขดังกล่าว ที่ดินที่เข้าข่ายการจัดหาประเภทจัดซื้อล้วนเป็นที่ดินที่ตั้งในย่านการค้าสำคัญและอยู่ติดถนนทั้งสิ้น พระคลังข้างที่ใช้กลยุทธในการซื้อหาที่ดินให้ได้ราคาต่ำและทำเลดีอย่างน้อย 3 แบบ ได้แก่ 1) การซื้อที่ดินหลังจากที่ถนนตัดเสร็จใหม่ๆ 2) การดักซื้อที่ดินล่วงหน้าก่อนที่จะมีการตัดถนน และ 3) การตัดถนนผ่านที่ดินที่พระคลังข้างที่ซื้อไว้ก่อนแล้ว[86]

การดักซื้อที่ดินล่วงหน้าก่อนที่จะมีการตัดถนน เป็นไปได้เพราะพระมหากษัตริย์รู้เห็นและร่วมกำหนดนโยบายการตัดถนน พระคลังข้างที่ย่อมมีโอกาสได้รับรู้ข้อมูลล่วงหน้าว่าบริเวณใดบ้างจะมีถนนตัดผ่าน ข้อมูลนี้ทำให้พระคลังข้างที่สามารถกว้านซื้อที่ดินในบริเวณนั้นๆ ได้ก่อนที่จะมีใครรู้ว่าจะมีโครงการตัดถนน เมื่อเป็นเช่นนี้ พระคลังข้างที่จึงซื้อที่ดินโดยไม่ต้องแก่งแย่งและแข่งราคากับผู้ซื้อที่ดินรายอื่นๆ ยังผลให้ พระคลังข้างที่สามารถซื้อที่ดินได้ในราคาที่ถูกกว่าราคาที่ดินที่พึงซื้อได้ภายหลังการตัดถนน ส่วนการตัดถนนผ่านที่ดินที่พระคลังข้างที่ซื้อไว้ก่อนก็เป็นไปได้ด้วยพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์เหนือหน่วยราชการ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชอำนาจสั่งการให้หน่วยงานทำถนนตัดถนนผ่านเข้าไปในบริเวณที่พระคลังข้างที่มีที่ดินอยู่ก่อน บริเวณที่มีการตัดถนนผ่านที่ดินพระคลังข้างที่มีอาทิ ย่านวังบูรพา และย่านถนนตรีเพชร ในสองบริเวณนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงซื้อที่ดินไว้และสร้างตึกแถวให้เช่าเสร็จสรรพ หลังจากนั้นก็มีพระบรมราชโองการให้ตัดถนนซอยผ่านเข้าไป[87]

กลยุทธในการซื้อหาที่ดินที่อิงพระราชอำนาจ คือข้อได้เปรียบทางธุรกิจของพระคลังข้างที่ที่ไม่มีเอกชนทั่วไปรายใดแข่งขันได้ ยังผลให้พระคลังข้างที่สามารถครอบครองที่ดินทำเลดีๆ หลายแห่งได้ก่อน ในสมัยรัชกาลที่ 5 พระคลังข้างที่เข้าถือครองที่ดินทำเลดีในพระนครเป็นเนื้อที่รวมกันเกินกว่า 4,000 ไร่[88] ที่ดินส่วนใหญ่กระจายอยู่ตามย่านการค้าสำคัญต่างๆ เช่น ท่าเตียน ท่าพระจันทร์ บางรัก ราชวงศ์ สุรวงศ์ คลองเตย ปทุมวัน เยาวราช พาหุรัด สำเพ็ง สามเสน และบางลำพู ในปลายทศวรรษ 1900 พระคลังข้างที่คือองค์กรที่ถือครองที่ดินในพระนครมากที่สุด ที่ดินเหล่านี้ล้วนถูกพัฒนาโดยปลูกสร้างอาคารให้เช่าหลากหลายประเภท เช่น ตึกแถว ตลาด โรงเรือน สำนักงาน บ้านเช่า และห้างร้าน เป็นต้น

---

[85] ตึกแถวในสมัยรัชกาลที่ 5 มีลักษณะเป็นอาคาร 2 ชั้นยาวขนานไปตามแนวถนน ตัวตึกถูกแบ่งซอยเป็นคูหาย่อยๆ คูหาหนึ่งๆ มีหน้ากว้าง 3.50-4.00 เมตร ลึก 8.00-15.00 เมตร และสูง 10.00-12.00 เมตร ชั้นล่างของคูหาใช้ค้าขาย ส่วนชั้นบนเป็นที่เก็บสินค้าหรือพักอาศัย ตึกแถวแต่ละหลังอาจประกอบด้วยคูหาย่อยถึง 20 คูหา ทุกๆ 2 ถึง 3 คูหาจะมีการสร้างกำแพงอิฐกั้นสูงจากพื้นถึงหลังคาเพื่อกันไฟ (สมชาติ จึงสิริอารักษ์ 2553: 231)

[86] เนื้อหาในส่วนนี้ เรียบเรียงจาก ชลลดา วัฒนศิริ 2529

[87] สยมพร ทองสารี 2526 และ ชลลดา วัฒนศิริ 2529

[88] ชลลดา วัฒนศิริ 2529

ชนชั้นนำสยามกับธุรกิจอสังหาริมทรัพย์

ธุรกิจอสังหาริมทรัพย์เป็นที่นิยมของบรรดาชนชั้นสูงของสยามมากกว่าธุรกิจประเภทอื่นๆ ทั้งนี้เพราะเป็นการลงทุนที่มีความเสี่ยงต่ำ และหวังผลกำไรระยะยาวได้แน่นอน เหมือนๆ กับเหตุผลที่พระคลังข้างที่สนใจลงทุนในธุรกิจนี้มากที่สุด พระยาสุริยานุวัตร (เกิด บุนนาค) ได้กล่าวถึงค่านิยมในการประกอบอาชีพของคนสยามสมัยรัชกาลที่ 5 ว่า "*ระหว่างการมีบ้านให้เช่า มีกำไรน้อยแต่มั่นคงตลอดไป โดยเฉพาะถ้ารู้จักทำประกันไฟ กับการทำกิจการเดินเรือขนส่งที่มีผลกำไรมาก และได้ในระยะเวลารวดเร็ว แต่เสี่ยงต่อการขาดทุน ต้องดูแลเหนื่อยยากตลอดเวลา คนไทยผู้คิดทำการค้าในช่วงเวลานั้นจะเลือกประการแรกก่อน*"[89]

สถานการณ์ทางเศรษฐกิจการเมืองของสยามในช่วงปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 ผลักดันให้ชนชั้นสูงเข้าสู่วงการธุรกิจอสังหาริมทรัพย์มากยิ่งขึ้น ผลของสนธิสัญญาเบาว์ริงก็ดี การยกเลิกระบบการค้าผูกขาดก็ดี และความเสื่อมของระบบควบคุมแรงงานก็ดี ไม่เพียงกระเทือนฐานะทางเศรษฐกิจของรัฐและของพระมหากษัตริย์ แต่ยังส่งผลกระทบฐานะทางเศรษฐกิจของชนชั้นสูงเป็นอย่างหนัก ชนชั้นสูงจำต้องแสวงทางออกเพื่อพยุงสถานะทางการเงินของพวกตนไว้ และทางออกที่เลือกเดินกันมากก็หนีไม่พ้นการทำประโยชน์จากที่ดิน ในทางหนึ่ง การหาประโยชน์จากที่ดินเป็นรูปแบบการแสวงหาผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจที่ต้องกับค่านิยมของคนสยามอยู่แล้ว แต่ในอีกแง่หนึ่ง การหาประโยชน์ดังกล่าวก็ถูกกระตุ้นด้วยการกระทำของรัฐและพระมหากษัตริย์ หรือเรียกได้ว่า รัฐและพระมหากษัตริย์เป็นแบบอย่างให้กับการแสวงหาผลประโยชน์รูปแบบใหม่นั่นเอง เมื่อการแสวงหาผลประโยชน์ของชนชั้นสูงจากส่วยและแรงงานควบคุมถดถอยจนถึงที่สุด การแสวงหาผลประโยชน์จากที่ดินจึงไม่เป็นเพียงการเสริม แต่เป็นการทดแทนรายได้หลักที่มาจากระบบเดิม

ในสมัยรัชกาล 5 ชนชั้นสูงที่เข้าสู่วงการธุรกิจอสังหาริมทรัพย์ส่วนใหญ่ทำกันเป็นธุรกิจขนาดเล็ก ลงทุนต่ำ เพียงนำที่ดินและโรงเรือนในทำเลชุมนุมชนที่ตนเป็นเจ้าของออกให้พ่อค้า ชาวบ้าน หรือชาวต่างประเทศเช่าเป็นรายๆ ไปเท่านั้น ชนชั้นสูงจำนวนหนึ่งทำธุรกิจอสังหาริมทรัพย์เป็นโครงการขนาดใหญ่ ลงทุนสูง คนกลุ่มนี้ล้วนเป็นเจ้านายชั้นสูง ขุนนางผู้ใหญ่ หรือพ่อค้ามหาเศรษฐี เจ้านายและขุนนางสามารถเข้าถึงข้อมูลวงในของหน่วยงานราชการได้โดยง่าย จึงล่วงรู้ก่อนเสมอว่ารัฐตัดสินใจตัดถนนสายใหม่ผ่านไปยังย่านใด โดยอาศัยข้อมูลเหล่านี้ เจ้านายและขุนนางก็ริเริ่มโครงการอสังหาริมทรัพย์ของตน โดยการกว้านซื้อที่ดินในย่านที่มีโครงการตัดถนนผ่านมาเป็นของตนให้มากไว้ก่อนที่จะมีการตัดถนน ครั้นเมื่อถนนแล้วเสร็จ ก็ทำการแบ่งแปลงย่อย นำออกขายหรือให้เช่าต่อไป จะเห็นได้ว่ารูปแบบการทำธุรกิจดังกล่าวถอดแบบมาจากรูปแบบการทำธุรกิจอสังหาริมทรัพย์ของพระคลังข้างที่ตรงๆ เมื่อความสามารถในการเข้าถึงข้อมูลการตัดถนนของทั้งพระคลังข้างที่และเจ้านายกับขุนนางผู้ใหญ่มีพอๆ กัน ก็หนีไม่พ้นที่สองฝ่ายจะต้องแข่งขันกันในทีในบางพื้นที่เพื่อให้ได้มาซึ่งการครอบครองที่ดินริมถนน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงไม่พอพระทัยนักกับการดักซื้อที่ของของเหล่าเจ้านายและขุนนาง โครงการตัดถนนบางแห่ง เช่น โครงการตัดถนนเลียบข้างสถานีรถไฟกรุงเทพฯ ถูกล้มเลิกกระทันหันทั้งที่มีการวางแผนไว้เรียบร้อยแล้ว แม้จะไม่มีการบันทึกไว้ชัดเจนถึงสาเหตุการล้มเลิก แต่อาจสันนิษฐานได้ว่า ส่วนหนึ่งน่าจะมาจากการที่พระยาอินทราธิบดีสีหรา

---

[89] ชลลดา วัฒนศิริ 2529: 76 สรุปจาก พระยาสุริยานุวัตร (เกิด บุนนาค) 2518: 195-198

ชรองเมืองเข้าไปดักซื้อที่ในย่านนั้นไว้ได้ก่อน ส่งผลให้ราคาที่ดินแพงขึ้นมาก จนทำให้ยากแก่การตัดถนนและการลงทุนของพระคลังข้างที่

พ่อค้ามหาเศรษฐีทำธุรกิจอสังหาริมทรัพย์ด้วยวิธีที่ต่างออกไป พ่อค้าไม่อาจเข้าถึงข้อมูลวงในของทางราชการได้ง่ายเหมือนเจ้านายและขุนนาง จึงต้องตกอยู่ในฐานะเสียเปรียบทางธุรกิจ อย่างไรก็ตาม พ่อค้ามีข้อได้เปรียบเจ้านายและขุนนางตรงที่มีทุนสูงกว่า และมีความเจนจัดทางธุรกิจมากกว่า พ่อค้าใหญ่อย่างเจ๊สัวยมริเริ่มธุรกิจอสังหาริมทรัพย์ของตน โดยมิได้อิงกับโครงการตัดถนนของรัฐบาล แต่ได้ทำการตัดถนนขึ้นมาเสียเอง เพื่อเปิดช่องทางเข้าถึง และเอื้อให้แก่การขายที่ดินของตน ดังที่กล่าวไว้แล้วก่อนหน้า เจ๊สัวยมกว้านซื้อที่ดินบริเวณทุ่งวัวลำพอง แล้วขอพระบรมราชานุญาตตัดถนนและขุดคลองผ่านที่ดินที่ตนซื้อไว้ จากนั้นก็ลงมือตัดถนนและขุดคลองภายใต้พระบรมราชานุญาต ต่อมาก็แบ่งที่ดินริมถนนเป็นแปลงๆ แล้วนำออกขายหรือให้เช่า เมื่อโครงการเสร็จสิ้น เจ๊สัวยมได้ยกถนนที่ตนตัดไว้ให้เป็นประโยชน์สาธารณะ รูปแบบการทำธุรกิจดังกล่าว แม้จะต้องใช้เงินลงทุนสูงขึ้นเป็นอย่างมาก เพราะผู้ประกอบการต้องลงทุนสร้างถนนขึ้นมาเองทั้งสาย แต่ก็มีความมั่นคงสูงในเชิงธุรกิจ เนื่องจากผู้ประกอบการไม่ต้องเผชิญความเสี่ยงจากความไม่แน่นอนของนโยบายตัดถนนของรัฐ โครงการอสังหาริมทรัพย์ของเจ๊สัวยมประสบความสำเร็จเป็นอย่างดี และได้กลายเป็นแม่แบบให้กับการลงทุนโครงการอสังหาริมทรัพย์อีกนับสิบโครงการในย่านบางรัก ทุกโครงการมีแบบแผนการลงทุนเหมือนๆ กัน กล่าวคือ ผู้ประกอบการกว้านซื้อที่ดินในบริเวณหนึ่งๆ ก่อน แล้วขอพระบรมราชานุญาต จากนั้นก็ตัดถนน แบ่งแปลงที่ดินเป็นแปลงย่อยๆ และนำออกขาย ให้เช่า หรือสร้างอาคารให้เช่า พอเสร็จสิ้นโครงการก็มอบถนนในโครงการให้กับทางราชการเพื่อการสาธารณประโยชน์

กฎหมายสยามในยุคนั้นเอื้อประโยชน์ให้กับผู้ลงทุนตัดถนนเพื่อแบ่งที่ดินริมถนนขายทำกำไรไม่น้อย พระราชกำหนดเก่ากระทรวงนครบาล ซึ่งมีผลบังคับใช้จนกระทั่ง ค.ศ. 1899 กำหนดไว้ว่า *"ที่ดินของผู้ถ้าถูกเปนถนน เจ้าของที่ดินนั้นต้องเสียที่เปล่า และต้องรื้อเรือนย้ายไปโดยไม่ได้รับเงิน ค่าแรงรื้อที่ด้วย"*[90] ทั้งนี้เพราะถือว่าการตัดถนนเป็นการทำเพื่อประโยชน์สาธารณะ[91] กฎหมายดังกล่าวส่งผลดีแก่เอกชนผู้ลงทุนตัดถนนอย่างน้อย 3 ประการ ประการแรก ด้วยอำนาจตามความในกฎหมาย เอกชนผู้ลงทุนตัดถนนไม่จำเป็นต้องจ่ายค่าที่ดินตรงเขตทางที่จะสร้างถนน จ่ายแต่เฉพาะที่ดินริมทางซึ่งพวกเขาสามารถนำไปจัดสรรแบ่งขายทำกำไรต่อได้ สิ่งนี้มีผลช่วยลดต้นทุนค่าที่ดินของผู้ลงทุนไปได้มาก ประการที่สอง ทางราชการมีหน้าที่เกื้อหนุนเอกชนผู้ลงทุนตัดถนนให้ตัดถนนสำเร็จลุล่วงไปได้ การที่เอกชนรายหนึ่งๆ ได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ตัดถนน หมายถึง เอกชนรายนั้นๆ ได้อภิสิทธิ์ตามพระราชกำหนดหากเจ้าของที่ดินรายหนึ่งรายใดไม่ยอมให้เอกชนตัดถนนผ่าน หรือรื้อย้ายสิ่งปลูกสร้างที่ขัดขวางเขตทางออกไป รัฐบาลจะมอบหมายให้นายอำเภอท้องที่ หรือตำรวจยาม ซึ่งเป็นเจ้าพนักงานกระทรวงนครบาล บังคับเอาที่ดินจากเจ้าของที่ดิน หรือรื้อย้ายสิ่งปลูกสร้างต่างๆ เพื่อส่งมอบที่ดินให้เอกชนได้ตัดถนนให้สำเร็จเสร็จสิ้นตามพระบรมราชานุญาต[92] ประการที่สาม การได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ตัดถนน ช่วยให้เอกชนผู้ลงทุนตัดถนนสามารถซื้อที่ดินในย่านที่แนวถนนพาดผ่านได้ในราคาถูกลง ในการรวบรวมจัดซื้อที่ดินนอกเหนือจากแนวเขตทางเพื่อนำไปจัดสรรภายหลังนั้น บ่อยครั้ง เอกชนผู้ลงทุนต้องประสบปัญหาจากการที่เจ้าของที่ดินบางรายโก่งราคาที่ดิน ด้วยรับรู้ว่าที่ดิน

---

[90] เอกสาร 30

[91] เอกสาร 30

[92] เอกสาร 30

ของตนอยู่ติดแนวถนนใหม่ หากบริเวณใดได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ตัดถนน เจ้าของที่ดินเดิมมักไม่ใคร่ตั้งราคาที่ดินจนสูงลิ่ว ทำให้เอกชนไม่ต้องซื้อหาที่ดินในราคาแพงจนเกินไป

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักดีว่า ที่เอกชนยอมลงทุนตัดถนนแล้วยกให้ทางราชการนั้น มีเหตุจูงใจมาจากผลประโยชน์ส่วนตนเป็นมูลฐาน หาได้ทำไปเพื่อประโยชน์ส่วนรวมของชาวพระนครไม่ ทรงปรารภว่า "*ที่จริงการตัดถนนไม่ใช่ทำเพื่อสาธารณประโยชน์ ทำเพื่อผลประโยชน์*"[93] "*พวกทำถนนครั้งนี้ ขายที่เอาทุนคืน และซ้ำได้กำไร...*"[94] กระนั้นก็ตาม พระองค์ก็มิได้ทรงกีดกันมิให้เหล่าเอกชนตัดถนนด้วยทรงเล็งเห็นว่า ถนนเป็นประโยชน์แก่แผ่นดิน ผู้ลงทุนไม่ได้ต้องการครอบครองถนน หากต้องการเพียงขายที่ดินริมถนนให้ได้ราคา จึงล้วนยอมยกถนนตัดใหม่ให้เป็นทางสาธารณะทุกรายไป เป็นอันว่า รัฐบาลได้ถนนตัดใหม่โดยไม่ต้องลงทุนเอง กรมหลวงนเรศรวรฤทธิ์ เสนาบดีกระทรวงนครบาล เคยกราบทูลถวายความเห็นว่า "*ถ้ารัฐบาลทำเอง ก็คงต้องซื้อที่ออกทุนมาก แต่จะกลับคืนได้ไม่ใช่เร็ว*"[95] ถนนใหม่ๆ ที่ตัดโดยเอกชนในย่านบางรัก ไม่เพียงให้ประโยชน์สาธารณะเนื่องจากเป็นทางไปมาค้าขายภายในย่านเท่านั้น หากยังช่วยแบ่งเบาภาระการจราจรจากถนนสายเก่าอย่างถนนเจริญกรุง ซึ่งในตอนนั้นเริ่มมีการจราจรคับคั่ง เต็มไปด้วย รถเจ๊ก รถม้า[96] ย่านบางรักเป็นย่านเดียวในพระนครที่รัฐบาลในสมัยรัชกาลที่ 5 ไม่ได้จัดงบประมาณการตัดถนนไว้เลย ดังนั้นจึงเปิดช่องให้เอกชนหลายรายแสวงหาผลประโยชน์จากการตัดถนนและจัดสรรที่ดินในย่านนี้ได้อย่างกว้างขวาง

สรุป

จากการอภิปรายข้างต้น จะเห็นได้ว่า การตัดถนนเกี่ยวโยงกับผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจของชนชั้นปกครองเป็นอย่างมาก ถนนหลายสายในพระนครถูกตัดขึ้นโดยพระมหากษัตริย์ เจ้านาย ขุนนาง หรือผู้มั่งมีในสังคม เพื่อเปิดทางให้กับการแสวงหากำไรจากอสังหาริมทรัพย์ที่ผู้ตัดถนนพัฒนาขึ้นตามแนวถนน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นผู้ริเริ่มหรือผู้บุกเบิกทำโครงการหารายได้จากที่ดินริมเส้นทางคมนาคม พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงขยายธุรกิจอย่างกว้างขวาง กลายเป็นกิจการส่วนพระองค์ที่ทำรายได้เป็นกอบเป็นกำ ภายหลังชนชั้นสูงจำนวนหนึ่งก็พากันเลียนอย่าง และได้ตัดถนนทำโครงการนับสิบในพระนคร

ไม่ใช่เรื่องแปลกใหม่ที่พระมหากษัตริย์สยามจะทรงเข้าไปยุ่งเกี่ยวกับการแสวงหากำไรจากการค้าโดยตรง พระมหากษัตริย์ 3 พระองค์แรกของกรุงรัตนโกสินทร์ทรงเป็นตัวตั้งตัวตีดำเนินธุรกิจค้าสำเภาอย่างเป็นล่ำเป็นสัน ตามโบราณราชประเพณี สมบัติของแผ่นดินกับพระราชทรัพย์ส่วนพระมหากษัตริย์มิได้แยกจากกันเป็นเด็ดขาด ทรัพย์สมบัติของแผ่นดินคือพระราชทรัพย์ รายได้แผ่นดินถือว่าเป็นรายได้ของพระมหากษัตริย์ และในทางกลับกัน รายได้ของพระมหากษัตริย์ก็ถือว่าเป็นรายได้ของแผ่นดิน ต้องนำเข้าพระคลังมหาสมบัติ ในแง่นี้ การค้าของพระมหากษัตริย์เท่ากับการค้าของรัฐ และการได้มาซึ่งผลกำไรจากการค้าของพระมหากษัตริย์เท่ากับการเพิ่มพูนรายได้ให้กับรัฐ ดังนั้นจึงมองได้ว่า พระมหากษัตริย์ทรงทำการค้าเพื่อผลประโยชน์ของรัฐ

---

[93] เอกสาร 31

[94] เอกสาร 32

[95] เอกสาร 33

[96] เอกสาร 34

อย่างไรก็ตาม นับแต่สมัยรัชกาลที่ 4 เป็นต้นมา ทรัพย์ของแผ่นดินกับพระราชทรัพย์ค่อยถูกแบ่งแยกจากกัน ด้วยเหตุปัจจัยทางการเมืองและทางเศรษฐกิจปะปนกัน การแบ่งแยกปรากฏเป็นรูปธรรมชัดเจนในสมัยรัชกาลที่ 5 เมื่อมีการจัดตั้ง กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ และกรมพระคลังข้างที่อย่างเป็นกิจจะลักษณะ นับแต่นั้นมา กรมพระคลังข้างที่ก็ดำเนินการแสวงหาผลประโยชน์เพื่อเพิ่มพูนพระราชทรัพย์อย่างเต็มตัว กรมพระคลังข้างที่เน้นการลงทุนในธุรกิจอสังหาริมทรัพย์เป็นพิเศษ เนื่องจากเป็นการลงทุนที่มีความเสี่ยงต่ำและให้ผลตอบแทนระยะยาว

ธุรกิจอสังหาริมทรัพย์เกี่ยวโยงกับเส้นทางสัญจรเป็นอย่างมาก ทำเลที่เป็นที่ต้องการของผู้ซื้อผู้เช่าอสังหาริมทรัพย์ ไม่เพียงเป็นบริเวณในย่านที่เหมาะสมแก่การใช้สอย แต่ยังต้องเป็นบริเวณที่เข้าถึงได้สะดวกอีกด้วย ในแง่นี้ ที่ดินที่ติดลำน้ำสายใหญ่หรือถนนหนทางจึงเป็นทำเลที่ดีสำหรับการพัฒนาอสังหาริมทรัพย์ ในสมัยรัชกาลที่ 4 ทำเลที่ไม่ค่อยมีใครสนใจถูกเปลี่ยนเป็นทำเลดีที่มีคนเป็นจำนวนมากต้องการครอบครองโดยการขุดคลอง เช่น คลองมหาสวัสดิ คลองดำเนินสะดวก และคลองภาษีเจริญ หรือโดยการตัดถนน เช่น ถนนเจริญกรุง ถนนบำรุงเมือง และถนนเฟื่องนคร แม้ในตอนนั้นคลองและถนนใหม่จะมิได้บันดาลให้พื้นที่ริมทางกลายเป็นย่านชุมชนหนาแน่นทันทีทันใด แต่แนวโน้มของการพัฒนาที่ดินตามแนวเส้นทางคมนาคมก็ปรากฏชัด ในสมัยรัชกาลที่ 5 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงดำเนินรอยตามแนวทางธุรกิจที่ได้เริ่มในรัชสมัยก่อน ในอาณาเขตพระนคร การลงทุนในธุรกิจอสังหาริมทรัพย์ของพระองค์มุ่งไปที่ที่ดินริมถนน ด้วยทรงพิจารณาแล้วว่าเป็นที่ต้องการของกลุ่มลูกค้าที่ประกอบกิจการค้าต่างๆ ทั้งรายใหญ่รายย่อยซึ่งทวีจำนวนขึ้นทุกวัน พร้อมๆ ไปกับการเติบโตของเศรษฐกิจเสรี

ด้วยวิธีการจัดหาที่ดินที่กล่าวมาข้างต้น ในทางหนึ่ง ถนนเป็นตัวชี้นำธุรกิจอสังหาริมทรัพย์ โครงการพัฒนาที่ดินเป็นจำนวนมากถูกริเริ่มขึ้นหลังจากที่ถนนตัดเสร็จแล้วหรือหลังจากที่ผู้ประกอบการทราบแน่ชัดว่าจะมีโครงการตัดถนนในบริเวณหนึ่งๆ ในแง่นี้ แบบแผนการพัฒนาที่ดินจึงคล้อยตามแบบแผนการพัฒนาโครงข่ายถนน แต่ในอีกทางหนึ่ง ธุรกิจอสังหาริมทรัพย์ก็เป็นตัวผลักดันให้เกิดการตัดถนนหลายๆ สายด้วยเช่นกัน โครงการตัดถนนย่านสำเพ็งเป็นตัวอย่างแสดงให้เห็นถึงแรงจูงใจทางเศรษฐกิจของทางการที่อยู่เบื้องหลังการวางแผนสร้างโครงข่ายถนนในย่านดังกล่าว แม้จะมีหลักฐานชัดในประกาศของทางราชการว่า รัฐบาลตัดถนนเหล่านี้โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อประโยชน์สาธารณะและเพื่อส่งเสริมความเจริญแก่บ้านเมือง แต่ปรากฏว่า พระคลังข้างที่กลับเป็นผู้ได้รับผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจที่เกิดจากการตัดถนนมากมาย เมื่อถนนสร้างเสร็จ พระคลังข้างที่กลายเป็นเจ้าของที่ดินริมถนนรายใหญ่ที่สุด การเข้าครอบครองที่ดินของพระคลังข้างที่มิได้มีที่มาจากการเวนคืนเป็นส่วนใหญ่ แต่ได้มาจากการดักซื้อที่ดินตามแนวถนนไว้ล่วงหน้าก่อนที่จะดำเนินการตัดถนน ที่ดินที่ดักซื้อไว้หลายแปลงมีการสร้างตึกแถวไว้ก่อนที่ถนนจะตัดไปถึง ในช่วงวางแผนตัดถนนในปลายทศวรรษ 1880 ขุนนางผู้ใหญ่ผู้มีส่วนในการวางแผน เช่น กรมหมื่นนริศรานุวัดิวงศ์ เสนาบดีกรมโยธาธิการ และกรมหมื่นนเรศรวรฤทธิ์ เสนาบดีกรมพระนครบาล ต่างเห็นพ้องกันว่า การตัดถนนจะช่วยเพิ่มพูนศักยภาพทางเศรษฐกิจของที่ดินในย่านนั้น ถนนสายใหญ่ที่เชื่อมโยงเป็นระบบกับโครงข่ายถนนระดับเมืองย่อมดึงดูดกิจกรรมการค้าเข้าสู่ย่านมากขึ้น นำมาซึ่งการกระจุกตัวยิ่งขึ้นของกิจกรรมค้า และการเพิ่มขึ้นของราคาที่ดินและค่าเช่า ในแง่นี้อาจมองได้ว่า มูลเหตุหนึ่งที่ทำให้รัฐบาลตัดสินใจตัดถนนน่าจะเกี่ยวโยงผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ หากจะกล่าวให้ชัดก็คือ รัฐบาลตัดถนนเพื่อเปิดโอกาสให้กับการลงทุนอสังหาริมทรัพย์ของพระคลังข้างที่ หรือ ถนนเป็นเครื่องมือในการแสวงหาผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจของพระมหากษัตริย์นั่นเอง

ส่วนการตัดถนนฝ่ายเอกชนนั้น ที่เอกชนยอมลงทุนตัดถนนแล้วยกให้ทางราชการนั้น มีเหตุจูงใจมาจากผลประโยชน์ส่วนตนเป็นมูลฐาน หาได้คิดทำเพื่อประโยชน์ส่วนรวมของชาวพระนครไม่ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเปิดโอกาสให้เหล่าเอกชนดำเนินโครงการอสังหาริมทรัพย์ได้อย่างออกหน้าออกตา เพราะทรงเล็งเห็นว่า ถนนเป็นประโยชน์แก่แผ่นดิน การทำธุรกิจในลักษณะดังกล่าว ทำให้นโยบายการขยายโครงข่ายถนนไปในแถบพระนครใต้ของรัฐบรรลุผลโดยที่รัฐไม่ต้องลงทุนและบริหารจัดการเองเลย ถนนสายใหม่ๆ ที่เอกชนตัดขึ้นในย่านบางรักให้ประโยชน์สาธารณะ ทั้งที่เป็นทางไปมาค้าขายภายในย่าน และช่วยแบ่งเบาภาระการจราจรจากถนนสายเก่าอย่างถนนเจริญกรุง ซึ่งในตอนนั้นเริ่มมีการจราจรคับคั่ง

แม้รัฐบาลในสมัยรัชกาลที่ 4 และรัชกาลที่ 5 จะชูนโยบายการตัดถนนเพื่อสาธารณประโยชน์ แต่ในเบื้องลึกแล้ว การตัดถนนเป็นจำนวนมากเกี่ยวโยงกับผลประโยชน์ของชนชั้นสูงในสังคมสยาม อันได้แก่ พระมหากษัตริย์ เจ้านาย ขุนนาง และคหบดี จึงพอสรุปได้ว่า การแสวงหาผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจของชนชั้นสูง มีส่วนอย่างมากในการกระตุ้นให้เกิดการตัดถนน และยังส่งผลกระทบต่อแบบแผนโครงข่ายถนนในพระนคร

บรรณานุกรม

Battye, Noel Alfred 1974, The Military, Government and Society in Siam, 1868-1910: Politics and Military Reform during the Reign of King Chulalongkorn, PhD. Thesis, Cornell University.

Bradley, Dan Beach, 1936, Abstract of the Rev. Dan Beach Bradley, M.D. Medical Missionary in Siam 1835-1873, The Multigraph Department of Pilgrim Church.

Jacobs, Norman, 1971, Modernization without Development, Praeger Publisher.

Keyes, F. Charles, 1977, The Golden Peninsular: Culture and Adaptation in Mainland Southeast Asia, Macmillan Publishing Co. Inc.

Siffin, William J., 1966, The Thai Bureaucracy: Institutional Change and Development, East-West Center Press.

Vella, Walter F., 1955, "The Impact of the West on Government in Thailand", in Political Science vol. 4 no. 3 pp. I-vi 317-410, University of California Press.

Wright, A. and Breakspear, Oliver T. 2003, Twentieh century impressions of Siam: Its history, people, commerce, industrie, and resources, White Lotus

ชลลดา วัฒนศิริ 2529, พระคลังข้างที่กับการลงทุนธุรกิจในประเทศ พ.ศ. 2433-2475, วิทยานิพนธ์ อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกฉียงใต้ มหาวิทยาลัยศิลปากร

ชัย เรืองศิลป์ 2522, ประวัติศาสตร์ไทยสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325-2453 ด้านเศรษฐกิจ, ไทยวัฒนาพาณิชย์

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จกรมพระยา, 2478, พระราชพงศาวดารรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1, พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพระเจ้าวรวงศ์เธอกรมหมื่นอนุวัตนจาตุรนต์ วัดเทพศิรินทราวาส

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จกรมพระยา, 2494, ชุมนุมพระนิพนธ์, เจริญธรรม

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จกรมพระยา, 2504, สาส์นสมเด็จ, เล่ม 13, คุรุสภา

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จกรมพระยา, 2505, สาส์นสมเด็จ, เล่มที่ 22, คุรุสภา

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จกรมพระยา, 2506, "ตำนานภาษีอากรบางอย่าง", ใน ลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ เล่มที่ 2, คลังวิทยา

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จกรมพระยา, 2522, ความทรงจำ, ม.ป.ท.: พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพนางกรอง จ่างตระกูล ณ เมรุวัดธาตุทอง

ทองต่อ กล้วยไม้ ณ อยุธยา 2531, "ถนนของกรุงเทพมหานคร", ใน พระบรมราชจักรีวงศ์กับกรุงเทพมหานคร, สำนักนโยบายและแผนกรุงเทพมหานคร

ธนารักษ์, กรม, 2502, "คำกราบบังคมทูลของพระไชยยศสมบัติ เจ้าพนักงานบัญชีพระคลังมหาสมบัติในรัชกาลที่ 5", ประวัติบาญชีกลาง, กรมธนารักษ์พิมพ์แจกในการถวายผ้าพระกฐินหลวงพระราชทาน ณ วัดรัชฎาธิฐาน ธนบุรี: ประชาช่าง

แน่งน้อย ศักดิ์ศรี และคณะ 2534, องค์ประกอบทางกายภาพกรุงรัตนโกสินทร์, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ปิยนาถ บุนนาค และคณะ 2525, คลองในกรุงเทพฯ: ความเป็นมา การเปลี่ยนแปลง และผลกระทบต่อกรุงเทพฯ ในรอบ 200 ปี (พ.ศ. 2325-2525), ฝ่ายวิจัย, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย:

ผาสุก พงษ์ไพจิตร และคริส เบเกอร์ 2546, เศรษฐกิจการเมืองไทย สมัยกรุงเทพฯ, Silkworm Books

พีรศรี โพวาทอง 2550, "ถนนราชดำเนิน: ประวัติศาสตร์การก่อสร้าง", ใน วารสารเมืองโบราณ ปีที่ 33 ฉบับ 4 (ตุลาคม-ธันวาคม 2550), เมืองโบราณ

วิไลเลขา ถาวรธนสาร 2545, ชนชั้นนำไทยกับการรับวัฒนธรรมตะวันตก, สำนักพิมพ์เมืองโบราณ

สมคิด ศรีสิงห์ 2515, การบริหารภาษีอากรในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น, วิทยานิพนธ์ปริญญาโท บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร

สมชาติ จึงสิริอารักษ์ 2553, สถาปัตยกรรมตะวันตกในสยาม สมัยรัชกาลที่ 4-พ.ศ. 2440, สมาคมสถาปนิกสยาม

สยมพร ทองสาริ 2526, ผลกระทบจากการตัดถนนในกรุงเทพฯ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2411-2453) ศึกษาเฉพาะกรณีการตัดถนนในกำแพงพระนครด้านเหนือและด้านใต้, วิทยานิพนธ์ อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ มหาวิทยาลัยศิลปากร

เสถียร ลายลักษณ์ และคณะ 2478, "ประกาศเรื่องการนุ่งขาว แลกระแสพระราชดำรัสในการที่ทรงแจกพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์", ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 6, เดลิเมล์

สุริยานุวัตร, พระยา, (เกิด บุนนาค) 2518, ทรัพย์ศาสตร์, พิฆเณศ

เอกสารชั้นต้น

เอกสาร 1 หอวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 เลขที่ 328, "เรื่องการพระศพเกณฑ์ไพร่ขนทรายเกลี่ยถนน", ไม่ปรากฏ จ.ศ.

เอกสาร 2 ราชกิจจานุเบกษา เล่มที่ 8 หน้า 410, ประกาศกรมโยธาธิการ วันที่ 30 มกราคม ร.ศ. 110 ลงนามโดย กรมหมื่นนริศรานุวัติวงศ์

เอกสาร 3 หอวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 5, มัดที่ 98/13, เลขที่ 985, "พระราชทานเรื่องขยายถนนและเรื่องซื้อขายตึก", ไม่ปรากฏ จ.ศ.

เอกสาร 4 หอวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 5, มัดที่ 98/13, เลขที่ 985, "พระราชทานเรื่องขยายถนนและเรื่องซื้อขายตึก", ไม่ปรากฏ จ.ศ.

เอกสาร 5 หจช. ร.5 ค. 4/3 ที่ 43/1486 "คำกราบบังคมทูลกรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย เสนาบดีกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ", (20 มิถุนายน ร.ศ. 122)

เอกสาร 6 หจช. ร. 5 น. 18.1 ข/8 ที่ 100/4820 "คำกราบบังคมทูลของกรมหลวงนเรศวรฤทธิ์ คอมมิตตีพระนครบาล", (31 สิงหาคม ร.ศ. 109)

เอกสาร 7 หจช. ร. 5 ค. 9.4/3 ที่ 228/111 "คำกราบบังคมทูลของกรมหมื่นนราธิปประพันธ์พงศ์ อธิบดีกรมพระคลังข้างที่", 23 กันยายน ร.ศ. 111

เอกสาร 8 หจช. ร. 5 ค. 9.4/3 ที่ 228/111 "คำกราบบังคมทูลของกรมหมื่นนราธิปประพันธ์พงศ์ อธิบดีกรมพระคลังข้างที่", (23 กันยายน ร.ศ. 111)

เอกสาร 9 หอวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 5, เลขที่ 357, ไม่ปรากฏ จ.ศ. "เรื่องจะตัดทำถนนตั้งแต่ประตูยอดต้นมะขาม ไปตามริมวัดโสมนัส ตลอดไปตามคันคลองเปรม"

เอกสาร 10 หอวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 5, มัดที่ 98/13, เลขที่ 985, "พระราชทานเรื่องขยายถนนและเรื่องซื้อขายตึก", ไม่ปรากฏ จ.ศ.

เอกสาร 11 หจช. ร. 5 ยธ. 9/1 ที่ 470/23 "คำกราบบังคมทูลของกรมหมื่นนริศรานุวัติวงศ์ เสนาบดีกรมโยธาธิการ", (21 มกราคม ร.ศ. 110)

เอกสาร 12 ราชกิจจานุเบกษา เล่มที่ 8 หน้า 410, ประกาศกรมโยธาธิการ วันที่ 30 มกราคม ร.ศ. 110 ลงนามโดย กรมหมื่นนริศรานุวัติวงศ์

เอกสาร 13 หจช. ร.5 18.1 ข/8 "พระสุธรรมไมตรี กราบบังคมทูลพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นนเรศรวรฤทธิ์ คอมมิตตี บังคับการสิทธิขาดในกรมพระนครบาล" (22 สิงหาคม ร.ศ. 103)

เอกสาร 14 หจช. ร.5 น.18/1 เบ็ดเตล็ดเรื่องต่างๆ "คำกราบบังคมทูลของกรมหมื่นนเรศรวรฤทธิ์ คอมมิตตีกรมพระนครบาล" (15 เมษายน ร.ศ. 109)

เอกสาร 15 หจช. ร.5 ค. 4/3 ที่ดินริมถนนราชดำเนิน

เอกสาร 16 หจช. ร.5 น. 18.3 ก/40 "กรมหมื่นนเรศรวรฤทธิ์ คอมมิตตี กรมพระนครบาล มีหนังสือถึง เจ้าพนักงานกรมพระคลังมหาสมบัติ" (4 ตุลาคม ร.ศ. 109)

เอกสาร 17 ประกาศพระราชทานนามถนน เมื่อวันที่ 12 มิถุนายน รัตนโกสินทรศก 116

เอกสาร 18 จดหมายเหตุอัครสังฆมณฑลกรุงเทพฯ

เอกสาร 19 หจช. ร.5 สมุดพิเศษ เล่ม 2 (จ.ศ. 1238-1240) "พระราชหัตเลขาพระราชทานเครื่องยศแก่พระองค์เจ้าหญิงสุขุมาลมารศรี พระอรรคราชเทวี"

เอกสาร 20 หนังสือพิมพ์วชิรญาณวิเสศ เล่ม 2 เดือน 7 แรม 15 ค่ำ ปีกุน นพศก 1249 "พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ประกาศพระราชโอรสพระธิดาในพระบวรราชวัง"

เอกสาร 21 หจช. ร. 5 กษ. 3 3/31 รายงานกราบบังคมทูลของกรมพระยาดำรงราชานุภาพ

เอกสาร 22 หอวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4, เลขที่ 308, เรื่องบัญชีเก็บเงินค่าเช่าตึกหน้าวัดจักรวรรดิ" จ.ศ. 1223 และเลขที่ 115 "เรื่องประกาศตึกวัดประยูรวงษ์" ไม่ปรากฏ จ.ศ.

เอกสาร 23 หจช. ร.5 รล.6/5 "กระแสพระบรมราชโองการเกี่ยวกับพระราชทรัพย์ส่วนพระคลังข้างที่" (ร.ศ. 125)

เอกสาร 24 พระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งทรงมีถึงสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ฉบับลงวันที่ 28 ตุลาคม ร.ศ. 122

เอกสาร 25 หจช. ร.5 ค. 9.1/1 "สำเนาพระราชหัตถเลขาพระราชบัญญัติกรมพระคลังข้างที่ ร.ศ. 109 วันที่ 1 เมษายน ร.ศ. 110"

เอกสาร 26 หจช. ร.5 ค. 9.1/1 "สำเนาพระราชหัตถเลขาพระราชบัญญัติกรมพระคลังข้างที่ ร.ศ. 109 วันที่ 1 เมษายน ร.ศ. 110"

เอกสาร 27 หจช. ร.5 ค.2.1/13 "ยอดงบพระคลังข้างที่ ร.ศ. 112"

เอกสาร 28 หจช. ร.5 ค. 3/2 "จดหมายกรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย ถึง พระยาสุริยานุวัตร แจ้งกิจการของกระทรวงพระคลัง" (1 มิถุนายน ร.ศ. 125)

เอกสาร 29 หจช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 5 (ไม่มี จ.ศ.) เลขที่ 168/2 "เรื่องอินเวสต์เมนต์ฝากเงินไว้ในที่มีประโยชน์"

เอกสาร 30 หจช. ร.5 น. 46.4/25 สำเนาที่ 2/2956 "กรมหมื่นนเรศรวรฤทธิ์ เสนาบดีกระทรวงนครบาล ถึงพระยาราชประสิทธิ์" (18 มิถุนายน ร.ศ. 111)

เอกสาร 31 หจช. ร.5 ยธ. 9/100 "พระราชกระแสเรื่องถนนสี่หระยากับ กรมขุนสมมตอมรพันธุ์ อธิบดีกรมพระคลังข้างที่" (ไม่ปรากฏ ร.ศ.)

เอกสาร 32 หจช. ร.5 ยธ. 9/89 "พระราชหัตถเลขาถึง กรมขุนนริศรานุวัติวงษ์ เสนาบดีกระทรวงโยธาธิการ" (ไม่ปรากฏ ร.ศ.)

เอกสาร 33 หจช. ร.5 ยธ. 9/89 ที่ 22/9310 "คำกราบบังคมทูลของกรมหลวงนเรศรวรฤทธิ์ เสนาบดีกระทรวงนครบาล" (18 ตุลาคม ร.ศ. 123)

เอกสาร 34 หจช. ร.5 ยธ. 9/89 ที่ 21/824